

**T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI**

**CUMHURİYETİN DİPLOMATİ OLMAK:
ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ
BÜYÜKELÇİLERİ ÜZERİNE
PROSOPOGRAFİK BİR İNCELEME**

(DOKTORA TEZİ)

Müzeyyen Ezel ÜNAL ÖZDEMİR

KOCAELİ 2022

**T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI**

**CUMHURİYETİN DİPLOMATİ OLMAK:
ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ
BÜYÜKELÇİLERİ ÜZERİNE
PROSOPOGRAFIK BİR İNCELEME**

(DOKTORA TEZİ)

Müzeyyen Ezel ÜNAL ÖZDEMİR

Danışman: Doç. Dr. Caner SANCAKTAR

KOCAELİ 2022

**T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI**

**CUMHURİYETİN DİPLOMATİ OLMAK:
ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ
BÜYÜKELÇİLERİ ÜZERİNE
PROSOPOGRAFİK BİR İNCELEME**

(DOKTORA TEZİ)

Tezi Hazırlayan: Müzeyyen Ezel ÜNAL ÖZDEMİR

Tezin Kabul Edildiği Enstitü Yönetim Kurulu Karar ve No: 29.06.2022 / 19

KOCAELİ 2022

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	14
1.DİPLOMATLARI İNCELEMELİK: TEORİK YAKLAŞIMLAR, TARİHSEL ARKA PLAN.....	14
1.1. ULUSLARARASI İLİŞKİLER DİSİPLİNİ DİPLOMASİ VE DİPLOMATLARI NASIL ELE ALIR?.....	14
1.2. DEVLETİ TEMSİL ETMEK: SİMGESELLİĞİN GÜCÜ VE SİYASAL DİPLOMAT	25
1.3. MEMURLAŞAN DİPLOMAT: İKİ SAVAŞ ARASI DÖNEMDE DİPLOMASİ, DİPLOMATLAR VE SİYASAL İKTİDARLA İLİŞKİLER.....	36
İKİNCİ BÖLÜM.....	44
2.İMPARATORLUKTAN CUMHURİYETE DİPLOMASİ VE DİPLOMATLAR.....	44
2.1. OSMANLI DİPLOMASİSİNİN OLUŞUMU VE OSMANLI HARİCİYESİ.....	44
2.2. CUMHURİYET HARİCİYESİ KURULURKEN: MİLLİ MÜCADELE VE LOZAN GÖRÜŞMELERİNİN ETKİLERİ	55
2.3. LOZAN'DAN İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA CUMHURİYET DİPLOMASİSİ	65
2.4. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SİRASINDA DİPLOMASİ.....	82
2.5. HARİCİYE VEKÂLETİ: VEKİLLER, KURUM, ATAMALAR.....	87
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	108
3.BÜYÜKELÇİLER: KOLEKTİF BİR BİYOGRAFİ.....	108
3.1. BABALAR, EVLER, ŞEHİRLER	108
3.2. EĞİTİM HAYATLARI VE SOSYAL AĞLAR.....	115
3.3. İMPARATORLUKTAN CUMHURİYETE AKTARILAN KURUMSAL VE DİPLOMATİK BİRİKİM.....	123
3.4. ASKERLİKTEN DİPLOMATLIĞA	129
3.5. YAZAR-DİPLOMAT	135
3.6. SEFİRLER VE SEFİRELER: İKİ KİŞİ, TEK KARIYER	154

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	170
4. VAZİFESİ BAŞINDAKİ BÜYÜKELÇİ.....	170
4.1. BÜYÜKELÇİNİN VAZİFELERİ	171
4.2. DİPLOMASİ MESLEĞİ VE DİPLOMASİ DÜNYASINA İLİŞKİN ELEŞTİRİLER	183
4.3. İMPARATORLUK GEÇMİŞİYLE KARŞILAŞMALAR	190
4.4. ŞARK'A BAKIŞ: KENDİ DOĞUSUYLA İLİŞKİLER	197
4.5. HATAY: MİLLİ DAVANIN DİPLOMATLARI	210
4.6. SAVAŞIN ELÇİLERİ.....	219
SONUÇ.....	240
KAYNAKÇA	249
ÖZGEÇMİŞ.....	272

ÖZET

Dış politika ve diplomasi tarihi genellikle olgular, resmî belgeler ya da liderler üzerinden anlatılmaktadır. Bu yaklaşımda diplomat, yalnızca verilen talimatları uygulayan bir memur olarak görülmekte ya da rolü abartılarak kahramanlaştırılmaktadır. Diplomasiyi sosyal, karmaşık ve çok katmanlı bir pratik olarak gören yeni diplomasi ve diplomasi tarihi yaklaşımlarından hareketle, bu çalışmada İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar erken Cumhuriyet dönemi diplomasisini sahadaki aktörler olan büyükelçiler üzerinden ele alacağım. Cumhuriyet rejiminin kendisini dış dünyada temsil edecek kişileri nasıl seçtiğine, bu isimlerin rejimle ilişkileri, sosyal kökenleri, eğitim hayatları ve sosyal ilişki ağlarına odaklanarak Cumhuriyet Hariciyesinin sosyal profilini ortaya çıkarmayı hedefliyorum. Uluslararası dinamikler kadar dış politika uygulayıcılarının zihniyet dünyalarının, devlet elitleri arasındaki yakınlık ve mücadelelerin de diplomatik pratikler üzerinde etkileri olduğunu iddia ediyorum.

Anahtar Kelimeler: Diplomasi Tarihi, Prosopografi, Diplomatlar, Dış Politika, Sosyal Tarih

ABSTRACT

The history of the foreign policy and diplomacy is usually told through facts, official documents or leaders. In this approach, the diplomat is usually seen as an official who only undertakes their given instructions or their role is heroicized through exaggeration. In this study, by utilizing the new diplomacy and diplomatic historical approaches that see diplomacy as a social, complex and multi-layered practice, I intend to discuss the diplomacy of the early Republic period until the end of the Second World War through the actors in the field- the ambassadors. I aim to analyze the social profile of the Republican Foreign Ministry by focusing on how the Republican regime chooses the people to represent it in the outside world; their relations with the regime, their social origins, education life and social networks. I argue that the mentality of foreign policy practitioners, the affinity and struggles between state elites, as well as international dynamics, have an impact on diplomatic practices.

Keywords: Diplomatic History, Prosopography, Diplomats, Foreign Policy, Social History

GİRİŞ

Bizim Diplomatlar kitabının “Önsöz” bölümünde Bilâl N. Şimşir, erken Cumhuriyet dönemi diplomatlarının ne kadar az tanındığından yakınır. Bunun bir nedeni diplomatların arkalarında çok az sayıda anı, hatırat bırakmasıyken bir diğer nedeni de haklarında çok az araştırma yapılmış olmasıdır.¹ Benim konuya ilgim de benzer bir saikle başladı. 2005 yılından beri, dönem dönem artan ya da azalan bir ilgiyle, Uluslararası İlişkiler öğrencisi olmama rağmen, ‘büyük liderler’ ya da ‘devlet başkanları’ dışında, dış politika yapım süreçlerinde çok az insanın ismine rastlamıştım. Eleştirel olsun ya da olmasın, gerek Uluslararası İlişkiler literatürü gerekse Türk dış politikası literatürü ilk bakışta oldukça ‘insansızdır’. Cumhuriyet’in dış politikası üzerine hatırı sayılır sayıda çalışma olmakla beraber, bu ilişkileri yürüten aktörlerle ilgili bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Yakup Kadri Karaosmanoğlu’nun *Zoraki Diplomat* kitabı, bu durumun belki de en bilinen istisnasıdır.²

Baskın Oran, Hariciye’yi ‘özel bir alan’ olarak tanımlar. Bu durumun, hem Dışişleri’nin ‘ulusal çıkarların’ savunulmasıyla doğrudan ilgili olan bir alan olmasıyla hem de bu alanda çalışanlarda yabancı dil bilme, uluslararası konjonktürü takip edebilme gibi özel sayılabilecek niteliklere sahip olması gerekliliğiyle ilgili olduğunu belirtir.³ Hatta Oran, Dışişleri’ni iç politikadaki karar alma mekanizmasından görece özerk yapısı bakımından Silahlı Kuvvetlere benzetir ve bu iki kurumun (Mülkiye’yi de ekleyerek) tarihsel olarak Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye’nin Batı’ya açılan pencerelerinden biri olduğunu ifade eder.⁴ İmparatorluk döneminden beri Hariciye, yabancı dillerde yetkinlik, seküler eğitim, dış dünyaya ilişkin kozmopolit bir

¹ Bilâl N. Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1996, s. 17-27.

² Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Zoraki Diplomat*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018.

³ Baskın Oran, “TC Dışişleri Bakanlığı”, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt 1, (ed.) Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 55.

⁴ *Age*, s. 66.

yorumlama becerisinin gerektiği bir alan olarak kendine özgü bir profesyonelleşme gerektiren alanlardan biri olarak tanımlanmıştır.⁵

İki dünya savaşı arasında Türkiye diplomasisi, hem uluslararası politik arenadaki zorluklar ve belirsizlikler hem de iç politikadaki dönüşümlerden etkilenmişti. Bu dönemin dış politikasını analiz eden çalışmaların pek çoğu, İmparatorluk diplomasisi ile Cumhuriyet diplomasisi arasındaki süreklilikler ve kopuşlara dikkat çeker. Bazı araştırmacılar Cumhuriyet döneminde dış politika yapıcılarının, imparatorluk dönemindeki büyük güçler arasındaki “denge politikasını” devam ettirdiğini ileri sürerken, bazı araştırmacılar Cumhuriyet dönemi dış politikasının daha girişimci ve eylemci bir dış politika olduğunu belirtir.⁶ Roderic H. Davison, Türkiye’nin bilhassa neleri yapmamak gerektiğine dair İmparatorluktan önemli dersler çıkardığını yazmaktadır: heterojen bir imparatorluk yerine ulus-devleti temel almak, İslam’ı bir dış politika aracı olarak kullanmamak ve yabancı ülkelere borçlanmamak gibi dersler.⁷ Barlas ve Güvenç de sürekliliğin her iki dönem açısından dış politikanın amaçları ve Avrupa devletler sistemine kabul çabasında yattığını ancak Cumhuriyet diplomasisinin İmparatorluk diplomasisinin hatalarından dersler çıkardığını ve iki dünya savaşı arasında özellikle Balkanlar ve Akdeniz’de aktif bir dış politika izlediklerini belirtmektedirler. Yazarlara göre “statüko yanlısı Türk diplomasisi zamanla eylemci bir nitelik” kazanmış ve “dengelemeden ziyade köprü kurmaya” yönelmişti.⁸ Gerçekten de on yıllık savaş döneminin ardından yürütülen Lozan görüşmelerinden başlayarak genç cumhuriyet, Musul sorunu, Balkan Antantı, Milletler Cemiyeti üyeliği, Boğazlar ve Hatay meselelerinde de önemli bir diplomatik

⁵ George S. Harris, “Bureaucratic Reform: Atatürk and the Turkish Foreign Office”, *Journal of the American Institute for the Study of Middle Eastern Civilization – Atatürk Centennial Issue*, Cilt 1, S. 3-4, 1980-81, s. 39.

⁶ Roderic H. Davison, “Turkish Diplomacy from Mudros to Lausanne”, *The Diplomats: 1919-1939* içinde, (der.) Gordon A. Craig ve Felix Gilbert, Princeton University Press, Princeton, 1965, ss. 172-209; Roderic H. Davison, “Osmanlı Diplomasisi ve Bıraktığı Miras”, *İmparatorluk Mirası, Balkanlar’da ve Ortadoğu’da Osmanlı Damgası* içinde, (der.) L. Carl Brown, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, ss. 246-297; Selim Deringil, “Dış Politikada Süreklilik Sorunsalı: II. Abdülhamit ve İsmet İnönü”, *Toplum ve Bilim*, S. 28, 1985, ss. 93-107; Selim Deringil, *Denge Oyunu, İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’nin Dış Politikası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012; Dilek Barlas ve Serhat Güvenç, *Türkiye’nin Akdeniz Siyaseti (1923-1939): Orta Büyüklükte Devlet Diplomasisi ve Deniz Gücünün Sınırları*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 16-19.

⁷ Davison, “Osmanlı Diplomasisi ve Bıraktığı Miras”, s. 293-294.

⁸ Barlas ve Güvenç, *age*, s. 19.

performans ortaya koymuştu. Bu tezde bu deneyimin arkasındaki diplomatik yapı ve kadroyu incelemeye ve anlamaya çalışıyorum.

Cumhuriyet Hariciyesi kurumsal olarak da Osmanlı Hariciyesinin en önemli mirasçısıdır.⁹ 1 Kasım 1922’de saltanatın kaldırılmasıyla, İstanbul’daki Hariciye Nezâreti’ne ait pek çok evrak ve eşya peyderpey Ankara’ya taşınmış, en son “mülga Hariciye Nezâreti odası kapısı söktürülerek” Ankara’ya nakledilmişti.¹⁰ Altyapısal olarak neredeyse hiçliğin ortasındaki Ankara, personel bakımından da önemli ölçüde Osmanlı Hariciyesi memurlarına başvurmuştu. George S. Harris çalışmalarında, Osmanlı Hariciyesi ile Cumhuriyet Hariciyesi kadroları arasındaki bu sürekliliği ayrıntılı biçimde ortaya koyar.¹¹ Bu altyapısal ve kurumsal süreklilik, Türkiye Cumhuriyeti’ne yeni kurulmuş bir rejimin sahip olabileceğinin ötesinde bir uluslararası temsil imkânı sağlamıştı.¹²

Öte yandan Cumhuriyet dönemi diplomasisi ve aktörleri, Osmanlı diplomasisinin aksine, sosyal profilleri bakımından yeterince çalışılmamıştır. George S. Harris’in çalışmaları bu durumun en önemli istisnasıdır. Bilâl N. Şimşir de çalışmalarında, erken Cumhuriyet döneminde elçilik yapmış isimleri saptayarak, bu isimlerin otuzunun kısa biyografilerini yazmış, Cumhuriyetin ilk çeyrek yüzyılındaki diplomatik temsilcilikler ve elçiler hakkında genel bir panorama sunmuştur.¹³ Ancak Şimşir’in çalışmaları büyük ölçüde betimsel [*descriptive*], yer yer de oldukça anektodik ve kahramanlaştıdır. Bu nedenle erken Cumhuriyet dönemi diplomasisi ve Hariciyesindeki sosyal yapıyı ve örüntüleri analitik biçimde kavramamıza pek de imkân vermez.¹⁴

⁹ Sinan Kunalp, “The Ministry of Foreign Affairs under the Ottoman Empire and the Turkish Republic”, *The Times Survey of Foreign Ministries of the World* içinde, (ed.) Zara Steiner, Times Book, Londra, 1982, s. 506.

¹⁰ BOA, HR.İM. 18-84 (28.04.1923); BOA, HR.İM. 227 – 50 (04.07.1929).

¹¹ George S. Harris, “Bureaucratic Reform: Atatürk and the Turkish Foreign Office”, ss. 39-51. George S. Harris, *Atatürk’s Diplomats & Their Brief Biographies*, The Isis Press, İstanbul, 2010.

¹² Barlas ve Güvenç, *age*, s. 156.

¹³ Bilâl N. Şimşir, *Bizim Diplomatlar*; Bilâl N. Şimşir, “Cumhuriyetin İlk Çeyrek Yüzyılında Türk Diplomatik Temsilcilikleri ve Temsilcileri (1920-1950)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 22, S. 64-65-66, Kasım 2006, ss. 15-90.

¹⁴ Diplomatların politik, entelektüel, sosyo-kültürel formasyonlarının iç politika ve dış politikadaki etkileri üzerine, benim de masamın üstünden ayırmadığım, kapsamlı ve analitik

Diplomatların literatürde pek de dikkate alınmamalarının en önemli nedeni, kanımca, Türk dış politikasına dair karar alma süreçlerinde ön plana çıkarılan lider-odaklılıktır. Bu yaklaşımda, her şeyin tepeden ve lider tarafından belirlendiği görüşü hâkimdir. Sahadaki aktörler salt birer uygulayıcıya indirgenir ve herhangi bir faillikleri olabileceği hesaba katılmaz. Elbette, hem Atatürk hem de İnönü dönemlerinde, başka pek çok konuda olduğu gibi dış politikada da son sözü liderler söylemekte; karar alma süreçlerinin her aşamasında bu iki ismin önemli bir belirleyiciliği bulunmaktaydı.¹⁵ Ancak gerçek anlamıyla sahadaki aktörlerin davranış ve pratikleri ne ölçüde tepeden belirlenebilir?¹⁶ Bu bağlamda, diplomatların dış politikada bir fark yaratıp yaratmadıkları sorusu, eleştirel diplomasi ve dış politika analizi çalışmaları içinde gitgide daha fazla sorulmaya başlanmıştır. Seçkin Barış Gülmez, 1930’lardaki Türk-İngiliz yakınlaşmasında İngiltere’nin Ankara Büyükelçisi Sir Percy Loraine’in rolünü değerlendirmişti.¹⁷ Damla Demiröz de, yine 1930’ların başındaki Türk-Yunan yakınlaşmasında, büyükelçi Spiridon Polihroniadis’in ılımlı ve işbirlikçi tutumunun ikili ilişkilere olumlu etkileri üzerine yazmıştı.¹⁸ Fransa’nın Ankara Büyükelçisi René Massigli de Hatay meselesinin Türkiye lehine çözümü ve Türk-Fransız ittifakı için hayli uğraşmıştı.¹⁹ Elbette bu etkiler ancak uluslararası konjonktür, merkezi politikalar ve aynı zamanda bürokrat olan diplomatların girişimleri uyumlulaştığı ölçüde gerçekleşebilmekte; diplomatlar doğrudan sahadaki aktörler olarak, belli tarihsel-politik koşullar içinde hareket etmektedir. Hariciye ve diplomatların hem uluslararası hem de iç politikadan nasıl etkilendikleri ve bunları nasıl deneyimledikleri meselesi

yönden çok zengin şu çalışmaları saymak gerekir: Zara Steiner ve Keith Neilson, *Britain and the Origins of the First World War*, Palgrave Macmillan, Hampshire, New York, 2. Bs, 2003; Isabelle Dasque, *Les diplomates de la République (1891-1914)*, Sorbonne Université Presses, Paris, 2020; Peter Jackson, *Beyond the Balance of Power, France and the Politics of National Security in the Era of the First World War*, Cambridge University Press, Cambridge, 2013.

¹⁵ İlhan Uzel, “TDP’nin Oluşturulması”, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt 1*, s. 74.

¹⁶ Marcus Holmes, yüz yüze diplomasi’nin önemi üzerine kaleme aldığı makalesinde, yüz-yüze diplomasi’nin işbirliği ve empatiyi artırdığını, çatışma durumlarında daha güvensizliği azalttığını vurgular. Marcus Holmes, “The Force of Face-to-Face Diplomacy: Mirror Neurons and the Problem of Intentions”, *International Organization*, S. 67(4), 2013, ss. 829–861.

¹⁷ Seçkin Barış Gülmez, “Do Diplomats Matter in Foreign Policy? Sir Percy Loraine and the Turkish-British Rapprochement in the 1930s”, *Foreign Policy Analysis*, 2017, ss. 1-18.

¹⁸ Damla Demiröz, *Savaşın Barışa Giden Yol, Atatürk-Venizelos Dönemi Türkiye-Yunanistan İlişkileri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, ss. 80-87.

¹⁹ René Massigli, *La Turquie devant la guerre: mission à Ankara: 1939-1940*, Librairie Plon, Paris, 1964.

başka araştırmacıların da çalışmalarına konu olmuş, örneğin Hüseyin Sert, 1960-1980 arası dönemi diplomatların anı kitaplarından hareketle, Türk Dışişleri teşkilatının İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki değişim ve dönüşümlere uyum kapasitesini incelemiştir.²⁰

Bu çalışmada erken Cumhuriyet dönemi Hariciyesi'ni daha yakından incelemeye ve temel olarak şu sorulara yanıtlar aramaya çalıştım:

- Erken Cumhuriyet dönemi diplomasisi içinde diplomatların ne tür etkileri ve katkıları olmuştur?
- İmparatorluk memurları iken kimler, hangi nitelikleri, politik-sosyal ilişkileri ve entelektüel-kültürel sermayeleriyle Cumhuriyet Hariciyesi'ne geçmiş, geçebilmiştir?
- Hariciye Vekâleti'nin oluşum sürecinde sosyal aktörlerin etkileri nelerdir? Ne tür kurumsallaşma ve atama politikaları izlenmiş, ne tür çatışma, rekabet, patronaj, hamilik ilişkileri ortaya çıkmıştır?
- Görevleri sırasında diplomatlar, karşılaştıkları olay ya da durumlara, yine karşılaştıkları farklı kültürlere ve toplumsal yapılara ne tür tepkiler vermiş, merkezin dış politikaları, uluslararası konjonktür, bulundukları devletler ve kendi öznelliklerini nasıl ve ne ölçüde uyumlulaştırabilmişlerdir?

Bu soruların yanıtlarını ararken, sosyal tarihyazımında prosopografik bir yaklaşımı benimsiyorum. Prosopografi ya da başka bir deyişle kolektif biyografi, 1980'lerden itibaren sosyal tarihyazımında öne çıkan benlik anlatıları ya da biyografik kaynaklarla yalnızca bireye odaklanan yaklaşımın sınırlarını aşarak, ağ nosyonundan hareketle, belli bir sosyal gruba mensup bireylerin eğitim hayatlarını, yaşamlarındaki dönemleri, mesleki parkurlarını, o sosyal gruba hangi yollardan geçerek girdiklerini, nasıl ilerlediklerini tartışan yaklaşımdır.²¹ Böylece bireylerin yaşamları oluşturdukları

²⁰ Hüseyin Sert, "Memory of an Institution: The Turkish Ministry of Foreign Affairs and The Diplomats in the 1960-1980 Period", Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 2018.

²¹ Claire Lemerrier ve Emmanuelle Picard, "Quelle approche prosopographique?". Laurent Rollet; Philippe Nabonnaud. *Les uns et les autres. Biographies et prosopographies en histoire*

grubun tarihsel ve toplumsal bağlamı içine yerleştirilebilir. Bu sayede, belli bir grubu ve bu grup içinde bireylerin yerini ve davranışlarını anlamlandırmak daha mümkün hale gelir. Bu aynı zamanda bireylerin oluşturduğu belli bir kurumsallık ile sosyal olan arasındaki bağı da görebilmemizi, birbirinden ayrı alanlarmış gibi ele alınan kurumsal/hukuksal alan ile sosyal alan arasındaki ilişkiyi yeniden kurabilmemizi olanaklı kılar. Prosopografik çalışmada esas olan, grubun sınırlarının iyi belirlenmesidir. Kim, neye göre bir sosyal grup oluşturmaktadır? Grubu tanımlama ve bireyleri o grup içinde tüm ilişkisellik ve karmaşıklıklarıyla tarihsel/toplumsal bir bağlama oturtma, belli hipotezler üretebilmeyi gerekli kılar, böylece çalışmanın yalnızca bir derleme ya da bir dizin olma tehlikesinden de kurtulması sağlanır.²²

Bu çalışmada, erken Cumhuriyet döneminde Hariciye’de görev yapan bürokratlar arasında yalnızca büyükelçilere odaklandım. Bu seçimin birkaç nedeni bulunmaktadır. İlk neden, Hariciye’de büyükelçilerden kâtiplere her düzeyde görev yapmış kişilerle ilgili bilgilere ulaşmanın güçlüğüdür.²³ Her ne kadar *Atatürk’s Diplomats & Their Brief Biographies* eserinde Harris, Atatürk dönemindeki Hariciye çalışanlarının neredeyse tümünün kısa biyografilerini vermiş olsa da yalnızca bu kaynağa dayanarak genel bir profil çıkarmak sağlıklı olmazdı.²⁴ İkinci neden ise, büyükelçilik pozisyonunun politik niteliğidir. Büyükelçi, “kendini temsil etmek üzere bir devletin başka bir devlete gönderdiği en yüksek dereceli elçidir”.²⁵ Diplomatik teamüllere göre, büyükelçiler yine devletlerini temsil sıfatını haiz elçilerden farklı

des sciences içinde, Presses Universitaires de Nancy, Editions Universitaires de Lorraine, 2012, s. 1-2.

²² Prosopografik yöntem, Osmanlı İmparatorluğu bürokratları üzerine yapılmış bazı çalışmalarda kullanılmıştır. Bab-ı Ali memurları üzerine yapılmış olan çalışma için bkz. Carter V. Findley *Kalemiyeden Mülkiyeye, Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996; Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Devlet Ricali 1839-1922*. Prosopografik Rehber, Isis, İstanbul, 1999. İmparatorluktaki paşalar üzerine yapılmış bir prosopografik çalışma için bkz. Olivier Bouquet, *Sultanın Paşaları, Osmanlı Devlet Ricali Hakkında Bir Deneme (1839-1909)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

²³ Bu dönem Hariciye’nin dış merkezlerinde görevli kadrolar sırasıyla şunlardır: Büyükelçi, Birinci Sınıf Elçi, İkinci Sınıf Elçi, Maslahatgüzar, Büyükelçilik müsteşarı, Orta elçilik müsteşarı, Elçilik Birinci Sınıf Başkâtibi, Elçilik İkinci Sınıf Başkâtibi, Elçilik İkinci Kâtibi, Elçilik Üçüncü Kâtibi, Ataşe. Bkz. *Hariciye Vekâleti Teşkilât Kanunu*, Kanun No: 2223, 25.05.1933.

²⁴ Harris, *Atatürk’s Diplomats*. Yine de personel sicillerine ulaşılabilmesi halinde, bu tür kapsayıcı bir prosopografik çalışma çok faydalı olacaktır.

²⁵ M. Cemil [Bilsel], *Hukuku Düvel İkinci Kitap. Devletler Arası Münasebat, Devlet Reisleri, Hariciye Vekilleri, Elçiler, Konsoloslar*, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul, 1934, s. 90.

olarak, “ayrıca hükümdarının şahsını da temsil eder” ve “memur bulunduğu devlet reisinden her vakit ve hariciyeyi tavsit etmeksizin mülâkat isteyebilir, hükümdar ile doğrudan doğruya görüşebilir. Halbuki ikinci ve üçüncü sınıf elçiler ancak hariciye vekilleri ile görüşürler. Ve hükümdar nezdine ancak vekâletin tavassutu ile ve onun huzur ile kabul olunurlar”.²⁶ Bu fark, temsil yetkisi ile ilgili bir fark yaratmasa da sembolik bir farka işaret eder. Bu sembolik fark, devletlerin mütekabiliyet esasına göre elçilik ya da büyükelçilik düzeyinde ilişki kurmasında da kendisini gösterir. Önceleri büyük devletler ya da krallıklara büyükelçi tayin etme yetkisi tanınmışken, 20. yüzyılda artık tüm devletlerin eşitliği fikrine dayanarak büyükelçi atanabilmekteydi. Yine de ilişkileri büyükelçilik düzeyine çıkarmak, devletlerarası ilişkilerdeki politik niteliğe bağlıydı.

Osmanlı İmparatorluğu’nun büyükelçilik düzeyindeki sefaretleri Londra, Viyana, Berlin, Paris, Tahran, Petersburg, Roma ve Washington sefaretleri idi.²⁷ Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele sırasında ilişkiler “temsilcilik” sıfatıyla yürütüldü. Ankara hükümetiyle ikili diplomatik ilişkilerin kurulmasıyla elçilik ve büyükelçilik düzeyinde temsiller de başladı. Başlangıçta, bilhassa İngiltere, Fransa, İtalya gibi devletler Türkiye’ye büyükelçi mertebesinde olmayan ve Ankara’da değil İstanbul’da mukim elçiler gönderiyorlardı. İlişkilerin büyükelçilik düzeyine çıkması ve elçilik binalarının Ankara’ya taşınması, genç cumhuriyet için önemli bir prestij konusu olmuştu. İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar büyükelçilik düzeyinde karşılıklı temsile geçilmiş olan devletler şunlardır: SSCB, İran, Afganistan, Almanya, İtalya, Fransa, İngiltere, ABD, Japonya, Polonya, Romanya.

Büyükelçilerin diplomatik temsilin en üstünde yer alması ve bunun yarattığı sembolik fark ile yine devletlerarası ilişkilerin sembolik-politik düzeyini temsil etmelerinin yanında, büyükelçileri spesifik olarak incelemeye değer kılan bir diğer özellik, büyükelçi atamalarının politik niteliğidir. Büyükelçiler ve elçiler, diplomasi memurları dışından da hükümetin tasarrufuna göre seçilebilmekte, atamaları yine

²⁶ Age, s. 91. Doğrudan yaptığım alıntılardaki yazım ve imla hatalarını düzeltmemeyi tercih ettim.

²⁷ Aydın Çakmak, *Türk Dışışleri Teşkilatının Gelişimi: Hariciye Nezareti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2020, ss. 259-308.

hükümet kararıyla mümkün olmaktadır.²⁸ Dönemin teşkilat kanunu da bu tür seçimleri mümkün kılmaktaydı.²⁹

Dolayısıyla büyükelçiler uluslararası temsilin en üst noktasında yer alırken, aynı zamanda bürokratik olarak da özel bir konumda bulunuyorlardı. Atanmaları tamamen politik kararlara bağlı olabiliyordu. Bu nedenle, erken Cumhuriyet dönemindeki elçilik ve büyükelçilik atamaları, bize aynı zamanda yeni devletin bürokratik kurumsallaşmasındaki mantığını ve geçerli örüntüleri göstermesi bakımından da anlamlıdır. Bu çalışmada İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar yukarıda andığım merkezlere atanan 33 büyükelçiye odaklandım.³⁰ Ancak elbette bu sınırlama, katı bir sınırlama olmamıştır. Bu süre zarfında büyükelçilik mertebesine yükselmediği halde, dönemin Hariciye'sine ve dış politikasına ilişkin önemli konumlarda bulunmuş elçilerin deneyimlerine de başvurdum.³¹ Ve elbette Hariciye kurumunun tepesinde bulunan Hariciye vekillerini de yürütülen politikaların, kurumdaki örgütlenmenin ve diplomatik protokolün en tepesinde yer almaları sebebiyle bu çalışmaya dahil etmemek söz konusu olamazdı.

Erken Cumhuriyet dönemi diplomatları üzerine prosopografik nitelikte bir araştırmaya giriştiğimizde karşımıza çıkan ilk ve en büyük sorun, arşiv sorunudur. Arşivlere erişim problemleri, Türkiye'de dış politika araştırmaları üzerinde her zaman kısıtlayıcı etkiye sahip olmuştur. Bugün Dışişleri Bakanlığı'nın arşivinde tasnif çalışmaları devam etmektedir. Kendisi de diplomatlık yapmış olan Bilâl N. Şimşir ve araştırmacı George S. Harris çalışmalarında Dışişleri Bakanlığı arşivinden faydalanmış ve diplomatların sicil dosyalarını incelemişlerdir. Yine başka isimler de

²⁸ Marie-Christine Kessler, *Les ambassadeurs*, Presses de Sciences Po, Paris, 2012, s. 18.

²⁹ *Hariciye Vekâleti Memurîn Kanunu*, Kanun No: 1154, 25.06.1927, madde: 2.

³⁰ Bu isimler alfabetik sırayla: Ahmet Ferid Tek, Ahmet Muhtar Mollaoğlu, Ali Fethi Okyar, Ali Fuat Cebesoy, Ali Haydar Aktay, Ali Muzaffer Göker, Ali Şevki Berker, Behiç Erkin, Cemal Hüsnü Taray, Cevat Açıkalın, Cevat Ezine, Mehmet Enis Akaygen, Hamdi Arpağ, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Hüseyin Ragıp Baydur, Hüseyin Rauf Orbay, Kemalettin Sami Paşa, Kemal Köprülü, Mehmet Münir Ertegün, Memduh Şevket Esendal, Muhiddin Akyüz, Numan Rıfat Menemencioğlu, Hüsrev Gerede, Ruşen Eşref Ünaydın, Saffet Arıkan, Selim Sarper, Suad Davaz, Tevfik Bıyıklıoğlu, Tevfik Kamil Koperler, Tevfik Rüştü Aras, Vasıf Çınar, Zekai Apaydın.

³¹ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Feridun Cemal Erkin, Zeki Kuneralp bu isimlerin başında sayılabilir.

çalışmalarında diplomatların sicil dosyalarını inceleme şansını bulabilmişlerdir.³² Ben arşivi kullanma izni almak için BİMER üzerinden başvurduğumda “*tasnif çalışmalarının bitiminde arşivden faydalanabileceğim*” cevabını aldım.³³ Arşivlerin - özellikle sicil dosyaları gibi belgelerin- büyük ölçüde erişime kapalı olmalarının yanında, çok az sayıda ve belirli kişilerin erişimine açık olması da araştırmacılar arasında eşitsizliklerin varlığına işaret etmektedir. Bilhassa diplomatlar gibi özel bir grubu çalışmak, akademik ve mesleki ayrıcalıkları ya da ailevi ya da sosyal bağlantıları olmayan araştırmacılar için belgelere ve kaynaklara erişirken ayrıca zorluklar içermektedir. Bu çalışma, bu türden dezavantajların farkındalığı ve aynı zamanda sınırlılığı içinde, bu dezavantajlara dikkat çekme kaygısı taşıyarak da hazırlanmıştır.

Dışişleri Bakanlığı, 2020 yılından itibaren sınırlı sayıda ülkeyle ilgili arşiv belgelerini erişime açmıştır.³⁴ Bu belgeler her ne kadar personel dosyalarını içermese de büyükelçiler ile merkez arasında gidip gelen raporları içermeleri bakımından önemli ipuçları sunmaktadır. Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi de atama kararlarını ve Başvekâletin dikkatine sunulmuş belgeleri göstermesi bakımından önemlidir. Dışişleri Bakanlığı 1967 Yıllığı’na dayanarak tespit ettiğim 33 büyükelçiden önemli bir bölümü milletvekilliği olarak da görev yapmıştı. Bu nedenle, Türkiye Büyük Millet Meclisi arşivindeki tercüme-i hal belgeleri de, çoğunluğu büyükelçiliğin yanında milletvekilliği de yapmış isimlerin doğum tarihleri ve yerleri, aileleri, eğitim hayatları, meslekleri ve bildikleri dillerin yanında kendi ağızlarından kısa biyografilerini içermesi bakımından oldukça faydalı oldu.³⁵ Tercüme-i hallerin yanında, yine Meclis Araştırma Grubu tarafından hazırlanan *Türk Parlamento Tarihi* eserleri de milletvekilliği yapmış isimlerin biyografilerini içermektedir.³⁶

³² Yücel Güçlü, *Eminence Grise of the Turkish Foreign Service: Numan Menemencioğlu*, [Dışişleri Bakanlığı], Ankara, 2002; Yücel Güçlü, *The Life and Career of a Turkish Diplomat: Cevat Açıkalın*, [Dışişleri Bakanlığı], Ankara, 2002.

³³ 01.08.2017 tarihinde Dışişleri Bakanlığı Diplomatik Arşiv Dairesi Başkanlığı’ndan gelen cevap.

³⁴ Bu araştırma sırasında diplomatik yazışmaların erişime açıldığı ülkeler: Afganistan, Almanya, Avusturya, Çin, Danimarka, Estonya, Finlandiya, İngiltere, İsveç, İzlanda, Kore, Letonya, Litvanya, Norveç, Polonya, SSCB. (14.04.2022)

³⁵ Milletvekillerinin tercüme-i hal ve seçim mazbatalarına ulaşmak için bkz. <https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/mazbatalar.arama>. [son erişim 20.08.2019]

³⁶ Fahri Çoker (haz.), *Türk Parlamento Tarihi: Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem, 1919-23*, 3 Cilt, TBMM Vakfı Yayınları, 1994; Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi: TBMM II. Dönem, 1923-27*, 3 Cilt, TBMM Vakfı Yayınları, 1994; Kazım Öztürk, *Türk Parlamento*

İmparatorluk döneminde Hariciye Nezareti'nde çalışmaya başlamış ve Cumhuriyet döneminde de Hariciye hizmetine devam etmiş kişilerin Sicill-i Ahval dosyaları ise, imparatorluk döneminde mesleğe adım atan diplomatların erken dönem mesleki kayıtlarını göstermeleri bakımından önem taşımaktadır.

Öte yandan, erken Cumhuriyet'in diplomatlarından çok az sayıda kişi geriye otobiyografik anlatılar bırakmıştır.³⁷ Hariciye Vekilliği yapmış Yusuf Kemal Tengirşek, İsmet İnönü ve Tevfik Rüştü Aras'ın hatıra ya da deneme türünde eserleri mevcuttur.³⁸ Bunların yanında bazı diplomatlar hakkında yapılmış pek çok monografik çalışma mevcuttur.³⁹ Yusuf Hikmet Bayur gibi bazı diplomatların yazdığı

Tarihi: TBMM III. Dönem, 1927-31, 3 Cilt, TBMM Vakfı Yayınları, 1994; Fahri Çoker, Kazım Öztürk, Türk Parlamento Tarihi: TBMM IV. Dönem, 1931-35, 2 Cilt, TBMM Vakfı Yayınları, 1996; İhsan Güneş, Türk Parlamento Tarihi: TBMM V. Dönem, 1935-1939, 2 Cilt, TBMM Vakfı Yayınları, 2001; İsmet Binark, Şenal Günay, Türk Parlamento Tarihi: TBMM VI. Dönem, 3 Nisan 1939-15 Ocak 1939, 5 Cilt, TBMM Vakfı Yayınları, 2004; İsmet Binark, Türk Parlamento Tarihi: TBMM VII. Dönem (8 Mart 1943-5 Ağustos 1946), 4 Cilt, TBMM Vakfı Yayınları, 2009.

³⁷ Ali Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, (yay. haz.) Cemal Kutay, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980; Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları (21/11/1920-2/6/1922)*, Vatan Neşriyatı, İstanbul, 1955; Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, Vatan Neşriyatı, İstanbul, 1957; Behiç Erkin, *Hâtırat (1876-1958)*, (yay. haz.) Ali Birinci, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010. Hüsrev Gerede, *Siyasi Hatıralarım I – İran*, Vakıf Basımevi, İstanbul, 1952; R. Hüsrev Gerede, *Harb İçinde Almanya (1939-1942)*, (yay. haz.) Hulusi Turgut, Sırrı Yüksel Cebeci, ABC Ajansı Yayınları, İstanbul, 1994; Ruşen Eşref Ünaydın, *Atatürk'ü Özleyiş. Hatıralar. I. Kitap. Zafer*, İş Bankası Yayınları, Ankara, 1954; Ruşen Eşref Ünaydın, *Atatürk, Tarih ve Dil Kurumları Hatıraları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1954; Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Zoraki Diplomat*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018; Hüseyin Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni: Siyasi Hatıralarım*, (yay. haz.) Sümer Kılış, Emre Yayınları, İstanbul, 1993.

³⁸ Yusuf Kemal Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001; İsmet İnönü, *Defterler 1919-1973*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001; İsmet İnönü, *Hatıralar*, (yay. haz.) Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2020; Tevfik Rüştü Aras, *Görüşlerim*, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul, [t.y]; Tevfik Rüştü Aras, *Görüşlerim*, Yörük Matbaası, İstanbul, 1968.

³⁹ Yenal Ünal, *Ahmet Ferit Tek*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul, 2009; İhsan Sabri Balkaya, *Ali Fethi Okyar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005; Meltem Begüm Saatçi Ata, "Müderreslikten Büyükelçiliğe Bir Yakınçağ Uzmanı Ali Muzaffer Göker", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 23, 2016, ss. 213-248; Yücel Güçlü, *Eminence Grise of the Turkish Foreign Service: Numan Menemencioğlu*; Yücel Güçlü, *The Life and Career of a Turkish Diplomat: Cevat Açıkalın*; Enis Tulça, *Atatürk, Venizelos ve Bir Diplomat Enis Bey*, Simurg Yayınları, İstanbul, 2003; George S. Harris, "Cementing Turkish-American Relations: The American Ambassadorship of Mehmet Münir Ertegün", *Studies in Atatürk's Turkey: The American Dimension* içinde, (ed) George S. Harris et Nur Bilge Criss, Brill, Leiden, Boston, 2009; George S. Harris, "Repairing Turkish-American Relations after the First World War: Ahmet Muhtar in Washington", *Studies in Atatürk's Turkey: The American Dimension* içinde, (ed) George S. Harris et Nur Bilge Criss, Brill, Leiden, Boston, 2009; Necat Birinci, *Ruşen*

Yeni Türkiye Devleti'nin Harici Siyaseti gibi kaynaklar dönemin dış politikası hakkında diplomatların yorumuna dair ipuçları vermektedir.⁴⁰ Bu kaynaklar dışında, diplomatların hatırı sayılır kısmı önemli Osmanlı ailelerinden geldiğinden çeşitli aile günlüklerinde de diplomatlar hakkında bilgiler yer almaktadır.⁴¹

Belgelerin, anıların, büyükelçilerce yapılmış araştırmaların ve diğer ikincil kaynakların yanında özel arşivler de bu türden bir çalışmanın faydalanabileceği kaynaklar arasındadır. Son yıllarda özel arşivlerden yola çıkarak yapılmış çalışmaların sayısı artmaktadır.⁴² Bu çalışma kapsamında önemli büyükelçilerden Hüsrev Gerede'nin eşi Lâmia Hüsrev Gerede'nin Kadın Eserleri Kütüphanesi'ne bağışlanmış olan özel arşivi, hem bir büyükelçi eşinin hem de büyükelçinin kendisinin sosyal yaşamı ile önemli bilgilere ulaşmamı sağladı. Yine Ahmet Ferit Tek ve eşi Müfide Ferit Tek'in anı ve yazışmaları gün yüzüne çıkarmaya çalışan Tek-Esin Vakfı'nda da büyükelçi ve eşine dair çok sayıda kaynağa ulaşmak mümkün oldu. Cumhuriyet kadrosunun en önemli ve etkili isimlerinden Ali Fethi Okyar'ın torunu Ali Fethi Okyar ve Suad Davaz ve ailesinin özel arşivinden hareketle bir çalışma hazırlayan Prof. Dr. Birsen Talay Keşoğlu ile yaptığım özel görüşmeler de büyükelçiler ve ailelerinin özel yaşamları, sosyal ilişkileri ve sosyal dünyalarını daha yakından tanımam için önemli olanaklar sundu.

Çalışmanın birinci bölümü, tezi hazırlarken yaslandığım teorik arka plan üzerinedir. Hem Uluslararası İlişkiler disiplini hem de diplomasi tarihi çalışmaları, bugün, diplomasiyi sosyal bir pratik, diplomatları da onun aktörleri olarak inceleyerek, diplomasi pratiğine geçmişten daha fazla ilgi göstermektedir. Bu bölümde bilhassa Pierre Bourdieu'nün devlet elitleri üzerine habitus ve alan kavramsallaştırmalarından

Eşref Ünaydın, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988; Cüneyt Akalın, "Tarihin Dönemecinde Bir Diplomat: Selim Sarper", *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, S. 13 (1), 2000; Gürbüz Arslan, *Şükrü Saraçoğlu'nun Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri (1886-1953)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2017.

⁴⁰ Yusuf Hikmet Bayur, *Yeni Türkiye Devleti'nin Harici Siyaseti*, Akşam Matbaası, İstanbul, 1934.

⁴¹ Örn. Cevat Ezine'nin kardeşi Memduh Ezine'nin yazdığı aile günlüğü için bkz. Memduh Ezine, *Aile Günlüğü*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.

⁴² Bahar Gökpınar, *Müphem Bir Kadının Feminist Biyografisi ile Kurgulanışı: Ayşe Leman Karaosmanoğlu, Bir Sefirenin Özel Arşivine Yolculuk*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015; Fatma Öztürk, "Mehmet Münir Ertegün'ün Hayatı ve Türk Yakınçağı'ndaki Yeri", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uşak, 2016.

hareketle, diplomatlara, devlete, uluslararası siyasete dair çokkatmanlı ve kesişimsel bir analiz ortaya koymanın önemini vurgulamaya çalışacağım. Bölümün sonunda iki dünya savaşı arasındaki dönemde diplomatik kurumlar ve diplomatların tarihini ele alacağım. Böylelikle Türkiye deneyimini de bu küresel tarihin içine yerleştirmek mümkün olacak.

İkinci bölüme Osmanlı mirası meselesini daha ayrıntılı biçimde ele alarak başlıyorum ve İmparatorluk döneminde Hariciye kurumunun gelişimini inceliyorum. Ardından Milli Mücadele’den İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar diplomatik ilişkilere ve bu diplomatik ilişkileri yürüten büyükelçilerin bu ilişkiler içindeki konumuna daha yakından bakmaya çalışacağım. İkinci bölümün sonunda Hariciye Vekâleti’nin oluşumunu ve kurumsal gelişimini, bu süreçte etkili isimleri yani Hariciye vekilleri ve müsteşarları, kurumsallaşma ve atama süreçlerini inceleyeceğim. Bir bütün olarak ikinci bölüm, büyükelçilerin içinde hareket ettikleri uluslararası, ulusal ve kurumsal ‘yapıyı’ analiz etmeye çalışmaktadır.

Üçüncü bölümde, büyükelçilerin sosyal ve kültürel tarihlerini inceleyeceğim. Çocukluk dönemi ve ailelerin, büyükelçiler gibi bir toplumsal ve bürokratik elitin oluşumunda ne tür etkilere ve katkılara sahip olduğuna daha yakından bakacağım. Ardından eğitim hayatlarına odaklanacağım. Eğitim hayatları bize hem okulda edindikleri sosyal, kültürel, politik birikimi hem de okul üzerinden edindikleri sosyal ilişkilerini göstermesi bakımından bilhassa önemlidir. Eğitim hayatları ve sosyal ilişkilerin, diplomasi mesleğine girerken sağladığı sosyal ve entelektüel sermaye, bu bölümün temel konularından birini oluşturuyor. Ardından, büyükelçilerin entelektüel sermayelerini göstermesi bakımından bilhassa önemsedğim bir meseleye, yazarlık ve diplomatlık arasındaki ilişkiye diplomatların geride bıraktıkları eserler üzerinden odaklanacağım. Diplomatların eşleri ve özel yaşamlarıysa bu bölümün odaklanacağı son mesele olacak. Diplomasi gibi özel-kamusal yaşamın iç içe geçtiği bir meslekte, diplomat eşlerinin diplomatik ilişkilere önemli katkıları olmuştur. Bu bölüm genel anlamıyla, büyükelçilerin sosyal profili çıkarmayı amaçlamaktadır.

Dördüncü bölümde, büyükelçilerin yazdıkları raporlar ve anıları üzerinden, diplomasi mesleğinde ve diplomatik alanda büyükelçilerin görevleri ve deneyimlerini

daha yakından inceleyeceğim. İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar geçen sürede, büyükelçilerin hem diplomasi dünyasına hem de iç politikaya dair eleştirilerini, Cumhuriyet rejiminin mutlak bir ikilikle karşısına aldığı İmparatorluk dönemiyle karşılaşmalarını ve savaş sırasındaki deneyimlerini ele alarak, bu dönemin önemli eşiklerinde, diplomatların pratiklerine ve bu bağlamda, sınırlı failliklerine odaklanmaya çalışacağım.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. DİPLOMATLARI İNCELEMELİK: TEORİK YAKLAŞIMLAR, TARİHSEL ARKAPLAN

1.1. ULUSLARARASI İLİŞKİLER DİSİPLİNİ DİPLOMASİ VE DİPLOMATLARI NASIL ELE ALIR?

“A diplomat who lives abroad as a foreigner realises on his return home that he is still treated as a foreigner in his own country by his own compatriots. Through their eyes he is a ‘cosmopolitan’, while abroad, on his country’s service, everybody accuses him of being a ‘fanatical nationalist’ It is a perfect example of the irony of fate.”⁴³

Diplomatlar, uluslararası siyaset ve uluslararası toplumun ihmal edilmiş aktörleri arasındadır. Bu bölümde, Uluslararası İlişkiler disiplini içinde diplomasi ve diplomatların nasıl ele alındığı göstermeye çalışacağım. Bu türden bir giriş, diplomasiyi sosyal bir inşa, diplomatları da sosyal aktörler olarak inceleyecek bir çalışma için kaçınılmaz bir başlangıç noktası oluşturuyor.

Diplomasi ve diplomatlar üzerine ilk düşünceler, bizzat diplomatların kendileri tarafından kaleme alınmıştır. 17. yüzyıldan itibaren modern diplomasiinin gelişimine, diplomatın hangi özelliklere sahip olması gerektiğinden diplomatik dil ve prosedürlere

⁴³ Selahattin Ülkümen, *Bilinmeyen Yönleriyle Bir Dönemin Dışışleri*, Gözlem Gazetecilik Basın-Yayın, İstanbul, 1993, s. 98. 1934 yılında Hariciye’ye giren Ülkümen, 1950’li yıllarda, diplomatın “kozmpolitan mı” yoksa “milliyetçi mi” olduğu sorusuna bu yanıtı veriyordu.

uzanan bir yazın eşlik etmiştir.⁴⁴ Abraham de Wicquefort'un 1681 tarihli *L'ambassadeur et ses fonctions* eseri, François de Callières'in 1716 tarihli *La manière de négocier avec les souverains* eseri, Ernest Satow'un 1917 tarihli *A Guide to Diplomatic Practice* kitabı, Harold Nicolson'ın 1939 tarihli *Diplomacy* eseri diplomatın sahip olması gereken nitelikler ve iyi bir diplomasinin nasıl yürütülebileceği üzerine klasikleşmiş referans kitapları haline gelmişlerdi. Bu tür referans kitaplarına, diplomatların anı kitapları da eşlik etmektedir. Diplomatların anılarında meseleler, çoğu zaman anekdotlar halindedir. 19. yüzyıldan itibaren ise, diplomasi üzerine devletlerarası hukuk ve diplomatik tarihçilikten beslenen eserler kaleme alınmıştır. Bu eserler genellikle, diplomatik tarihin olgusal ve lineer bir anlatımına, devletlerarası ilişkilere, antlaşmalara, diplomatik bağışıklık ve protokollerin tekrarına dayanan türde eserlerdir.

Rebecca Adler-Nissen, Danimarka Dışişleri Bakanlığı'nda çalışırken, aynı zamanda üniversitede verdiği Uluslararası İlişkiler dersinde okuma parçaları arasına koyduğu bir makaleyi, görüşlerini almak üzere yine bakanlıkta çalışan bir arkadaşına yollar. Arkadaşından beklemediği bir yanıt alır: “öğrencilerin diplomasinin nasıl işlediğini hiçbir zaman öğrenemeyecek olması çok üzücü, tüm bunlar [makaleyi kastederek] gerçeklikten çok uzak”.⁴⁵ Bu anekdot, teori ile diplomasi pratiği arasındaki mesafeyi veciz biçimde özetliyor. Zira, uygulayıcılarının dikkati çektiği üzere diplomasi büyük ölçüde pratiğe dayalı bir alandır. Bu bakımdan, pratik ve teori arasında çizilen katı pozitivist ayırım üzerinden bakıldığında, bilhassa ‘büyük’ teoriler tarafından pek de önemsenmemiştir. Karşılıklı bir biçimde, diplomasinin uygulayıcıları da teoriyi, yukarıdaki örnekte olduğu gibi, ‘gerçek hayattan kopuk’ bulabilir.

Ana akım Uluslararası İlişkiler teorileri, diplomasiyi dış politikanın basit bir aracına indirger. Bilhassa Realistlerin diplomasi ve diplomatlara yaklaşımı hayli

⁴⁴ Stuart Murray, “The renaissance of diplomatic theory”, *International Politics Quarterly*, S. 4 (33), 2012, ss. 23-39.

⁴⁵ Rebecca Adler-Nissen, “Relationalism or Why Diplomats Find International Relations Theory Strange?”, *Diplomacy and the Making of World Politics* içinde, (ed.) Ole Jacob Sending, Vincent Pouliot, Iver B. Neumann, Cambridge University Press, Cambridge, 2015, s. 287-288.

araçsaldır. Diplomasideki güç, devletin gücünün bir unsurudur, diğer devletlerle iletişim kurmayı sağlar ancak etkinliği ve belirleyiciliği ya yoktur ya da çok sınırlıdır.⁴⁶ Asıl belirleyici olan askeri ve maddi güçtür.⁴⁷ Rasyonalist (Grotiusçu) düşünürler ise, diplomasi ve diplomatları uluslararası sistemde hukukun, kolektif örgütlerin ve barışın korunmasının doğal bir bileşeni ve müttefiki olarak görürler; diplomasi bir alt-unsurdur.⁴⁸ Liberaller için diplomasi, devletlerin ya da aktörlerin çıkarlarını ve karşılıklı bağımlılıklarını betimleyen bir örümcek ağı metaforunda yalnızca iletişim kurmanın yollarından biri olarak gösterilir, teoride asli bir unsur olarak değerlendirilmez.⁴⁹ Bu teorilerde diplomasi, başlı başına bir sosyal fenomen olarak değerlendirilmekten çok, devletlerarası ya da sistem düzeyindeki diğer fenomenler ve zorunlulukların bir epifenomenine indirgenmektedir.⁵⁰

Hâkim Uluslararası İlişkiler teorileri iç politika-dış politika, realizm-idealizm, yapı-özne, birey-toplum gibi ikiliklere sıkça başvurur; bu bakımdan yaklaşımları ilişkisel olmak yerine çoğunlukla özcüdür.⁵¹ Bu, birbirinden bağımsız, atomize öznelerin (birey, devlet ya da sistem), liberaller teorilerde olduğu gibi aşırı iradileştirilmelerine (rasyonel seçim teorileri), realistlerdeki gibi aşırı araçsallaştırılmalarına ya da bir yapı içindeki basitçe yönlendirilmiş varlıklar (bیلardo topu metaforu) olarak ele alınmalarına yol açar. Oysa ilişkisel bir bakış, ilişki içindeki öznelere ve kurulan ilişkilere bakar; kurucu olan unsur, ilişkinin kendisidir. Diplomasi de ilişki kurmak ile doğrudan bağlantılı olduğundan, ilişkisel bir bakış diplomasinin dünyasını anlamak için daha geniş bir perspektif sunar. Buradan baktığımızda, kendisi başlı başına bir sosyal fenomen olan diplomasi, hem küresel politikayı oluşturan ve

⁴⁶ Paul Sharp, “Diplomacy in International Relations Theory and Other Disciplinary Perspectives”, *Diplomacy in a Globalizing World, Theories and Practices* içinde, (ed.) Pauline Kerr, Geoffrey Wiseman, Oxford University Press, Oxford, 2018, s. 61.

⁴⁷ Jennifer Mitzen, “From Representation To Governing: Diplomacy And The Constitution of International Public Power” *Diplomacy and the Making of World Politics* içinde, s. 113.

⁴⁸ Sharp, “Diplomacy in International Relations Theory and Other Disciplinary Perspectives”, s. 62.

⁴⁹ Christer Jönsson ve Martin Hall, *Essence of Diplomacy*, Palgrave Macmillan, New York, 2005, s. 17-18.

⁵⁰ Ole Jacob Sending, Vincent Pouliot, Iver B. Neumann, “Introduction”, *Diplomacy and the Making of World Politics* içinde s. 16.

⁵¹ Mustafa Emirbayer’den akt. Christer Jönsson ve Martin Hall, *Essence of Diplomacy*, s. 13. Emirbayer’in ilişkisel sosyolojisinin diplomasi teorilerine olası katkıları ve handikapları üzerine bkz. Rebecca Adler-Nissen, “Relationalism or Why Diplomats Find International Relations Theory Strange?”, ss. 284-308.

inşa eden unsurlardan biri olarak hem de her defasında kendini yeniden inşa eden bir unsur olarak incelenmeyi hak eder. Bu kapsamda diplomatlar da kendi çevreleriyle, politikacılarla, sahip oldukları/edindikleri politik tutumlarıyla, sosyal çevreleriyle, ideolojik donanımlarıyla, hepsi birbiriyle ilintili olarak, başkalarıyla ilişkiyi kuran aktörler olarak ele alınabilir.

Uluslararası İlişkiler teorileri içinde İngiliz Okulu, diğerlerinden farklı olarak diplomasiye özel bir yer ayırır. İngiliz Okulu, uluslararası ilişkilerdeki ikiliklerin yerine Hobbesçu realizm, Grotiusçu rasyonalizm ve Kantçı devrimciliği sentezleyerek uluslararası ilişkilere hem analitik hem de normatif bir bakış açısı getirir.⁵² Okulun en önemli kavramsallaştırmalarından biri olan “uluslararası toplum”, salt devletlerarası ilişkilerin alanı olmanın ötesine geçerek, devletler birbirleriyle olan ilişkilerinde kendilerini ortak kurallarla bağlı hissettiklerinde ve ortak kurumlar çerçevesinde bir araya geldiklerinde ortaya çıkmaktadır.⁵³ Her ne kadar yaklaşımlarında devlet-merkezci olsalar ve uluslararası sistemi anarşik olarak tanımlasalar da, devletlerin birbirleriyle ilişkilerinde diplomasiye, kurallara, örgütlere, işbirliğine yer vererek bir uluslararası toplum oluşturdıklarını da teslim ederler.⁵⁴ Diplomasi açısından bu yaklaşımın önemi, “diplomatik kültür”ün uluslararası toplumun önemli öğelerinden biri olduğu düşüncesidir.⁵⁵ Okulun temsilcilerinden Martin Wight, diplomasiye uluslararası ilişkilerin kavramsallaştırmasında merkezi bir yer verir.⁵⁶ Aynı okuldan Herbert Butterfield ile birlikte yazdıkları *Diplomatic Investigations* kitabında diplomasiyi tarihselleştirerek, “diplomasinin güçler arasındaki iletişimin sistemi ve sanatı olduğunu ve diplomatik sistemin uluslararası ilişkilerin ana-kurumu olduğunu” söyler.⁵⁷ Paul Sharp, Herbert Butterfield’ın tarih felsefesiyle Hristiyan etiğini birleştirerek “diplomasinin medenileştirici erdemleri” üzerinde duruyor olmasının

⁵² Balkan Devlen ve Özgür Özdamar, “Uluslararası İlişkilerde İngiliz Okulu Kuramı: Kökenleri, Kavramları ve Tartışmaları”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 7, S. 25, 2010, s. 44.

⁵³ Hedley Bull’dan akt. Mustafa Serdar Palabıyık, “İngiliz Okulu.” *Uluslararası İlişkiler Teorileri* içinde, (ed.) Ramazan Gözen, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. 232.

⁵⁴ Devlen ve Özdamar, agm, s. 50.

⁵⁵ Laurence Badel ve Stanislas Jeannesson, “Introduction. Une histoire globale de la diplomatie?”, *Monde(s)*, Vol. 5, S. 1, 2014, s. 15.

⁵⁶ Iver B. Neumann, “The English School on Diplomacy: Scholarly Promise Unfulfilled”, *International Relations*, S. 17 (3), s. 342.

⁵⁷ Agm, s. 347.

öneminden bahseder.⁵⁸ Hedley Bull, uluslararası ilişkilerin beş temel kurumu arasında güçler dengesi, uluslararası hukuk, savaş, büyük güçler ve diplomasiyi sayar.⁵⁹ Wight, diplomatik işlevler arasında saydığı “bilginin toplanması ve yayılması” ve “müzakerenin” yanına “ayrışmaların etkisini en az indirmeyi” ve “devletler toplumunun varlığını sembolize etmeyi” de ekler.⁶⁰ Okulun bir diğer üyesi Adam Watson, diplomatik kültürün varlığını, bu kültürün fiili pratikleri ve uygulayıcıları etrafında ele alarak onu tarihsel bir sosyal pratik ve uluslararası toplumun kurucu unsurlarından biri olarak tartışır.⁶¹ Bu bakımdan diplomasi, okulun son dönem temsilcileri tarafından sosyal bir pratik olarak ele alınmakta ve devletlerarasında cereyan eden olayların ya da “büyük adamların” ilişkilerinin bir uzantısı olarak değil, bir dizi ilişki, ritüel ve iktidarın çeşitli temsilleri olarak algılanmaktadır.⁶²

İngiliz Okulu gibi Uluslararası İlişkiler disiplindeki hâkim yaklaşım ve paradigmaları eleştiren bir diğer ekol olan Sosyal İnşacılık da (Konstruktivizm), diplomasi ve diplomatlık mesleğin analiz edilebilmesinde yeni ufuklar açabilmektedir. Alexander Wendt’e göre (1) insanların meydana getirdiği sosyal yapılar, maddi güçlerden ziyade paylaşılan ortak fikirlerce oluşturulmuştur, (2) aktörlerin kimlik ve çıkarları, doğa tarafından değil, paylaşılan bu fikirler tarafından inşa edilmektedir.⁶³ Buna göre, dış politika kararları *Realpolitik* ya da devletlerin çıkarları doğrultusunda değil fakat dış politika aktörlerinin sosyal ve kültürel donanımlarıyla belirlenmiş ideolojiler ve belli tarihsel dönemlere ait algılar, düşünme biçimleri doğrultusunda alınmaktadır.⁶⁴ Dolayısıyla belli bir tarihsel dönemdeki sosyokültürel oryantasyonlar, diplomatik elitlerin paylaştıkları fikirler, inanışlar, dış politikayı ve diplomasiyi belirleyebilmektedir.

⁵⁸ Paul Sharp, “Herbert Butterfield, the English School and the Civilizing Virtues of Diplomacy”, *International Affairs*, S. 79 (4), 2003, ss. 855-878.

⁵⁹ Neumann, “The English School”, s. 348.

⁶⁰ Agm, s. 348.

⁶¹ Agm, s. 355.

⁶² Badel ve Jeannesson, “Introduction. Une histoire globale de la diplomatie?”, s. 15.

⁶³ Alexander Wendt, *Social Theory of International Politics*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, s. 1.

⁶⁴ Doğan Gürpınar, *Ottoman Imperial Diplomacy. A Political, Social and Cultural History*, IB Tauris, London, New York, 2014, s. 207.

Özellikle Soğuk Savaş sonrası, diplomasi üzerine çalışmalarda önemli bir değişim fark edilmektedir. Küreselleşme, devlet-dışı aktörlerin ortaya çıkışı, uluslararası sorunlara üretilmesi gereken ortak politikalar (iklim krizi gibi), uluslararası sistemdeki çok taraflılık/çok aktörlülük, yeni devletlerin ortaya çıkışı ve yeni savaş biçimleri diplomasi pratiği ve teorisi üzerine yeniden düşünmeyi gerektirdi.⁶⁵ Ulus-devletle özdeşleşen geleneksel diplomasi yöntemlerine ve diplomatlara hâlâ ihtiyaç olup olmadığı sorusuna karşılık,⁶⁶ diplomasinin zaman içinde değişen, değişebilen ve koşullara uyum sağlayan bir sosyal pratik olarak ele alındığı yeni bir diplomatik teori yönelimi ortaya çıktı. *Diplomatic Theory of International Relations* kitabında Paul Sharp, diplomasinin konvansiyonel ve araçsal tanımının ötesine geçerek, diplomatik ilişki ve diplomatların tarih boyunca insanlar arası ilişkileri kurmayı, geliştirmeyi, farklı olanı keşfetmeyi ve birlikte yaşamı düzenlemeyi sağladığını söyler.⁶⁷ Diplomasinin kendisini uluslararası ilişkilerin/uluslararası toplumun kurucu bir unsuru olarak görür ve bunun aktörü olarak diplomatların da rolünü teslim eder.

Diplomat, artık teori içinde hem tarihsel ve politik bir özne hem de bir analiz kategorisi olarak karşımıza çıkar. Diplomat, egemeni ya da devleti temsil eden, onu bilgilendiren, onun adına müzakere yürüten ve arabuculuk yapan kişi tanımının ötesine geçerek, temsil gücü, kültürlerarası geçişlilikteki yeri ve rolü, başka coğrafyalardaki deneyimleri, tarihsel, sosyal, politik, kültürel ağlar ve ilişkileriyle birlikte ele alınmaya başlandı.⁶⁸ Örneğin Alisher Faizullaev, diplomasiyi genellikle makro düzeyde ele alan ve onu basitçe dış politikanın bir aracı, diplomatları da basitçe diplomasinin teknik uygulayıcıları olarak gören tutumu eleştirerek, bu bakış açısının diplomatik faaliyetlerin “insansızlaştırılmasına” yol açtığını yazar.⁶⁹ Bu insansızlaştırmayı bertaraf etmek üzere, sosyopsikolojik bir yaklaşımla “diplomatin kendiliği” [*Diplomacy and the Self*] meselesini ele alır. Ona göre, diplomat mesleği gereği kendisini devleti ile özdeşleştirir, kişiliği devletin kişiliği ile birleşmiştir. Örneğin,

⁶⁵ Stuart Murray, “The renaissance of diplomatic theory”, s. 23.

⁶⁶ Paul Sharp, “Who Needs Diplomats? The Problems of Diplomatic Representation”, *International Journal*, S. 52 (4), 1997, s. 609.

⁶⁷ Paul Sharp, *Diplomatic Theory of International Relations*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, s. 293.

⁶⁸ Bkz. Badel ve Jeannesson, “Introduction: Une histoire globale de la diplomatie?”, ss. 7-17.

⁶⁹ Alisher Faizullaev, “Diplomacy and the Self”, *Diplomacy and Statecraft*, S. 17 (3), 2006, s. 498.

özgüveni yüksek bir diplomat, temsil ettiği devleti de özgüvenle temsil eder; bunun tam tersi de geçerlidir, güçlü bir ülkenin kendisine güvenilen diplomatu da özgüvenli bir diplomat olur. Bu bakımdan makro ve mikro düzeylerin bir madalyonun iki yüzü gibi olduğunu ve her ikisinin de birlikte analiz edilmesi gerektiğini savunur.⁷⁰

Öte yandan, diplomatlara dair çizilen olumsuz bir imaj pek çok yerde karşımıza çıkar. Özellikle politikacılar karşısında diplomatlar ‘halktan kopuk’, ‘topluma yabancı’, ‘özentî’, ‘lüzumsuz’ gibi niteliklerle birlikte anılabilirler. Geç modernleşen toplumlarda diplomatlar, toplumun gözünde ‘Batı’yı’ başka bir ifadeyle modern dünyayı temsil ederler. Ancak Batı etkisinden rahatsız olunduğunda rahatlıkla, ‘halktan kopuk’ birer parodi tiplemesine dönüştürülebilirler. Bir taraftan ‘ikiyüzlü’ olarak nitelendirilebilen diplomat,⁷¹ bir başka taraftan da uluslararası barışın temsilcisi olarak görülebilmektedir. Uluslararası barışın temsilcisi olarak görüldüğünde, ulusal bağlılığına gölge düşebilir;⁷² kendisinden şüphe edilebilir, siyasal iktidarla çatıştığında cezalandırılabilir. Diplomatlar ise politikacıları uluslararası arenanın ruhunu anlamayan, iç politik çıkarları için ‘büyük’ ulusal çıkarları bir tarafa atabilecek kişiler olarak görür. Onlara göre, diplomatların savunduğu ulusal çıkarlar baki, politikacılarınkiyse gelip geçicidir. Sasson Sofer, bu çelişkiler üzerinden, diplomatu bir “yabancı”, uluslararası politikanın “patetik bir kahramanı” olarak betimler.⁷³ Diplomat, hem kendi ülkesinde hem de gittiği ülkede bir yabancıdır. Yabancı olarak, hem içeride ve aramızda hem de dışarıda ve dışarıdandır. Bir dizi diplomatik bağışıklıkla ‘sıradan insanlardan’ ayrılmıştır. Bu nedenle kendisine şüpheyile bakılır.

⁷⁰ Agm, s. 517.

⁷¹ Diplomatlara dönük şüpheli tavır, özellikle radikal ve Marksist gelenek içinde yaygındır. İrlandalı bir Cumhuriyetçi ve sosyalist olan James Connolly, 1915 yılında şunları yazmıştır: “[Diplomasi] ikiyüzlülüğün vücut bulmuş halidir. Diplomat, kendisine başarı getiren tüm eylemleri onurlu sayar, amaçlarına hizmet eden her şey doğrudur. Aldatmak gerekirse aldatır, yalan söylemek işe yarayacaksa yalan söyler, eğer rüşvet lazımsa rüşvet verir, eğer cinayet gerekirse cinayeti emreder; hırsızlık, ayartma, kundakçılık, sahtecilik başarıyı getirecekse, hepsi bir bir yapılacaktır. Ve bu sayede diplomat onurlu bir ruh olarak kalacaktır – harika bir İngilizce beyefendisi.”, Akt. Sharp, “Diplomacy in International Relations Theory and Other Disciplinary Perspectives”, s. 63. Bu gelenek için diplomasi, mevcut sömür ve eşitsizlikleri gizlemeye yarar; diplomat ise, egemen güçlerin bir temsilcisidir.

⁷² Sharp, “Diplomacy in International Relations Theory and Other Disciplinary Perspectives”, s. 61.

⁷³ Sasson Sofer, “The Diplomat as a Stranger”, *Diplomacy and Statecraft*, S. 8 (3), s. 179; Sasson Sofer, “Being a ‘Pathetic Hero’ in International Politics: The Diplomat as a Historical Actor”, *Diplomacy and Statecraft*, S. 12 (1), s. 108.

Sosser’e göre “patetik bir kahramandır” çünkü politikacılar ve askerlerin hem iç hem dış cephede aktör olarak görülürken, diplomatlar yalnızca dış cephede ve en geri savunmada yer alan aktörlerdir. Göz önünde değillerdir. Bu nedenle, özellikle 20. yüzyıl gibi bir “aşırılıklar çağında” imajı gitgide pasifleşmiş, politikacılara karşı itibar kaybetmiştir.

Gerçekten de diplomat olmak pek çok ikiliği/çelişkiyi içerir. Kişisel yaşamı ile kamusal yaşamı arasındaki çelişki, kişisel fikirleri ile temsil ettiği devletin fikirleri arasındaki çelişki, toplum ile bulunduğu ayrıcalıklı elit grup arasındaki sınıfsal çelişki, ulusal aidiyeti ile yabancı biri olarak bulunduğu ülke arasındaki politik çelişki... Diplomat tam da bu çelişkilerle baş edebildiği, bunları ilişkilendirebildiği ölçüde mesleğini iyi icra edebilir. Jönsson ve Hall, diplomatın “mecburi vekâlete mi (*imperative mandate*) mi yoksa “özgür vekâlet”e mi (*free mandate*) sahip olduğunu tartışır; diplomatlar yalnızca gelen talimatların birer uygulayıcısı mıdır yoksa bulundukları ülkede genel politikaya uyduğu sürece özgürce hareket edebilirler mi?⁷⁴ Yazarlara göre, esas olan iki tutum arasında dengeyi bulmaktır. Yine, İngiliz Okulu’nun üçüncü nesil üyelerinden biri olarak anılan ve postmodern teorisyenler arasında gösterilen James Der Derian, bu çelişkileri yabancılaştırma kavramsallaştırmasıyla birlikte ele almayı ve diplomasiyi “yabancılaştırmanın arabuluculuğu” olarak yeniden teorize etmeyi önerir.⁷⁵ Hegel, Feuerbach ve Marx’ın yabancılaştırma düşüncelerini takip ederek, yabancılaştırmanın tarih boyunca kendini tartıştıran insani, manevi, dini ya da sosyal bir fenomen olduğunu, yabancılaştırılan ilişkiler arasında ortaya çıkan arabuluculuğun diplomasinin temeli olduğunu ileri sürer.⁷⁶ Diplomasinin birbirinden ayrılmış/yabancılaştırılmış insanlar, halklar, şehirler arasında köprüler kurmaya yaradığını, sistemik düzeyde bir söylemsel alan yaratarak, çatışan ilişkileri sürdürülebilir, yeniden üretilebilir ve dönüştürülebilir hale getirdiğini söyler.⁷⁷

⁷⁴ Jönsson ve Hall, *Essence of Diplomacy*, s. 97-118.

⁷⁵ James Der Derian, “Mediating Estrangement: A Theory for Diplomacy”, *Review of International Studies*, S. 13(2), 1987, ss. 91–110.

⁷⁶ Agm, s. 93.

⁷⁷ Der Derian’ın *On Diplomacy* kitabından akt. Jönsson ve Hall, *Essence of Diplomacy*, s. 21.

Diplomasiyi sosyal bir pratik olarak ele alan yaklaşımın bir diğer temsilcisi Iver B. Neumann ise, diplomatik pratiği anlamak için yöntemsel olarak tarih, etnografi ve antropoloji disiplinlerine daha fazla başvurmamız gerektiğini belirtir ve diplomasiyi söylem ve pratiklerden oluşan, söylem ve pratiğin karşılıklı olarak birbirini etkilediği bir alan olarak ele alır.⁷⁸ Norveç Dışişleri Bakanlığı'nda danışman olarak çalışırken aynı zamanda bakanlık yapısı ve diplomat olmak üzerine etnografik bir saha çalışması yapan Neumann, bakanlıktaki diplomatik bilgi üretim süreçlerinin yeniliğe kapalı ve bürokratik yapısına dikkat çekerek, asıl önem verilenin üretilen metnin amacı ya da metnin hedef kitlesi değil; bakanlık içindeki birimler arasındaki dengenin sağlanması olduğunu gözlemlemiştir. Bu katı bürokratik yapının içinde iyi bir diplomat olabilmenin koşulu, bürokratik mekanizmanın rutini ile mesleğin yüksek prestijli, tarihsel ve politik olarak ona yüklenmiş güçlü yönleri ve görevlerini, kısaca kahramanlaştırılan yanını uyumlulaştırabilmeye dayandığını belirtir.⁷⁹

Neumann'ın daha fazla tarih ve etnografi çağrısına uyarak, diplomatik tarihyazımının son yıllardaki gelişimine bakmak da zenginleştirici olacaktır. Uluslararası İlişkiler literatürü gibi diplomatik tarihyazımı da son yıllarda önemli değişimlere uğramıştır. Diplomasi tarihi dediğimizde aklımıza çoğu zaman, devletlerarası ilişkilerin tarihi gelir. 19. yüzyıldan itibaren kurumsallaşan uluslararası tarihçilik ya da diplomatik tarihçilik, devletlerarası antlaşmalar ve diplomatik dokümanlara, devletlerarası ilişkilerin, liderler ve izledikleri politikaların resmi bir anlatımına, tarihsel olayların arşiv malzemelerine dayandırılarak tarafsız biçimde ele alınması fikrine dayanıyordu.⁸⁰

Türkiye akademilerinde de Siyasi Tarih disiplini, uzun yıllar boyunca, Uluslararası İlişkiler bölümlerinin bir alt-disiplini ve devletlerarası ilişkilerin tarihi olarak ele alınmıştır.⁸¹ Türkiye'de Siyasi Tarih dendiğinde, Erel Tellal'ın Mülkiye'nin

⁷⁸ Iver B. Neumann, *At Home with the Diplomats: Inside a European Foreign Ministry*, Cornell University Press, New York, 2012, s. 54-62.

⁷⁹ Neumann, *age*, özellikle "To Be a Diplomat" bölümü, ss. 94-128.

⁸⁰ Kim Salomon, "What is the Use of International History", *Journal of Peace Research*, S. 30 (4), 1993, s. 375.

⁸¹ Bu bakımdan en çok faydalanılan siyasi tarih kitaplarının Fahir Armaoğlu ya da Oral Sander olması bir tesadüf değildir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Türkiye'de Siyasi Tarihin Gelişimi ve Sorunları Sempozyumu*, Ankara, AÜSBF Yayınları, 2006.

önemli iki siyasi tarihçisi Ahmet Şükrü Esmer ve Oral Sander'den aktararak söylediği gibi “Siyasi Tarih, Türkiye’de (ve Türkçe’de), Batı’daki uluslararası ilişkiler tarihi yerine ve hem diplomasi tarihini (*diplomatic history*) ve hem de siyasal tarihi (*political history*) kapsayacak şekilde kullanılmaktadır” ve devletlerin dış politika tarihleri, devletlerin birbirleriyle olan ilişkilerini inceleyen diplomasi tarihi ile devletlerin oluşumu ve iç siyasalarını inceleyen siyasal tarih bir arada Siyasi Tarih olarak anılmaktadır.⁸² Diplomasi tarihi ise, daha çok devletlerarası antlaşmalar, bu antlaşmaların hükümleri, devletlerarası görüşme ve pazarlıklar ve nihayet bunların nasıl sonuçlandığı gibi konularda yoğunlaşmaktadır.⁸³

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tarihyazımında ortaya çıkan yeni yönelimler tarihin sadece devletlerin tarihi olmadığını söylerken; toplumsal, siyasal, ekonomik, kültürel yapıların ve ilişkilerin de tarihyazımına katılmasını, o güne dek tarihyazımından dışlanan grupların da tarihin bir parçası olarak tarihyazımına dahil edilmesini, genellikle tarih-dışı aktörler olarak ele alınagelen ‘devlet adamlarının’ da ait oldukları dönemin sınıfsal ve kültürel ilişkilerinden doğan ve bu ilişkiler içinde şekillenen kişiler olarak ele alınmasını mümkün kıldı.⁸⁴ Uluslararası ilişkilerin tarihyazımı da bu yeni sosyal tarihyazımından etkilendi. Özellikle Uluslararası ilişkiler tarihinde Fransız Okulu ya da Uluslararası İlişkilerde Fransız Okulu, bir yandan Annales Okulu’nun etkisiyle ekonomik, demografik değişimler, belli bir tarihsellik içindeki kolektif duygular ve zihniyetler gibi “derin kuvvetleri” (*forces profondes*) uluslararası ilişkiler tarihyazımına eklerken, bir yandan da bu tarih içinde “devlet görevlisinin” (*l’homme de l’Etat*), onun sosyal oluşumunun ve politik karar alma mekanizmalarındaki etkisinin altını çizer.⁸⁵ Bu ekolün kurucusu sayılabilecek Pierre Renouvin ve öğrencisi Jean-Baptiste Duroselle *Uluslararası İlişkiler Tarihine Giriş*⁸⁶ eserleriyle, uluslararası ilişkiler tarihyazımına ve teorilerine de hâkim olan

⁸² Erel Tellal, “İsimlendirme Sorunu”, *Türkiye’de Siyasi Tarihin Gelişimi ve Sorunları Sempozyumu*, AÜSBF Yayınları, Ankara, 2006, s. 76.

⁸³ Tünay’dan akt. agm. s. 76.

⁸⁴ Bu yönelimlerin ayrıntılı bir tarihi için bkz. George G. Iggers, *20. Yüzyıldan Tarihyazımı: Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012.

⁸⁵ Karen Gram-Skjoldager, *Bringing the Diplomat Back In: Elements of a New Historical Research Agenda*, Robert Schuman Centre for Advanced Studies EUI Working Papers, 2011, Floransa, s. 5.

⁸⁶ Pierre Renouvin ve Jean-Baptiste Duroselle, *Introduction à l’histoire des relations internationales*, Armand Colin, 1964.

belirlenimciliği reddederler ve seçilen belli bir tek faktörün diğer faktörleri belirlediği anlayışına karşın, coğrafi faktörler, demografik şartlar, iktisadi güçler, finansal sorunlar, ulusal duygu, milliyetçilikler ve barış yanlısı duygu kategorilerinin bir arada etkili olduğunu göstermeyi hedeflerler.⁸⁷ Bu faktörler Annales Okulu’ndan etkilenilerek incelemeye konu edilmiş “derin kuvvetler” olarak kavramsallaştırılmıştır. Bunun yanında, eserlerinin Duroselle tarafından yazılan “Devlet Görevlisi” bölümünde ise, yalnızca devlet çıkarı ya da ulusal çıkarı gözetilen tarih-dışı bir özne yerine, bir devlet görevlisinin sosyal oluşumundaki çoklu faktörlere ve karmaşıklığa dikkat çekerek, “devlet adamı” ile “derin kuvvetler” arasında karşılıklı bir ilişkiselliğin olduğunu vurguladılar.⁸⁸ Hem uzun erimli tarihsel yapılara hem de bireylere vurgu yapan bu türden bir yaklaşım, belli bir dönemde ortaya çıkan kurum ve kurumları oluşturan aktörleri, karmaşık ilişkileri içinde birlikte düşünmemize olanak verir.

Renouvin ve Duroselle’in uluslararası ilişkilerin tarihyazımında izledikleri bu yol, sonraki yıllarda da tarihin, siyaset bilimi, sosyoloji, (yöneticilerin, bürokratların karar alma süreçleri ve psikolojileri konusunda) siyasal psikoloji gibi diğer sosyal bilimlerin disiplinleriyle zenginleşmesini sağlamıştır. Rene Girault ve Robert Frank gibi Renouvin ve Duroselle’i takip eden tarihçiler, “kolektif mantalite ya da bilinçlerin” ya da “ulusal mizaçların” da dahil edildiği, kimlik, zihniyet, duygular gibi maddi olmayan etkilerin, Avrupa bilinci ve kimliği üzerine ya da uluslararası ilişkilerde imaj ve imgelerin etkileri üzerine konular çalışarak uluslararası ilişkiler tarihinin hem çalışma konularını hem de beslediği disiplinleri geliştirdiler.⁸⁹ Diplomasinin devletler, uluslar ve toplumlar arasındaki bir ilişki olarak görülmeye başlanmasıyla birlikte, birbirinden kopuk olarak ele alınan ulusların tarihini bağlantılı ve karşılıklı tarihler olarak ele almak mümkün hale geldi. Diplomasi tarihi Westfalyen ezberlerin dışına çıkarak, Avrupa-dışı coğrafyalara, devlet-dışı aktörlere genişledi; ortak dil, değerler, normlar, davranışlar etrafında tartışılarak zenginleşti.⁹⁰

⁸⁷ Ateş Uslu, “Diplomasi Tarihinin Ötesi: Uluslararası İlişkiler Tarih Yazımında Fransız Ekolü”, *Uluslararası İlişkiler*, C. 11, S. 44, 2015, s. 35-36.

⁸⁸ Agm, s. 36.

⁸⁹ Renaud Meltz ve Isabelle Dasque, “Pour une histoire culturelle de la diplomatie. Pratiques et normes diplomatiques au XIXe siècle”, *Histoire, économie & société*, C. 33, S. 2, 2014, s. 4-5.

⁹⁰ Bkz. Badel ve Jeannesson, “Introduction: Une histoire globale de la diplomatie?”, s. 17-26.

Bu türden yeni yaklaşımların bir sonucu olarak, diplomatların etnografilerinin çalışılması, aidiyet, tutum ya da davranışlarının devlet sosyolojisi ya da antropolojisi açısından ele alınması gibi yeni ilgi alanlarının doğuşu söz konusu olmuştur. Yeni diplomasi tarihi çalışmaları, çok erken dönemlerden itibaren diplomatları ve diplomasiyi bu çoğulcu perspektifle ele almaya başladı. Örneğin *The Network for New Diplomatic History*, diplomasi tarihinde diplomatları ve diplomatların sosyal, kültürel, politik ağlarına odaklanan bir grup araştırmacıyı bir araya getirmektedir.⁹¹ Diplomasi tarihinin, sosyal bilimlerde son yıllarda kendine yer edinen kültürel çalışmalarla birlikte düşünüldüğünün altını çizen grup, diplomasi ve diplomatlık kimliğinin anlaşılması ve çalışılmasında yeni eğitime duyulan ihtiyacın altını çiziyor. Yaklaşımlarının ‘yeniliği’ ise, “prosopografi, bilgi sosyolojisi, toplumsal cinsiyet çalışmaları, tarihsel, politik, ekonomik anlatılardan yola çıkarak yapılan ağ analizleri gibi perspektif ve metodolojileri içererek, birey ya da grupların nasıl diplomatik performanslar ortaya koyduklarını çalışmalarından” kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda, diplomatik kurumların tarihi, diplomatik pratikler, diplomatik dil kadar normlar, semboller, aileler, arkadaşlıklar, örgütlenmeler, yaklaşımlar, yöntemler ve zihniyetler kuşkusuz, yeni diplomatik tarihçiliğin ilgilendiği konular arasında gelmektedir.⁹²

1.2. DEVLETİ TEMSİL ETMEK: SİMGESELLİĞİN GÜCÜ VE SİYASAL ELİT OLARAK DİPLOMAT

Geçtiğimiz yüzyılın başında, diplomasi pratiğinin bilim mi yoksa sanat mı olduğu tartışılıyor, her ikisine de yakın olduğu söyleniyordu.⁹³ Diplomasi memurunun özel vasıfları olması gerektiği fikri egemendi ve diplomatın görevlerinin neler olduğu

⁹¹ Ayrıntılı bilgi için <https://newdiplomatichistory.org> [son erişim. 17.05.2018]

⁹² Grubun yaklaşımı ve faaliyetleri internet siteleri üzerinden takip edilebilir. Aynı internet sayfasında yeni diplomatik tarihçilikle ilgili temel bir literatüre de ulaşmak mümkündür.

⁹³ M. Cemil [Bilsel], *Devletler Arasında Münasebat*, s. 43-44.

henüz hukuki bir tanım ve çerçeveye kavuşmamıştı.⁹⁴ Yaklaşık iki yüzyıllık bir tarihsel pratiğin ardından, 1961 tarihli Diplomatik İlişkiler Hakkında Viyana Sözleşmesi'nin 3. maddesinde diplomatik misyonun görevleri şu şekilde belirlenmiştir: “a) Gönderen Devleti kabul eden Devlette temsil etmek; b) Kabul eden Devlette, uluslararası hukukun müsaade ettiği sınırlar içinde gönderen Devletin ve vatandaşlarının çıkarlarını korumak; c) Kabul eden Devlet Hükümeti ile müzakereler yapmak; d) Bütün yasal imkânlarla kabul eden Devletin durumunu ve gelişmelerini tespit etmek ve bunlar hakkında gönderen Devlet Hükümetine bilgi vermek; e) Gönderen Devlet ile kabul eden Devlet arasında dostane ilişkileri ilerletmek ve ekonomik, kültürel ve bilimsel ilişkilerini geliştirmektir.”⁹⁵

Ancak diplomatın konumu ve niteliği bu hukuki tanımın çok ötesindedir. Diplomat, bir devletin başka bir devlet karşısında vücut bulmuş halidir; bu bakımdan bir bedene bürünmüş devlettir. Bu nedenle, zaman zaman anakronik bir aktör olarak görülseler de diplomatlar hâlâ her devlet tarafından sembolik düzlemde oldukça önemsenmektedir. Her yeni devlet tanındığını, muhatap alındığını açılan temsilcilikler ve gönderilen elçiler bağlamında görebilir ve değerlendirebilir. Kimin diplomat olarak atandığı, karşılama ve agreman töreni, bu törendeki davranışlar, hangi toplantı ve davetlere çağırıldığı devletler nezdinde hâlâ önem verilen meseleler arasındadır. Diplomatlara yapılacak incitici herhangi bir muamele, büyük bir diplomatik krize dönüşebilme potansiyeli taşımaktadır.

Devlet, en nötr ifadesiyle, bir toprak parçası üzerine yerleşmiş insan topluluğunu ve toprak üzerinde ve aralarında siyasi ve hukuki egemenliği ifade eder. Devletin “meşru fiziksel şiddet tekeli”ne sahip olduğunu söyleyen Max Weber’e ek olarak Pierre Bourdieu, devletin aynı zamanda “meşru simgesel şiddet tekeli” de elinde bulundurduğunu söyler. Bourdieu’ye göre “dar anlamıyla devlet, yani ilk devlet (idare, hükümet biçimi, bürokratik kurumlardan oluşan bütün vb.) geniş anlamıyla devleti,

⁹⁴ Gilles Ferragu, “L'invention des normes diplomatiques, 1815-1961: la politesse des rois”, *Monde(s)*, S. 5, 2014, ss. 81-98. Elçilerin vazifeleri konusunda ayrıca bkz. M. Cemil [Bilsel], *Devletler Arasında Münasebat*, s. 164-166.

⁹⁵ Diplomatik İlişkiler Hakkında Viyana Sözleşmesi, [https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/2312020100123bm_40.pdf, son erişim: 07.10.2021].

yani ikinci devleti (ulusun ülkesi ve aynı dili konuşan, tanıma ilişkileriyle bir araya gelmiş, ulus kavramının altına yerleştirdiğimiz yurttaşlar bütünü) oluştururken aynı zamanda kendisini de oluşturur”.⁹⁶ Yani siyasal ve ekonomik gücün inşası, aynı zamanda sembolik iktidarın inşasıyla birlikte gerçekleşir. Ekonomik, siyasal, kültürel ve/veya sosyal güce sahip egemen, aynı zamanda diğerlerinin (halkının, diğer devletlerin) buna inanmasıyla, ikna olmasıyla, yani “simgesel iktidarını” diğerlerine kabul ettirmesiyle egemenliğini meşru hale getirmektedir. Bu nedenle Bourdieu’ye göre, “devleti anlamak için, sembolik bir işlevi olduğunu anlamak gerekir. Devlet etkisinin bu sembolik boyutunu anlamak için devlet söylemini oluşturmuş olan failer evreninin - yasa koyucular, hukukçular - işleyiş mantığını anlamak ve başkalarının karşısında hangi genel çıkarlara sahip olduklarını, aynı zamanda mücadele sahalarının içerisinde işgal ettikleri konuma göre hangi özgül çıkarlara sahip olduklarını anlamak gerekir (mesela cüppe soylularının karşısında kılıç soyluları)”.⁹⁷ Bu bakımdan, devleti oluşturan bu failer, egemenin kendisinden başlamak üzere, onun etrafında oluşan, onun mührünü taşıyan, onun adına vergi toplayan, savaşan, onu temsil eden tüm aktörler/ajanlardır.

Tarih içinde nasıl adlandırılırsa adlandırılınsınlar, temsilciler/diplomatlar/elçiler/büyükelçiler de devletin sembolik gücünü inşa eden ve bunu dışarıya gösteren failer arasındadır; egemeni temsil ederler. 19. yüzyıldan önce, elçilerin de aralarından çıktığı eski soylular, “doğal soylulardı”. Yani soylulukları aileye, kan bağına ve kamusal tanınmaya dayanıyordu. Oysa modern devletin ortaya çıkışından itibaren, babadan oğula geçen statü payelerinin yerine “devletin tahsis ettiği payeler” geçmeye başlamıştır. Bu noktada Bourdieu’nün nitelemesiyle “devlet soyluları” oluşmaya başlar. Bu soyluluk, eski feodal soyluluktan farklı olarak modern büyük okulların yarattığı, devletin devlete ait bir esas olan diplomalarla belirlediği bir soyluluktur.⁹⁸ Diplomatik kariyerin zirvesi olan büyükelçilik atamaları da bu bakımdan bir paye dağıtımı olarak işlemektedir. Büyükelçilik atamaları büyük ölçüde politik ve bir ölçüde de keyfidir. Meslekten gelen, eğitimini almış “kariyer memurları” arasından atanabileceği gibi kariyer memurları dışından da atanabilir. Bu tür atamalar,

⁹⁶ Pierre Bourdieu, *Devlet Üzerine, Collège de France Dersleri (1989-1992)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 155.

⁹⁷ *Age*, s. 213.

⁹⁸ *Age*, s. 213.

genellikle devlet başkanı, hükümet başkanı ve/veya dışişleri bakanının kararı ve inisiyatifiyle yapılabilmektedir. Politik yakınlıklar, arkadaşlıklar, aynı sosyal çevreden gelme gibi ilişki biçimleri bu atamalarda etkili olabilir. Kariyer dışından gelen ancak yüksek politik çevrelere mensup eski bakanlar, yüksek bürokratlar, milletvekilleri arasından kişiler, bir ülkeyle ilişkileri geliştirmek için ya da iç politikadan uzaklaştırılmak için büyükelçi olarak atanabilir. Bourdieu bu tür kararları, devletin yeterince bürokratikleşmemiş ya da rasyonelleşmemiş olmasına veyahut liyakate dayanmayışına bağlamaz, devlet tam da bu mantıkla işlemektedir: “Devletin ilk safhasıyla, şahsi devlet türleriyle bağlantılandırılması adetten olan yozlaşma, bürokratik türdeki yapılar geliştikçe ortadan kalkar mı, yoksa daha ziyade, bizzat bürokratik vekâletin mantığına kazılı değil midir?” diye sorar.⁹⁹ Bürokratikleşmiş sembolik sermaye, devletin eğitim, okul, ordu, unvanlar, hiyerarşiler yoluyla soyluları kendisinin belirlemesi, onları vekili olarak ataması, temsilcisi ya da sözcüsü kılmasıyla tesis edilmektedir ve devlet mantığına içkindir.

Tarihi çok eskilere uzanan teşrifat ya da protokol kuralları, topluluk içinde korunması gereken hiyerarşiyi, uyulması gereken kuralları tüm ayrıntısıyla belirleyerek, toplumsal düzenin sağlanmasını, toplumsal ve politik düzensizliğin ortadan kaldırılmasını amaçlıyordu.¹⁰⁰ Bu bakımdan devletlerin ya da egemenlerin sembolik güçlerini inşa ederken, protokol kurallarına ya da bir başka deyişle “kurucu ritüellere” başvurmaları kaçınılmazdır.¹⁰¹ Modern diplomasinin gelişimine paralel olarak gelişmeye başlayan diplomatik protokol kuralları da elçilerin nasıl ağırlanacağından, kralın karşısına nasıl çıkacaklarına, kralın karşısında nerede duracaklarına kadar ayrıntılı olarak belirlenmişti. İlginç fakat Bourdieu’nün devlet mantığıyla bir o kadar tutarlı olan, bu kuralların diplomasiye içkin hale gelmesi ve zaman içinde çok az değişikliğe uğramış olmasıdır. Örneğin, Türkiye’de 1926 yılında kabul edilen “*Büyük ve Orta Elçilerin Reisicumhur Hazretleri Tarafından Sureti Kabulleri ve Sair Teşrifat Usulleri Hakkındaki Talimatname*”de belirlenen

⁹⁹ Age, s. 236.

¹⁰⁰ Bkz. Yves Déloye, Claudine Haroche, Olivier Ihl, “Protocole et politique: Formes, rituels, préséances”, *Le protocole ou la mise en forme de l’ordre politique* içinde, (der.) Yves Déloye, Claudine Haroche, Olivier Ihl, L’Harmattan, Paris, ss. 11-18.

¹⁰¹ Pierre Bourdieu, “Les rites comme actes d’institution”, *Actes de la recherche en sciences sociales*, S. 43, 1982, ss. 58-63.

büyükelçilerin kabul merasimi, Cumhuriyet diplomasisinin protokol usul ve kurallarını düzenlemekteydi.¹⁰² Bu protokol kuralları, geçmiş rejimin şatafatlı teşrifat kurallarıyla benzerlikler göstermekteydi.¹⁰³

¹⁰² “*Büyük ve Orta Elçilerin Reisicumhur Hazretleri Tarafından Sureti Kabulleri ve Sair Teşrifat Usulleri Hakkındaki Talimatname*: Yevmi muayenede teşrifati muavini refakatinde bir teşrifat memuru bulunduğu halde sefiri isal etmek için münasip miktarda Riyaseti Cumhur otomobilleriyle sefarethaneye azimet eder. Sefiri kebir, soluna teşrifati muavini alarak rükubuna tahsis edilen otomobile rakip olur. Sefirin maiyeti munhasıran sefaret müsteşarı ile ataşamiliter, ataşanaval, havai ataşeden ve katiplerle ataşelerden mürekkep olacak ve maiyeti mezkûre erkanı icabettiği miktarda gönderilecek olan sair otomobillere rakip olacaklardır. Teşrifat memuru bu otomobillerin birincisinde ve sol tarafta ahzı mevki eder. Bu veçhile teşekkül edecek heyet hakkında Riyaseti Cumhur dairesi önünde Muhafız Taburundan bir bölük tarafından merasimi ihtiramkarı ifa olunur. Ve mızıka tarafından sefiri kebirin mensup bulunduğu memleketin milli marşı terennüm edilir.

(Değişiklik: 11/5/1926 - 3579 K.) Büyük elçiler methalde Riyaseti Cumhur seryaveri ile diğer yaveran tarafından ve mütaakiben süfera salonunun methalinde Riyaseti Cumhur Kalemi Mahsus Müdürü ve Muhafız Kıtataı Kumandanı ile Teşrifat Müdürü Umumisi tarafından istikbal edilir.

Teşrifat Müdürü Umumisi tarafından vuku bulacak arz ve istizan üzerine sefiri kebir Reisi Cumhur Hazretlerinin huzurlarına isal olunur. Hariciye Vekili Reisicumhur Hazretlerinin nezdinde bulunup sefiri takdim eder. Sefir evvelce sureti tevdi edilmiş olan nutkunu Fransızca yahut mütakabiliyet şartıyla kendi lisanında irat ve itimatnamesini takdim eder. Ve Hariciye Vekili tarafından işbu nutuk Türkçeye tercüme edilir.

(Değişiklik: 11/5/1926 - 3564 K.) Müteakiben Reisicumhur Hazretleri nutku cevaplarını Türkçe irat buyururlar. Reisicumhur Hazretlerinin irat buyurdıkları nutkun Fransızca tercümesi Hariciye Vekili tarafından kıraet olunur. Ancak işbu husus zaruri değildir. İşbu merasimin hitamını müteakip sefir, Reisicumhur Hazretlerinin müsaadelerini badelistihsal maiyeti erkanını yekdiğerini müteakip takdim eder.

Reisicumhur Hazretleri bir kaç dakika sureti hususiyede sefir ile görüşükten sonra müsül nihayet bulur ve sefir süfera salonuna geçirilip Riyaseti Cumhur erkanı refakatinde istirahat ettirilir.

Esnayi merasimde Teşrifat Müdürü Umumisi, Riyaseti Cumhur Başkatibi ve Seryaveri maiyeti Riyasetpenahide hazır bulunurlar.

İtimatnamelerin takdimi için vuku bulan merasimi kabuliye esnasında büyük üniforma veya beyaz yelekle frak iktisa olunur.

Sefirin avdeti azimetindeki merasim dairesinde vukubulur.” “*Büyük ve Orta Elçilerin Reisicumhur Hazretleri Tarafından Sureti Kabulleri ve Sair Teşrifat Usulleri Hakkındaki Talimatname*”, 17.01.1926,

[<https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=3020&MevzuatTur=3&MevzuatTertip=3>, son erişim: 12.08.2021]

¹⁰³ Karşılaştı; İbrahim Yıldırım, *Osmanlı Devleti'nde Elçi Kabulleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014. Patrimonyal monarşi bakımından elçilerin kabul törenleri devletin zenginliğini ve azametini sergilemeyi amaçlıyordu. İmparatorluğun gücünün zirvesinde olduğu Kanunu Sultan Süleyman döneminde, “hükümdarlık imgesinin yüceltilmesi ve konukların daha aşağı konumda olduklarının vurgulamasına yönelik bir teşrifat değişikliği” olmuştu. Gösterişli hediyeler, güç simgesi silahlar, kalabalık askeri alaylar bu törenlere eşlik ediyordu. Namık Sinan Turan, *İmparatorluk ve Diplomasi, Osmanlı Diplomasisinin İzinde*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 195-202.

Benzer biçimde, kullanılan diplomatik dil de abartılı ve ağdalı biçimini uzun dönemler boyunca korumuştur. Bürokrasinin diğer kesimlerinde bu türden bir dil tercih edilmemesine rağmen, diplomatik ilişkilerde, elçi ve büyükelçilere verilen güven ve kabul mektupları da oldukça abartılı ifadelerle kaleme alınmaktaydı. Örneğin, Riyaseticumhur Umumi Kâtibi iken, Atatürk'ün çok önem verdiği Balkanlarda işbirliği politikasına Arnavutluk'u da dahil etmesi için Tiran'a gönderilen Ruşen Eşref Bey'in güven mektubu "[Kral Zogu'ya ithafen] Aziz ve Büyük Dost, Türkiye Cumhuriyeti ile Arnavutluk Krallığı arasında teyemmünen mevcut olan Dostluk münasebetlerinin muhafaza ve takviye dileğinde bulunduğumdan eski Afyonkarahisar Mebusu, Riyaseticumhur Kâtibi Umumisi Ruşen Eşref Bey'i nezdi Haşmetanelerine Fevkalade Murahhas ve Orta Elçi sıfatile tayin ve izama karar verdim." ifadeleriyle başlamaktadır.¹⁰⁴ Bu ifadeler artık kalıplaşmış ifadelerdi; elçi ve büyükelçilerin hemen hemen tümü bu gibi güven mektuplarıyla uğurlanmakta ve karşılanmaktaydı. Diplomatik törenlerin kuralları ya da dili yukarıda olduğu gibi standartlaşmış olsa da bu kabul süreçlerini daha da dikkat çekici yapan, etkilerinin kişilerin performanslarına göre artması ya da azalması yani sürecin performatifliğidir. Örneğin, Atatürk, Ruşen Eşref Bey gibi çok güvendiği genel sekreterini yukarıdaki güven mektubuyla Arnavutluk'a gönderirken verdiği talimatta "yakından bildiği, ahlakına inandığı ve düşüncelerine yakından vakıf" birini elçi olarak gönderdiğinin özel olarak belirtilmesini istemekteydi.¹⁰⁵ Arnavutluk Kralı Zogu'nun sarayında gerçekleşen kabul töreni, "bu gibi merasimde mutad bulunan 15 dakika müddetten yarım saat fazla sürmüş", başlangıcından bitişine kadar Ruşen Eşref Bey tarafından ayrıntılı biçimde rapor edilmişti.¹⁰⁶ Kralın tavırları, kıyafetleri, elçiyi Türkçe selamlayışı, sigara ikram edişi, yakın ilgisi ve sözleri ayrıntılı olarak aktarılmıştı. Ruşen Eşref Bey'in atandığı bu dönem, Balkan Paketi'nin imzalandığı ve Türkiye'nin Arnavutluk'u da İtalyan etkisinden uzaklaştırıp yanına çekme gayretinin yaşandığı bir dönemdi. O nedenle elçi ataması, merasimi, bunların ayrıntılı rapor edilmesi, bir politik mücadelenin simgesel düzeydeki yansımalarıydı. Bu sembolik merasimlerde, devletler politik yakınlık ya da uzaklık mesajları vermekteydiler.

¹⁰⁴ Bilâl N. Şimşir (haz.), *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993, s. 324-325.

¹⁰⁵ *Age*, s. 329-330.

¹⁰⁶ *Age*, s. 333-336.

Ruşen Eşref Bey'in nazik karşılanışına aksi bir örnek olarak ise Mısır elçisi olayını verebiliriz. Türkiye'deki elçilerin Atatürk'le yüz yüze gelme imkânı buldukları etkinliklerden biri olan ve Bilal Şimşir'in "orada Atatürk'ün her sözü, her davranışı yabancı temsilciler için bir gösterge, 'bir barometre' gibiydi, yıl içinde hangi yabancı elçilik gözden düşmüş, hangisi saygınlık kazanmış kestirilebiliyordu" dediği 29 Ekim resepsiyonlarından birinde, 29 Ekim 1932'de, Atatürk'ün baloya fesiyle katılan Mısır Elçisi Hamza Bey'e "fesini çıkarma talimatı" vermesi iki ülke arasında diplomatik krize yol açmıştı.¹⁰⁷ Bu olay, Türkiye ve Mısır arasındaki politik ve kültürel uzaklığın bir sonucuydu. Cumhuriyet seçkinleri için fes, aralarına mesafe koymaya azami özen gösterdikleri İmparatorluk geçmişi ve Doğululuğu çağrıştırıyordu. Cumhuriyetin kurucu unsurlarından modernlik ve Batılılığa tamamen zıttı; Cumhuriyet baloları gibi, uluslararası toplumun paylaştığı bir alanda, diplomatik teamüllere aykırı olarak ve diplomatik krize yol açma pahasına, varlığına tahammül gösterilmiyordu. Bu yolla, modernlik ve Batılılıktan taviz verilmeyeceği uluslararası toplumun gözleri önünde bir kez daha ilan edilmiş oluyordu.

Özetle, devletler simgesel iktidarlarını inşa ederken sıklıkla diplomatik alanın simgeselliğine başvurmaktadır. Madalyonun diğer yüzünde ise, diplomatın kendisi vardır. Devleti başka bir devlet ve uluslararası toplum nezdinde temsil etmek, devlet adına müzakereler yapmak, bilgi toplamak, dostane ilişkiler tesis etmek ve bunları geliştirmek gibi görevleri bulunan diplomatın, konstrüktivist bir bakış açısıyla söylersek, bulunduğu pozisyonu nasıl algıladığı, müzakerelerin nasıl yürüttüğü ve anlamlandırdığı, bulunduğu devletin durumunu ve gelişmelerini nasıl anladığı ve aktardığı, dostane ilişki ya da ekonomik, kültürel, bilimsel ilişkiyi nasıl anladığı da bir o kadar önemlidir. Büyükelçinin aktardığı bilgiler ve görüşleri gerçekliğin saf bir ifadesi olmaktan ziyade, onun tarafından algılanmış, o algıya göre inşa edilmiş bir halidir.¹⁰⁸ Toplumsal öznelerin içindeki bulundukları toplumsal dünya hakkındaki temsilleri ve görüşleri, toplumsal dünyanın inşasının ve gerçekliğinin bir parçası olarak değerlendirilebilir.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Bilal N. Şimşir, "Fes Olayı: Türkiye-Mısır İlişkilerinden Bir Sayfa (1932-1933), *Belleten*, S. 189-190, 1984, ss. 1-54.

¹⁰⁸ Kessler, *Les ambassadeurs*, s. 19.

¹⁰⁹ Pierre Bourdieu, *Genel Sosyoloji, Collège de France Dersleri (1981-1983)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021, s. 84.

Tam bu noktada habitus kavramına başvurmak faydalıdır. Habitus, “geçmiş deneyimleri bütünleştirerek, her an bir algılar, beğeniler, eylemler matrisi işlevi gören ve şemaların analojik biçimde aktarılmasıyla, benzer sorunların çözümüne imkan vererek sonsuz çeşitlilikteki görevin yerine getirilmesini mümkün kılan, kalıcı bir yatkınlıklar sistemi” olarak tanımlanabilir.¹¹⁰ Habitus, Bourdieu'nün kavramsal olarak en yenilikçi olduğu, ilişkisel bir ontolojinin temel analitik araçlarından birini geliştirdiği temel kavramlardan biridir.¹¹¹ Doğası gereği öznelere arasındır; yapı ile eylem, toplum ile birey arasında dinamik bir kesişim noktasıdır. Habitus, “toplumsallaşmış bir öznellik” ya da “bedenlerde cisimleşmiş tarih” olarak kavrandığı ölçüde, failleri ve yapıları birleştiren karşılıklı kurucu bir diyalektiğe işaret eder. Habitus, aile, okul, kurumlar gibi “dışsal yapıların içselleştirildiği” ilk sosyalleşme deneyimlerinin ürünüdür, bir başka deyişle bu yapılar içinde şekillenen “içselleştirilmiş yatkınlıkların” oluşmasıdır.¹¹²

Diplomatların devleti temsil ederek sahip oldukları simgesel önemlerine, ait oldukları bürokratik üst-sınıf içindeki özel konumları da eşlik etmektedir. Marie-Christine Kessler, “diplomatlar ne ölçüde politik-yönetimsel elitin bir parçasıdır?” sorusundan hareketle, elit nosyonunun “bağlılık, ortak bilinç ve ittifak/işbirliği” kavramlarıyla ilintili olduğunu vurgular.¹¹³ Buradaki bağlılık, birbirine ve mesleğe bağlılık duygusunu (*l'esprit de corps*) ifade eder. Diplomatlar genelde meslektaşlarıyla güçlü bir ortaklık duygusuna sahiptir. Politik aidiyetler ve yakınlıklar, arkadaşlıklar, aynı okul ya da sosyal çevreyi paylaşma gibi özellikler ortaklık duygularını güçlendirir. Kariyerlerinde hamilik/mahmilik ilişkisi içinde oldukları ya da kişisel olarak etkilendikleri başka diplomatları sıklıkla ve saygıyla anarlar. Diğer diplomatlarla ortak deneyim ve duygulara referans verirler. Yaptıkları işin hem genel anlamıyla kamuyu ilgilendiren hem de onun içinde daha özerk bir alan olduğunun

¹¹⁰ Bourdieu'den akt. David Swartz, *Kültür ve İktidar, Pierre Bourdieu'nün Sosyolojisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 144.

¹¹¹ Bourdieu'den akt. Vincent Pouliot ve Frédéric Mérand, “Bourdieu's concepts: Political Sociology in International Relations”, *Bourdieu in International Relations, Rethinking Key Concepts in IR*, (ed). Rebecca Adler-Nissen, Routledge, Londra-New York, 2013, s. 29.

¹¹² Swartz, *age*, s. 147.

¹¹³ Marie Christine Kessler, “Les ambassadeurs: une élite contestée?”, *Journée d'études franco-italienne*, 25.04.2003, s. 9.

ayrındadırlar. Weberyana anlamda söylersek, statü onurunu paylaşırlar.¹¹⁴ Başlangıcından itibaren “diplomata nasıl biri olmalıdır” sorusu etrafında pek çok rehber kitap yazılmış,¹¹⁵ sadakat, ihtiyatlılık, soğukkanlılık, sağduyu, cesaret, ileri görüşlülük gibi nitelikler, diplomatlık mesleğiyle birlikte anılan nitelikler olmuştur.¹¹⁶ Zaman içinde, bu meslek grubuna has, yazılı olmayan, deontolojik bir kurallar bütünü oluşmuştur. Bu bakımdan diplomatlar, önce içlerinden geldikleri aristokrat ya da burjuva aile, daha sonra okul ve nihayetinde de “diplomatlara has” belirlenmiş kurallar içinde bir habitus oluşturmaktadırlar.

Öte yandan, habitus önceden belirlenmiş ya da koşullanmış davranışlar üretmez, belirlenimci ve statik bir kavram değildir. Bourdieu’nün *alan* olarak kavramsallaştırdığı bir zemin üzerinde hareket eder. Alan, toplumsal yaşamın özerkleşmiş farklı zeminleridir; devlet, bürokrasi, sanat ya da iktisadi alanlar, kendi oyun kurallarına, oyuncularına, farklı çıkarlara, farklı mücadelelere sahip sosyal uzamlardır.¹¹⁷ Her alanın uğruna mücadele edilen ekonomik, kültürel, sosyal ya da simgesel sermayesi vardır. Uluslararası İlişkiler disiplini içinde de *alan* kavramsallaştırması üzerinden ‘diplomatik alan’ gitgide daha fazla incelemeye konu olmaktadır. Örneğin, Dışişleri bakanlıkları (farklı bileşenleriyle) pratiğine odaklanarak ilişkisel ‘alanlar’ olarak okunabilmektedir.¹¹⁸ Diplomatik müzakerelerde avantajları belirleyen askeri ya da politik güç kadar, o alandaki aktörlerin nasıl davranmaları gerektiğine dair sahip oldukları bilgi düzeyi, müzakere performansı, müzakere yeteneği ve kısacası diplomatik yetkinlik de bir avantaj ve prestij kaynağına

¹¹⁴ Weber statü onurunu “belli bir çevreye mensup olmak isteyen herkesten, her şeyden önce belirli bir ‘hayat tarzına’ sahip olmalarının beklenmesi”, çoğu kez sınıfsal konumla uyumlu olmakla birlikte, sınıf konumdan farklı olarak “insanların yaşam yazgısının somut, pozitif ya da negatif toplumsal onur ölçüleri” tarafından belirlenmesi ve “onursal payeler” verilmesi olarak tarif eder. Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, (haz.) Hans H. Gerth, C. Wright Mills, Metis Yayınları, İstanbul, 2019, s. 210-211.

¹¹⁵ Bazıları için bkz. Abraham de Wicquefort’un 1681 tarihli *L’ambassadeur et ses fonctions* eseri, François de Callières’in 1716 tarihli *La manière de négocier avec les souverains* eseri, Ernest Satow’un 1917 tarihli *A Guide to Diplomatic Practice* eseri.

¹¹⁶ Kessler, “Les ambassadeurs: une élite contestée?”, s. 9-10.

¹¹⁷ Bkz. Anne Jourdain ve Sidonie Naulin, *Pierre Bourdieu’nün Kuramı ve Sosyolojik Kullanımları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 105-140.

¹¹⁸ Thierry Balzacq, “The Site of Foreign Policy: A Field Theory Account of MFAs”, *The Hague Journal of Diplomacy*, S. 15, 2020, ss. 174-184.

dönüşebilmektedir.¹¹⁹ Bu türden bir sembolik sermaye, o alanda maddi güç kadar önemli etkiler yaratabilir.

Bir yandan da ‘diplomatik alan’ ya da ‘alanlar’ın inşası son derece tarihseldir. Diplomatik sistem büyük ölçüde Avrupa merkezli olarak, buradaki hiyerarşiler, çatışmalar ve işbirlikleri sonucu kurulmuş; diplomatik hiyerarşi, uyulması gereken kurallar, diplomat gönderme prosedürü, elçilik açma prosedürü, diplomatik dokunulmazlıklar gibi pek çok düzenleme Avrupa diplomatik sistemi içinde şekillenmişti. Avrupa tahakkümünün bir sonucu olarak bu sistem ‘evrenselleşmiş’, Avrupa-dışı devletler bunu uyum göstermeye çalışmış, uyum gösterebildikleri ölçüde bu sistem tarafından içerilmiş, uyum gösteremedikleri ya da gösteremedikleri takdirde ise bu sistem ve hâkim aktörlerince dışlanmışlardır. Özellikle Avrupa-dışı devletlerin Avrupa diplomatik sistemine kabulleri bu bağlamda yeniden okunabilir.¹²⁰ Kimi zaman alanlar arasında kesişimler, benzerlikler ya da zıtlıklar bulunabilir. Örneğin diplomatların, iç politika ile dış politika alanları arasındaki benzerlikleri, ilişkileri ya da zıtlıkları iyi kavrayıp yönetebilmeleri gerekir.¹²¹

Habitus ve *alan* kavramsallaştırmaları etrafından düşünmek, belli bir döneme ait kolektif bir grubun, kolektif inançlarını, davranışlarını ve eylemliliklerini, o dönemin

¹¹⁹ Bkz. Rebecca Adler-Nissen ve Vincent Pouliot, “Power in Practice: Negotiating the International Intervention in Libya”, *European Journal of International Relations*, S. 20(4), 2014, ss. 889-911; Rebecca Adler-Nissen, “On a Field Trip with Bourdieu”, *International Political Sociology*, S. 5(3), 2011, ss. 327-330.

¹²⁰ Bkz. Thomas Naff, “The Ottoman Empire and the European States System”, Gerrit W. Gong, “China’s Entry into International Society”, Hidemi Suganami, “Japan’s Entry into International Society”, (ed.) Hedley Bull ve Adam Watson, *The Expansion of International Society* içinde, Clarendon Press, Oxford, 1984, ss. 143-199.

¹²¹ Dış politika yapımcıların *habitusları*, her zaman bu ilişkileri iyi okuma imkânı vermeyebilir. Örneğin Çin’de Qing İmparatorluğu, 18. yüzyıldan İkinci Afyon Savaşı’na kadar İngiltere tarafından gönderilen üç İngiliz elçisine de yerel bir ritüel olan *koutou*’yu yapmalarını şart koşmuştu. Buna göre elçilerin, üç kez diz üstü eğilip yeri öperek imparatora tabiiyetleri göstermeleri gerekiyordu. İngiliz elçiler bunu reddetti ancak Qing Hanedanlığı da bu zorlamadan geri adım atmadı. Bu anlaşmazlığı alan yaklaşımıyla ele alan David E. Banks, yıkıcı sonuçlarına rağmen bu ritüelde ısrar etmelerinin yani bu sembolik ısrarın maddi nedenlerini tartışarak, bu ritüel dolayısıyla hanedanlığın iç politikada meşruluğunu devam ettirmek, ülke içindeki rakip gruplara karşı taviz veriyor görüntüsü vermemek ve rejimin kaynak olarak başvurabileceği başka politik sermayesinin olmaması gibi nedenleri ‘sembolik zorunluluklar’ (*symbolic binding*) olarak tanımlamaktadır. David E. Banks, “Fields of Practice: Symbolic Binding and the Qing Defense of Sinocentric Diplomacy”, *International Studies Quarterly*, S. 63 (3), 2019, ss. 546-557.

yapısal özellikleriyle ilişki içinde düşünmeye olanak verir. Zara Steiner, İngiliz dışişleri görevlileri üzerine yaptığı prosopografik çalışmasında, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce görevlilerin geçmişlerinin, profesyonel ya da entelektüel formasyonlarının, kurumsal yapı içindeki pratiklerin ve ritüellerinin kurumun politikalarıyla ilişkisini incelemiştir.¹²² Benzer biçimde, yukarıda da andığım, Fransız Uluslararası İlişkiler tarihyazımı da “derin kuvvetlerin” devlet görevlileri, devlet görevlilerinin “derin kuvvetler” üzerindeki etkilerini birlikte incelemeyi öneriyordu.¹²³ Peter Jackson da, Bourdieu'den hareketle yaptığı analizde, çok yönlü ve çok katmanlı bir biçimde Birinci Dünya Savaşı sonrası Fransız güvenlik politikalarını incelemiştir. Jackson, uluslararası alanda başvurulmuş ulusal kimlik (Fransızların *medenileştirici* ve hukuka bağlı devlet misyonu), askeri ve politik elitin formasyonları (askeri elitlerin politik donanımlarının yetersizliği, buna karşılık politik elitin hukuk mezunlarından oluşması), dönemin uluslararası sisteminin özellikleri (barışı tesis etme, kolektif güvenlik örgütleri oluşturma çabaları), ülke içindeki politik atmosfer (milliyetçi, sosyalist, yurtsever, pasifist farklı politik grupların varlığı) ve nihayet yönetsel yapıyı yani hükümetin yapısını bir arada tartıştığı bir analiz önermiştir.¹²⁴ Bu türden yaklaşımların yararı, diplomata, devlete, uluslararası siyasete tek boyutlu bir önem atfetmeden, çokkatmanlı ve kesişimsel bir analiz ortaya koymalarıdır. Böylelikle iç-dış politika, fail (özne) – yapı gibi katı ikilikleri aşmak, bunlar arasındaki ilişkiselliklere vurgu yapmak mümkün olur. Uluslararası politikayı ulus-devletlerin ve onların en baştaki liderlerinin kararları ve davranışlarından ibaret görmenin ötesine geçerek, çoklu aktörleri, gündelik pratikleri, sembolik yapıları ve çatışma alanlarını da analize dahil etmemize yardımcı olur.¹²⁵

¹²² Zara Steiner, “Elitism and Foreign Policy: The Foreign Office Before the War”, *Shadow and Substance in British Foreign Policy 1895-1939* içinde, (ed.) B. J. C. McKercher ve D. J. Moss, The University of Alberta Press, Alberta, 1984, ss. 19-55. Akt. Peter Jackson, “Pierre Bourdieu, the ‘cultural turn’ and the practice of international history”, *Review of International Studies*, S. 34 (1), 2008, s. 173. Ayrıca bkz. Peter Jackson, *Beyond the Balance of Power, France and the Politics of National Security in the Era of the First World War*.

¹²³ Jackson, “Pierre Bourdieu”, s. 174.

¹²⁴ Agm, s. 176-181.

¹²⁵ Rebecca Adler-Nissen, “Introduction: Bourdieu and International Relations Theory”, *Bourdieu in International Relations, Rethinking Key Concepts in IR* içinde, s. 1.

1.3. MEMURLAŞAN DİPLOMAT: İKİ SAVAŞ ARASI DÖNEMDE DİPLOMASİ, DİPLOMATLAR VE SİYASAL İKTİDARLA İLİŞKİLER

Bu bölümde iki savaş arası dönemde diplomasinin gelişiminin, diplomatların siyasal iktidarla ilişkilerinin ve devlet bürokrasisi içine yerleştikleri dönemin tarihsel bir arka planını sunacağım. Bu tarihsel arka plan, dönemi ait olduğu tarihsel konjonktür içine yerleştirmeye olanak sağlayacak, Cumhuriyetin bu dönemdeki diplomatik deneyimini diğer deneyimlerle karşılıklılık içinde görmeyi mümkün kılacaktır.

17. yüzyıldan önce dış ilişkilerin yürütülmesiyle ilgili modern anlamda bir kurumsallaşmadan söz etmek mümkün değildi. Bu tarihten önce, dış ilişkiler genellikle merkezi değil dağınık biçimde yürütülüyor; hem personel bazında bir süreklilik hem de diplomatik belgelerin korunması ve tasnifi ile ilgili bir düzenlilik sağlamak mümkün olmuyordu. 17. yüzyılın ortalarından itibaren, Fransa'nın etkili bir güç haline gelmesi, bu ülkede dış işlerin yürütülmesinin daha kurumsal bir yapıya bürünmesini gerektirdi. Öncelikle Fransız diplomatların belli bir eğitime tabi tutulması, elçilere ayrıntılı talimatlar verilmesi gibi uygulamalar ortaya çıktı. Elçileri kontrol eden bakanlar ve sekreterliğin de nitelikli ve etkin olması gerekiyordu. Coğrafi olarak dağınık haldeki dış işleri yürüten sekreterlikler, tek bir merkez altında toplandı, kayıtlar tek bir yerden tutulmaya başlandı, personel sistemi daha rasyonel bir hale getirildi. 18. yüzyıl boyunca işler daha da uzmanlaştı, şifreleme, bütçe birimi, hukuk birimi, tercüme servisi ve haritacılık gibi bağımsız alt birimler oluştu.¹²⁶ Fransız dışişleri sekreterliğinin kurumsal yapısı pek çok ülkeye örnek oldu ve dış işlerinde kurumsallaşma, merkezileşme ve profesyonelleşme Avrupa geneline yayılmaya başladı. Bağımsız bir dışişleri bakanlığıysa ilk kez 1819 yılında Berlin'de kuruldu. Personel alım rejimi gitgide daha rasyonel bir biçim alsa da devletlerin dışişlerinde görev yapmak, hem İngiltere, hem de Kıta Avrupası ülkelerinde, 19. yüzyıl boyunca hâlâ aristokrat sınıfa mensubiyet gerektiriyordu. Fransa'da ancak 20. yüzyılın başlarında, diplomatların seçiminde Ecole libre des sciences politiques mezunu olmak,

¹²⁶ Temel İskit, *Diplomasi. Tarihi, Teorisi, Kurumları ve Uygulaması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 5. Bs. 2015, s. 101-102.

asil bir aileden gelme ölçütünün önüne geçmişti ve diplomatlar arasında burjuva sınıftan gelenler ağırlık kazanmaya başlamıştı.¹²⁷ Merkez teşkilatların yanında, yabancı temsilcilikler de bir dönüşüm geçirdi. Önceleri atanan bir diplomat ve onun maiyetinde sayılan diğer görevliler biçiminde düzenlenen temsilcilik personeli, gitgide belirlenmiş görev tanımları ve hiyerarşileri olan bürokratik bir mekanizmaya bağlandı.¹²⁸

Avrupa’da doğan diplomatik sistem 19. yüzyıl boyunca dünyanın başka bölgelerine yayıldı. Diplomasinin 19. yüzyıl boyunca dünya geneline yayılarak bölgesel bir çeşitlilik içine girmesinin yanında, salt aristokratlara ait bir meslek olmaktan çıkıp burjuvalara ve üst-orta sınıflara açılması bir başka önemli gelişme oldu. Birinci Dünya Savaşı’na giden atmosferde, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında diplomaside kamuoyu, propaganda, ideolojiler önem kazandı. O güne değin halkla paylaşılmayan diplomatik bilgiler, dışişlerinin propaganda ya da istihbarat daireleri tarafından kamuoyu ile paylaşılmaya başlandı. Woodrow Wilson’ın, 1917’de yaptığı yeni ve açık diplomasi çağrısı, Bolşeviklerin dış politikada halklara dönük yürüttüğü açık ve devrimci diplomasi geleneksel diplomasiden bir kopuşu, 20. yüzyılın yeni diplomasisine bir geçişi ifade ediyordu. Buradaki en önemli fark, toplumların kaderini etkileyecek kararların, monarşik iktidarlara göbekten bağlı müzakereciler tarafından değil, toplumların gözü önünde, toplumun temsilcileri tarafından alınmasıdır ki bu, diplomasinin demokratikleşmesini anlamını taşıyordu. Bu hedeflerin ne kadar gerçekleştiği ayrı bir tartışma konusu olsa da en azından artık fikir olarak, diplomasinin yapımında, özellikle istihbarat ve propaganda ekseninde, toplumların varlığı önem kazanmıştı.

Milletler Cemiyeti, diplomasi tarihi açısından önemli deneyimlerden biridir.¹²⁹ Uluslararası çatışmaların barışçıl yollarla çözülmesi için kurulan ve kolektif güvenlik

¹²⁷ Isabelle Dasque, “Une élite en mutation: les diplomates de la République (1871-1914)”, *Histoire, économie & société*, V. 26 (4), 2007, ss. 81-98.

¹²⁸ İskit, age, s. 108.

¹²⁹ Türkiye Cumhuriyeti’nin 1932 yılında üye olduğu, uluslararası arenada daha aktif politika yapmasında ve diplomatik kültürünün gelişmesinde önemli bir yere sahip olan Milletler Cemiyeti’yle ilgili ayrıntılı bilgi için *The League of Nations, 1920-1946: Organization and Accomplishments: A Retrospective of the First Organization for the Establishment of World Peace*, United Nations, New York, 1996.

ilkesine dayanan bu uluslararası örgütün üç temel organı vardı. Konsey, ‘eski diplomasinin’ devamı olarak görülen ve beş ana müttefik ve diğer dört devletten oluşan organdı. Tüm devletlerin eşit oy hakkına sahip olduğu ve çoktarafli bir diplomatik alan sağlayan Meclis ve üye devletlerden seçilen memurlardan oluşan ve uluslararası sivil bürokratların ilk örneğini oluşturan Sekretarya ise diploması tarihinde yenilikçi kurumlardı.¹³⁰ Örgüt, Meclis’te yürütülen açık diploması gibi yeni fikirlerle, Konsey’de ulusal çıkarların öncelendiği ve uluslararası ihtilafların ancak ötelenebildiği, büyük güçlerin etkinliğinden oluşan eski diplomasinin garip bir meleziydi. Yeni diplomatik anlayışın temsilcilerinden Wilson’ın ABD’yi cemiyete üye olmaya ikna edememesi, Japonya, İtalya ve Almanya’nın revizyonist politikaları Cemiyet’in işlevsizliğinin alametleri olarak görüldü. Silahsızlanma gibi, iki dünya savaşı arası dönemin önemli gündemlerinden biri oluşturan bir konuda, devletleri birinci dereceden ilgilendiren ulusal güvenlik konularında, örgüt bünyesinde, ulusal çıkarları aşabilecek politikalar geliştirilemedi.¹³¹ Cemiyet, uluslararası ve çoktarafli bir diplomasinin örneği olsa da, iki savaş arası dönemde, hükümetlerin temsilcilerinin katıldığı konferans diploması (Lozan Antlaşması’nın imzalandığı toplantılar bunun bir örneğiydi), devletlerin öncelikli çıkarlarını ilgilendiren konularda ve uyuşmazlıkların çözülmesinde daha çok başvurdukları bir yol oldu.¹³² Özellikle 1930’larda, diplomatik olmayan ajanlar da, diplomatik ilişkiler için devreye girebildi; ekonomiyle ilgili ilişkilerde iş çevreleri, finansörler ya da gazeteciler de diplomatik ilişkilerin içinde kendilerine yer bulabildiler.¹³³

¹³⁰ Keith Hamilton ve Richard Langhorne, *The Practice of Diplomacy: Its Evolution, Theory and Administration*, Routledge, London, 1995, s. 163.

¹³¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Andrew Webster, “The Transnational Dream: Politicians, Diplomats and Soldiers in the League of Nations’ Pursuit of International Disarmament, 1920–1938”, *Contemporary European History*, Vol. 14, Issue 4, 2005, ss. 493-518.

¹³² Hamilton ve Langhorne, *age*, s. 166-172.

¹³³ Benzer bir rolü, 1930’lar Türkiye’sinde, Falih Rıfkı Atay üstlenmiş gibidir. Muhtemelen Atay’ın geziler düzenlediği ülkeler üzerine görüşleri, dönemin diplomatlarının görüşleri kadar etkilidir. Atay, “inkılabın sayfa başındaki muharriri” olarak, 1930’larda İtalya, Roma ve Arnavutluk’a yaptığı gezileri kitaplaştırmıştır. Mete Tunçay, Atay’ın 1931’de yayınladığı *Denizaşırı, Yeni Rusya ve Faşist Roma Kemalist Tiran ve Kaybolmuş Makedonya* isimli çalışmalarının, rejimin konsolidasyonu sürecinde önemli bir yere sahip olduğunu söyler. Bu gezilerin devamı olan 1932 tarihli *Moskova Roma* kitabının da aynı öneme sahip olduğunu yazan Tunçay, bu noktada Atay’ın önemli bir yere sahip olduğunu düşünür. Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, s. 323.

İki savaş arası dönemde, dışışleri bakanlıkları, uluslararası siyasette daha etkin bir rol oynadılar. İletişim teknolojilerinden gelişmeler (telefon gibi), ulaşım araçlarının gelişmesi (uçak gibi) diplomasiyi daha hızlı ve etkili hale getirdi.¹³⁴ Bu dönemde devletler, kamuoyunun da eleştirileriyle, dışışleri kurumlarında bir reform dönemine girdiler. Dışışleri bakanlıkları yeniden organize edilmeye, diplomatların mesleğe giriş ve ilerleyiş prosedürlerinde demokratikleşmeye ve liyakate daha çok önem verilmeye başlandı. Profesyonelleşme, uzmanlaşma ve fonksiyonel bölünmeler arttı. Aslında bu bir bakıma savaş öncesi modernizasyon ve demokratikleşme çabalarının bir devamıydı. Örneğin Almanya’da, ticaret burjuvazisinin talepleriyle, dış politikanın ekonomik boyutlarına cevap veren kurumsal ofisler oluşturuldu.¹³⁵ Bu, dış politika konularının çeşitliliğinde bir artış olduğunu göstermekteydi. İngiltere’de reform, daha yavaş ve evrimseldi, ancak yeni işe alımlar yine Oxford ve Cambridge mezunları arasından seçiliyorsa da başka bir elit okulu olan Eton Koleji’nden gelenlerin sayısı düşüyordu, önceleri diplomat olabilmek için gerekli olan yıllık 400 poundluk gelir şartı kalkmıştı ve farklı ırk ya da dinden gelenlerin dışışleri istihdamından dışlanması eleştirilmeye başlanmıştı.¹³⁶ ABD’de, 1920’li yıllarda, reformcuların hedefleri büyük ölçüde gerçekleşti. Diplomat ve konsolosların sınıflandırılması, rütbeye göre ücretlendirme, liyakatle terfi, diplomatlar için önemli maaş artışları ve emekli maaşı ve emekli maaşlarının ödenmesi için gibi haklar kazanıldı. Belli bir gelire sahip olma şartı kalktı. Ancak yine de politik olarak hassas bölgelere gönderilme gibi riskler vardı ki meslekte bir biçimde istenmeyen memur olmak, pek çok başka bir yerde de benzer bir tavrı getiriyordu; istenmeyen ya da önemsiz yerlere gönderilme ya da merkezden uzaklaştırma siyasal ya da kurumsal otoritelerin sık başvurduğu bir politikaydı. ABD’de de, tüm reform girişimlerine rağmen, diplomatlık elitist duygu ve değerlerin paylaşıldığı güçlü bir grup ruhu taşımaya devam etti.¹³⁷ Fransa’da, Quai d’Orsay bürokratları, reform konusunda, İngiltere ve ABD’den daha az zorlandı. Fransız dışışleri mekanizması, bu ülkelere nazaran siyasal otoritenin daha az müdahalesi altındaydı. Diplomasinin en önemli sorularından biri, uluslararası ilişkilerin profesyonel diplomatlar aracılığıyla mı, yoksa dış politikaları belirleyen politikacılar

¹³⁴ Zara Steiner, “Foreign Ministries Old and New”, *International Journal*, V. 37 (3), 1982, s. 353.

¹³⁵ Hamilton ve Langhorne, *age*, s. 173.

¹³⁶ *Age*, s. 174.

¹³⁷ *Age*, s. 175-176.

tarafından mı yürütüleceği sorusu gündemdeyken, Quai d'Orsay'nin hem iyi bir prestiji vardı hem de zaten 1920-1933 yılları arasında Fransız dışişleri bakanları aynı zamanda başbakandı. Bununla beraber daha önce de değindiğimiz gibi, kurum zaten bir ölçüde demokratikleştirilmiş, aristokrasi ve en tepedeki burjuvalardan daha alt gruplara doğru genişlemişti. Bu yıllarda, Fransız diplomasisindeki en büyük yenilik, kültürel diplomasinin keşfi ve bu alandaki faaliyetlerin artırılmasıydı; farklı ülkelerin üniversitelerinde Fransız edebiyatı kürsülerinin kurulması, Fransız sanat sergilerinin açılması ve turizmin canlandırılması gibi konular diplomasinin ilgi alanları arasına girdi.¹³⁸ Kültürel diplomasi, hızla diğer ülkelerin de ilgisini çekti ve bu alandaki politikalara daha fazla yer verilmeye başlandı.

1930'ların politik iklimi ve ideolojilerin etkileri düşünüldüğünde diplomasinin de bunlardan etkilenmesi kaçınılmazdı. Devrimin ilk yıllarında, konvansiyonel ve aristokrat diplomasinin ortadan kalkacağı öngörüsü ile Marksist-Leninist terminolojisine rağmen, Sovyetler Birliği diplomatik yapısı da Avrupalı muadillerinden çok farklılaşamadı. Devrimin ilk yıllarında Viyana Kongresi ile gelen tüm diplomatik ünvanların kaldırıldığı ve tüm Sovyet diplomatlarının “tam yetkili temsilci” unvanında eşitlendiği ilan edilmişti. Ancak bu durum, Sovyet diplomatlarının protokolde nerede yer alacağı ile ciddi bir kafa karışıklığı yarattı ve tekrar eski unvanlar benimsendi.¹³⁹ Çarlık aristokrasisine mensup iken Bolşevik hareketine katılan, Çarlık döneminde Dışişleri Bakanlığı tecrübesi olan, iyi yabancı dil bilen bir yoldaş olarak Georgii Çiçerin, Lenin tarafından Dışişleri Halk Komiseri olarak atanmıştı.¹⁴⁰ Theodore H. Von Laue, Çiçerin'in özgün yanının, Metternich ve Bismarck'ın Realpolitik'ini Çarlık diplomasisinden yeni rejime adapte etmesi olduğunu iddia eder.¹⁴¹

1920 ve 1930'ların Sovyet diplomatları da devrimden önce yurtdışında yaşamak zorunda kalmış, orta sınıf kökenli, diplomasi mesleğine çok da uzak olmayan kişilerden seçilmişti. Dışişleri aygıtı, aynı yıllarda farklı ülkelerde de görüldüğü gibi,

¹³⁸ Age, s. 176-177.

¹³⁹ Theodore H. Von Laue, “Soviet Diplomacy: G. V. Chicherin, Peoples Commissar for Foreign Affairs, 1918-1930”, *The Diplomats: 1919-1939* içinde, s. 242-243.

¹⁴⁰ Agm, s. 250.

¹⁴¹ Agm, s. 280-281.

politikacıların gölgesi altında faaliyet yürütüyordu; Stalin'in kişisel sekreteryasındaki dışişleri seksiyonu çoğu kez bakanlığı atlatarak dış politikayı yürütebiliyordu. Dışişleri mekanizması ile Politbüro arasında her daim bir gerilim vardı. 1937-1938 tasfiyelerinde, pek çok bürokrat ve diplomat yurtdışı bağlantıları olduğu, Yahudi oldukları ya da Rus olmadıkları gibi iddialarla görevden uzaklaştırıldı ve yerlerine Sovyetler bünyesinde eğitilmiş ve Stalin'e daha yakın yeni jenerasyon diplomatlar getirildi, öyle ki bu dönem dışişleri bakanlığının üçte biri tasfiye edilmişti.¹⁴²

Faşist rejimlerdeki diplomasi deneyimi biraz daha farklı oldu. Öncelikle bu rejimlerde diplomasi, uzlaşma, müzakere ya da barışı sağlamak yerine, ulusal kimliklerin sosyal-Darwinist biçimde dışavurumu anlamına geliyordu. Büyük savaş sonrası, yeni diplomasiye duyulan iyimserliğin sönümlenmesinde faşist rejimlerin 1930'lardaki revizyonist politikaları, Milletler Cemiyeti'ni hiçe saymaları ve nihayet yeni bir dünya savaşına giden agresif gelişmeler önemli rol oynadı. İtalya'da dışişleri kadroları, Mussolini'nin damadının dışişleri bakanlığı döneminde, partiye yakın yeni nesil üyelerle dolduruldu; dışişlerinde komplo teorileri, istihbarat ve propaganda daha etkili olmaya başladı; uluslararası anlaşmalar ve müzakereler genellikle hiçe sayıldı ve en önemlisi faşist rejim etki alanını Balkanlar'a ve Afrika'ya doğru genişletmeye çalıştı. Nazi Almanyası'nın dış politikası ise, Hitler'in ünlü Almanlara yaşayabilecekleri geniş topraklar vaat eden yani öncelikle Doğu Avrupa'ya doğru genişlemeyi hedefleyen *Lebensraum* / yaşam sahası görüşü üzerine kuruluydu. Bu görüş, başlangıçta, Almanları Versay Anlaşması'nın boyunduruğundan kurtaracağı ve Alman devletinin yeniden daha güçlü biçimde inşasını sağlayacağı inancıyla Alman diplomat ve bürokratları tarafından da kabul gördü. Diplomatlar ve bürokratlar Nazi rejimine sadakatlerini sunsalar da Hitler, bu köklü dışişleri aygıtını işlevsel olarak pasifize etti ve dış politikadan tek sorumlu organ parti oldu. Dışişleri bakanlıklarının, İkinci Dünya Savaşı'na doğru pasifize edilmesi ve otoritenin siyasal liderliklere

¹⁴² Hamilton ve Langhorne, *age*, s. 178-179. 1934-1937 yılları arasında Sovyetlerin Ankara Büyükelçisi olarak görev yapan L. M. Karahan'ın Ankara'dan Moskova'ya geri çağrılarak görevden alınması, ardından da tutuklanıp infaz edilmesi Türkiye'de şaşkınlıkla karşılanmıştı. Karahan'ın infazından sonra Atatürk, yeni atanan Sovyet büyükelçisine kendilerine güvenilir kişiler olarak yollanan diplomatların, hükümetleri tarafından güvenilmez kişiler addedilerek cezalandırılmasını eleştirerek "Bu durumda kime güveneceğiz?" diye sormuştur. Onur İşçi, *Turkey and the Soviet Union During World War II, Diplomacy, Discord and International Relations*, I.B. Tauris, 2019, s. 49.

geçmesi, yaygın bir durumsa da Hitler'in diplomatik üslubu, diplomatik geleneklere ve değerlere karşı yıkıcıydı. İtalya'ya benzer biçimde, uluslararası anlaşmalar tanınmadı, diplomatik müzakereler aldatıcı bir biçimde yürütüldü ve nihai olarak Çekoslovakya'nın işgaliyle birlikte, diplomasi pratiği neredeyse ortadan kalktı. Diplomatlar, Almanların değil ama uluslararası toplumun üyeleri olmakla suçlandı.¹⁴³

Her halükârda İkinci Dünya Savaşı henüz başlamadan bile, diplomasi konusunda 1920'lerin başlarındaki iyimserlikten eser kalmamıştı. İki dünya savaşı arası dönem için birbirine paralel iki süreçten söz etmemiz yanlış olmaz. Bir yandan gerçekten de geleneksel diplomasinin aksine diplomatik süreçler, yürütücülerinin sosyal-sınıfsal aidiyetleri, kurumların yapısı görece olarak demokratikleşti. Diplomasinin etki alanı hem derinleşti hem de coğrafi olarak genişledi. Diğer yandan ise diplomatik kurumlar, demokratik ya da faşist rejimlerde farklı ölçülerde olmakla beraber, kendilerini çoğu kez siyasal otoriteye karşı pasifize edilmiş durumda buldular. Diplomasi pratiği, savaşın yürütülmesinden ekonomik seferberliğe kadar pek çok konuyla ilgilenmeye başladı, başka bir deyişle, dönemin ruhuna uygun olarak diplomasi de totalize oldu.¹⁴⁴ İkinci Dünya Savaşı sırasında diplomasi, diplomatlardan çok üst düzey devlet görevlileri tarafından yürütüldü. Her halükârda iki savaş arası dönem, diplomatların mesleki özerkliklerini büyük ölçüde yitirdikleri ve memurlaşmanın arttığı bir dönem oldu.¹⁴⁵

¹⁴³ Age, s. 179-184.

¹⁴⁴ 1930'lar, totaliter devlet tartışmalarıyla birlikte, pek çok alanın totalizasyonuna şahit oldu. Totaliter rejimler, muhalefetin tek parti tarafından bertaraf edildiği, devletin bireylerin hayatının her alanında belirleyici olduğu, kamu/özel ayrımının ortadan kalktığı ve parti ile devletin, bu ikisi ile ulusun bütünleştiği rejimler olarak tarif edilebilir. Yine aynı yıllar *total war*/bütüncül savaş kavramının kullanılmaya başlandığı, toplumun tüm kesimlerinin savaş için mobilize edildiği, *total* nitelendirmesinin pek çok sektör için kullanılmaya başlandığı yıllardı. Jan Willem Honig, "The Idea of Total War: From Clausewitz to Ludendorff", s. 36, not. 15. <http://www.nids.go.jp/english/event/forum/pdf/2011/08.pdf>. [Son erişim 08.12.2018]. Bu bağlamda, diplomasinin de bu bütüncül yaklaşımın bir parçası haline gelmesi şaşırtıcı değildi.

¹⁴⁵ Marie-Christine Kessler, *Les ambassadeurs*, s. 13. İkinci Dünya Savaşı sonrası ise, uluslararası örgütler gibi başka aktörlerin de diplomatik yapıya dahil olduğu, diplomatik kurumların ve personelinin arttığı/uzmanlaştığı ve Soğuk Savaş koşullarında faaliyetini yürüten, iki savaş arası dönemden daha farklı bir diplomatik dönemi ifade eder. "Yeni diplomasi" olarak adlandırılan bu dönemin karşılaştırmalı bir incelemesi için bkz. Steiner, "Foreign Ministries Old and New", ss. 361-377.

Bu ilk bölümde, öncelikle yeni diplomasi teorisi içinde diplomasiyi sosyal ve devingen bir yapı, diplomatları da sosyal aktörler olarak gören yaklaşımları vurguladım. Yine, bu tezin de arkaplanını oluşturan tarihsel dönemde, diplomatların gitgide bürokratik memurlar haline gelip siyasal iktidar karşısında memur-aktörler haline gelme sürecini ele aldım. 20. yüzyılın ilk yarısındaki bu gelişme, diplomasinin ve diplomatlığın simgesel gücünden pek az şey götürmüştür. Devletler, güçlü devletler kadar genç Türkiye Cumhuriyeti gibi kendini ispatlama çabasındaki devletler de bu simgesel güce sıklıkla başvurmuştur. Öyle ki bu simgesel güç, rejimin tesisinin asli bileşenlerinden biri olmuştur. Pek çok diğer gösteren gibi, diplomasi anlayışı, diplomatik yapısı ve diplomatik temsilcileri de Cumhuriyetin geçmiş İmparatorluktan farklı, Batılı, modern olma gayretinin gösterenleri olmuştur. Madalyonun diğer yüzünde ise diplomatın kendisi vardı. İlerleyen bölümlerde modern Türkiye'yi en üst düzeyde temsil görevini üstlenmiş Cumhuriyet büyükelçilerinin hangi sosyal çevreden geldiklerini, ailevi aidiyetlerinin etkilerini, hangi okullarda okuduklarını, entelektüel donanımlarını, mesleki başarı ya da hoşnutsuzluklarını; içinde şekillendikleri uluslararası ve yerel konjonktürle bağlantılı olarak, rejimle ilişkilerini, Hariciyeyi bir mücadele alanı olarak ele alırsak, bunun içindeki mücadeleler ve gruplaşmaları, oluşturdıkları yatay/dikey ağları ve elçilik pratiklerini/deneyimlerini bir arada tartışmayı hedefliyorum.

İKİNCİ BÖLÜM

2. İMPARATORLUKTAN CUMHURİYETE DİPLOMASİ ve DİPLOMATLAR

2.1. OSMANLI DİPLOMASİSİNİN OLUŞUMU VE OSMANLI HARİCİYESİ

Cumhuriyetin ilk diplomatlarını, içinde hareket ettikleri tarihsel dönemi ve diplomatik yapıyı incelemeye geçmeden önce, Osmanlı İmparatorluğu'nda modern diplomasinin ortaya çıkışını, Hariciyenin kurumsal yapısını ve nasıl oluştuğunu ve bu dünyaya ait yaklaşık üç kuşak (Tanzimat dönemi, II. Abdülhamit dönemi ve İttihat Terakki dönemi) diplomatların genel niteliklerini ele alacağım. İmparatorluk diplomasisi Cumhuriyet dönemi diplomatik yapısına önemli miraslar bırakmıştı. Kurumsal yapı, diplomatik kadro ve en önemlisi İmparatorluk dönemi diplomasisinin olumlu ve olumsuz yönleriyle, denge politikası, eşitlik arayışı gibi stratejilerinden edinilen politik deneyimin miraslarını Cumhuriyet döneminde de takip etmek mümkündür.

Modern Osmanlı diplomasisinin oluşumu, aynı zamanda imparatorluğun Avrupa devletler sistemine giriş sürecini ifade eder.¹⁴⁶ Bu süreç, genellikle milat olarak kabul edilen 1856 Paris Barış Konferansı'ndan çok daha önceye dayanmaktadır.¹⁴⁷ 17.-18. yüzyıllara kadar Osmanlı diplomasisi ağırlıklı olarak *dâr ül-*

¹⁴⁶ Naff, "The Ottoman Empire and the European State System", ss. 143-169.

¹⁴⁷ Nuri Yurdusev ve Esin Yurdusev, "Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa Devletler Sistemine Girişi ve 1856 Paris Konferansı", *Çağdaş Türk Diplomasisi 200 Yıllık Süreç* içinde, s. 137-147.

İslam ile *dâr ül-harb* ayrımına yani, İslam dünyası dışındakilerle eşit ilişki kurmayı engelleyen dinsel ayrıma; ikinci olarak ise, ilk ayrımın bir uzantısı olarak, Avrupa'dan her bakımdan üstün olduğu düşüncesine dayanıyordu.¹⁴⁸ Avrupa devletlerinin 18. yüzyılda ve özellikle 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması sonrasında İmparatorluk üzerinde beliren askeri ve iktisadi üstünlüğü, Osmanlı Devleti'nde Avrupa modellerine uygun reformların yapılmasını gerekli kılmıştı.

Temelde Avrupa'nın ekonomik, askeri ve politik maddi üstünlüğü üzerine kurulmuş, eşit egemenler arası diplomatik temsile (Vestfalya düzeni), uluslararası hukuk ve diplomatik diyaloga (konferans diplomasisi) dayalı Avrupa diplomatik sisteminin benimsenmeye çalışılması, 18. yüzyıl itibariyle Osmanlı reform hareketinin önemli bir parçasını oluşturur. Askeri alanda başlayan reformların tek başına yeterli olmayacağının anlaşılmasıyla, hem politik bir manevra alanı olarak diplomatik ilişkilerin yürütülmesi gerekliliği hem de elçilikler vasıtasıyla Avrupa'nın daha kolay gözlemlenebileceği düşüncesiyle, diplomatik alan Osmanlı bürokrasisi içinde önem verilen bir alan haline geldi. III. Selim'in 1793 yılından başlayarak Londra, Paris, Viyana ve Berlin'de büyükelçilik ve konsolosluk açma girişimleri ve Osmanlıların Avrupa ölçülerinde kalıcı ve karşılıklı temsile dayanan diplomasi usulünü benimsemesi bu dönemde başlamıştır. *Dîvân-ı Hümâyun*'da yazışlarından sorumlu makam olan reisülküttaplık, 18. yüzyıl başlarından itibaren gitgide artan bürokratik sorumlulukları nedeniyle Babıâli'ye geçti. Dış ilişkilerin yürütülmesinde ve

¹⁴⁸ Bunun genellikle Osmanlılarda diğer coğrafyalara karşı diplomatik bir ilgisizliğe neden olduğu düşünülür. Oysaki diğer Türk beylikleri, Bizans İmparatorluğu, Balkan ülkeleri ya da İtalyan deniz devletleriyle kurulması zorunlu olan ilişkiler, öyle ya da böyle, belli bir hukuki, yönetsel ya da ekonomik ilişki düzeni ve pratikleri oluşturulmasını da beraberinde getirmişti. Örneğin, gayrimüslim olmakla birlikte Müslüman iktidarla vassallık anlaşması imzalayanların dahil olduğu *dâr ül-'ahd*, uzun vadede düşman kalmakla birlikte Müslüman iktidarın savaş durumunu geçici olarak askıya almasını sağlayan, mütareke yapılan *dâr ül-sulh* ülkeleri gibi alanlar yaratılarak, *dâr ül-İslam* ile *dâr ül-harb* arasında ara kategoriler oluşturuluyor ve dönemin ihtiyaçlarına uyum gösterilmeye çalışılıyordu. Bir başka ara formül olarak, İslam hukukuna göre, Müslüman olmayan ülkelerle on yılı geçmeyecek mütarekeler yapmaya izin veren "*aman*" ilkesine başvuruluyordu. Özetle, merkezinde sultanın kendisi ve kanunlarının olduğu daha realist ya da pragmatik politikalar da izlenmekteydi. Dahası, belli bir düzenliliği, kurumsallığı ya da istikrarı olmayan bu realist ve pragmatik politikalar, askeri kapasite ya da devlet kapasitesinin yetmediği noktalarda Osmanlı yöneticilerine daha geniş bir hareket alanı yaratmaktaydı. Gilles Veinstein, "Osmanlılar ve Avrupa kavramı", *Harp ve Sulh : Avrupa ve Osmanlılar* içinde [online]. İstanbul : Institut français d'études anatoliennes, 2010 (son erişim: 11.01.2019); Güneş Işıksel, "Les méandres d'une pratique peu institutionnalisée: la diplomatie ottomane, XVe-XVIIIe siècle", *Monde(s)*, S. 5, 2014/1, ss. 43-55.

tercümanların idaresinde gitgide daha fazla sorumlu hale gelmesiyle bu makam, diplomatik yapının da merkezi hale geldi.¹⁴⁹ Ancak yine de bu erken dönemde, dışişleri için yeterli bir kurumsal sistem kurulamamış ve Babiâli’de dışişlerinde uzmanlaşmış bir kadro ve tutarlı dış politikalar üretebilecek bir karar alma mekanizması henüz oluşmamıştı. Ayrıca elçiliklerin işleyiş tarzı da hedeflenen Avrupa tipi temsil sistemi anlayışının henüz yerleşmemiş olduğunu göstermekteydi. Elçilerin bu dönemdeki görevleri, Osmanlı Devleti’ni Avrupa ülkelerinde temsil etmekten çok, yapılacak reformlar için fikir toplamak ve Avrupa devletlerini tanımaktı.¹⁵⁰ Buna ek olarak, elçilerin ne mesleki deneyimleri ne eğitimleri ne de yabancı dil bilgileri henüz ihtiyaçları karşılayabilecek düzeyde değildi. Christoph K. Neumann, III. Selim dönemi diplomatik yapısının “karar vericiler olmaksızın karar vermek” üzerine kurulu olduğunu ifade etmektedir.¹⁵¹ Reformcu irade, iç politikadaki mali sarsıntılar, sosyal hoşnutsuzluklar ve reform karşıtı isyanlar ile dış politikada müzakere etmek ve ittifaklar kurmak zorunda kaldığı Avrupalı güçlerle aynı anda mücadele edilebilecek kapasiteye sahip değildi.

“Doğu Sorunu”nun ortaya çıkışı, Rusya ile yapılan savaşlar, Napolyon Savaşları ve Viyana Kongresi’nin ardından,¹⁵² devletlerarası politikanın öneminin artması,

¹⁴⁹ Mahmut Akpınar, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Hariciye Nezâreti’nin Kuruluşu ve Dış Politikanın Kurumsallaşması”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 29/1, 2014, ss. 59-85.

¹⁵⁰ Carter V. Findley, “Hariciye Nezâreti”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hariciye-nezareti> (19.04.2022).

¹⁵¹ Akt. Akpınar, agm, s. 60. III. Selim dönemi Fransa diplomatlarından Abdürrahim Muhib Efendi’nin tuttuğu notlardan yola çıkarak, Fransız Oryantalistlerinden Bertrand Bareilles tarafından anlatılan Napolyon’un Mısır işgali sonrası olağanüstü (fevkalade) sefaret hikâyesi, erken dönem Osmanlı diplomasisi hakkında, özellikle elçilerin yetersizlikleri ve karşılaştıkları güçlüklerle ilgili pek çok fikir vermektedir. Bertrand Bareilles, *Paris’te Bir Türk 1806-1811. Sultan III. Selim’in Fevkalade Büyükelçisi Muhib Efendi’nin Seyahatinin ve Misyonunun Hikâyesi*, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul, 2018.

¹⁵² Osmanlı İmparatorluğu’nu geniş çapta bir reform hareketine iten, başlangıçta, dış gelişmeler olmuştu. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa emperyalizmi ile doğrudan tanışan imparatorluk, “Doğu Sorunu” kapsamında kendini Avrupa devletleriyle karmaşık ilişkiler içinde buldu. Napolyon’un Mısır’ı işgali, ardından Viyana Kongresi ile Avrupa’da tesis edilen yeni düzen, Yunan İsyanı ve Rusya’yla yapılacak diğer büyük savaşlar sırasında, kendi özgücüne dayanması mümkün olmayan Osmanlı Devleti Fransa, İngiltere, Avusturya ve Rusya arasında ünlü” denge politikası”nı izledi. Avrupa’da pek çok kapitalist merkezin oluşu, bunların kendi aralarındaki çıkar çatışmaları, parçalanma dönemine girmiş bir çevre imparatorluğu haline gelmiş Osmanlı devletinin, böyle bir politika izlemesini olanaklı kıldı. Bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913): Ticaret, Sermaye ve Üretim İlişkileri*, Yurt Yayınları, Ankara, 1984. Bu amaç doğrultusunda diplomasiyi kullanmak zorundaydı ve Avrupa devletleri arasında var olan çıkar çatışmalarından

ittifaklar ve rekabetleri yakından takip etme gerekliliği ve en önemlisi uluslararası müdahalenin Osmanlılar için gitgide görünür ve belirleyici bir tehdit haline gelmesi, diplomasiye duyulan ihtiyacı ve modern diplomatik kurumların gerekliliğini artırdı. İç politikada ise, Tanzimat Fermanı'nın ilanı ve bununla birlikte başlayan reform hareketi, Batılı tipte kurumların yaratılmasını ve bu kurumlarda eşitlikçi, liberal bir temsilin sağlanmasını, mütevacı düzeyde de olsa, mümkün kılmıştı. Bu konjonktürde, dışişleri faaliyetlerinin modern anlamda kurumsallaşmaya başlaması, II. Mahmut döneminde gerçekleşmiştir. İlk olarak, 1821 yılında, Yunan İsyanı sırasında isyancılarla işbirliği yaptıkları iddiasıyla Fenerli Rumlardan oluşan tercümanların görevlerine son verilerek Müslümanlardan oluşan bir Tercüme Odası kuruldu.¹⁵³ Babiâli Tercüme Odası, birkaç yıl sonra kurulacak Hariciye Nezareti'ndeki diğer birimlerin hem bir prototipi olacak hem de asıl olarak Hariciyeciliğin ve üst düzey bir bürokrat olmanın da başlangıç noktası haline gelecekti.¹⁵⁴ Reisülküttaplık, 1836 yılında Hariciye Nezareti'ne dönüştürüldü ve ilk nazır olarak reisülküttap Mehmet Akif Paşa atandı.¹⁵⁵ O güne değin, iç ve dış işler alanında oluşmamış olan uzmanlaşma bu dönemde oluşmaya başladı ve içişleri ve dışişlerinde görevli memurlar uzmanlıklarına göre ilk defa olarak birbirinden ayrıldı.¹⁵⁶ Merkezi teşkilatın gelişmesine paralel olarak, Avrupa'daki temsilcilikler yeniden hareketlendirildi ve bu temsilcilikler sürekli hale geldi. Hariciye Nezareti'nde alt uzmanlıklar ortaya çıktı ve

yararlanmaya çalıştı. Bu dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun dış politikasını, bağımsızlığın ve toprak bütünlüğünün korunması, bu ilkelerin Avrupa devletleri tarafından garanti altına alınmasının sağlanması, Avrupa devletler sistemine dahil olmak, meşru hükümetlerin desteklenmesi, uluslararası hukukun desteklenmesi, konferans politikası, stratejik çekilme ve İslam'ın vurgulanması gibi politikalardan oluşmaktaydı. Ayrıntılı bilgi için Roderic H. Davison, "Osmanlı Diplomasisi ve Bıraktığı Miras", *İmparatorluk Mirası, Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası* içinde, (der.) L. Carl Brown, İletişim Yayınları, İstanbul, 7. Bs., 2017, ss. 246-297; Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu 1774-1923*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000; Banu İşlet Sönmez, *II. Meşrutiyet'te Arnavut Muhalefeti*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007; Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi 2: 20. Yüzyıl*, Küre Yayınları, İstanbul, 2013.

¹⁵³ Findley, "Hariciye Nezâreti". Fenerli Rumların Osmanlı bürokrasisi içindeki konumu için ayrıca bkz. Jelavich, *age*, 1. ve 4. Bölümler. Babiâli Tercüme Odası ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Sezai Balcı, "Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık ve Bab-ı Ali Tercüme Odası", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006.

¹⁵⁴ Carter V. Findley, "The Legacy of Tradition to Reform: Origins of the Ottoman Foreign Ministry", *International Journal of Middle East Studies*, Vol 1, No. 4, 1970, s. 402.

¹⁵⁵ Bu dönemde yalnızca Hariciye değil, bürokrasinin Dahiliye ve Maliye bölümleri de modern kurumlara dönüştürülmüştür. Ayrıntılı bilgi için. Carter V. Findley, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform. Babiâli, 1789-1922*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.

¹⁵⁶ Akpınar, agm, s. 68.

“1846’da diğer ülkelerden gelen elçi ve devlet adamlarıyla ilgilenmek ve gerekli merasimleri uygulamak üzere Hariciye Teşrifatçılığı, 1851’de ülke içindeki azınlıklar ve konsoloslarla alakalı yazışmaları yürütmekle görevli Hariciye Mektupçuluğu ve 1856’da artan dış yazışmalarla ilgilenmek amacıyla Tahrirat-ı Ecnebiyye Odası kuruldu.”¹⁵⁷ Bunlara ek olarak, Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayan gayrimüslimlerle ilgilenmek üzere Tabiiyet Kalemi ve 1871 yılında kurulan Muhasebe Odası ile teşkilat daha da genişledi. Bu modern yapılaşmanın yanında, Dîvân-ı Hümâyûn kalemlerine ait Ruus Kalemi, Tahvil Kalemi ve Divan Kalemi gibi eski bürolar da varlıklarını da sürdürdü. Ancak özellikle II. Mahmut döneminden itibaren, eski kalem efendileri ağırlıklı olarak modern mülkiye memurlarına dönüştü. Kılık kıyafetten teşkilat hiyerarşisine, maaş uygulamasından terfi kurallarına pek çok alanda reform ve düzenlemeler yapıldı.

Bu kurumsal dönüşümü tetikleyen epistemolojik dönüşümden de söz etmek gereklidir. Yeni memurlar, aynı zamanda modern bilginin geleneksel bilgi; modern diplomasinin “eski diploması” karşısındaki zaferini de ifade etmekteydiler. Bu bürokratik ve epistemolojik reform döneminde, Hariciye teşkilatı, modernleşen Osmanlı bürokrasinin en önem verilen ve gelişmiş bölümü haline geldi ve adeta bir “bürokrat okulu” işlevi gördü.¹⁵⁸ Devletin önemli kademelerine yükselen pek çok bürokratin yolu Hariciye Nezareti’nden geçmekteydi.¹⁵⁹ Hariciye Nezareti’ndeki bürokratların konumları, kim oldukları ve zihniyet dünyaları bize modernleşmekte olan devlet ve bürokratik aygıtın politik, sosyal ve kültürel tarihi konusunda fikirler verir. Her şeyden önce, imparatorluğun son dönemlerinde Hariciyeci olmanın hem pratik ve hem de sembolik anlamları vardı. Hariciye bürokrasisi, askeri bürokrasinin yanında, imparatorluğun çöküşünü engelleyebileceği düşünülen ayrıcalıklı bir

¹⁵⁷ Findley, “Hariciye Nezâreti”.

¹⁵⁸ Gerçekten de diplomatlık görevinde pek çok bürokrat, aynı zamanda askeri, politik ve kültürel alanlarda reform hareketinin önemli parçaları haline geldiler. Ayrıntılı bilgi için bkz. Findley, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Bürokratik Reform*, s. 151-154.

¹⁵⁹ Sinan Kuneralp’e göre, 1839-1922 yılları arasında yurtdışındaki 22 diplomatik misyonda, büyükelçi, elçi ya da mukim maslahatgüzar sıfatıyla 133 kişi görev almıştır. Bunlardan 42 kişi profesyonel diplomat, 14 kişi asker kökenli, 13 kişi yurtdışına gitmeden önce ya da sonra sadrazamlık görevinde bulunmuştur. 29 kişi ise gayrimüslimdir. Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Devlet Ricalı 1839-1922*. Carter V. Findley de Hariciye Nezareti personeline ait 366 sicill-i ahval incelemiştir. Bu rakam da bize, temsilciler haricinde nezarete görevli memur sayısına ilişkin bir fikir vermektedir.

bürokratik sınıf haline gelmişti. Böylelikle hem imparatorluğun içinde hem de dışında Hariciyecilik sembolik bir güce de sahip olmuştu. Hariciyecilerin, önemli bürokratik kademelere gelmeleri ve politik-sembolik kişiliklere dönüşmelerinin (ya da bazen de tam tersi geçerlidir; dönemin yapısında önemli bir politik kişilik olmak, Hariciyecilik kariyerine bulaşmayı da gerektirmekteydi.) ilk örneği, Mustafa Reşid Paşa’dır. Geleneksel bir eğitimden gelmesine rağmen, bürokrasi içinde adım adım yükselen Mustafa Reşit Paşa, Mısır Krizi’nden sonra Paris ve Londra elçiliklerinde bulundu, 1837’de Hariciye nazırı oldu ve 1839’da Tanzimat Fermanı’nı okuyan da kendisiydi.¹⁶⁰ 1846’da sadrazamlığa yükseldi ve Tanzimat reformculuğunun sembolik isimlerinden biri oldu. Mustafa Reşit Paşa’yı Ali ve Fuad Paşalar izledi. Ali ve Fuad Paşalar da elçilik, Hariciye Nazırlığı gibi görevlerden sonra sadrazamlığa yükseldiler ve Tanzimat reformculuğunun liberal ve iyimser dönemini temsil eden isimler oldular. Tanzimat hariciyecileri, bürokrasi içindeki prestijli konumlarının yanında, Batıcılığın ve modernleşmenin de öncüsü pozisyonunda idiler. Dönemin Hariciye bürokratları, Avrupa’daki modernleşme politikalarını yakından takip ediyor ve imparatorluğa “ihraç ediyorlardı”.¹⁶¹

Osmanlı Devleti’nin dış politikasında önemli dönemeçlerden biri, imparatorluğun 1856 Paris Antlaşması’yla “Avrupa devletler sistemine” dahil olmasıdır. Antlaşmanın 7. maddesiyle Osmanlı Devleti “Avrupa sisteminin (*concert*) ve kamu hukukunun avantajlarından yararlanma hakkı” elde etmişti. Bu dönemde Osmanlı dış politikası, büyük ölçüde, imparatorluğun toprak bütünlüğünü korumaya, bu konuda büyük devletlerden güvence elde etmeye, Avrupa’yı sarsan milliyetçi ayaklanmalara karşı meşru hükümetleri desteklemeye, uluslararası hukuka, antlaşmaların ihlal edilmemesine ve başka devletlerin iç işlerine karışmama ilkelerine dayanıyordu.¹⁶²

Osmanlı diplomatları, imparatorluğun zayıfladığı ve Avrupalı güçlere bağımlılığın arttığı bir dönemde, temsil ettikleri devleti dış dünyaya tanıtmının yanında, toplumun önünde de dış dünyayı temsil ediyorlardı. 19. yüzyıl boyunca

¹⁶⁰ Kemal Beydilli, “Mustafa Reşit Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mustafa-resid-pasa> (son erişim: 19.04.2022).

¹⁶¹ Gürpınar, *Ottoman Imperial Diplomacy*, s. 70-72.

¹⁶² Davison, “Osmanlı Diplomasisi ve Bıraktığı Miras”, s. 270-285.

değın, diplomatlar öyle ya da böyle bütün nimetleriyle Batılı kültürel değışimin asıl öncüleriydiler.¹⁶³ Esasında bu durum, geç modernleşen başka ülkeler için de geçerlidir. İran'da, Osmanlılardaki gibi daha geleneksel bir kültür ve eğitimden gelen ilk diplomatlar, Avrupa'da görevlendirildiklerinde ülkelerinin modern dünya karşısındaki durumundan öfkeye kapılmışlardı.¹⁶⁴ Bu diplomatlar kendilerini, İran'a yeni medeniyeti getirmekle görevli görüyorlardı. Dışışleri, Avrupa'daki anlamıyla dış ilişkileri sürdüren bir yapı olmaktan çok, modern bilgi ve kurumları ihraç etmekle mükellefti. Yine Çin'de de dışışleri aynı zamanda modernleşme, Batılı bilimler ve endüstri, modern okullar gibi konularla da ilgilenmekteydi.¹⁶⁵ Japonya'da da bakanlar ya da diplomatlar, Avrupa'daki görevlerinden sonra, Osmanlılardaki gibi, başka üst düzey görevlere geliyor ve gördüklerini uygulamaya çalışıyorlardı. Bu bakımdan, geç modernleşen ülkelerde diplomatların, modernleşme sürecinde önemli bir misyonları olduğunu söylemek gereklidir.

Osmanlı diplomasisinin gelişiminde II. Abdülhamit dönemi karakteristik bir dönemi ifade eder. Bu dönemde sultan, tüm gücü kendi tekelinde toplamak isterken, nezaretin ve diplomatik temsilciliklerin güç ve yetkilerini de oldukça sınırlamıştı. Dışışlerinin bütün otoritesi sultanın elindeydi. Bu dönemde, sultana bağlılığa göre, askeriyeden ya da bürokrasinin diğer branşlarından gelen memurlar diplomatik servise dahil olabilmekteydi. Özellikle uluslararası konjonktürün bir uzantısı olarak, St. Petersburg ya da Belgrad'a asker kökenli diplomatlar atanabilmekteydi.¹⁶⁶ Buna rağmen, o güne değın, daha ziyade kişisel başarıları ile üst kademelere gelen memurlardan oluşan ve daha münferit bir görüntü veren diplomasi bürokrasisi, II. Abdülhamit döneminde, bir parça daha Weberyen bir bürokratik görünüme kavuşmuştur. Kariyer memuru olarak ifade edilen, mezuniyetlerinden itibaren dışışlerinde çalışan ve mesleğin hiyerarşı basamaklarını (üçüncü kâtip, ikinci kâtip, birinci kâtip, küçük başkentlerde elçilik ve ardından büyük başkentlerde büyükelçilik olmak üzere neredeyse meslekte 20 yıl geçirerek) birer birer atlayan ve elçi ya da büyükelçi olan diplomatlar ilk kez II. Abdülhamit döneminde görülmüş, mesleki prosedürler ve hiyerarşiler ilk defa bu dönemde düzenlenmiş ve standartlaştırılmıştır.

¹⁶³ Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye*, s. 13.

¹⁶⁴ Akt. Gürpınar, *Ottoman Imperial Diplomacy*, 72.

¹⁶⁵ Akt. *Age*, s. 74.

¹⁶⁶ *Age*, s. 181.

Diplomatlık mesleğinden gelenlerin Şûrâ-yı Devlet ya da devletin başka üst bürokratik basamaklarında yer alması ya da Hariciye nazırının sadrazam olabilmesi de yaygın görülen durumlardı.¹⁶⁷

Doğan Gürpınar ve Carter V. Findley, modern Osmanlı diplomasisi bürokratlarının ayrıntılı tasvirlerini sunarlar. Gürpınar, Osmanlı diplomatlarının jeneolojilerini izleyerek, Osmanlı diplomasisinde yer almış Menemencioğlular, Babanzadeler, Köprülüler, Keçecizadeler, Samipaşazadeler gibi belli ailelerin 19. yüzyıl boyunca imparatorluğun periferilerinden merkezi bürokrasiye dahil oluşlarını ve burada nasıl kalıcılaştıklarının ayrıntılı biçimde aktarır.¹⁶⁸ Yine Osmanlı diplomasisi “içindeki” evlilikleri ve babalarının mesleklerini takip eden pek çok oğulun serüvenini de takip eder. Bu ailelerin bazı mensupları, ileride göreceğimiz gibi, Cumhuriyet diplomasisinde de görev alacaklardır. Yine Gürpınar, Osmanlı diplomatlarının, kendilerine özgü bir habitusları olduğunu, benzer okullara gidip benzer yerlerde sosyalleştiklerini ve mesleğe girişlerinden meslekte ilerleyişlerine kadar, bir elit grubu içindeki sınıf dayanışması ve patronaj ilişkilerinden pay aldıklarını gösterir.¹⁶⁹ Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa’nın ailesini takip etmek, İmparatorluğun farklı merkezlerine mensup ailelerin, nasıl merkezi bürokrasisine dahil olup, bunu bir kayırmacılık ilişkisine dönüştürdüklerini örnekler.¹⁷⁰ Mehmet Ali Paşa’nın torununun oğlu Said Halim Paşa, 1911 yılında Osmanlı Hariciye nazırı olur. Örneğin, yeğeninin eşini Berlin Büyükelçiliği’ne, kayınbiraderini Brüksel Elçiliği’ne atar.¹⁷¹ Bu elitler için, devletin kendisi büyük bir aile formuna bürünmüştür. Sosyal hayatları, zihin yapıları, modernleşmeci, milliyetçi ve devletçi ideolojik formasyonları, devletle yakınlık içindeki ailevi ilişkiler ya da arkadaş ilişkileri içinde şekillenmiştir.

¹⁶⁷ *Age*, s. 76-79.

¹⁶⁸ *Age*, s. 98-106.

¹⁶⁹ *Age*, s. 86-98.

¹⁷⁰ Harris’in dikkat çektiği gibi, bugün kayırmacılık dediğimiz olgu, o dönemde Osmanlılar örneğinde, bugün anladığımız anlamda negatif bir durum olmadığı gibi, ailesinin diğer fertlerini koruyan, hatırşinas ilişkiler gibi algılanmaktaydı. Harris, “Bureaucratic Reform: Atatürk and the Turkish Foreign Office”, s. 40.

¹⁷¹ Harris, agm, s. 40.

Personelin sicill-i ahval dosyalarına dayanarak yaptığı araştırmasında Findley, bize Osmanlı Hariciye personelinin toplumsal tarihine dair daha nicel veriler verir. Findley, 366 personeli üç kategori altında inceler: 115 kişi daha geleneksel eğitim görmüş, dolayısıyla da daha gelenekçi sayılabilecek Müslümanlar kategorisine, 144 kişi daha modern eğitim görmüş ve Fransızca bildiğini ifade eden daha reformcu Müslümanlar kategorisine, 107 kişi ise gayrimüslim (Rum, Ermeni, Yahudi, Hristiyan Arap ve Avrupalı) kategorisine dahildir.¹⁷² Bu genel rakamlar, Tanzimat, Abdülhamit ve İttihatçı dönemlerde farklılaşmaktadır. Örneğin başta sayıları daha fazla olan gelenekçiler, zamanla mevkilerini daha da artan oranda reformcu Müslümanlara kaptırmaktadır. Gayrimüslimler arasındaysa, başlangıçta daha fazla olan Rum personel yerini, zamanla “millet-i sadıka” olarak anılan Ermenilere bırakmıştır. Hariciye Nezareti personelinin dörtte üçü İstanbul doğumludur, taşra doğumlu olanların da hemen hepsi üst düzey yönetici sınıfla bağları vardır, zaten bazı taşra ailelerinin imparatorluk merkezine dahil olması, 19. yüzyıl boyunca görülen bir fenomendi, ancak İstanbullu olanlar yine de ağırlıklarını hiç yitirmediler.¹⁷³ Yine bir diğer yaygın fenomense, Hariciye personellerinin babalarının da memur olmasıdır, memur olmayanlar ise tüccar ya da sarraflık mesleklerini icra etmekteydi.¹⁷⁴ Bu son iki fenomen, idarenin taşrayı da içine alacak şekilde genişlemesiyle ve imparatorluğun Tanzimat eşitlikçiliğinden daha Müslüman-Türk nüfusa dayalı bir istihdam politikasına geçmesiyle doğrudan ilgiliydi. Alınan eğitimlerine gelindiğinde ise, daha karmaşık bir tablo karşımıza çıkar. Gayrimüslimlerin Batılı ve daha yüksek derecede bir eğitim aldıkları (örneğin üniversite eğitim alanların çok büyük bir oranı gayrimüslimdi) olgusu bir tarafta tutulursa, Müslümanların çoğu karma bir eğitimden geçmiş ve daha geleneksel eğitim alanların çoğu rüştiyenin ötesinde, modernist Müslümanlarınsa çoğu lisenin ötesinde bir eğitim almamıştı.¹⁷⁵ Hariciye hizmetine

¹⁷² Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye*, s. 102. Dönem itibarıyla Fransızca bilmek, aynı zamanda modern eğitim almış olmak anlamına gelmektedir. Fransızca, 18. yüzyılın sonlarından itibaren aynı zamanda diplomasinin en geçerli dili halini almıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nda Tanzimat sonrası Fransızca’nın yaygınlaşmasıyla ilgili ayrıntılı bilgi için Orhan Koloğlu, “Osmanlı Diplomasinde Rumların Rolü ve Tanzimatla Birlikte Fransızcanın Yaygınlaşması”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 yıllık süreç (15 - 17 Ekim 1997: Ankara) sempozyuma sunulan tebliğler*, (yay. haz.) İsmail Soysal, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, ss. 127-135.

¹⁷³ Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye*, s. 103-104.

¹⁷⁴ *Age*, s. 112-113.

¹⁷⁵ *Age*, s. 152-184.

1896 yılında giren Esat Cemal Paker, Galatasaray Lisesi'ni (o dönemki adıyla Mekteb-i Sultani'yi) bitirir bitirmez, herhangi bir kayıt ya da şart gerekmeksizin vekâlete kalem olarak göreve başladığını belirtir.¹⁷⁶

Tüm reform ve modernizasyon çabalarına rağmen, özellikle liyakat ve hizmet ödemelerindeki aksaklıklar, Osmanlı bürokrasisinin en zayıf yönünü oluşturmaktaydı. Güvenceli bir maaş ve salt rastlantı ve keyfiyete bağlı olmayan bir kariyer yolculuğunun, iyi işleyen bir bürokrasinin bileşenleri olduğu düşünüldüğünde, Osmanlı devletinin mali sistemi bunun çok uzağındaydı. Müslüman ve gayrimüslimler arasındaki eşitsiz ödül-ceza mekanizmaları, rüşvetçilik ve düzensizlik münferit olgular olmaktan çok tüm idare sistemine yayılmış görünümdeydi.¹⁷⁷ Hariciyedeki maaş sistemi, en tepedekilerin (nazır, müsteşar, bazı büyükşehirlerin büyükelçileri) çok fazla, daha alt kademedeki memurların ise orantısız biçimde çok düşük ücretlere çalıştığı bir piramit görünümündeydi.¹⁷⁸ Toplumun geri kalan kesimine göre daha seçkin bir grubu oluştursalar da, yapının kendi içinde önemli eşitsizlikler vardı. Bu eşitsiz yapının, Findley'in ifade ettiği gibi, Genç Osmanlılar ve Jön Türkler hareketlerinin, çoğu kez siyasal ve düşünsel çerçevede açıklanan muhalefetlerinin, ekonomik kökenlerini oluşturduğu düşünülebilir.¹⁷⁹ Zira, reform çağına eşlik eden bir diğer realite, memurların yaşam standartlarında yaşanan değişikliklerdi. Jön Türk hareketinin temel eleştirilerinden birinin, zâdegân çocuklarının en avantajlı pozisyonları tuttuğu ve liyakat-ödül-ceza-maaş sistemlerinin sübjektif kriterlere dayandığı bir bürokrasi olması bu bakımdan şaşırtıcı değildir.¹⁸⁰

Tanzimat ve II. Abdülhamit dönemlerinden sonra diplomasinin üçüncü kuşağını, İttihatçı jenerasyon oluşturmaktaydı. Bu jenerasyon ideolojik açıdan çok daha radikaldi; bu radikallik, özellikle, milliyetçilik, sekülerizm ve modernizm konularında kendini göstermekteydi.¹⁸¹ İttihatçıların dünya görüşleri üzerine çokça şey

¹⁷⁶ Esat Cemal Paker, *Siyasi Tarihimizde Kırk Yıllık Hariciye Hatıraları*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2001, s. 11.

¹⁷⁷ Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye*, s. 316.

¹⁷⁸ Gürpınar, *Ottoman Imperial Diplomacy*, s. 227-228.

¹⁷⁹ Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye*, s. 361.

¹⁸⁰ Erkan Tural, *Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Bürokratlar, İttihatçılar ve Parlamenterler*, İmge Kitabevi, İstanbul, 2016, s. 46.

¹⁸¹ Gürpınar, *Ottoman Imperial Diplomacy*, s. 206.

söylenmiştir,¹⁸² kesin olansa onların, ilk dünya savaşına giderken, emperyalist güçler arasındaki yarışın daha da yoğunlaştığı ve Yakındoğu'ya yaklaştığı, çok daha radikal ve agresif bir uluslararası konjonktürde, imparatorluğun yıkılmasını engelleme iddiasını paylaşıyor olmalarıydı.¹⁸³ İttihatçıların dış politikası, bu nedenle daha dışa açık ve aktif bir denge arayışına dayanır; hem İngiltere, Fransa ve Almanya gibi büyük güçlerle aktif ekonomik ve askeri ilişkiler kurmaya hem de bağımsızlığını (imparatorluktan) kazanan özellikle Balkanlardaki yakın ülkelere karşı daha yayılmacı bir politika izlemeye çalışıyorlardı.¹⁸⁴ Dış politikaya eşlik eden iç politika da olabildiğince çalkantılı bir haldeydi; II. Meşrutiyet'in ilanından itibaren, bürokratlar, Abdülhamit yönetiminin uzantıları gibi görülmekte ve tenkisatlarla, rüşvet, yolsuzluk, liyakatsizlik ve kötü yönetimle özdeşleşen bu kalabalık kadro azaltılmaya çalışılmakta ya da bütçelerde kesintiler yapılmaktaydı.¹⁸⁵ Tenkisatlardan tüm nazırlıklar etkilendi. Hariciye Nezareti'nde ilk olarak sefirlerden başlanarak maaşlarda eksiltmeler başladı, bazı elçiliklerdeki memur ve kâtip sayıları azaltıldı ve Abdülhamit'e yakınlığıyla bilinen bazı elçiler azledildi, İttihatçılara yakınlığıyla bilinen bazıları ise yeni kadrolara atandı.¹⁸⁶ Bu politikadaki amaç, mali bir tasarruf sağlamaktansa yurtdışında İttihatçılar aleyhine hafiyelik ve jurnalcılık yapan görevlileri görevden uzaklaştırmaktı.¹⁸⁷ Balkan Savaşları ve ardından Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla, Hariciye teşkilatında çalışan özellikle alt kademelerdeki memurlar orduya katıldı. Bu yıllar boyunca, pek çok kurumda görüldüğü gibi, personel sayılarında önemli bir düşüş oldu ve Osmanlı Devleti'nin dış dünyadaki temsili de gitgide azaldı.

¹⁸² Bkz. ve karşı. Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri: 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul; Şükrü Hanioğlu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908*, Oxford University Press, Oxford, 2001; Handan Akmeşe, *The Birth of Modern Turkey. The Ottoman military and the March to World War*, IB Tauris, Londra, 2005.

¹⁸³ Benzer bir radikalleşme, Birinci Dünya Savaşı'na giderken Alman politikalarında da görülür. Karşılaştırmalı bir bakış için bkz. Mustafa Gencer, *Jöntürk Modernizmi ve Alman Ruhü: 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

¹⁸⁴ İlhan Tekeli, "İttihat ve Terakki Döneminde Dış Dünya ve Uygulanan Dış Politika", *Cumhuriyet'in Harcı, Köktenci Modernitenin Doğuşu* içinde, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 89-98.

¹⁸⁵ II. Meşrutiyet dönemi bürokrasisinde İttihatçı-Saray gerilimleri ve bunun memurlara yansımaları ile İttihatçıların genel idare politikaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tural, *Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi*.

¹⁸⁶ Arif Kolay, "II. Meşrutiyet Döneminde Hariciye Nezâretinde Tenkisat ve Bürokratik Değişim (1908-1910)", *Türkiyat Mecmuası*, S. 27/1, 2017, s. 194.

¹⁸⁷ Birkaç yıla yayılan tenkisatlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Kolay, agm.

Osmanlı diplomasisinin cumhuriyet dönemine bıraktığı mirasa geçmeden önce, İmparatorluk diplomasisine ilişkin bazı genel özellikleri şöyle sıralamak mümkün. Avrupa'daki kurumlara göre neredeyse üç yüzyıl sonra ortaya çıkan diplomatik yapılar, kurumsal kapasite olarak pek çok bakımdan çağdaşlarının gerisindeydi ve çok sınırlı bir birikim ve deneyimle iş görüyorlardı. Diplomatik temsilciliklerin asıl vasfı, Avrupa'daki modernleşmeyi takip etmek ve imparatorluğa uyarlamaya çalışmaktır. Bu nedenle, her şeyden önce, modernleşmeci ve “modernleştirici” bir misyona sahiptiler. Ülkeyi temsil etmekten çok, Batı'yı ülkede temsil etmek gibi bir gerçeklikleri vardı. Hariciye, Harbiye'yle birlikte, devletin gözbebeği olan ve bürokrasi içinde en iyi yapılandırılmış kurumdur. Hariciye personeli de tüm bürokrasi personeli içinde ayrıcalıklı ve aristokrat, başka bir deyişle zâdegân sınıfa en yakın kişilerden oluşmaktaydı (kuşkusuz bu iddia, nezarete orta ve alt kademelerde çalışan memurlara dek genişletilemez, daha çok elçiler ve üst düzey bürokratlara dair söylenebilir). Tanzimat'tan itibaren Hariciye teşkilatının gelişimini takip etmek, bürokratik profesyonelleşmeyi ve Tanzimat eşitlikçiliğinden, Osmanlıcılığa, oradan milliyetçiliğe, bürokraside değişen politik paradigmaları, miras kalan ya da reddedilen yönleriyle bürokratik algıyı görmemize olanak verir. Esasında Türkiye Dışişlerinin ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra daha özerk ve profesyonel bir kuruma dönüştüğünü hatırlamamıza getirirsek, Cumhuriyetin erken dönemini de yukarıdaki gelişim döneminin son evresi olarak değerlendirmemiz yanlış olmayacaktır.

2.2. CUMHURİYET HARİCİYESİ KURULURKEN: MİLLİ MÜCADELE VE LOZAN GÖRÜŞMELERİNİN ETKİLERİ

İmparatorluktan cumhuriyete geçiş, resmi tarih yazımı tarafından çoğu kez bir kopuş olarak ele alınır. Kuşkusuz yaşanan çok radikal bir değişimdi ancak bu değişim, tüm kurumlarda kendini bir kopuş olarak göstermediği gibi, Hariciye gibi özgün nitelikleri olan bir kurumda çok daha yavaş gerçekleşti. Bu bölümde İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e geçilirken Hariciye yapısının nasıl oluştuğunu, Milli Mücadele sırasındaki savaş diplomasisi ve sonrasındaki barış görüşmelerinin önem ve etkilerini,

bu dönemin Cumhuriyet Hariciyesinin oluşumuna ne tür miraslar bıraktığını inceleyeceğim.

Büyük Milleti Meclisi Nisan 1920’de açılmadan önce, Milli Mücadele’nin dış temaslarını Sivas Kongresi’nde oluşturulan Heyet-i Temsiliye yürütüyordu. Meclis açıldıktan hemen sonra, 2 Mayıs 1920 tarihinde kabul edilen 3 numaralı kanun ile içlerinde Hariciye vekilinin de bulunduğu ilk İcra Vekilleri Heyeti oluşturuldu. Bundan sonra dış ilişkilerin yürütülmesinden sorumlu olacak Hariciye Vekâleti, başlangıçta çok mütevazî koşullarda, ilk olarak Vekiller Heyeti’nin toplandığı valilik binasının kalem odalarından birinde dört kişilik bir personelle çalışmaya başladı.¹⁸⁸ Bir yıldan az bir süre sonunda bu sayı, Mart 1921’de, Sovyetler Birliği, Ukrayna, İran, Afganistan, Fransa, İtalya, İngiltere ve Kafkas Cumhuriyetlerindeki temsilcilerle birlikte 87 personele ulaşmıştı.¹⁸⁹

Hem Kemal Girgin’in hem de Bilâl N. Şimşir’in çalışmalarında, Hariciye Vekâleti’nin ilk yıllarında “İstanbul’dan gelen trenden çıkan kravatlı yolculara biraz Fransızca bilip bilmediği sorularak, bilenlere hemen Hariciye’de vazife teklifi yapıldığı yolunda söylentiler” olduğuna değinilir.¹⁹⁰ Girgin, bu tevatürün abartılı olabileceğini teslim etmekle birlikte, ilk başlarda az da olsa yabancı dil bilgisi olanların branş ya da tahsiline bakılmaksızın Hariciye’de görev aldıklarını belirtir. Şimşir ise, benzer bir tevatürün, 1950’lerin sonuna rastlayan mesleğe giriş döneminde kendi kuşağı arasında “oku, oku; imtihan, imtihan; canımız çıkıyor! Eskiden, Cumhuriyetin ilk yıllarında ise, istasyondan adam topluyorlarmış. Kravatlı birisi trenden inince, hemen yakalayıp ‘gel seni hariciyeciyi yapalım’ diyorlarmış” şeklinde dolaştığını anlatır. Temel İskit ise, teşkilatın ilk dönem kadrosunun, “İstanbul’dan Milli Mücadele’ye katılmak için Ankara’ya gelen bazı memurlarla, öğrenim ve mesleklerine bakılmaksızın az çok lisan bilen kişilerden” oluşmakta olduğunu belirtmektedir.¹⁹¹

¹⁸⁸ Kemal Girgin, *Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Hariciye Tarihimiz (Teşkilat ve Protokol)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992, s. 118.

¹⁸⁹ Harris, *Atatürk’s Diplomats*, s. 26.

¹⁹⁰ Girgin, *age*, s. 118; Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, s.17.

¹⁹¹ İskit, *Diplomasi*, s. 418.

Ankara hükümetinin özellikle ilk yıllarda, personel sıkıntısı çekiyor olmasında şaşılacak bir yan yoktur. Bununla birlikte Hariciye Vekâleti'nin ilk yıllarında, vekâlet kadrosu oluşturulurken dikkate alınan ilk ve en önemli kriter, kuşkusuz, memurların kravat takması ya da dil bilmesinden çok, Milli Mücadele'ye destek veriyor olmalarıydı. Savaşın kaybı ve İstanbul'un işgalinden sonra hem maddi hem de manevi olarak büyük çaresizlik içinde olan son dönem Osmanlı bürokratlarının bir bölümü, Anadolu'da Milli Mücadele hareketi geliştikçe Anadolu'ya geçmeye başlamıştı.¹⁹² Başlangıçta Anadolu'ya geçen bürokratların büyük kısmı üst düzey bürokratlar değil, daha orta ve alt kademelerdeki memurlardı.

Milli Mücadele'nin başından Lozan Antlaşması imzalanana kadar geçen dönemde, yoğun bir savaş diplomasisi yürütülüyordu. Bu diplomasi, nihai hedef olarak “realizm ekseninde revizyonizm” yani büyük savaşın sonuçlarının kabul edilmeyip Misak-ı Milli'ye dayanan bir ulusal bağımsızlığı hedefliyor ve temelde “dengeli bir Batıcılık” yani Müttefikler içindeki görüş ayrılıklarından ve Müttefiklere karşı Sovyetlerden yararlanma politikasına dayanıyordu.¹⁹³ Bu diplomasiyi yürütecek kadro dönemin politik yapısı ve beklentilerine göre, Milli Mücadele'yi destekleyenler arasından, içerideki farklı politik odakları gözeterek şekilde, geçmişinde diplomatik deneyimi olan diplomatik elit ile askeri mücadeleyi politik mücadele ile birlikte yürütebilen askeri-politik elit içinden oluşturuldu.

Ankara'da temelleri atılan yeni Hariciye teşkilatının yanında, Ankara'ya bağlı olarak İstanbul'da da Müttefik devletlerle ve burada diplomatik temsilcilikleri bulunan diğer devletlerle ilişkileri sürdürmek için bir murahhaslık açıldı. Bu pozisyonda görev yapan ilk isim Hamit Bey idi.¹⁹⁴ Hamit Bey, 1921 öncesinde de İstanbul'dan Anadolu'ya personel kaçırılması, mühimmat sevkiyatı, istihbarat faaliyetleri, Müttefiklerin yaklaşımları ve Anadolu hareketi hakkındaki fikirlerinin Ankara'ya bildirilmesi gibi faaliyetleri yürütüyordu.¹⁹⁵ Mudanya Mütarekesi'nden sonra Refet

¹⁹² Findley, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform*, s. 390.

¹⁹³ Baskın Oran, “1919-1923 Dönemin Bilançosu”, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt 1, s. 104-109.

¹⁹⁴ Fethi Tevetoğlu, “Kızılaycı Hâmid Bey”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 3, S. 9, 1987, ss. 681-690.

¹⁹⁵ Mustafa Selçuk, *Dersaadet Murahhaslığı (1922-1928), Türk Hariciyesinin Dünyaya Açılan Kapısı*, Alfa Aktüel, İstanbul, 2013, s. 4.

[Bele] Paşa, İstanbul ve Trakya'nın teslimiyle ilgili görevlendirilmiş ve bir süre bu görevi yürütmüştür. 9 Aralık 1922'de Adnan [Adıvar] Bey "Dersaadet'te bulunan fevkalade komiser ve ecnebi sefirlerle mümessillerinin Hariciye Vekâleti ile olan münasebetlerini temin etmeye memur" edilmiş ve 31 Aralık 1922'de verilen Bakanlar Kurulu kararıyla "TBMM Hariciye Vekâleti Dersaadet Murahhaslığı" unvanını kullanmaya başlamıştır.¹⁹⁶ Murahhaslığın görevleri Adnan Bey tarafından şöyle ifade edilmiştir:

İstanbul Hariciye Vekâleti Murahhaslığı namıyla teşkil buyurulan dairenin vezaifi hakkında tafsilat vermek mecburiyetinde kaldım. Bütün sefaretler bugün İstanbul'da velev nim-resmi [yarı-resmi] olsun bu daireye müracaat ederek birçok şeyler isterler ve sorarlar. Diğer taraftan müttefikin komiserlerle hemen hemen resmi münasebette bu daire bulunur ve Ankara'nın tebligatına bu daire memurdur. Bundan başka İstanbul kuvva-i ecnebiyenin [yabancı kuvvetlerin] mevcudiyetinden dolayı hatta zabıta vukuatına kadar bütün mesail, mütarekeye müteallik vilayetin ve kumandanlığın mesaili hep bu daireden geçerek komiserlere gider. Makam-ı hilafetin de müracaatgahı bu dairedir. Matbuat ve sansür de bu dairenin başındadır.¹⁹⁷

İngiltere başta olmak üzere pek çok devletin sefaret binalarını İstanbul'dan Ankara'ya taşımayı geciktirmeleri İstanbul Murahhaslığı'nın görev süresini de öngörülenden daha fazla uzatmıştır. Temmuz 1924'te Adnan Bey'in yerine başbakan İsmet Paşa'nın tercihi doğrultusunda Nusret [Metya] Bey atanmıştır.¹⁹⁸ Zira Adnan Bey, Rauf Paşa, Ali Fuat Paşa ve Refet Paşa gibi isimlerin başını çektiği muhalefet kliğine yakındır. Yerine atanan ve yaklaşık üç yıl boyunca İstanbul Murahhaslığı görevini yürütecek Nusret Bey de Mülkiye ve İstanbul Hukuk Mektebi mezunu, dönemin hukuk uzmanlarından birisidir. Yabancı devletlerin sefaret binaları ve misyonları Ankara'ya taşındıkça murahhaslık işlevini yitirmiş, 1928'de de tamamen kapatılmıştır.¹⁹⁹

Murahhaslığın kurulmasından sonra pek çok Hariciye memuru, murahhas Adnan Bey'in maiyetine tayin edilerek İstanbul'daki temsilcilikte görevlerine devam

¹⁹⁶ *Age*, s. 25-26.

¹⁹⁷ *Akt. Age*, s. 33.

¹⁹⁸ *Age*, s. 65.

¹⁹⁹ *Age*, s. 82.

ettiler.²⁰⁰ Umur-ı Hukukiye, Umur-ı Siyasiye, Umur-ı Ticariye müdüriyetleri kalemlerinden pek memur, İstanbul Murahhaslığı'nda istihdam edilerek benzer görevlerini sürdürdüler. Milli Mücadele'nin başarıya ulaşması ve 1 Kasım 1922 tarihinde saltanatın kaldırılmasından önce halihazırda pek çok Osmanlı bürokrati Ankara'ya geçmişti. Ancak geçenlerin çoğunluğu, orta ve alt sınıf memur kadrolarındandı. George S. Harris, Hariciye Nezareti'nde çalışan 183 Hariciye memuru içinde 30 kişinin saltanatın kaldırılmasından önce Anadolu geçtiğini belirtir.²⁰¹ Kayıtlara girmemiş kişilerin yanında, Enis Akaygen gibi bazı isimlerinse Osmanlı memuru olarak çalışmaya devam ettiği halde, Anadolu hareketi için gizlice çalıştığı düşünülmektedir.²⁰² Yine de, savaş için askere ayrılanlar da hesaba katılırsa, Osmanlı Hariciyesi memurlarının sayısı 300'e yakın ise, bunun oldukça mütevazı bir kısmı, 1 Kasım 1922'den önce Anadolu'ya geçmişti.

Hariciye'nin profesyonel çalışan ihtiyacı arttıkça, Osmanlı Hariciyesi'nin hatırı sayılır sayıda memuru Cumhuriyet döneminin de memurları haline geldi. George S. Harris, her iki dönemde de görev yapan 184 memur saptadığını, bir biçimde kayda girmemiş olabilecekleri varsayarsak, bu rakamın 200'e yaklaşabileceğini belirtir.²⁰³ Bu da yaklaşık olarak, Osmanlı Hariciyesi'nin üçte ikisinin Cumhuriyet döneminde de hizmet ettiğini gösterir. Bilhassa elçilik düzeyinde tanınma ve temsil gerçekleşmeden önce, yurtdışındaki mümessilliklerde Osmanlı sefaretlerindeki kâtipler görevlendirilmiştir. Merkez teşkilatındaki kalemlerde görev yapan çok sayıda memur zamanla Ankara'ya çağırılmış; seyahat izinleri ve yollukları verilerek Ankara'daki Hariciye Vekâleti'ne intikal ettirilmiştir.²⁰⁴

Osmanlı Hariciyesi'nden farklı olarak, Cumhuriyet döneminde gayrimüslimler açık biçimde kamu hizmetine girmekten alıkonmuştur. Bunun yanında, Milli Mücadele aleyhine çalışmış kişiler de kamu hizmetinden men edilmiştir. Personel bakımından süreklilikte asıl kırılma, Hariciye'nin artık imparatorluktan ulus-devlet hariciyesi halini almaya başlamasıyla, ideolojik-politik düzeyde yaşanmıştır.

²⁰⁰ BOA, HR. İM., 9 – 2. (21.12.1922)

²⁰¹ Harris, "Bureaucratic Reform: Atatürk and the Turkish Foreign Office", s. 42.

²⁰² Harris, *Atatürk's Diplomats*, s. 25, dipnot 1.

²⁰³ Harris, "Bureaucratic Reform: Atatürk and the Turkish Foreign Office", s. 42.

²⁰⁴ BOA, HR. İM., 9 – 9. (20.01.1923)

İmparatorluğun son yıllarında Hariciye içinde, dönemin politik konjonktürüne uygun olarak, daha milliyetçi hatta Türkçü, seküler, modernist ve militarist bir kadro oluşmuştu.²⁰⁵ Cumhuriyet Hariciyesi de büyük ölçüde bu kuşak içinden Ankara'ya bağlılığını sunan kişileri içermiştir. Bu kuşağın mesleki ve diplomatik birikimi de imparatorluğun çöküş dönemine, Balkan Savaşları, hatta Trablusgarp Savaşı'ndan başlayarak, Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'ye dek süre yaklaşıp 11 yıllık bir döneme yayılan savaşlar ile barış konferanslarına, bir süre devam eden İstanbul-Ankara ikili iktidarı ve bunlara paralel olarak sürdürülen savaş diplomasisine dayanmaktaydı. Bu mirasa dayanarak, Cumhuriyet Hariciyesi'nin hem kadro hem de ilkeler bakımından kurucu temelini Lozan barış görüşmeleri oluşturdu.

Erken Cumhuriyet döneminde büyükelçilik yapacak kişilerin bir bölümü, Lozan barış görüşmelerine katılan heyet içinde yer aldı. Bu nedenle, Lozan görüşmelerini Cumhuriyet'in diplomatik kadrosunun oluşumunu daha iyi anlamak için ayrıca ele almak gerekir. Lozan görüşmelerine katılmadan önce Hariciye vekili olan İsmet [İnönü], dönemin Sağlık Bakanı ve pek çok diğer müzakerelere katılan Dr. Rıza Nur ve Hasan [Saka] Bey'den oluşan delege heyeti haricinde, danışman, tercüman, sekreter ve yaver olarak Lozan'a 37 kişilik bir heyet gitti.²⁰⁶ Bu isimlerden sekizi, daha sonra erken Cumhuriyet döneminde, Cumhuriyet'e büyükelçi olarak hizmet verdi. Heyet içindeki mebuslar arasında yer alan Adana Mebusu olan Zekai [Apaydın], özellikle dildeki yetkinliği ile dikkatleri üzerine çekerek, ileride Londra, Moskova gibi başkentlerde büyükelçilik yapacaktır.²⁰⁷ Osmanlı Hariciyesi'nde de tercüman olarak çalışan, dönemin Hariciye Vekâleti Hukuk Danışmanı olan Mehmet Münir [Ertegun], yıllarca Washington büyükelçiliği yapacak ve cenazesi 1946'de Missouri Zırhlısı ile Türkiye'ye getirilecektir.²⁰⁸ Henüz 29 yaşında Ankara hükümetinin Hariciyesine giren Yusuf Hikmet [Bayur] da Hariciye Nezareti'nin Siyasi İşler Müdürü olarak Lozan heyeti içinde yer alır. Ruşen Eşref [Ünaydın], Hüseyin Ragıp [Baydur], Cevat [Açıkalın], Tevfik Kâmil [Koperler], Tevfik [Bıyıklıoğlu] gibi isimler Lozan heyetine katılan erken Cumhuriyet döneminin müstakbel büyükelçileri arasındadır.

²⁰⁵ Gürpınar, *Ottoman Imperial Diplomacy*, s. 192-211.

²⁰⁶ Harris, *Atatürk's Diplomats*, s. 57.

²⁰⁷ *Age*, s. 59-60.

²⁰⁸ *Age*, s. 61.

Bu kadro, cumhuriyetin millilik, ekonomik ve politik bağımsızlık ile Batıcılık gibi temel referanslarını benimsedi ve tatbik etti. Lozan'ın ana temaları olan ulusal ve ekonomik bağımsızlık konularında edindikleri yaklaşım ve deneyim, 1920'li ve 1930'lu yıllar boyunca özellikle Avrupa devletleri ile kurulan diplomatik ilişkilere de temel oluşturdu. Bir başka deyişle, bu süreç ortak bir diplomatik habitus oluşturulmasını sağladı. Savaş sırasında aylar süren Londra, Paris, Roma, Moskova müzakereleri, diplomatik yazışmalar, telgraf trafiği ve nihayet Lozan görüşmeleri, küçük bir grup etrafında yürütülmüştü. Bu küçük grup Lozan'da biraz daha genişleyerek uzman bir kadro halini aldı. Lozan'da, ulusların kendi kaderini tayini ilkesini Misak-ı Milli talepleriyle, fiili meşruiyeti uluslararası hukuk ve yasallığa dayalı bir meşruiyetle, diplomatik müzakere yöntemleriyle (fedakârlık beklemek için fedakârlıklarda bulunmak gibi) buluşturan bir diplomatik pratik ortaya çıktı.

18. ve 19. yüzyılda Avrupalı devletler, doğrudan sömürgeleştirilmemiş ama bağımlı kılınmış Osmanlı İmparatorluğu, Çin, Japonya, İran gibi Batı-dışı devletleri, 'medeni devletler' seviyesine çıkarmak için zor gücüyle "eşitsiz antlaşmalar" imzalatarak, bu devletler içinde ekonomik, adli, ticari, diplomatik ayrıcalıklar, bir başka deyişle kapitülasyonlar elde etmişlerdi.²⁰⁹ Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik olarak dünya kapitalizmine, politik olarak da Avrupa'nın kültürel üstünlüğü iddiasına bağımlı kılınışı da serbest ticaret anlaşmaları, gümrük vergilerinin düşürülmesi gibi ticari imtiyazların, aynı zamanda azınlıkların ve yabancıların bu ülkeler içinde yalnızca kendi konsolosluklarına tabi olup herhangi bir adli muameleden hariç tutulması gibi adli-politik imtiyazlarla da desteklenmesi yoluyla gerçekleşmişti.²¹⁰ Bu bakımdan, Batılı devletlere göre, İmparatorluk sonrası Türkiye'nin yargı sistemi de yabancıların haklarını, mal ve mülklerini, ticari girişimlerini koruyabilecek standartta değildi. Bu nedenle Lozan sırasında da kapitülasyonların, azınlıkların/başka ülke tabiiyetlerinin hak ve çıkarlarını korumak için devam etmesi bekleniyordu. Lozan'da en radikal mücadele bu alanda verilmiştir. Türkiye, Avrupa devletler sistemine eşit, egemen ve bağımsız bir ülke olarak dahil

²⁰⁹ Bkz. Thomas Naff, "The Ottoman Empire and the European States System", Gerrit W. Gong, "China's Entry into International Society", Hidemi Suganami, "Japan's Entry into International Society", *The Expansion of International Society* içinde, ss. 143-199.

²¹⁰ Lozan'daki kapitülasyonlar meselesi için bkz. Ali Naci Karacan, *Lozan*, (haz.) Hulusi Turgut, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 8. Bs., 2020, s. 119-121.

olma talebini, aynı zamanda sistemin gerektirdiği yargısal, ekonomik, diplomatik, politik uygulamaları ve reformları, yani her yönüyle Batılılığı kabul ederek iletmiş oldu.

Buraya kadar, Hariciyenin kuruluşundaki birkaç niteliği saptamamız mümkün. İlk olarak, Cumhuriyet Hariciyesi, büyük ölçüde İmparatorluktan gelen diplomat ve bürokratları yeniden istihdam etti. Ancak bunu yaparken, önce Milli Mücadele’ye destek verenlere, ardında da Mustafa Kemal Paşa’nın güvendiği yakın çevresindekilere öncelik verdi. Bu dönemde Mustafa Kemal’in, hemen her pozisyon üzerinde asıl karar verici olduğunu söylemek hiç abartılı olmayacaktır. İkinci olarak, bu bölümün başındaki “tenden inenin Hariciyeci yapıldığı” şeklindeki tevatüre dönersek, bu yorumun oldukça anakronik olduğunu artık daha iyi anlayabiliriz. 20. yüzyılın başında, İmparatorluk son bulup yeni bir devletin kurulduğu hızlı bir değişim sürecinde, Hariciye’den bir anda profesyonelleşme beklemek çok gerçekçi olmazdı. Öte yandan, birinci bölümde de tartıştığım gibi, Hariciye’de profesyonelleşme ya da genel olarak üst düzey bürokraside profesyonelleşmenin tartışmalı bir konu olduğu açıktır. Diplomatlık mesleğine içkin olarak aranan ‘özel’ ve ‘şahsi’ nitelikler (sadakat, soğukkanlılık, iyi düzeyde dil bilgisi, dili iyi kullanma, müzakere yeteneği vs.), mesleğe girişi ve meslekte yükselmeyi de her zaman bir miktar şahsi ve özel kılmaktadır. Burada geçerli olan örüntü, dönemin Hariciyecilerin Batılı tipte eğitim almış (özellikle hukuk/uluslararası hukuk ve ekonomi alanında uzmanlık), iyi düzeyde dil bilen (Fransızca ve İngilizce başat olmak üzere), Milli Mücadele sırasında Mustafa Kemal’in ve yakın çevresinin güvenini kazanmış kişiler olmalarıdır. Bu da halihazırda “tenden inen herhangi birinden” daha özel niteliklere sahip dar bir grubu işaret etmektedir.

Son olarak ise asıl büyük değişim mantalite değişimiydi. Sürecin aktörleri, uzun bir kapitülasyonlar dönemi ve işgalle birlikte, Türkiye’nin egemenlik haklarının tanınmadığını ve maddi gücünün bu yollarla zayıflatıldığını tecrübe etmişlerdi.²¹¹ O nedenle dönemin dış politikası, belki de obsesyon derecesinde, devletlerin egemenliği ve eşitliği prensibine dayandı. Bu prensibin kendisi de aslında eşitsiz uluslararası

²¹¹ Ayşe Zarakol, *Yenilgiden Sonra: Doğu Batı ile Yaşamayı Nasıl Öğrendi*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 150.

sistemin mahsullerinden biridir. Türkiye tüm modernleşme gayretini, Batının ortaya çıkardığı bu eşitsiz uluslararası sisteme yeniden ama bu kez eşit ve egemen bir şekilde dahil olmak için sarf etti. İç politikada da radikal reformlar Batılı bir devlet olma yani “muasır medeniyetler seviyesine çıkma” hedefi doğrultusunda yapıldı. Ayşe Zarakol’un ifade ettiği gibi, uluslararası sistemin dışına atılmış olmanın ve “gerilikle”, “barbarlıkla”, “hastalıkla” lekelenmişliğin üstesinden, Batı’yı bile şaşırtacak ölçüde bir Batıya benzeme kararıyla gelinmeye çalışıldı. Tüm bir 1930’lar Türkiye’nin aslında ne kadar Avrupalı olduğunun ispatına adanmıştı.

Yine de tüm bu sürece kimi gerilimler ve iniş/çıkışlar eşlik etmiştir. Avrupa’yla kurulan ilişkilere, belli bir güvensizlik duygusu damgasını vurmuştur. Osmanlı İmparatorluğu’nda Batı’nın ülkenin içişlerine karışması sorununun hatıraları ve Batılı devletlerle girilen 10 yıllık yıkıcı savaş deneyiminin sonunda geriye “Avrupalılık” iddiasının yanında, açık biçimde iki duygu kalmıştı: “toprak bütünlüğünü konusunda açık bir paranoya ve uluslararası sistemde saygın olma yönünde güçlü bir arzu”.²¹² Bu gerilim ve kaygılar, yazdığı yazılarla Milli Mücadele’den beri yeni rejimin baş kalemi olarak nitelendirilebilecek Falih Rıfkı [Atay]’ın yazılarına da yansımıştır. Falih Rıfkı İmparatorluk’tan gelen Hariciye personelinin eleştirdiği yazısında, bu personelin Cumhuriyet Hariciyesi’nde de çalışmasını şiddetle eleştirir. 1924 yılında Akşam gazetesinde yazdığı “Ecnebiperestlik” başlıklı yazıda: “İsmet Paşa Babîâli insanların hiçbir hakkı müktesebini tanımamakta haklıdır... Onun Hariciye’ye göndereceği memurlar, zabitleri, askerleri gibi bu vatanın öz çocukları olmalıdır. Ankara’da üç gün bile staja tahammül edemeyen züppelere değil... Bütün müesseselerimizdeki ecnebiperestlik halk lehçesindeki ismiyle züppeden ve züppelikten kurtulmaya mecburuz...” der.²¹³ Bu ifadeye yansıyan gerilimlerden ilki, imparatorluk ile cumhuriyet arasında kurulan karşıtlığa ilişkindir. Bu gerilim, cumhuriyetin hemen her alanda imparatorluk ile kurduğu karşıtlığın diplomasi, dış politika ve Hariciye alanına yansımasıdır. İleride ayrıntılı biçimde ele alacağımız gibi, Cumhuriyet döneminde bazı diplomatlar ve dış politika yapıcılar, İmparatorluk diplomasisi ve bürokrasisini

²¹² Zarakol, *age*, s. 179. Bu durum kendisini “Sevr sendromu” ifadesinde de gösterir.

²¹³ Akt. Evren Küçük, *Türkiye-İsveç İlişkileri (1914-1938)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2017, s. 127.

saygı görmeyen, aşağılanmış, geri kalmış, işbirlikçi, köhne, ecnebiperest gibi ifadelerle değerlendireceklerdir.

Atay'ın satırlarındaki ikinci gerilim ise, özellikle diplomasi alanında Ankara hükümetini oldukça rahatsız eden İstanbul-Ankara gerilimidir. Ankara'nın "Babı-Ali züppelerince" beğenilmemesi eleştirisinin arkasında, Ankara'nın çok önemseydiği bazı politik sorunlar vardı. 1924 yılı ve sonraki birkaç yıl boyunca, Ankara'yı diplomasi alanında en rahatsız eden konulardan biri, yeni başkent, uluslararası toplum tarafından tanınmaması ve özellikle büyük devletlerin elçiliklerini İstanbul'dan Ankara'ya taşımamakta direnmesi idi. "Büyükelçi seviyesinde bir diplomatı Anadolu'nun ortasında kirli, küçük bir dağ kasabasında yaşamaya mahkûm etmeyeceğini" söyleyen İngiltere, bu meselede başı çekiyordu.²¹⁴ Benzer bir algı, Osmanlı'dan gelen başka diplomat/bürokratlar arasında da oluşmuş olmalı. O dönem, İstanbul'dan Ankara'ya gelen pek çok kişi, Ankara'daki yaşamın iptidailiğinden dem vurmakta, İstanbul'da kalanlar ise, muhtemelen o tarihte halen diplomatik merkez olma çekiciliğini şüpheli de olsa sürdüren İstanbul'u tercih etmeye devam etmekteydi.

Bir diğer gerilim ise, "züppe" ifadesinde görülür. Züppe, Tanzimat'tan beri "aşırı Batılılaşmış", "halkına yabancılaşmış" erkekleri temsil eden figürler için özellikle edebiyat alanında kullanılagelen bir ifade olmuştu. Tanzimat sonrasının ikinci kuşağı Yeni Osmanlılar, "aşırı" ve kendilerine göre "yanlış Batılılaşmış" üst sınıflara karşı, kendi siyasal mücadelelerini bu züppe aleyhtarlığına vurgu yaparak inşa etmişlerdi.²¹⁵ Nitekim yanlış ve aşırı Batılılaşmayı, efemineleşmeyi, özentiliği, etkilenmeye açık oluşu ifade eden züppe, Cumhuriyet'in ilk yıllarında da Osmanlı İmparatorluğu seçkinlerine yöneltilen bir ithama dönüştü.²¹⁶ İstanbul'un diplomatı,

²¹⁴ Zeynep Kezer, *Building Modern Turkey: State, Space, and Ideology in the Early Republic*, University of Pittsburgh Press, Pittsburg, 2015, s. 53.

²¹⁵ Şerif Mardin, "Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma", *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 60.

²¹⁶ "Alafranga Züppeden Alafranga Haine" başlıklı makalesinde Berna Moran, Tanzimat'ın 'alafranga züppesinin' Millî Mücadele yıllarından itibaren 'alafranga haine'ye dönüştüğünü Peyami Safa'nın *Sözde Kızlar* ve Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Sodom ve Gomore* ile *Kıralık Konak* romanları üzerinden izler. Bu 'alafranga haine' İstanbul'da Şişli, Beyoğlu gibi semtlerde yaşayan (*Sözde Kızlar*'daki karakterler "sefaret müsteşarı Nafi Bey'in ailesi ve dostları"dır), savaşa ilgisiz, eğlence düşkünü, ahlak yoksunu, zenginleşme meraklısı, Türklük düşmanı kimseler olarak betimlenmektedir. Berna Moran, "Alafranga Züppeden Alafranga Haine", *Birikim*, S. 27, 1977, ss. 6-17. Züppeleşmeyle ilgili bu ulusal endişeyi aynı zamanda

Batı'ya en açık kişi olarak züppeleşme ve hainleşme potansiyelini de taşıyordu. Atay, Ankaralı bir Cumhuriyet diplomatı olmayı züppeleşmenin panzehiri olarak düşünmüş, bu diplomatın “ecnebiperest olmayan”, güçlülere göğüs geren bir “vatan evladı” olarak görmeyi istediğini ifade etmekteydi.

Kurumsal altyapısı imparatorluktan gelen bir kadro, Milli Mücadele ve Lozan görüşmeleri döneminde, Cumhuriyet diplomasisinin de temellerini attı. İmparatorluğun çöküş döneminin “aşağılanmış”, “lekelenmiş”, “hasta” intibaidan kurtulmak için uluslararası toplumun eşit, egemen, bağımsız bir üyesi olarak kabul görmeyi talep etti. Buna karşılık, Batılı reformlar yapmaya taahhüt etti. Bunun diplomasi alanındaki yansıması, uluslararası hukuk, uluslararası normlar ve eşit temsile dayanan bir diplomatik anlayıştı. Bu nedenle diplomatlarını da uluslararası hukuk ve normlara en hâkim, rejime en sadık ve yeni Türkiye'yi dışarıda en iyi şekilde temsil edebileceğini düşündüğü isimler arasından seçti. Bu isimler, ilerleyen bölümlerde göreceğimiz gibi, yukarıda andığımız türden ulusal gerilimlerle en iyi baş edebilen isimler oldu.

2.3. LOZAN'DAN İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA CUMHURİYET DİPLOMASİSİ

Bu bölümde, Cumhuriyet'in kuruluşundan İkinci Dünya Savaşı'na değin, diplomatların içinde hareket ettikleri uluslararası konjonktür ve Türkiye'nin bu konjonktürde yürüttüğü diplomatik ilişkilere daha yakından bakacağım. Türkiye'nin Avrupa devletler sistemine (yeniden) dahil olma hedefi ve bu yöndeki çabaları ile bu süreçte görev alan diplomatlara ve onların bu ilişkilere katkılarına değineceğim. Yani uluslararası sistem açısından bir belirsizlik dönemi olan bu dönemde, genç cumhuriyetin dış ilişkilerini aktörleriyle birlikte incelemeye çalışacağım.

Barlas ve Güvenç, iki savaş arası dönemde Türkiye'nin Akdeniz siyasetini inceledikleri çalışmalarında, Türkiye'nin bu dönem dış politikadaki eylemselliğini

erkeklikle ilgili bir cinsel endişe olarak tartışan bir makale için bkz. Nurdan Gürbilek, *Kör Ayna, Kayıp Şark*, Metis Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 51-74.

“orta büyüklükte devlet” kavramıyla tartışırlar. Buna göre orta büyüklükte devletler, “işbirliği için benzer zihniyette ve uluslararası hiyerarşide kıyaslanabilir konumda devletlere” yönelirler, zira bu tür işbirliklerinin “uluslararası kurumların gelişimine ve olgunlaşmasına katkıda bulunacağı beklentisi vardır”.²¹⁷ Bunun yanında askeri olarak büyük güçlere göre daha dezavantajlı olduklarından, daha edilgen, büyük devletlerin kurdukları koalisyonlara da eklemelenmeye hevesli bir konumdadırlar. Nitekim iki savaş arası dönemde Türkiye’nin Balkan Antantı ya da Sadabad Paktı gibi kolektifler oluşturma politikasının yanında Milletler Cemiyeti’ne katılma hevesi, orta büyüklükte devlet kavramsallaştırması etrafında düşünülebilir. Bu dönem cumhuriyet kadrosu, imparatorluğun kendi başının çaresine bakma ya da denge siyaseti gibi diplomatik stratejilerinin de sınırlılıklarının farkında olarak hareket etmişti. İmparatorluğa nazaran daha tevazu içinde davranmış, örneğin Balkanlar’da ve Akdeniz’de daha küçük ölçekli işbirliği hamleleriyle faal bir dış siyaset izleyebilmiştir. Buna paralel olarak aynı dönem uluslararası ortam da “bunalıma giren ‘Merkez’in (Avrupa) artık kıta içinde bir Pax (yani, belli bir gücün egemen olmasıyla kurulan barış düzeni) oluşturma yeteneğini yitirmesi sayesinde müdahaleden kurtulan ‘Çevre’ ülkelerin göreceli dış özerklik’ kazanmalarına” izin vermektedir.²¹⁸

Orta büyüklükte bir devletin eylem kapasitesini artırmasında diplomatik yapısının durumu da önemli rol oynamaktadır. Bu açıdan, Türkiye’nin imparatorluk altyapısına dayanan geniş sayılabilecek bir diplomatik ağı vardı.²¹⁹ Yeni rejim, diğer devletlerle karşılıklı barış ve dostluk anlaşmaları imzalayana değin siyasi temsiliyetini “mümessillikler” üzerinden sürdürmekteydi. Diğer teknik ve ticari işler ise konsolosluk ve şehbenderlikler üzerinden yürütülmekteydi. Elçilik düzeyinde temsil ise mütekabiliyet ilkesi esas alınarak ancak barış, dostluk ve ticaret anlaşmaları imzalandıktan sonra başlamıştır.

Cumhuriyet diplomasisinin ilk ve belirleyici sınavı Milli Mücadele ve Lozan barış görüşmeleri idi. Burada imparatorluktan gelen diplomatik deneyimi, savaşın galibi olmakla birleştiren tavizsiz bir tutum izlenmişti. Ancak bu sınav sonrasında

²¹⁷ Barlas ve Güvenç, *Türkiye’nin Akdeniz Siyaseti (1923-1939)*, s. 33.

²¹⁸ Oran, *age*, s. 242.

²¹⁹ Barlas ve Güvenç, *age*, s. 156.

yaşanan ilk hayal kırıklığı Musul sorunu oldu. Bu sorun, Barlas ve Güvenç'in ifadesiyle, "Türk karar vericilerine her an bir büyük devleti ya da devletler koalisyonunu karşılarında bulabileceklerini hatırlattı".²²⁰ Musul sorununun da gösterdiği gibi, bu yıllarda Türkiye'nin uluslararası topluma yeniden dahil olma çabalarının önündeki ilk ve en büyük engel İngiltere'ydı. Lozan'da Musul sorununun çözülmemesi ve İngiltere'nin bu sorun çözümlene değin İstanbul'daki büyükelçiliğini Ankara'ya taşımamakta direnmesi, yeni cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye-İngiltere ilişkilerinin pek de iyi başlamadığını göstermektedir. Milli Mücadele ve Lozan sonrası Türkiye karşısında prestij kaybına uğradığını düşünen İngiltere, Musul sorunu çözümlene kadar ve hatta çözüldükten sonra dahi, uluslararası alanda Türkiye'yi yalnızlaştırmaya çalışmakta; özellikle Mısır, Afganistan, Çin, Hint coğrafyalarında yeni Türkiye'nin sembolü Mustafa Kemal'in artan olumlu imajına karşılık onu bir "diktatör" olarak tanıtmayı ve Türkiyeli muhaliflerle (Halide Edib Adıvar, Rauf Orbay gibi) temas kurmayı sürdürmekteydi.²²¹ İngiltere'nin bu yaklaşımında örtük olarak, hükmettiği geniş imparatorluk topraklarında 'Batı'nın üstünlüğü' inancının sürmesi, Batı-dışı olarak gördüğü bir toplumun ulus-devlet olarak uluslararası sistemde kabul görmemesi ve diğer toplumlara emsal teşkil etmemesi gayreti vardı. Bu kritik dönemde, 1925 ile 1932 yılları arasında, Ahmet Ferid [Tek] Bey, Londra Büyükelçisi olarak görev yapmıştı. Ahmet Ferid Bey de Londra'nın hem iki ülke arasındaki ilişkiler açısından hem de uluslararası konumu nedeniyle en önemli merkezlerden biri olduğunu söylerken, kendisi hakkında Londra siyasi muhitinde "çok nazik ve dürüst sefir" dendiğini, kapalı bir toplum İngilizlerin arasına girmeyi başardığını de ekliyordu.²²² 1932 yılında Varşova'ya tayin edildiğinde Türk gazeteleri Ferid Bey'in "doğru sözlülüğü ve dürüstlüğü ile gerek İngiliz hükümetini gerek diplomasi mahafili

²²⁰ Age, s. 79.

²²¹ Ebru Boyar, "Türk-İngiliz İlişkilerinde Prestij Faktörü (1923-1939)", *Belleten*, S. 283, 2014, ss. 1157-1194.

²²² "Ahmet Ferid Bey'in Mustafa Kemal Paşa'ya mektubu", AFT 1-8-2, Tek-Esin Vakfı Arşivi. Ahmet Ferid Bey bu tarihsiz mektubu, Roma'ya tayin edileceği dedikoduları üzerine yazmış, hem sık sık sefir değiştirmenin Türkiye'nin itibarını sarsacağını hem de kendisinin Londra'dan Roma'ya nakledilerek alem nazarında itibarının düşeceğini yazmıştı. Ahmet Ferid Bey Roma'ya nakledilmedi ancak 1932 yılında Varşova'ya tayin edildi. Ahmet Ferid Bey'in Londra'dan "ikinci kademe" bir diplomatik merkez olan Varşova'ya tayini, İngiliz basınına da şaşırtmış ancak Varşova'nın Danzig'deki Alman tehdidi nedeniyle Türkiye'nin müttefiki Sovyetler için önemli hale geldiğini, Türk diplomatların da bulundukları ülkelerde Sovyet Birliği ile o hükümet arasında arabulucu gibi hareket ettiklerini yazıyor; Ferid Bey'in de bu amaçla Varşova'ya gönderildiğini iddia ediyordu. "Ambassador's Watching Brief".

nezdinde şimdiye kadar hiçbir şark diplomatına nasip olmayan bir itimat” kazandığını yazarken, İngiliz gazeteleri de Ferid Bey ve eşi Müfide Hanım’ın Londra’daki kordiplomatik arasında popüler ve sevilen isimler olduklarını yazıyordu.²²³ Görünen o ki Ahmet Ferid Bey, Londra’da Türkiye’nin prestij mücadelesine önemli katkılarda bulunmuştu.

Öte yandan, 1930 yılından itibaren Türkiye ile Yunanistan yakınlaşmasının yarattığı olumlu hava, artan ekonomik ilişkiler (1936’da Karabük Demir-Çelik fabrikasının yapımı, 1938 yılında İngiltere’den dış borç alımı) ve 1939 yılında İtalya’nın Akdeniz’de artan revizyonist etkinliğine karşı kurulan ittifak, iki ülke arasında yakınlaşmayı sağladı.²²⁴ Özellikle ilişkilerin geliştiği 1934-1939 yılları arasında Londra Büyükelçiliğinde dikkat çeken bir isim vardı: Ali Fethi Okyar. Fethi Bey, İngilizlerce önceden beri tanınıyor ve “tecrübeli bir politikacı ve Avrupalı bakış açısına sahip bir diplomat” olarak tanımlanıyordu.²²⁵ Ağustos 1922’de, Ankara hükümetinin temsilcisi olarak Londra’ya gönderilmiş, Ankara’nın amaçlarını ve barış görüşmelerine hazır olduğunu, savaşın İngiliz tarafınca sürdürüldüğünü İngiliz ve dünya kamuoyuna açıkladığı temas ve toplantılarda bulunmuştu.²²⁶ Fethi Bey, bilhassa liberal politik yönelimiyle biliniyordu.²²⁷ 1930 yılında yabancı basında sık sık yer alan diktatörlük iddialarını bertaraf etmek ve ülkede liberal bir hava estirmek için bizzat Atatürk tarafından yakın arkadaşı Fethi Okyar, Serbest Cumhuriyet Fırkası’nı kurmakla görevlendirilmişti. Her ne kadar bu tecrübe hüsrarla sona ermişse de Atatürk’ün Batı’yla ittifaka hiç olmadığı kadar yöneldiği 1930’lı yılların ortalarında, yine Fethi Okyar’ı, İngiltere ile ticari ve ekonomik ilişkileri geliştirmek için buraya

²²³ Milliyet, 28.05.1932; The Evening Standard, 23.05.1932; The Daily Telegraph, 23.05.1932.

²²⁴ İlhan Uzgel ve Ömer Kürkçüoğlu, “1923-1939 Batı Avrupa’yla İlişkiler”, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt 1, s. 271-277.

²²⁵ Feroz Ahmad, “The Times (Londra) ve Kemalist Devrim”, *İttihatçılıktan Kemalizme* içinde, (çev) Fatmagül Berktaş, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 199-212.

²²⁶ Osman Okyar, “Fethi Okyar’ın 1922 ve 1934-1939 Yıllarında Londra’da İlk Kez Görevlendirilmesinin Işığında Türk-İngiliz Ticaret İlişkilerinin Savaş Arası Dönemdeki Gelişimi”, *Türk-İngiliz İlişkileri 1583-1984 (400. Yıldönümü)* içinde, Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Ankara, 1985, s. 68-69.

²²⁷ Hamit Bozarslan, Fethi Okyar’ın liberalizmle ilişkisini irdelediği yazısında Okyar’ın liberalizminin sadece iktisadi düzeyde kaldığını, siyasal düzeyde ise iktidarın çizdiği sınırlar içinde hareket ettiğini belirtir. Hamit Bozarslan, “Ali Fethi Okyar”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 7: Milliyetçilik* içinde, (ed.) Murat Yılmaz, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 108-115.

yollamış olması tesadüf değildir. *The Times* gazetesi, Okyar'ın 1943'teki ölümünün ardından, onun Türkiye'de İngiliz Büyükelçisi Sir Percy Loraine ile birlikte, Türk-İngiliz ittifakının mimarlarından olduğunu yazıyordu.²²⁸ Malta'da sürgünken İngilizce öğrenmeye ve John Maynard Keynes'in *The Economic Consequences of Peace* kitabını Türkçe'ye çevirmeye çalışan Okyar, görev süresi boyunca, iktisadi konulara ilgisi ve bilgisiyle de Türkiye-İngiltere arasındaki ticari ilişkilerin gelişmesinde önemli rol oynamıştı.²²⁹

Fransa ile Türkiye arasındaki kültürel yakınlığa rağmen,²³⁰ iki devlet arasındaki siyasal ilişkilerin en önemli başlıklarını 1920'li yıllarda Osmanlı borçları ve 1936-1939 yılları arasında da Sancak (Hatay) sorunları oluşturdu. 1925 yılında Paris Büyükelçiliğine Fethi [Okyar] Bey atanmıştı. Fethi Bey, Fransa Cumhurbaşkanı tarafından şu sözlerle karşılandı: “Mustafa Kemal Paşa hazretleri tarafından Paris Sefareti için daha dün memleketin hükümet-i mukadderatına riyaset eden yüksek bir şahsiyetin intihabından dolayı Fransa hükümeti müftehirdir”.²³¹ Fethi Bey, 1930 yılına kadar Paris'te Osmanlı'dan kalan borçlar ve Türkiye ile Fransız mandası Suriye arasındaki sınır sorunları konularında çalıştı. 1926 yılında iki ülke arasında Dostluk ve İyi Komşuluk İlişkileri Sözleşmesi imzalandı. Fethi Bey, halihazırda 1910-1912 yılları arasında da Paris'te ataşemiliterlik görevinde bulunmuş, Fransa'ya aşına bir isimdi. Nitekim 1930 yılında Paris Büyükelçiliğinden dönüp bir muhalefet partisi kurması da Fransız basınında yankı uyandırmıştır.²³² 1930-1932 yılları arasında Mehmet Münir

²²⁸ “M. Fethi Okyar. Turkish Statesman and Diplomat”, *The Times*, 10 Mayıs 1943. Sir Percy Loraine'in Türk-İngiliz yakınlaşmasındaki rolü için bkz. Seçkin Barış Gülmez, “Do Diplomats Matter in Foreign Policy? Sir Percy Loraine and the Turkish-British Rapprochement in the 1930s”.

²²⁹ Osman Okyar, “Fethi Okyar'ın 1922 ve 1934-1939 Yıllarında Londra'da...”, s. 72.

²³⁰ Paul Dumont, “La présence culturelle française dans l'Empire ottoman à l'âge de la compétition coloniale en Europe (1870-1914), Communication présentée au colloque “Hommage aux poètes francophones” organisée par le département d'études françaises de l'Université Hacettepe-Ankara (12-13 Ekim 2006); yine Atatürk döneminde Fransa ile Türkiye arasındaki kültürel ilişkilerle ilgili eğitimden Fransızca basına, Fransa'daki Türk resamlardan Atatürk'ün Fransa'ya duyduğu ilgiye kadar pek çok çalışma için bkz. Paul Dumont ve Jean-Louis Bacque-Grammont (haz.), *La Turquie et la France à l'époque d'Atatürk*, Collection Turcica Volume I, Paris, 1981.

²³¹ Ali Fethi Okyar ve Kansu Şarman (haz.) *Büyük Günlerin Adamı, Fethi Okyar'ın Hayatından Kareler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 73.

²³² “La rentrée de Fethi Bey et les relations d'Ismet pasha avec Mustafa Kemal”, *Figaro*, 16 Ağustos 1930.

[Ertegun] Paris Büyükelçiliği görevini yürütmüş,²³³ 1932 yılında ise sabık Roma Büyükelçisi Suad Davaz Paris Büyükelçiliğine atanmıştı. Suad Bey de Fransız kamuoyunda sevilen Türk büyükelçilerden biri oldu; *La revue diplomatique* dergisinin 30 Eylül 1936 tarihli nüshasının kapağında hakkında sitayişle söz edilen Suad Davaz vardı.²³⁴ Aynı tarihlerde Türkiye-Fransa ilişkilerinde Sancak (Hatay) sorunu baş göstermişti. Davaz'ın Hatay sorunundaki rolüne ilerideki bölümlerde ayrıntılı olarak değineceğim.

İki savaş arası dönemde, Türkiye'nin dış politikasında en belirleyici ülkelerden biri İtalya'ydı. 1920'lerin başında Türkiye'nin İtalya'ya yaklaşımında güvensizlik ve kaygı etkiliydi. İtalya'nın Balkan devletlerini etkisi altına alma ve Akdeniz'de daha geniş bir coğrafyaya yayılma gayretleri, hatta Anadolu'dan bir sömürge toprağı koparmak istediğı iddiaları, Türkiye'nin güvensizlik hissini ve kaygılarını perçinliyordu.²³⁵ Türkiye'nin uluslararası politikada etkinliğı artarken İtalya'nınsa arzu ettiğı etki alanlarını yaratamaması, İtalya'yı Türkiye'yle yakınlaşmaya itti. 1928 yılında iki ülke arasında Tarafsızlık, Uzlaşma ve Yargısal Çözüm Antlaşması imzalandı. Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü Bey, 1928 ve 1929 yıllarında, Başbakan İsmet İnönü ise 1932 yılında İtalya'yı ziyaret etti. Ekonomik ilişkiler, bilhassa savaş gemisi ve silah ticareti artmıştı; İtalya ile bu yakınlaşma, Türkiye'nin uluslararası soyutlanmadan çıkışını da kolaylaştırmıştı.²³⁶ Hariciye müsteşarıyken Roma'daki temsilcilik görevine atanan Suad [Davaz] Bey, ilişkilerin gerginlikle dostluk arasında salındığı 1932 yılına kadar burada büyükelçilik görevinde bulundu.

²³³ Dindar biri olan Münir Bey'in bayramda çocuklarıyla Paris Camisi'ne giderek namaz kılması ve halife için verilen hutbeyi dinlemesi üzerine Ankara, Münir Bey'den konuyu aydınlatmasını istemişti. Münir Bey ise namaz kılmaya gittiğini ancak halife adına bir hutbe okunduğunu ıstmediğini söyleyerek, hakkında bir şüphe varsa görevden alınmasını istemiştir. Buna karşılık Dahiliye Vekili Şükrü Kaya, vekaletin Münir Bey'e itimadının tam olduğunu ancak "Türkiye Cumhuriyeti'ni temsil eden yüksek bir şahsiyetin, Fransızların Müslüman müstemlikat siyasetinin propaganda müessesesi olan Paris Camisi'nde görülmesinin iyi olmayacağını" söyleyerek, Münir Bey'i uyarmıştır. Fatma Öztürk, "Mehmet Münir Ertegun'un Hayatı ve Türk Yakınçağı'ndaki Yeri", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Haziran, 2016, s. 101-102.

²³⁴ "Son Exc. M. Suad Davaz", *La revue diplomatique*, 30 Eylül 1936.

²³⁵ Barlas ve Güvenç, *age*, s. 118-119.

²³⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Barlas ve Güvenç, *age*, s. 131-154.

Ancak 1932 yılının sonlarından itibaren iki ülke arasındaki ilişkiler yeniden gerilmeye başladı. Her ne kadar Mussolini Roma'daki Türk büyükelçisine “Türkiye’yi bir Avrupa ülkesi olarak gördüğünü” ve “devrimci Türkiye’nin hayranı olduğunu” açıklayarak kaygıları yatıştırmak istediye de²³⁷ İtalya’nın 1935 yılındaki Habeşistan işgali ve 1936 yılında On İki Ada’ya asker yığmaya başlaması Türkiye’yi İtalya’ya karşı teyakkuza olmaya ve İngiltere ve Fransa’yla işbirliği yapmaya yöneltti.²³⁸ 1934 yılından itibaren Roma büyükelçisi olan ve henüz 1926 yılında Bükreş elçisiyken Romen Dışişleri Bakanı’na Balkanlar’da birlik ve işbirliğinin önemi üzerinde duran Hüseyin Ragıp [Baydur], Balkanlar’daki diplomasinin önemli isimlerinden biriydi.²³⁹ Henüz 1930 yılında başvekil İsmet Paşa’nın günlüğünde Hüseyin Ragıp ile Suad Bey’in becayişi not düşülmüştü.²⁴⁰ Ancak Hüseyin Ragıp Bey’in Roma’ya atanması 1934 yılını buldu. 1932-1934 yılları arasında Vasıf [Çınar] Roma Büyükelçisi olarak görev yaptı. Dönemin İtalya Ankara Büyükelçisi Lojacono, İtalyan Dışişleri’ne gönderdiği telgraflarında, Vasıf Bey’in “Faşist hükümetle dayanışma fikrine yakın ve hareket adamı özellikleri” taşıdığını, Hüseyin Ragıp Bey’in ise “soğuk karakterli, ne İtalyan taraftarı ne de karşı, önyargısız, mantıklı düşünen biri” olduğunu belirtiyordu.²⁴¹ Büyükelçiye göre bu değişikliğin ardında, “Roma büyükelçiliğinin devamlı kontrol altında tutulması” ve “saldırgan bir adam” izlenimi veren Vasıf Bey yerine Hüseyin Ragıp Bey gibi “soğuk karakterli, öncesinde ve sonrasında engellenemez, mantıklı düşünen” birinin atanmasında “Türk hükümetinin, her şeyi kontrol altına almak ve İtalya’nın Anadolu’da her türlü yayılma niyet ve arayışlarını etkisiz kılmak” amaçları bulunuyordu.²⁴² Nitekim Hüseyin Ragıp Baydur, 1943 yılına

²³⁷ İlhan Uzel, “1923-1939 İtalya’yla İlişkiler”, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt 1, s. 295.

²³⁸ Age, s. 296-297.

²³⁹ Dilek Barlas, “Turkish Diplomacy in the Balkans and the Mediterranean. Opportunities and Limits for Middle-power Activism in the 1930s”, *Journal of Contemporary History*, S. 40 (3), 2005, s. 444.

²⁴⁰ İnönü, *Defterler (1919-1973)*, s. 121. O sırada Hüseyin Ragıp Bey, Moskova büyükelçisiydi.

²⁴¹ İtalyan devlet arşivlerinden akt. Mevlüt Çelebi, *Türkiye-İtalya Siyasi İlişkileri (1923-1939)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2020, s. 450.

²⁴² Age, s. 451. Gerçekten de 1932 yılında başvekil İsmet Paşa’nın İtalya seyahatine çıkan heyetiyle birlikte Roma’ya giden Vasıf [Çınar] Bey, bu göreve atanmadan önce iki kez Maarif Vekilliği yapmıştı. Falih Rıfkı Atay, Çankaya kitabında Vasıf Bey’i şöyle tanıtıyordu: “elçilikte yabancı dil bilmemek zaafını efendiliği, cömertliği ve kibarlığı ile örtbiliyordu. Kanaatlerini söylemekte cesur ve serbestti. Mesela Türkiye’deki İtalyan korkusunun bir hayal olduğunu iddia eder, Mussolini’nin Türkiye’ye tecavüz etmeyi aklından bile geçirmediğini ileri sürerdi”. Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2010, s. 658-659.

değin Türkiye ile İtalya arasındaki ilişkilerin en gergin olduğu dönemi, İtalyan büyükelçinin öngördüğü biçimde yönetti.

Birinci Dünya Savaşı'nın mağlup devletlerinden Almanya ile Türkiye arasındaki resmi ilişkiler, 3 Mart 1924 tarihinde Ankara'da imzalanan Türk-Alman Dostluk Antlaşması ile başladı. Temmuz 1924'te göreve başlayan ilk Alman büyükelçisi Rudolf Nadolny, diğer Avrupalı güçlerin aksine, Almanya'nın en geniş diplomatik kadrosu ile Ankara'da olmasının, Türkiye ile siyasal ve ekonomik ilişkilere olumlu etkide bulunacağını belirtmişti.²⁴³ Bunun üzerine Almanya, diğer elçilik binaları Ankara'ya taşınana kadar, Sovyetler Birliği ile birlikte yeni başkentte hem olumlu bir prestij kazanmış, hem de başkent ve cumhuriyetin altyapı modernleşmesinin imarında önemli bir pay sahibi olmuştu.²⁴⁴ Erken tarihlerden itibaren Türkiye ile Almanya arasındaki ilişkiler, özellikle ekonomik yardımlar, askeri destekler, Türkiye'de ziraat, hayvancılık, demiryollarının gelişimi için Alman uzmanların gelmesi gibi konular etrafında şekillendi.

Türkiye'nin ilk Berlin Büyükelçisi Kemaleddin Sami Paşa, 8 Ekim 1924'te güven mektubunu sunarak 1933 yılına kadar sürdüreceği görevine başlamıştı. Kemaleddin Sami Paşa, Almanlar tarafından memnuniyetle karşılandı. Bir rapora göre, yetenekli bir asker olan Kemaleddin Sami Paşa'nın, dürüst, açık sözlü, Almanca bilgisi olan ve Almanya'ya sempati duyan biri olduğu ifade ediliyordu.²⁴⁵ Aynı zamanda bir savaş kahramanı olarak da özel itibarı vardı.²⁴⁶ Türkiye ile Almanya arasındaki teknik ve ekonomik işbirliğinin bir göstergesi olarak, Kemalettin Sami Paşa, Berlin Büyükelçiliği görevine başlaması üzerine ilk iş olarak Aralık 1924

Nitekim de Bilâl N. Şimşir'in ifadesiyle bir "inkılap çocuğu" olarak, dönemin diğer devrim başkentlerinde Roma ve Moskova'da kısa süreli görevlerde bulundu. Vasıf Bey diplomat özellikleri taşımasından çok; siyasal vasıflarıyla öne çıkmış ve Hariciye'de görevlendirilmiştir. Faşizm ve Kemalizm arasındaki benzerlik ve farklılıkların Türk kamuoyunu çok meşgul ettiği tarihlerde, Vasıf Bey, Kemalist devrimlerin icracılarından biri olarak Roma'da görevlendiriliyordu.

²⁴³ Cemil Koçak, *Türk-Alman İlişkileri (1923-1939), İki Dünya Savaşı Arası Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2. Bs, 2013, s. 13.

²⁴⁴ Kezer, *Building Modern Turkey*, s. 53-77.

²⁴⁵ Dorothée Guillemarre-Acet, *Impérialisme and nationalisme. L'Allemagne, l'Empire Ottoman et la Turquie (1908-1933)*, Ergon Verlag, Würzburg, 2009, s. 296.

²⁴⁶ Feridun Cemal Erkin, *Dışişlerinde 34 Yıl, Anılar – Yorumlar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, s. 34.

yılında, Junkers Tayyare Fabrikası, Siemens Elektrik Fabrikası ve A.E.G. gibi kuruluşları gözlemleyerek, bu fabrikaların Türkiye’de de yatırım yaparak fabrikalar açmalarının sağlanmasında önemli katkılarda bulunmuştu.²⁴⁷ Kemalettin Sami Paşa’nın Berlin büyükelçiliği, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi, Türkiye’deki reformların Almanya’da tanıtılması, iki ülke arasındaki eğitim ve kültür etkileşiminin artmasına vesile olmuştu. Guillemarre-Acet’in belirttiği gibi, Weimar Cumhuriyeti, Türkiye tarafından sempatiyle karşılanırsa da Kemalistler için bir model teşkil etmiyordu; daha ziyade teknolojik başarısı, Alman uzmanların katkılarıyla birlikte değerlendiriliyordu.²⁴⁸ Bu bakımdan, Kemalettin Sami Paşa da bu dönemde, bu ilişkinin doğasına uygun biçimde, tabiri caizse teknokrat bir diplomat gibi hareket etmiştir.

Adolf Hitler ve Nazi Partisi’nin 1933 yılında iktidara gelmesi iki ülke arasındaki ilişkilerde de değişime yol açtı. Nazi Almanyası’nın Versay Antlaşması’na karşı revizyonist talepleri, Türkiye’nin kaygıyla takip ettiği İtalya’yla iyi ilişkiler kurması, Güneydoğu Avrupa ve Balkan ülkelerini siyasi nüfuz altına almaya çalışması, Boğazlar ve Hatay gibi Türk dış politikasının iki önemli meselesine uzak bir tutum sergilemesi iki ülke arasındaki ilişkilerin seyrini değiştirmekteydi.²⁴⁹ Siyasal ilişkilerdeki dostluk vurgusunun altında, Türkiye’nin Almanya’dan duyduğu kaygıyı idare etme çabası vardı. Bu süreçte iki ülke arasındaki kültürel, askeri ve ekonomik işbirlikleri devam etti. Kemalettin Sami Paşa’nın 15 Nisan 1934 tarihindeki ani ölümü üzerine, Berlin Büyükelçiliğine, o sırada Viyana Büyükelçiliğinde bulunan Hamdi [Arpağ] Bey atandı. Arpağ, yeni görevi boyunca, hem kurulmuş güçlü ekonomik ilişkileri devam ettirmek hem de Almanların gitgide sertleşen dış politikası karşısında İngiltere-Fransa bloğuna yaklaşan Türkiye’nin Almanya’yla siyasi ilişkilerini hoş tutmak gibi zorlu bir görev karşısında bulunuyordu.

Türkiye bir yandan uluslararası sisteme dahil olup barış ve güvenliğin korunması için silahların azaltılması gerektiği fikriyle oluşturulan silahsızlanma konferanslarına katılırken, bir yandan da ordusunu ve donanmasını geliştirmeye çalışıyor; Almanya,

²⁴⁷ Koçak, *Türk-Alman İlişkileri*, s. 64-83.

²⁴⁸ Guillemarre-Acet, *age*, s. 328.

²⁴⁹ Koçak, *Türk-Alman İlişkileri*, s. 98.

İtalya gibi ülkelerle askeri teçhizat tedariki için ilişkiler kuruyordu. Bu hem Türkiye'nin hem uluslararası sorunların çözümü için uluslararası birliklerle hareket etme isteğini hem de ulusal güvenliğini koruma politikasını göstermektedir. Bu eğilimler birbirleriyle çelişiyor gibi görünse de aslında uyumlu eğilimlerdi. Türkiye'nin askeri konulardaki diplomasisini yürüten isimler içinde Tefik Bıyıklıoğlu'na dikkat çekmek gerekir. Eski bir asker olan ve Lozan'da da askeri danışman olarak bulunan Tefik Bey, aynı zamanda Cumhurbaşkanlığı genel sekreteriydi. 1925 yılından itibaren silahsızlanma konferanslarına katılmaya başlayan ve Cenevre'de konuşan Mehmet Tefik [Bıyıklıoğlu] hükümetlerin silah ihracatını durdurmak için takdir yetkisine sahip olmaması gerektiğini, aksi takdirde silah üreten büyük güçlerin küçüklere hükmetmesi için bir araç haline gelebileceğini ifade etmekteydi.²⁵⁰ 1928 yılında beş aylığına Moskova büyükelçisi olacak Bıyıklıoğlu, o sırada Milletler Cemiyeti Silahsızlanma Konferansı'na Mart 1928'de Sovyetler Birliği tarafından davet edilmiş ve konferansta Türkiye, Sovyetler Birliği'nin silahsızlanma tezlerini savunmuştu. Yeniden Cumhurbaşkanlığı genel sekreterliğine döndükten sonra dahi, örneğin Almanya gibi ülkelerle silah ticareti üzerine görüşmelerde bulunmaya devam etti.²⁵¹

Lozan sonrası dış ilişkilerini daha ziyade ikili dostluk anlaşmalarıyla yürüten Türkiye, 1930'lu yılların başından itibaren uluslararası örgütlere katılmayı ve uluslararası birlikler oluşturmayı önemsemişti. Bu tarihe kadar şüpheyle baktığı Milletler Cemiyeti'ne 1932 yılında üye oldu. Bu üyelik, Türkiye'nin uluslararası toplum içindeki konumunu "normalleştirecekti".²⁵² 1934 yılında MC Konsey üyeliğine seçilerek örgüt içindeki etkinliğini artırdı. Bilhassa 1935 yılından itibaren İtalya ve Almanya'nın yayılmacı dış politikalarına karşı sık sık cemiyeti göreve

²⁵⁰ David R. Stone, "Imperialism and Sovereignty: The League of Nations' Drive to Control the Global Arms Trade", *Journal of Contemporary History*, S. 35/2, 2000, s. 224. Türkiye'nin iki dünya savaşı arasındaki silahsızlanma girişimleri hakkında daha geniş bir tartışma için bkz. Barlas ve Güvenç, *age*, ss. 81-108.

²⁵¹ Koçak, *Türk-Alman İlişkileri*, s. 53-54. Tefik Bey, 1932 yılında, rüşvet aldığı iddiaları üzerine diplomatik görevleri ve Cumhurbaşkanlığı Umumi Katipliği görevlerinden alınmış, bu tarihten sonra çalışmalarını harp tarihi üzerine yazarak sürdürmüştür. Konuyla ilgili bkz. Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2022, s. 29-34.

²⁵² Dilek Barlas, "Milletler Cemiyeti'nde Türkiye: İyimserlik ve Kuşku Arasında", *Uluslararası İlişkiler*, C. 14, S. 55, 2017, s. 100.

çağırması ancak sonuç hayal kırıklığı olmuştu.²⁵³ Ancak cemiyetin önemli faydalarından biri, Türkiye açısından diplomatik bir sosyalleşme alanı yaratmasıdır. Tevfik Rüştü Aras, “Milletler Cemiyeti müessesesine girmiş olmak sayesinde birçok devletlerle, seyahatler ve ziyaretler gibi nümayişlere ve tefsirlere kapı açan vasıtalarla müracata mecbur kalmadan temas etmek imkânını kazandık” diyerek üyeliğin diplomatik kazanımlarını ifade etmişti.²⁵⁴ Cenevre’ye öğrencilik günlerinden aşına olan Cemal Hüsnü [Taray], 1930’de atandığı Bern elçiliği sırasında Cemiyet’in çalışmalarıyla yakından ilgilenmiş, 1933 yılında da Türkiye’nin Cemiyet nezdinde daimi murahhası olmuştu. Genel sekreterlik organında yeni üyelerden temsilci bulunmamasını eleştiren Cemal Hüsnü Bey, “şu andaki duruma bakarsak yeni üye olan devletlerin vatandaşları için hiçbir kadro söz konusu değildir. Yetenek bakımından denk adaylar aranırsa az temsil edilen ülkelerin adayları tercih edilmelidir” diyerek cemiyete üye devletler arasındaki eşitsizliğe dikkat çekmişti.²⁵⁵ Amerikalı bir diplomatın belirttiğine göre Taray, 1936 yılında, artan İtalyan-Alman tehdidine karşı Fransa ve Belçika’nın yanında durmak gerektiğini yönündeki görüşünü açık ederek, Türkiye’yi Batı Avrupa krizi içinde tarafmış gibi gösterdiği için istifaya davet edilmişti.²⁵⁶ Öte yandan Taray’ın, öğrenciliğinden beri aşına olduğu Cenevre’de, MC’deki faaliyetleri sırasında, transnasyonal bir tutum geliştirebildiğini düşünmemiz için hiçbir neden yoktur.

1920’li yıllarda, politik ilişkilerin en problemli olduğu ülkelerden biri Yunanistan’dı. Yunanistan’la ilişkiler savaşın gölgesinde başladı; Ege adaları, Batı Trakya sınırı, mübadele ve Patrikhane meseleleri ile Osmanlı Devleti’nden kalan borçlar Lozan’da çözülmesi gereken meselelerin başında geliyordu.²⁵⁷ 1920’li yılların sonuna değin bu sorunların çözümüne yönelik ikili görüşmeler sürmüştür.²⁵⁸ 10 Haziran 1930’de nüfus mübadelesinden kalan sorunlar, 30 Ekim 1930’da siyasi askerî ve ekonomik sorunlara ilişkin sorunları çözen antlaşmalar imzalandı. 1930 yılında Eleftherios Venizelos Ankara’ya, 1931 yılında İsmet İnönü ve Tevfik Rüştü

²⁵³ Agm, s. 104.

²⁵⁴ Akt. Agm, s. 100.

²⁵⁵ Akt. Agm, s. 101.

²⁵⁶ Akt. Barlas ve Güvenç, *age*, s. 225-226.

²⁵⁷ Melek Fırat, “1923-1939 Yunanistan’la İlişkiler”, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt 1, s. 326-336.

²⁵⁸ Bkz. Demiröz, *Savaştan Barışa Giden Yol*, ss. 57-73.

Aras Atina'ya resmi ziyaret gerçekleştirdiler. 1933 yılında iki ülke arasında Bulgaristan'ın revizyonist politikalarına karşı askeri ve güvenlik konularını içeren bir samimi anlaşma belgesi imzalandı.²⁵⁹ Türkiye'nin 1920'lerin sonu ve 1930'ların başında İtalya ve Yunanistan'la kurduğu bu iyi ilişkiler, Türkiye'nin Avrupa uluslararası sistemine dahil olmasını kolaylaştırdı. 1932 yılında Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne üye olması, uluslararası 'soyutlanmışlığı' büyük ölçüde ortadan kaldırdı.²⁶⁰ Bu süreç, hem Avrupalı güçlerin Türkiye'yle işbirliği yapmaya önem vermeye başlaması hem de Türkiye'nin yürüttüğü diplomasi pratiğiyle karşılıklı olarak ilgiliydi.

Yunanistan'la iyi ilişkilerin iki diplomat aktörü, 1929-1934 arası ile 1939-1945 yılları arasında Atina'da iki kez büyükelçilik yapacak olan Mehmed Enis Akaygen ve 1934-1939 ile 1945-1952 yılları arasında büyükelçilik yapacak olan Ruşen Eşref Ünaydın'dı. İmparatorluk döneminde Hariciye'ye giren Enis Bey, Milli Mücadele'ye İstanbul'dan destek veren MM grubundandı.²⁶¹ 1923 yılında dönemin Moskova Büyükelçisi Zekai Apaydın'ın yanında maslahatgüzar olarak görev yapan Enis Bey, "diplomasi mesleğinde Moskova'da parlamışım" demektedir.²⁶² 1925-1929 yılları arasında önce bakanlık müsteşar yardımcılığı, ardından bakanlık müsteşarlığı görevlerini yürüten Enis Bey 1929 yılında Atina'ya elçi olarak atandığında, dönemin Fransız elçisi onu Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey'in yakını olarak tanımlamıştı.²⁶³ Yunanistan'la iyi ilişkilerin önemli aktörlerinden biri olarak, benzer bir misyonla 1934-1939 arasında Tahran'a atandı. Tahran'da elçiliği bulunmayan Yunanistan'ın bu ülkedeki menfaatlerinin korunması görevi de Türkiye'den talep edilmiş ve Enis Bey, beş yıl görev yaptığı Tahran'da Yunanistan diplomatik misyonunu da üstlenmişti.²⁶⁴ Öyle ki 1939 yılında Tahran'dan ayrılacakken, buradaki Yunan vatandaşları Enis Akaygen'e bir veda mektubu yazmıştı.²⁶⁵ 1939 yılında tekrar Atina'ya bu kez büyükelçi olarak atanan Akaygen, 1941 yılında Yunanistan işgale uğrayınca, resmi

²⁵⁹ Fırat, "1923-1939 Yunanistan'la İlişkiler", s. 345-350.

²⁶⁰ Barlas ve Güvenç, *age*, s. 24.

²⁶¹ Enis Tulça, *Atatürk, Venizelos ve Bir Diplomat Enis Bey*, Simurg Yayınları, İstanbul, 2003, s. 24.

²⁶² *Age*, s. 28.

²⁶³ *Age*, s. 37.

²⁶⁴ *Age*, s. 65-66.

²⁶⁵ Mektubun orijinal belgesi için bkz. *age*, s. 78-79.

hükümet ile birlikte Kahire'ye geçti. 1945 yılında ise Atina'ya geri döner, aynı yıl meslekten emekli oldu. Fransızca, İngilizce, Arapça ve Farsça bilen Akaygen, döneminin en istikrarlı diplomatlarından biri olmuştur.

Bir diğer istikrarlı Atina büyükelçisi Ruşen Eşref Ünaydın'dı. Ruşen Eşref'in yazarlık kimliği genellikle diplomat kimliğinden önde gelir. Oysa ki Balkan Konferansları sırasında (1931-1934) Balkan Birliği Cemiyeti'nin umumi kâtibi Ruşen Eşref, bizzat Atatürk'ün direktifleriyle, Türkiye'nin Balkan politikasının uygulayıcılarından biri olarak önce Tiran'a, çok kısa bir süre sonra da Atina'ya atanmıştı. Atatürk'e göre, Balkan ülkeleriyle Türkiye'nin kaderi ve tarihi müşterek idi, bunun esasını da kültür ve ekonomi oluşturmaktaydı.²⁶⁶ Ruşen Eşref'in yazarlığı ve bir kültür insanı olarak Türk-Yunan dostluğuna katkısına çokça dikkat çekilmiştir.²⁶⁷ Ünaydın'ın kimi eserleri Yunanca'ya çevrilmiş, yazar aynı zamanda Yunan edebiyat cemiyetlerine üye olarak kabul edilmişti.²⁶⁸

Sovyetler Birliği ve Türkiye, Milli Mücadele yıllarından itibaren 1939'a kadar yakın diplomatik ilişkiler kurdular. Birbirinden farklı ideolojik tutumlar içinde olmalarına rağmen, 'anti-emperyalizm' ortak noktasını vurgulayarak ikili ilişkilerini geliştirerek sürdürdüler.²⁶⁹ 1925'te imzalanan Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması 1929'da yenilenerek devam etti. 1932'de Başvekil İsmet Paşa, Türkiye'nin Balkan politikası, Milletler Cemiyeti'ne üye olma isteği ve devletçi ekonomik programıyla ilgili destek almak üzere Moskova'ya gitti.²⁷⁰ Karşılık olarak, SSCB Kara ve Deniz Kuvvetleri Halk Komiseri Vorşilov, Cumhuriyet'in 10. yıl etkinliklerine katıldı. Bu ziyaret hem ekonomik hem de kültürel ilişkiler için özel bir yere sahiptir; başvekilin Moskova gezisi sırasında vaat edilen Sovyet yardımı getirilmiş ve Türkiye'nin Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın finansmanı sağlanmıştır. Ayrıca Sovyet heyetiyle gelen Rus sinemacıların çekeceği *Türkiye'nin Kalbi Ankara* filmiyle, Ankara dolayımıyla

²⁶⁶ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Cilt III, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2011, s. 390.

²⁶⁷ Selami Sedes, "Güney Yunanistan'da Gördüklerim: Ruşen Eşref Ünaydın", *Akşam*, 3 Ağustos 1938.

²⁶⁸ Faruk Bilici, "La littérature grecque contemporaine traduite en turc : un capital de sympathie", *Cahiers balkaniques [Online]*, S. 33, 2004, [URL: <http://journals.openedition.org/ceb/3198>, son erişim 10.01.2021]

²⁶⁹ İşçi, *Turkey and the Soviet Union During World War II*, s. 11.

²⁷⁰ *Age*, s. 17.

yeni Türkiye'deki değişimin hem ulusal hem uluslararası düzlemde tanıtılması hedeflenmiştir.²⁷¹ 1921 yılında Ali Fuat Cebesoy'un büyükelçi olarak gönderilmesiyle başlayan Moskova'daki diplomatik ilişkiler, savaşın başlamasına değin ağırlıklı olarak 1925-1927 ve 1935-1939 yılları arasında Zekai Apaydın ve 1929-1934 yılları arasında Hüseyin Ragıp Baydur tarafından yürütülmüştür.

1936 yılında Türkiye, Boğazlar rejimini düzenleyen Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin *rebus sic stantibus* (koşullar değiştiği takdirde) ilkesine dayanarak değiştirilmesini talep etti. Değişen koşullar Tefik Rüşti Aras tarafından şöyle sıralanıyordu: 1) İtalya'nın Habeşistan'a saldırması, Almanya'nın Locarno Antlaşması'nı reddetmesi ve Ren bölgesini işgal etmesi, Avusturya'nın yeniden silahlanmaya başlaması, Uzak Doğu'da gelişmeler nedeniyle genel güvensizlik durumunun derinleşmesi, 2) Avrupa'da bir savaş tehlikesinin ortaya çıkması, 3) İtalya'nın Oniki Adalar'ı tahkim ederek Akdeniz'deki konumunu değiştirdiği, 4) Japonya'nın Milletler Cemiyeti'nden ayrılması, İtalya'nın uluslararası hukuka uymayı reddetmesi, 5) Uluslararası yükümlülüklerin tek taraflı inkârı alışkanlığının yaygınlaşması.²⁷² Bu saiklerle, Türkiye'nin Boğazlarda tam egemenlik kurması ve Boğazlar'ın silahlansızlandırılmış statüsüne son verilmesi amacıyla Montrö'de bir konferans toplandı. Bu süreçte Sovyetler ile Türkiye'nin arasını açan, Türkiye'nin İngiltere ile kurduğu yakın ilişki ve İngiltere'yi bu meseleye karıştırmaması oldu. Sovyetler açısından Tefik Rüşti Aras'ın "İngiliz yanlısı" tutumu, iki ülke arasında gerginlik konusu olmuştu. Dönemin Moskova Büyükelçisi Zekai Apaydın, İnönü'nün ılımlı mesajlarını doğrudan Sovyet Dışişleri Bakanı Litvinov'a iletirken, Aras'ın ilişkilerin gerilmesinin baş müsebbibi olduğunu da eklemekten geri kalmıyordu. Tam tersi biçimde, dönemin Londra Büyükelçisi Fethi Okyar da Aras'ı Sovyetleri ikna etmek için fazlasıyla çırpınmakla eleştiriyordu.²⁷³

Yaygın tarihyazımı, bilhassa İkinci Dünya Savaşı sonundaki Sovyet taleplerine odaklanarak, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki bozulan ilişkileri Montrö'ye

²⁷¹ Bir propaganda filmi olarak *Türkiye'nin Kalbi Ankara* filmi hakkında bkz. Özgür Adadağ, "Un film, une capitale comme vitrine de la République: Ankara, le cœur de la Turquie", *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, 2017, S. (26), ss. 157-177.

²⁷² *Age*, s. 24.

²⁷³ *Age*, s. 24-30.

kadar geri götürür. Oysa yapılan çalışmalar, iki ülke arasındaki ilişkilerin 1936-1939 arasında da ekonomik işbirliği ve Karadeniz’de ortaklık politikaları ekseninde önemsenerek devam ettiğini göstermektedir.²⁷⁴ Yine Türkiye ile Sovyetler Birliği ilişkilerinde genellikle göz ardı edilen ancak bir o kadar önemli olan boyut, Türkiye’nin doğusunda paylaşılan sınırların kontrolüdür. Doğu sınırında Kürt ve Ermenilerin faaliyetleri iki ülke arasındaki önemli başlıklardan biriydi. Büyükelçilik ve konsolosluklar üzerinden yürüyen güvenlik ve istihbarat faaliyetlerine ileride ayrıntılı biçimde değineceğiz. Bu noktada söylemek gerekir ki, Türkiye, Sovyetler ile doğu sınırındaki güvence sayesinde, dikkatini Kürt isyanlarının istikrarsızlaştırdığı İran, Irak ya da Suriye sınırlarına çevirebilmişti.²⁷⁵

Yine Soğuk Savaş’la birlikte gelişen hâkim tarihyazımı, Türkiye’nin yüzünü tamamen Avrupa’ya dönerek Ortadoğu’ya karşı ilgisiz ve yabancı kaldığını iddia eder. Oysa Amit Bein’in çalışması, iki savaş arası dönemde Türkiye ile Ortadoğu devletleri arasında, gelişkin ilişkilerin (olumlu ya da olumsuz) olduğunu gösterir.²⁷⁶ Türkiye’nin doğu politikasına yön veren temel etken, doğu sınırlarını ve bölgelerini istikrarsız hale getiren Kürt isyanlarıydı. Irak sınırında başta İngilizlerle yaşanan Musul sorunu, Kürt isyanları ve Asurilerin talepleri; İran sınırında süregiden sınır çatışmaları ve Ağrı isyanları; Suriye sınırındaki kaçakçılık sorunu, Kürt ve Ermeni milliyetçilerinin faaliyetlerine izin verilmesi ve Sancak’ın durumu; tüm bu sorunlara İngiltere ya da Fransa olası müdahaleleri, Türkiye’nin doğu ve güney sınırlarında -genel dış politika eğiliminin aksine- bu kez statükocu değil, revizyonist politikalar izlemesiyle sonuçlandı. İran sınırındaki Kürt ve aşiret isyanlarının önünün alınamaması sonucu, Türkiye, 1930 yılında Küçük Ağrı bölgesini işgal ederek topraklarına kattı. İtalya’nın Akdeniz bölgesindeki hareketliliği ve Almanya’nın Orta Avrupa’daki savaş sonrası sınırlara yönelik meydan okumaları ciddi endişe kaynağı iken, bu uluslararası kriz dönemi, aynı zamanda, Türkiye’nin kendi revizyon taleplerini öne sürmesi için imkân sağladı. Bu konudaki ilk büyük örnek, Temmuz 1936 tarihli Montrö Boğazlar Sözleşmesi’dir. Boğazlar’da tam egemenlik kazanılması şeklindeki diplomatik başarı, Lozan Antlaşması’nda acemi cumhuriyete dayatılan haksız koşulları düzelten büyük

²⁷⁴ *Age*, s. 30-34.

²⁷⁵ *İşçi, age*, s. 37-48.

²⁷⁶ Amit Bein, *Kemalist Turkey and the Middle East: International Relations in the Interwar Period*, Cambridge University Press, Cambridge, 2017, s. 2-3.

bir ulusal zafer olarak sunulmuştu.²⁷⁷ Aynı yıl, ortaya çıkan Sancak sorunu da birkaç yıl içinde bir ‘ulusal davaya’ dönüşmüş, yeni adıyla Hatay’ın Türkiye topraklarına katılımıyla sonuçlanmıştı. Her ne kadar İtalya ya da Almanya gibi diğer revizyonist güçlerin aksine Türkiye, diplomatik müzakere ve uluslararası hukuku esas almış olsa da bu girişimler, özellikle Ortadoğu ülkelerinde geniş çapta revizyonist eğilimleri olan bir ülke olarak algılanmasının önüne geçemedi.²⁷⁸ İran, Irak, Afganistan ve Türkiye arasında, hem sınır sorunlarının tamamen çözümünü hem bu temelde bir güven ilişkisi tesis edilmesini hem de ülkelerin bağımsızlık ve egemenliklerini vurgulama isteğini pekiştirmek amacıyla 1937 yılında Tahran’da Sadabad Paktı imzalandı. Pakt bir tarafsızlık ve saldırmazlık antlaşması olmakla birlikte, “bağıtlı taraflardan her biri, kendi sınırları içinde diğer bağıtlı tarafların kurumlarını yıkmak, düzen ve güvenliğini sarsmak veya politik rejimini bozmak amacıyla silahlı çeteler, birlikler veya örgütlerin kurulmasını ve eyleme geçmelerini engellemeyi yükümlenir” maddesini de içererek, ülkeler arasındaki etnik temelli isyanların da önüne geçmeyi hedefliyordu.²⁷⁹ Türkiye’nin bölgesel ilişkilerini geliştirmenin yanında pakt aynı zamanda, Sancak sorunu sürecinde Suriye’yi yalnızlaştırmaya yaradı.²⁸⁰ Bu tür pratik nedenlerin yanında, Türkiye, İran, Irak ve Afganistan gibi modernleşme çabaları içinde olan devletlerle bir araya gelmeyi ve bir bakıma onlara ‘örnek olmayı’ önemsiyordu. Memduh Şevket Esendal, Hüsrev Gereide, Yusuf Hikmet Bayur gibi isimlerin etrafında, Cumhuriyetin doğusundaki ülkelere bakma biçimine ileride tekrar geri döneceğiz.

Amerika Birleşik Devletleri’yle diplomatik ilişkiler ise ancak 1927 yılında yeniden tesis edilebildi. 1917 yılında kesilen diplomatik ilişkiler, 1919-1927 İstanbul’da görevlendirilen Yüksek Komiser Amiral Bristol tarafından tek taraflı olarak yürütülüyordu. Türkiye’nin ise ABD’de herhangi bir temsilciliği bulunmuyordu. ABD ile Türkiye’nin ticari ilişkileri kısıtlıydı. Türkiye ile Amerikan delegesi Joseph C. Grew arasında 1923 yılında Lozan’da imzalanan dostluk ve ticaret antlaşması, 1927 yılında Amerikan Senatosu tarafından reddedilmişti. Zira bu

²⁷⁷ *Age*, s. 54-55.

²⁷⁸ *Age*, s. 60.

²⁷⁹ Atay Akdevelioğlu ve Ömer Kürkcüoğlu, “Orta Doğu’yla İlişkiler (1923-1939)”, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt 1, s. 365-369.

²⁸⁰ Bein, *age*, s. 89-90.

tarikhlerde Amerika’da güçlü bir Ermeni lobisi bulunuyordu. Antlaşmanın reddedilmesi üzerine Amiral Bristol ile Tevfik Rüştü Bey arasında iki ülke arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi için bir *Modus Vivendi* yapıldı. 27 Mayıs 1927’de Joseph C. Grew Amerika’nın Ankara Büyükelçisi olarak atandı. Buna mukabil, Ahmet Muhtar Bey de Ankara’nın Washington büyükelçisi olarak atandı. 1890 yılında İmparatorluk hariciyesine dahil olan Ahmet Muhtar Bey, Amerikan elçi Grew tarafından “Türk diplomatlarının “duvayeni”, “eski ekolden yetişme bir diplomat” olarak tanımlanmış ve fazla resmi ve kibirli, “fazla Excellence” bulunmuştu.²⁸¹ Harris, Ahmet Muhtar Bey’in Washington’a atanmasının nedenlerini araştırırken, o tarihte Ankara’da en uygun adaylardan biri olarak onun bulunduğunu, Sovyetler Birliği ile iyi ilişkiler tesis etmiş, Milli Mücadele’de Mustafa Kemal’le yakın çalışma ilişkisi kurmuş olmasını ve Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey’in yakın arkadaşı olmasını vurgular.²⁸² Ahmet Muhtar Bey, Amerika’da Ermeni lobisinin protestolarıyla karşılandı. Buna karşılık Amerikan hükümeti ve basının bir bölümü büyükelçiye yakın bir ilgi gösterdi.²⁸³ 1934 yılına kadar kaldığı Amerika’da yeni Türkiye’nin modern imajının tanınması, ticari ilişkilerin geliştirilmesinde önemli rol oynadı.²⁸⁴

Ahmet Muhtar Bey’den sonra, Mehmet Münir Ertegün 1934 yılında Washington Büyükelçiliğine atandı. Fransızca bilgisinin yanında İngilizce biliyor ve pek çok konuda hukuki danışmanlığın yanında Paris ve Londra gibi merkezlerde büyükelçilik olarak görev yapmış olması, onu Washington için en kuvvetli adaylardan biri haline getirmiştir. Washington’da yeni Türkiye ve refomlarının tanıtılmasının yanında, askeri ilişkilerinin geliştirilmesi ve askeri malzeme alımı gibi konularda yoğunlaşmıştır.²⁸⁵ 1944 yılına kadar görev yaptığı Washington’da hayatını kaybetmiş, cenazesi 1946 yılında Türk-Amerikan ittifakının bir gövde gösterisi olarak Missouri Zırhlısı ile

²⁸¹ Bilal N. Şimşir, “Türk-Amerikan İlişkilerinin Yeniden Kurulması ve Ahmet Muhtar Bey’in Vaşington Büyükelçiliği (1920-1927)”, *Belleten*, S. 162, 1977, s. 327-328.

²⁸² Harris, “Repairing Turkish-American Relations after the First World War: Ahmet Muhtar in Washington”, s. 155.

²⁸³ Agm, s. 157.

²⁸⁴ Agm, s. 157-176.

²⁸⁵ Harris, “Cementing Turkish-American Relations: The American Ambassadorship of Mehmet Münir Ertegün”, s. 186.

Türkiye'ye getirilmiştir.²⁸⁶ Münir Ertegün, 10 yılı aşkın büyükelçilik görevinden sonra dahi Türk-Amerikan ilişkilerinde sembolik bir mertebeye yükselmiştir.

2.4. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA DİPLOMASİ

1937 yılı itibariyle, orta büyüklükte devletler için çok fazla hareket imkânı kalmamıştı.²⁸⁷ Dolayısıyla Türkiye de çok taraflı ya da bölgesel işbirlikleri yerine, büyük devletler arasındaki saflaşmalara eklemelenmek zorunda kaldı. Her ne kadar safını İtalya ve Almanya'ya karşı, Müttefik Devletler'den yana belirlemiş olsa da savaş dönemi boyunca “savaş-dışı” kalabilmek için muazzam bir efor sarf etti.

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'na aynı zamanda iç politikada önemli değişikliklerle girmişti. Atatürk'ün ölümünden sonra, İsmet İnönü cumhurbaşkanlığı seçimlerine tek aday olarak girmiş ve cumhurbaşkanı seçilmişti. Her ne kadar kısa süreliğine farklı çevrelerin aklına farklı adaylar gelmiş olsa da²⁸⁸ İnönü devlet içindeki istikrarı ve işleyişi sürdürebilecek en uygun aday olarak öne çıktı. Savaş döneminin getirdiği koşullarla, iç politikada kendi çevresine en uygun ve sadık kişileri topladı. Aynı dönem ülkelerin pek çoğunda son sözlerin liderlerin iki dudağının arasında olduğu sırada, Türkiye'de de Dışişleri ile ilgili hemen her konuda son söz İnönü'deydi. Savaş sırasında temel prensip ise, her ne olursa olsun ülkenin savaşa girmemesiydi. Ne ekonomik koşullar ne askeri imkanlar ne de uluslararası politikanın durumu Türkiye açısından savaşa girmeye uygun değildi.

²⁸⁶ Amerikan donanmasının en büyük zırhlılarından biri olan Missouri'nin Boğazlar'dan geçerek Dolmabahçe'ye demirlemesi, aynı zamanda SSCB'nin Boğazlar'ın statüsünün değiştirilmesi taleplerine karşılık verilmiş önemli bir mesajdı. Çağrı Erhan, “ABD ve NATO'yla İlişkiler”, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt 1, s. 525.

²⁸⁷ Barlas ve Güvenç, *age*, s. 257.

²⁸⁸ İngiliz Dışişleri raporlarında Fethi Okyar'ın aday olması halinde cumhurbaşkanlığı için düşünülebileceği yazmaktaydı. Atatürk'ün yakın çevresindekiler ise, kendilerine çok fazla karışmayacağını düşündükleri Fevzi Çakmak'ı aday olarak düşünüyorlardı. Deringil, *Denge Oyunu*, s. 44.

Türkiye'nin savaş öncesinde ve sırasında güvenliği açısından gözünü çevirdiği iki bölge Akdeniz ve Balkan bölgeleriydi. Her iki bölgede de İtalya'nın yayılmacı politikalarını kaygıyla takip ediyordu. Nazi Almanyası Türk yetkililer için başlangıçta bir tehdit olarak algılanmamıştır. Ancak İtalya'nın Arnavutluk'a saldırması, hem İtalya'ya karşı tehdit algısını en üst seviyeye çıkardı, hem de Almanya'yı da İtalya'yla olan ittifakı üzerinden şüpheli hale getirdi. Bu dönemde Türkiye, İngiltere ve Fransa ile ittifak arayışına girdi. 12 Mayıs 1939'da Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu, 23 Haziran 1939'da Türk-Fransız Ortak Deklarasyonu, savaş başladıktan kısa bir süre sonra da 19 Ekim 1939'da Türk-İngiliz-Fransız İttifak Antlaşması imzalandı. Böylelikle Türkiye, Akdeniz'de savaşa girmesi durumunda İngiltere ve Fransa'nın desteğini sağlamış bulunuyordu. Bunun yanında büyük bir askeri ve maddi yardım teminatı almıştı. Bu esnada da Balkanlar'da Balkan Paketi ile bağlı bulunduğunu her fırsatta dile getiriyordu. Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile yakınlaşması, Almanya'nın tepkisini çekmişti. 1939 yılında Türkiye'nin toplam ihracatı içinde Almanya ve Çekoslovakya'nın payı %42, toplam ithalatı içinde ise Almanya'nın payı %50 idi.²⁸⁹ Türkiye'nin sürekli gözettiği komşusu Sovyetler Birliği ile ilişkileri ise, 23 Ağustos 1939'da imzalanan Nazi-Sovyet Paketi ile ciddi biçimde sarsılmıştı.

Savaş boyunca dengeler her bakımdan karmaşıktı. Bu nedenle Türkiye'nin savaşa girmemek için sürekli olarak değişen dengeleri gözetken bir politika izlemesi gerekiyordu. 1940 yılında Fransa'nın ani çöküşü, Almanların Avrupa'daki hızlı ilerleyişi, İtalya'nın savaşa girmesi ve Yunanistan'a saldırması gibi gelişmeler karşısında, Türkiye savaşa girmemek için askeri hazırlıklarının yetersizliği ve Sovyetleri karşısına almama gerekçelerini ileri sürüyordu. 1941 yılında Bulgaristan'ın Mihver Devletleri'nin yanında savaşa girmesi ve Almanya'nın Yunanistan'ı işgal ederek savaşın sınırlarına dayanması karşısında, Almanya ile bir saldırmazlık anlaşması imzalamak durumunda kalmıştı. Almanya'nın Sovyetlere saldırması savaş için bir diğer dönüm noktası oldu; Türkiye bu kez, İran'da yaşandığı gibi, İngiltere ve Sovyetler'in kendisi aleyhinde planlar yapmasından kaygılanmaya başlamıştı. 1942'de savaş Müttefikler'in lehine dönmeye başlayınca, Türkiye'de son derece itidalli biçimde Müttefikler'e yaklaşmaya başladı. Önce Churchill ile İnönü'nün

²⁸⁹ Cemil Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*, Cilt 1, İletişim Yayınları, 2018, İstanbul, s. 484.

Adana buluşmasıyla Türkiye’de ordunun güçlendirilmesine karar verildi. Ardından Eden-Menemencioğlu görüşmesiyle Türkiye, Kasım 1943’te ilke olarak savaşa girmeyi kabul etti ancak her fırsatta askeri hazırlıksızlığını öne sürerek zaman kazanmaya çalıştı.²⁹⁰ 4-7 Aralık 1943 tarihlerinde gerçekleşen Kahire Konferansı’nda Churchill yeniden İnönü’yü savaşa girmek için ikna etmeye çalıştıysa da Türkiye bu kez “savaş dışı kalmaktan çok savaş biterken alacağı rolün ne olacağının belirlenmesini” ve Balkanlar’da tam olarak hangi stratejiyle hareket edileceğini bilmek istiyordu.²⁹¹ 1944 yılında ise üzerindeki baskıyı hafifletmek ve Müttefiklere yakın görünmek için Almanya’ya krom satışı durdurulmuş, Boğazlardan Alman gemilerinin geçmesini engellenmiş ve “Alman yanlısı” olarak nitelendirilen Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu istifa ettirilmişti.²⁹² 2 Ağustos 1944’te Türkiye Almanya ile diplomatik ilişkilerini kesti. 23 Şubat 1945’te Almanya ve Japonya’ya savaş ilan etti. Savaş sonunda ise, asıl korktuğu şey olan Sovyet talepleriyle karşılaştı.

İkinci Dünya Savaşı üzerine yapılan çalışmalar, dış politikada İnönü’den sonra karar verme yetkisine sahip isimlerin başında Numan Menemencioğlu’nu gösterir.²⁹³ Edward Weisband’a göre “İnönü dış politika kararlarında nasıl ölçülü bir yol izliyorsa, Menemencioğlu da katı bir pragmatik gerçekçilik uyguluyordu”.²⁹⁴ 1943’te bakanlığın genel sekreterliğine atanan Cevat Açıkalın da hem İnönü’nün hem de Menemencioğlu’nun güvenini kazanmış bir Hariciyeci olarak savaş döneminde üst düzey karar alma mekanizmalarında bulunan isimlerden biriydi.²⁹⁵ Yine Weisband’ın aktardığına göre, İnönü’nün dış politika konularında danıştığı ve görüşlerine önem verdiği kişilerin başında Fethi Okyar geliyordu.²⁹⁶ Fethi Okyar, Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında imzalanan Üçlü İttifak’ın mimarlarından biri olarak Müttefik yanlılarından biriydi ve nihai olarak savaşı Müttefiklerin kazanacağı inancındaydı.

²⁹⁰ Deringil, *Denge Oyunu*, s. 218.

²⁹¹ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Dış Siyaseti ve Askerî Stratejileriyle İkinci Dünya Savaşı Türkiye’si*, Birinci Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 311.

²⁹² *Age*, s. 249.

²⁹³ Edward Weisband, *2. Dünya Savaşı ve Türkiye*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 32.

²⁹⁴ *Age*, s. 40.

²⁹⁵ *Age*, s. 41.

²⁹⁶ *Age*, s. 65.

1941 yılında Hariciye’de göreve başlayan Zeki Kuneralp, İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye’nin dış politikasını özetleyen ve elçiliklere gönderilen şifre telgraflardan seçtiği 11 telgrafi yayımlamıştır.²⁹⁷ Kuneralp bu belgeler üzerinden İkinci Dünya Savaşı’ndaki dış politikayı şöyle özetliyordu:

Derler ki iyi bir dış siyaset üç sıfat taşımalıdır. Çok yönlü, esnek ve tutarlı olmalıdır. İşte o zamanki siyasetimizde her üç sıfat vardı. Evvela çok yönlü idi. Her iki muharip grup ile normal ilişkilerimiz vardı. Bir tarafın müttefiki idik, ama öbür tarafın da düşmanı değildik. Sonra esnek idi, ilişkilerimizi ilgili memleketlerin bize karşı davranışlarına göre devamlı olarak azarlıyorduk. Mesela bidayette Mihverden kuşkulandık, çünkü bizim için tehdit kaynağı orası idi. Fakat daha sonra bu Almanya ile ademi tecavüz paktımız meydana geldi. Harp arifesinde ve harbin bidayetinde Sovyetleri kuşkulandırmamak şiarımız idi, çünkü onlara güveniyorduk, fakat daha sonra gerçek niyetlerini sezdik ve artık onları kuşkulandırmamak değil onlardan korunmak şiarımız oldu. Siyasetimiz nihayet tutarlı idi, hep bir şeye priorite verdi: hazır olmadan, harbe sürüklenmemek. Müttefiklerimizden gelen bütün tazyike rağmen bunda da muvaffak olduk.²⁹⁸

Bu telgraflardan Türkiye’nin savaş henüz başlamadan “Batı demokrasilerine katılma kararı” aldığı ve elçilerin muhaverelerini bu esasa göre yürütmelerini, Ekim 1939’da Moskova Görüşmelerinin neden akamete uğradığını, İtalya’nın savaşa girişi üzerine İngiltere ve Fransa’nın baskılarına karşı neden savaşa girmediklerini, Hitler ile İnönü arasındaki mektuplaşmanın muhteviyatını ve Adana Konferansı, Birinci Kahire Konferansı, İkinci Kahire Konferansı müzakerelerinin sonuçlarının elçiliklere gizli ve ivedi olarak gönderildiğini görürüz.²⁹⁹ Böylelikle savaş sırasında izlenecek dış politikanın genel hatları elçiliklere bildirilmiş oluyordu.

1939 yılında çok sayıda büyükelçinin yerlerinin değiştiğini görürüz. Belgrad Elçisi Ali Haydar Aktay 16 Ağustos 1939’da Moskova’ya; Budapeşte elçisi Behiç Erkin 13 Temmuz 1939’da Paris’e; Paris Büyükelçisi Suad Davaz 4 Ağustos 1939’da Tahran’a, eski Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras 26 Ocak 1939’da Londra’ya; Tokyo Büyükelçisi Hüsrev Gerede 1 Ağustos 1939’da Berlin’e; Enis Akaygen 7 Ağustos

²⁹⁷ Zeki Kuneralp, “İkinci Dünya Harbinde Türk Dış Siyaseti: Dışişleri Bakanlığının Onbir Telgrafi”, *Sadece Diplomat, Anılar-Belgeler* içinde, İsis, İstanbul, 1999, ss. 177-231.

²⁹⁸ Zeki Kuneralp, “Sadece Diplomat. Hatırat”, *Sadece Diplomat, Anılar-Belgeler* içinde, s. 44.

²⁹⁹ Kuneralp, “İkinci Dünya Harbinde Türk Dış Siyaseti...”, s. 180-230.

1939'da Atina'ya; Tevfik Kamil Koperler Ağustos 1939'da Belgrad'a, Cemal Hüsnü Taray 26 Temmuz 1939'da Varşova'ya; Varşova büyükelçisi Ahmet Ferid Tek ise Tokyo'ya büyükelçi olarak atanmışlardı. Bükreş'te Hamdullah Suphi Tanrıöver, Roma'da Hüseyin Ragıp Baydur, Washington'da Münir Ertegün savaş sırasında da görevlerine devam etmişlerdi. Böylelikle, Avrupa'da gerilimin tırmanmış olduğu 1939 yazında, Hariciye de yeni büyükelçi atamalarıyla yeni döneme hazırlığını yapmış oluyordu.

Öte yandan, bilhassa savaş sırasında elçiler sıklıkla merkezden yeteri kadar bilgi alamadıklarından yakınmaktaydılar. Paris Büyükelçisi Behiç Erkin İngiltere ve Fransa ile imzalanan Üçlü İttifak'ı ABD Büyükelçisi ve Fransız Dışışleri Umumi Kâtibi'nden öğrendiğini, büyükelçiliğin kendisini bu antlaşmadan haberdar etmemesinden ötürü zor durumda kaldığını yazar.³⁰⁰ Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede merkezden gelen politik direktiflerin yetersiz olduğunu, kendilerinin pek çok konuda bilgilendirilmediklerini, büyükelçilerin basit birer memur olmadıklarını ve hükümet nezdindeki itibarlarının içte ve dışta her vesile ile gösterilmesi gerektiğinden şikâyet etmektedir.³⁰¹ Londra Büyükelçisi Rauf Orbay da, Hariciye'nin işleyişi ve dış merkezler ile Ankara arasındaki iletişimsizlikten şikâyetçidir. Özellikle Boğaz'dan geçen ticari Alman gemilerinin aslında silah taşıdığının ortaya çıkmasıyla İngilizlerle ilişkilerin bozulduğu kritik günlerde Orbay, Hariciyeden şikâyetleri nedeniyle büyükelçilikten istifaya karar verdi. Bunun üzerine Orbay, bir Bakanlar Kurulu'na katılarak şikâyetlerini dile getirdi. Bu şikâyetler, “bilmem ne müdürü veya reisi diye rast gelenin eline kurye pasaportu verilerek gönderildiğini ve bunların çoğunun döviz kaçakçılığından başka bir şey yapmayarak, kendilerine emanet edilen mahrem evrakı layıkıyla muhafaza edemeyerek, başkalarının eline geçmesine sebep oldukları gibi, birtakım devlet sırlarını da benden evvel şuna buna duyurdıkları” üzerinedir.³⁰² Eleştirilerin hedefi ise, temelde Dışışleri Bakanı Numan Menemencioğlu idi. Feridun Cemal Erkin de “bu kınamalarda Büyükelçimize özgü alinganlığın da payı olmakla beraber, esasta hiç haksız değildi” diyerek onu teyit eder.³⁰³ Orbay, daha sonraları cenazesi Missouri Zırhlısı ile Türkiye'ye getirilecek olan Münir Ertegün'ün ölümünü

³⁰⁰ Erkin, *Hâtırât*, s. 447.

³⁰¹ Gerede, *Harb İçinde Almanya*, s. 261.

³⁰² Orbay, *age*, s. 701.

³⁰³ Erkin, *Dışışlerinde 34 Yıl*, s. 143.

boşalan Washington Büyükelçiliği'ni de aynı sorunların devam ettiği gerekçesiyle reddeder.³⁰⁴

Savaş sırasında elçilerin ve elçiliklerin merkezin politikasından sapmasına imkân yoktu. Savaş sırasında elçilerin daha öznel deneyimlerine ilerleyen bölümlerde değineceğiz. Yine de savaşın ortalarından itibaren önemli merkezlere, İnönü, Saraçoğlu ve Menemencioğlu ekibine çok daha yakın isimlerin atanmış olması gözden kaçırılmamalıdır. Hüseyin Ragıp Baydur, Ruşen Eşref Ünaydın, Cevat Açıkalın, Saffet Arıkan, Selim Sarper gibi isimler savaşın ortalarından itibaren farklı merkezlere gönderilerek bir nevi joker görevi görmüşlerdir. Bu durum, savaş koşulları altında İnönü'nün politikasının gitgide merkezileştiğinin göstergelerinden biri olarak değerlendirilmelidir. Zira Atatürk döneminin pek çok büyükelçisi İnönü döneminde gözden düşmeye başlayacak ve çok partili dönemde farklı muhalif partilerde yerlerini alacaklardır.³⁰⁵ Türk Hariciyesi ise yoluna, 1930'larda başlayan kurumsallaşma ve profesyonelleşmeyle birlikte, tabiri caizse 'mesleki stajlarını' savaş döneminde yapan yeni bir Hariciyeci kuşağı ile devam edecektir. Bir sonraki bölümde Hariciye Vekâleti'nin kuruluş ve gelişme dönemine, vekillerin etkilerine ve en önemlisi iki savaş arası dönemdeki atama politikalarına daha yakından bakacağız.

2.5. HARİCİYE VEKÂLETİ: VEKİLLER, KURUM, ATAMALAR

Pierre Bourdieu, devlet ve temsil üzerine tartışmalarında “vekâletin gizeminden” (*mystère du ministère*) bahseder.³⁰⁶ Burada devletin kendi adına yetki verdiği her türlü kişi, komisyon ya da kurumu kastetmektedir. Yetki verilen kişi ya da grupların

³⁰⁴ Orbay, *age*, 702.

³⁰⁵ İnönü aleyhtarlığıyla bilinen Tefik Rüşti Aras, 1944 yılında itibaren *Tan* gazetesinde Sovyetler Birliği ile yakınlaşmayı öneren yazılar yazmaya başlayacak, Demokrat Parti'ye katılmasa bile adı sıklıkla CHP muhalifleriyle anılacaktı. Yusuf Hikmet Bayur, Hamdi Arpağ, Enis Akaygen gibi isimler daha erken tarihlerde, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Numan Menemencioğlu gibi isimlerse 1950'li yıllarda Demokrat Parti'ye katılacaklardı. Yine Yusuf Hikmet Bayur ve Enis Akaygen, 1948'de Demokrat Parti'den ayrılarak Millet Partisi kurucuları arasında yer alacaklardı.

³⁰⁶ Bourdieu, *Devlet Üzerine*, s. 53.

öznelliği, bu yetkilendirme sayesinde devletin ‘evrensel’, ‘nesnel’, ‘objektif’, ‘resmi’ kararları ve kurumlarına dönüşmektedir. Hariciye Vekâleti’ni incelerken de aklıma ister istemez Bourdieu’nün bu ifadesi geliyor. Vekâletin kurumsal yapısı oluşturulurken hangi isimler ön plana çıkmış, öznel müdahaleleri ile kurumu şekillendirmiş, kurum içinde ne tür rekabet ve çatışmalar yaşanmış, vekâlet içindeki bürokratik atamaların mantığı nasıl şekillenmiş soruları bu bölümün temel konusunu oluşturacak.

Hukuku Düvel Profesörü M. Cemil [Bilsel] 1934’te yayımlanan *Hukuku Düvel – Devletler Arasında Münasebat* başlıklı ders notlarında Hariciye vekilinin nitelikleri ve görevleri üzerinde durur. Yazarın ders notları, yazıldığı dönemde diploması aktörleriyle ilgili genel düşünce ve pratiklerin bir özetini vermektedir. Profesör hukuk öğrencilerine, Hariciye vekilinin çalışkan, devletin ve milletin hakiki menfaatlerinin farkında ve bunları sağlamanın en iyi yollarını bilen, ileri görüşlü ve sezgisi kuvvetli, kendi şahsiyetiyle öne çıkarken devlet reisi ya da hükümet reisini de gölgede bırakmayan, harici siyasette olduğu kadar dahili siyasette de etkili biri olması gerektiğini belirtir.³⁰⁷ Baştemsilci, başmüzakereci, başicracı olmasının yanında sahip olması beklenen öznel niteliklerdir bunlar.

Ankara’nın ilk Hariciye vekili, Erzurum Kongresi’nde seçilen ilk Heyet-i Temsiliye azalarından, Sivas Kongresi’ne de katılmış olan Bekir Sami [Kunduh] Bey idi. Galatasaray Lisesi’nden mezun olduktan sonra Paris’te Siyasal Bilimler Okulu’nda okuyan Bekir Sami Bey, Petersburg Elçiliği’nde çalışmış, ardından Van, Trabzon, Bursa, Beyrut ve Halep Valilikleri görevlerinde bulunmuştu. Milli Mücadele başladığı sırada, İttihatçı yönetime aleyhtarlığı nedeniyle, Tokat’ta sürgünde bulunan Bekir Sami Bey, İstanbul hükümetiyle yürütülen Amasya Protokolü görüşmelerinde, Rauf [Orbay] Paşa ve Mustafa Kemal Paşa ile birlikte bulundu. Hariciye Vekili seçildikten bir hafta sonra, 3 Mayıs 1920’de Sovyetler ile ilişki kurmak amacıyla Moskova’ya, Şubat 1921’de de İtilaf Devletleri’yle görüşmek üzere Londra Konferansı’na gönderildi. Londra Konferansı sırasında bu devletlerle ayrı ayrı mutabakatlar imzalayan Bekir Sami Bey, Batı ile ilişkilerin henüz bir barış antlaşması

³⁰⁷ M. Cemil [Bilsel], *Devletler Arasında Münasebat*, s. 24-29.

yapma noktasına gelmediği ve bu nedenle yaptığı mutabakatların ulusal bağımsızlığa ters düştüğü eleştirisiyle Mustafa Kemal Paşa tarafından istifaya davet edildi.³⁰⁸ 8 Mayıs 1921’de istifa etti. Bekir Sami Bey’in Milli Mücadele’nin üst düzey kadrosuna mensup olması ve buradaki yakın ilişkileri onu Hariciye vekilliği ve önemli diplomatik misyonların başı olmaya taşımıştı ancak Mustafa Kemal Paşa ile fikir ayrılığına düşmesi, onun bu pozisyonda kalamamasına neden olmuştu. Bu dönem Milli Mücadele kadrosu politik ya da kişisel farklılıkları bakımından henüz fazlasıyla çeşitliydi; Bekir Sami Bey gibi kişilerin konumu da daha ziyade Milli Mücadele dönemi kadrosunun çeşitliliğini yansıtmaması bakımından önemlidir.

Bekir Sami Bey’den sonra 15 Mayıs 1921’de Hariciye vekilliği görevine getirilen Yusuf Kemal [Tengirşek] Bey, 1878 yılında Kastamonu’da doğmuş, önce Kuleli İdadisi ardından da Askeri Tıbbiye’ye devam etmiş, ancak İttihatçı faaliyetleri nedeniyle sürgüne gönderilme ihtimali doğduğundan, eğitimine burada devam edememiştir. Babası kadı olan Yusuf Kemal Bey, öğrenimine İstanbul Hukuk Fakültesi’nde devam etmiş, ardından da Paris Hukuk Fakültesi Ulum-u Siyasiye ve İktisadiye doktorası almıştı.³⁰⁹ II. Meşrutiyet’in ilanından önce avukatlık, Ceza Hukuku Muallimliği görevlerinde bulunmuş, II. Meşrutiyet’in ilanından sonra ise Kastamonu mebusluğu, Müfettiş Umumiliği, Adliye Nezareti Müsteşarlığı yapmış, 1919’da tekrar Kastamonu mebusu seçilmiş, mebusluğu sırasında Misak-ı Milli’yi hazırlayan encümende çalışmış ancak İstanbul’un işgali üzerine Anadolu’ya geçmiştir. Moskova’ya giden heyetler içinde yer alan Yusuf Kemal Bey, Sovyetler Birliği ile barış anlaşmasını imzalanmasının mimarlarından biriydi. Bu diplomatik başarısı, onu Bekir Sami Bey’den sonra Hariciye vekilliği pozisyonuna getirdi. Fransızlarla askeri operasyonların bitmesi, İngilizlerle Malta’daki sürgünlerin durumu gibi konularda Mustafa Kemal’le yakın çalışma içinde oldu ve diplomatik müzakerelerde yer aldı. Bu müzakerelerde kazandığı yetkinlik ve tanınırlıkla (Fransızlar adına Ankara Antlaşması’nı imzalayan Franklin Bouillon kendisine “suç ortağım” [mon complice] diyordu), 1922 çıktığı Avrupa gezisinde İngiltere ve Fransa’da barış anlaşmasının koşulları üzerine diplomatik temaslarda bulundu. Barış görüşmeleri başlamadan evvel,

³⁰⁸ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 513-518.

³⁰⁹ “Sayın Yusuf Kemal Bey’in Özgeçmişi”, *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, http://www.mfa.gov.tr/sayin-yusuf-kemal-bey_in_ozgecmisi.tr.mfa, [son erişim: 25.05.2019]

sağlığı da elvermediği için Hariciye Vekilliğinden yerini İsmet İnönü'ye bırakmak için istifa etti.³¹⁰ Ancak milletvekilliği görevine devam etti. Bu dönemde milletvekilliği ile elçilik aynı anda yapılabildiğinden, Yusuf Kemal Bey hem milletvekili hem de mümessil (Lozan Anlaşması'ndan önce elçilik değil, temsilcilik açılabilirdi) olarak Londra'da çalışmaya devam etti. Yusuf Kemal Bey, gerek dahil olduğu sosyo-ekonomik sınıf (orta sınıfa mensup) gerekse Abdülhamit'e karşı İttihatçı olarak politize oluşuyla, Milli Mücadele'den sırasında ve sonrasında Mustafa Kemal ve çevresindeki kadro ile benzer sosyo-ekonomik aidiyetlere ve politizasyona sahip oluşuyla dikkati çeker. Milliyetçi görüşlerini, hukukçuluğunu ve yurtdışı tecrübelerini birleştirerek Milli Mücadele'deki diplomatik müzakereleri beklentileri karşılayan bir başarıyla yürüten bir 'görev insanı' olarak tanımlanabilir.

Milli Mücadele sırasında dış ilişkiler yoğunlaştıkça, Hariciye Vekâleti'nin yapısı da ayrıntılanmaya başladı. Dönemin Hariciye vekilleri Bekir Sami Bey ve Yusuf Kemal Bey Moskova ve Londra görüşmelerindeyken, yerlerine vekâlet eden Ahmet Muhtar [Mollaoğlu], teşkilatın iç yapılanmasıyla ilgilendi. 1870 yılında Çanakkale'de doğan Ahmet Muhtar Bey, Galatasaray Lisesi ve Mülkiye'den mezun olduktan sonra, 1892 yılında Hariciye Nezareti'ne girdi. Sekiz yıl Stockholm Elçiliği'nde kâtiplik ve başkâtiplik yaptıktan sonra, 1911'de Atina Elçiliği'ne atandı. Lahey ve Kiev'de de elçilik yapan Ahmet Muhtar Bey, İstanbul milletvekili iken İstanbul'un işgalinden sonra Heyet-i Temsiliye'nin çağrısıyla Ankara'ya gelen vekiller arasındaydı. Halihazırda 30 yıllık Hariciye tecrübesi bulunan Ahmet Muhtar Bey, vekâlette personel sayısının artırılması için Meclis'ten bütçe talebinde bulundu.³¹¹ Buna ek olarak, Avrupa'daki örneklerinden hareketle, Hariciye'nin yapacağı gizli görüşmeler için de ayrı bir gizli bütçe ayrılmasını önerdi. Vekâlette siyasi işler, konsolosluk işleri, hukuk müşavirliği, şifre ve evrak gibi alt birimler kuruldu. Daha sonraları Moskova ve Washington'da da büyükelçilik yapacak Ahmet Muhtar Bey'in vekâlet dönemindeki en önemli katkısı, Cumhuriyet Hariciyesi'nin kurumsal yapısının temellerini atmasıydı.³¹²

³¹⁰ Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, s. 270.

³¹¹ Meclis tutanaklarından akt. Harris, *Atatürk's Diplomats*, s. 43.

³¹² *Age*, s. 45-46.

Suad [Davaz] Bey, 30 Nisan 1921 tarihinde ilk müsteşar olarak göreve başladı. İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e geçen diplomatlardan olan Suad Bey, Galatasaray Lisesi ve İstanbul Hukuk Mektebi'ni bitirdikten sonra, 1900 yılında Hariciye Nezareti'ne girmiştir.³¹³ Daha önce benzer bir mevkide, Umur-u Siyasiye Müdürü Umumisi unvanıyla Yusuf Hikmet [Bayur] Bey bulunmaktaydı.³¹⁴ Yusuf Hikmet Bey, orta ve lise tahsilini Galatasaray Lisesi'nde tamamladıktan sonra Sorbonne Üniversitesi'nde Fen Fakültesi'ne devam ederken, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi üzerine eğitimini tamamlayamadan geri döndü. 10 Ağustos 1920'de Matbuat Umum Müdürlüğü Fransızca propaganda memurluğuna getirildi. 1 Ekim'de bu görevden ayrılarak Ankara'ya geldi. Hariciye Vekâleti Siyasi İşler Müdürü olarak görevlendirildi.³¹⁵ Suad Davaz ve Hikmet Bayur, Hariciye Vekâleti'nin kurumsal yapısıyla ilgilenen ve merkez teşkilatın gelişmesinde önemli rol oynayan kişilerdendi. Her ikisi de ileride büyükelçi olarak görev yapacaklar, Suad Davaz kariyerini tamamen diplomatlığa vakfederken, Yusuf Hikmet Bayur, önce siyasi tarih profesörü olacak, ardından da Hint Tarihi ordinaryüs profesörlüğüne yükselecek ve Türkiye dış politikası hakkında yazan kişilerden biri olacaktır.³¹⁶

1922 yılında Büyük Millet Meclisi, saltanatın kaldırıldığını ilan ettiğinde İstanbul hükümetine bağlı memuriyetlerin askıya alınmasını da emretmişti.³¹⁷ Yurtdışında da tüm temsilcilikler geçici olarak Ankara hükümetinin Paris temsilcisi Ahmet Ferid [Tek] Bey'e bağlandı. Asker kökenli olan Ahmet Ferid Bey, 1918 yılında kısa süreliğine Kiev'de başkonsolos olarak görev yapmıştı. Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nde İstanbul mebusu iken, meclisin dağıtılması üzerine Ankara'ya gelen mebuslar arasındaydı.³¹⁸ Ankara hükümetinde kısa süreliğine Maliye vekilliği yapan

³¹³ Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, s. 204.

³¹⁴ Girgin, *age*, s. 120.

³¹⁵ Fahri Çoker (haz.), *Türk Parlamento Tarihi TBMM IV. Dönem, II. Cilt*, s. 435-436.

³¹⁶ Mehmet H. Şakiroğlu, "Bayur, Yusuf Hikmet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, [https://islamansiklopedisi.org.tr/bayur-yusuf-hikmet, son erişim: 23.06.2019]

³¹⁷ Findley, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform*, s. 390.

³¹⁸ Kızı Emel Esin babasının Ankara'ya geçişini şöyle anlatır: "İfham gazetesindeki ateşli üslûbu ile milliyetçi tutumu yayan ve Kuvva-i Milliye'nin beyannâmelerini çekinmeden neşreden Ferid Bey "Aznâvur mahkemesi" tarafından mahkûm edildi. Ferid Bey ilk önce dost ve akraba evlerinde, sonra kendi evinin çatı arasında saklandı. Kalamışdaki bu ev Osmanlı polisi tarafından basıldı. Fakat Müfide Hanımın sitemkâr sözlerine muhâtab olan polisler Ferid Beyi bulmadılar veya bulamadılar. O arada, Kuvva-i Milliye ile Fransızlar arasında bir mubâdele anlaşmasına varıldı. Bazı Fransız esirlerine karşılık, diğer iki Türk vatanperveri ile

Ahmet Ferid Bey, İcra Vekilleri Heyeti'nin 26 Ekim 1921 tarihli kararıyla, Paris temsilciliğine atandı.³¹⁹ Böylelikle Paris'te bir süreliğine İstanbul ve Ankara hükümetleri ayrı ayrı temsil edildi. Paris'te görev yaptığı süre içinde Ahmet Ferid Bey hem Ankara hükümetinin mesajlarını Avrupalı devletlere iletiyor hem de Avrupa'daki siyasal gelişmeleri düzenli olarak Ankara hükümetine bildiriyor, bunlara ek olarak da yurtdışında Milli Mücadele için toplanan maddi kaynakları toplanmasını organize ediyordu.³²⁰ Şubat 1923 yılında, Lozan görüşmeleri sürerken Ahmet Ferid Bey Paris'teki görevinden geri çağrıldı. Bir süre Dahiliye vekilliği yaptıktan sonra, 1925 yılında Londra, 1932 yılında Varşova ve 1939 yılında Tokyo büyükelçiliklerine atandı.³²¹

“Atatürk'ün Hariciye Vekili” unvanını taşıyan Tefik Rüşti Aras, 1925 yılında Hariciye Vekilliğine atandı ve 13 yıl boyunca bu görevi sürdürdü. Beyrut'taki Fransız Tıbbiyesini bitiren Tefik Rüşti Bey aslen doktordu, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin aktif bir üyesiydi. Mustafa Kemal ile arkadaşlıkları da bu döneme dayanmaktadır. Milli Mücadele döneminde Mustafa Kemal'in isteğiyle, 1920'de kurulan “resmi” Türkiye Komünist Fırkası'nın (TKF) kurucuları arasında yer aldı. Moskova'ya büyükelçi olarak atanan Ali Fuat Paşa ile birlikte Rusya'nın iç durumunu ve uygulamalarını yerinde incelemek için Moskova'ya gitti. 1923'te Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun başkanlığına getirildi.³²² Hariciye vekilliği sırasında önemli

Ferid Bey, Boğaziçinde bir dost yalısından alınarak bir Fransız muhribine getirildi ve Mudanyaya götürüldü.” Dr. Emel Esin, “Ahmed Ferid Tek (1877 – 25.XI.1971)”, *Türk Kültürü*, S. 110, Aralık 1971, s. 140.

³¹⁹ Esin, agm, s. 141.

³²⁰ Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, s. 142-146.

³²¹ Türk Ocakları'nın ilk başkanı Ahmed Ferid Bey, Milli Mücadele ve Cumhuriyet döneminde de yeni rejime üst düzey bir bürokrat olarak entegre olan Türkçü milliyetçilerden biriydi. Daha önce de belirttiğim gibi, 26 Ekim 1921-6 Şubat 1923 tarihleri arasında Ankara Hükümeti'nin Paris temsilciliğini yaptı. II. Meclis'te Dahiliye Vekilliği'ni yürüttüğü sırada bakanlıktaki yolsuzluklar ve Milli Mücadele'nin başında Mustafa Kemal'e muhalif olduğu iddiaları nedeniyle 21 Mayıs 1924'te istifa etmek zorunda kaldı. Ayrıntılı bilgi için Erol Akcan ve Recep Murat Geçikli, “Cumhuriyet'in İlk Dahiliye Vekili Ahmet Ferit (Tek) ve Görevinden İstifası”, *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 12, 2017, ss. 351-384. Ferid Bey, bir yıl sonra Londra Büyükelçiliği görevine atandı. Bu atama, Ferid Bey'i eleştirilerden uzaklaştırmak için yapılmış görünüyor ancak tamamiyle gözden düşmüş olsaydı, Londra gibi önemli bir 7 yıl boyunca merkezde görevlendirilmezdi diye düşünebiliriz.

³²² “Sayın Tefik Rüşti Aras'ın Özgeçmişi”, *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, [https://www.mfa.gov.tr/sayin-tevfik-rustu-aras_in-ozgecmisi.tr.mfa, son erişim: 19 Nisan 2021].

merkezlere çok sayıda ziyarette bulundu. Bu bakımdan Cumhuriyet Hariciyesi'nin en aktif ismi olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Tevfik Rüştü Aras'ın akıbeti de dikkat çekiciydi. 1937 yılında Atatürk, İsmet İnönü'nün istifasını talep etmiş, yerine başvekil olarak Celal Bayar'ı görevlendirmişti. Bu durumun ardından dönemin Hariciye Vekili Aras, İnönü'nün siyasi kariyerinin de son bulması adına, onun Washington'a büyükelçi olarak atanmasını sağlamaya çalışmıştı.³²³ Bu sayede İnönü'nün mebusluğu düşecek, böylece gelecekte de cumhurbaşkanı seçilmesi mümkün olmayacaktı. Aras, İnönü'nün daha önceleri Amerika'yı görmeyi arzu ettiğini söylemesinden hareketle bu fikrin aklına geldiğini söylemiş ancak İnönü'nün hışmına uğramıştı. İnönü bu öneriyi kesin bir dille reddetti. Nitekim cumhurbaşkanı olmaması için aleni olarak çalışan dönemin Dahiliye Vekili Şükrü Kaya ile Hariciye Vekili Aras'ın, cumhurbaşkanlığından sonra kurulan ilk hükümette olmasını engellemiş, Şükrü Kaya siyaset sahnesinden çekilmiş, Aras'ı ise 1939 yılında Londra'ya büyükelçi olarak atamıştı. Aras, kendi vekilliği döneminden de siyasi tasfiye türündeki bu tür atama kararlarına aşina olduğundan, "en azından Şükrü Kaya gibi açıkta bırakılmamasından" memnun kalmış olduğunu belirtmişti.³²⁴ Aras'tan önceki Londra Büyükelçisi Fethi Okyar'dı. Sonraki isim ise Rauf Orbay olacaktı. Bu bakımdan Londra Büyükelçiliği önemli siyasal figürlerin atandığı, prestijli merkezlerden biriydi. Aras'ın atanması da başlangıçta Londra'da memnuniyetle karşılandı. Ancak Umumi Kâtip muavini Feridun Cemal Erkin'in anılarına göre:

Yine, İkinci Dünya Savaşının patlamasından birkaç ay sonra, Büyükelçimiz [Tevfik Rüştü Aras] bir şifre raporunda İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Halifax ile görüşürken, Bakanın, kompromi'ye (yani ihtilafta tarafların karşılıklı fedakarlıklarla varacakları uzlaşma) taraftar oldukları tarzında bir sözünü bildiriyordu. Kompromi, o sırada birçok ilgililerin, bu arada Almanya Büyükelçisi von Papen'in sık sık ortaya attıkları bir dilek idi. Fakat bizim bilgimize göre, İngilizler böyle bir çağıra şiddetle karşı gelmekte ve çıkan savaşı tam zafere kadar götürmeye kararlı idiler. Bu sebeple, Saracoğlu, İngiltere Büyükelçisi Sir Hughe'ye Londra'dan aldığımız haberi biraz hayretle açıklamış. Sir Hughe yerinden fırlamış ve haberin kaynağını sormuş. Saracoğlu Dr. Aras'ın ismini vermiş. Sir Hughe "böyle bir şey katiyen

³²³ Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi*, Cilt 1, s. 121.

³²⁴ *Age*, s. 148.

olamaz” diye hemen kalkıp bürosuna dönmüş ve işi Londra’dan araştırmış. Lord Halifax verdiği cevapta ne son zamanlarda Dr. Aras’ı gördüğünü, ne de özellikle kompromi barışına razı olmak gibi Hükümetinin şiddetle karşısında bulunduğu gülünç bir söz sarf ettiğini bildirmiş.³²⁵

1942 yılı başında Foreign Office’ten randevu talep etmesine rağmen, randevu çok ileri bir tarihe verilince Aras, şu telgrafi çekmişti: “Görüşme imkanının bu derece ertelenmesi artık Londra’da (*persona non grata*) makbul sayılmadığım izlenimi veriyor.”³²⁶ Bunun üzerine Londra’dan dönen Aras, 1942 yılında emekliye ayrıldı. Aras, muhtemelen, uzun yıllar Dışişleri bakanlığı yapmış olmanın özgüveniyle fazla özerk davranmış, bu durum hem Londra’daki hem de Ankara’da yetkililerin tepkisini çekmişti. *Görüşlerim* adlı 1967 yılında kitabına yazdığı önsözde Aras, emekliliğe ayrılışını anlatırken, Londra Büyükelçiliği sırasında yaşananlardan çok iç politikadaki gerilimlere değinir:

Henüz genç ve dinç olduğum çağımda emekliliğimi istemeye zorlandım. Büyük Liderimizin daima önem verdiği liyakat ve hizmet kadar el üstünde tuttuğu vefâ çamurlara düşmüş ve yerine kurnazlıkların türüsü gelmişti. Atatürk’ün ölümünden sonraki iki dönemde de, itina ile hükümetten uzak tutuldum. Sebepleri aynı değildir. Sayın İnönü devrinde dış politikada görüş ayrılığı ve bu yüzden karşılıklı tavır ve hareketlerimizdeki hırçınlık buna başlıca âmil olmuştu. Yoksa bu görüş ayrılığı olmasaydı, Sayın Celâl Bayar Kabinesinde kalmaklığımın karşılığı olarak yine Sayın Celâl Bayar eliyle hükümet dışında bırakıldıktan sonra Sayın İsmet İnönü beni uzun zaman Londra’da bırakmazdı ve bırakmayacaktı sanırım.

1942 yılı ilkbaharında memleketime döndüğüm zaman gördüklerim beni Sayın İnönü’den biraz daha uzaklaştırmıştı. Tek Şef, tek parti formülü ile belirtilen rejimde, parti içinde parti olarak emirle bir de muhalifler düzeni kurulmuştu.

[...]

Sayın Celâl Bayar’ın Devlet Başkanlığı zamanında ise aramızdaki görüş ayrılığı yalnız bir mesele üzerinde değil, daha geniştir. Esasta, yani Mustafa Kemal’i anlayışlarımızdaki ve genel olarak dünya görüşümüzdeki başkalıkların ayrı ayrı payı vardı.³²⁷

Aras’ın bu ifadelerinden anlaşılabileceği üzere, muhtemelen Londra’dan çağırılarak ya da Londra dönüşü beklediği bir hükümet görevi vardı. Ancak bu boşuna bir beklentidir. Seçildiği günden savaşın sonuna dek İnönü, tamamen kendisine yakın

³²⁵ Erkin, *Dışişlerinde 34 Yıl*, s. 128.

³²⁶ Age.

³²⁷ Aras, *Görüşlerim*, s. 1-2.

kimselerden oluşan bir dış politika kadrosu oluşturmuştu, bu kadronun tepesinde de kendisi bulunuyordu. Bu eğilimin ne kadarının savaş koşullarından ne kadarının (tarafdarlarının iddia ettiği gibi Atatürk'ün tersine olarak) İnönü'nün otoriter eğilimlerinden kaynaklandığı tartışılmalıdır. Aras, bu bakımdan İnönü'yü otoriter, Atatürk'ü ise siyasal anlamda daha liberal bulanlardandı. Oysa savaş koşulları her yerde devlet başkanlarını dış politikanın doğal liderleri haline getirmişti. İnönü'nün savaş dönemi dış politika kadrosunun tepesinde yer alan iki isim Şükrü Saraçoğlu ve Numan Menemencioğlu'ydu. Aras'ın üç yıllık bir aradan sonra yeniden bu kadroya dahil olması mümkün olamadı. Emekliye ayrıldıktan Aras, daha muhalif bir duruş sergileyerek, uzun yıllar gazetelerde dış politika yazıları yazdı.

İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra göreve gelen Celal Bayar hükümetinde Hariciye vekilliğine Şükrü Saraçoğlu getirildi. Saraçoğlu, İnönü'ye yakın isimlerden biri olarak biliniyordu. Aslen İzmirli olup İzmir İdadisi ve Mülkiye Mektebi mezunu olan Şükrü Saraçoğlu da İzmir'de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir üyesiydi. 1915 yılında sağlık sorunları nedeniyle gittiği İsviçre'de Cenevre Üniversitesi Ulum-i Siyasiye ve İktisadiye şubesine kayıt yaptırmıştır.³²⁸ Burada Mahmut Esat [Bozkurt], Cemal Hüsnü [Taray] gibi isimlerle birlikte Cenevre Türk Yurdu'nu kurmuş ve Avrupa'nın en kozmopolit merkezlerinden biri olan İsviçre'de "Türk davasının haklılığı" üzerine faaliyetler yürütmüştür. Milli Mücadele'ye Ege bölgesinden katılmış, Celal Bayar'la İttihat ve Terakki döneminden süregelen iyi ilişkileri sonucu 1923'te onun tavsiyesiyle TBMM'ye seçilmişti.³²⁹ İkinci Meclis'te kısa süreliğine Maarif vekilliği yapmış, 1925 yılında Muhtelit Mübadele Komisyonu başkanlığına getirilmiştir. 1927 seçimlerinden sonra İnönü'nün kurduğu hükümette 1930 yılına kadar Maliye bakanlığı yapmıştır. 1931 yılında Osmanlı borçlarını görüşmek üzere Paris'teki görüşmelere katılmıştı. 1933 yılında ise bu kez Adliye vekilliğine atanmış ve 1937'ye kadar İnönü hükümetlerinde bu görevde bulunmuştu. Kasım 1938'de Hariciye vekilliğine getirildiğinde, halihazırda ciddi bir diplomatik birikimi vardı. Ocak 1939'da Fransa'nın Ankara Büyükelçiliği'ne atanan René Massigli, Saraçoğlu'nu selefi Tevfik Rüştü Aras'ın aksine daha sessiz ve ancak daha

³²⁸ Gürbüz Arslan, *Şükrü Saraçoğlu'nun Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri (1886-1953)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2017, s. 20.

³²⁹ *Age*, s. 37-38.

net biri olarak tanımlıyor, “bir Levanten ya da Arap değil, tam bir Türk” olduğunu söylüyordu.³³⁰ Nazi-Sovyet Paktı’nın imzalanmasının hemen ardından Saraçoğlu Eylül 1939’da Sovyetlerle yeni bir dostluk ve tarafsızlık anlaşması için nabız yoklamak üzere Moskova’ya gitti.³³¹ Ancak bu görüşmelerden eli boş dönmekle kalmadı; üç gün olarak planlanan ziyareti Sovyet tarafının oyalamaları nedeniyle 23 güne uzamıştı.³³² Onur İşçi, hem kişisel olarak hem de Türk dış politikası açısından tatsız bu gelişmelerin ardından, Saraçoğlu’nun Almanya’nın Sovyetlere saldırdığı haberini alması üzerine Ankara’nın ünlü Karpiç Baba Lokantası’nda zeybek oynamaya kalkmasına şaşırmanın gerektiğini belirtir.³³³ Nitekim savaş sırasında Saraçoğlu’nun zaman zaman İngilizci olduğu söylenecek,³³⁴ 1942’de başlayan başbakanlığı sırasında uygulanan Varlık Vergisi ve ekonomi politikaları ile Türkçü-Turancılara müsamaha gösterdiği gerekçesiyle sosyalistler tarafından “faşist” olarak nitelendirilecekti.³³⁵ Kesin olan şeye gençliğinden beri tutarlı bir milliyetçi ve bilhassa 1939’dan sonra tutarlı bir Sovyetler Birliği karşıtı olmasıdır.

Hariciye vekilleri Cumhuriyet dış politikasının görünen yüzünü ortaya koyarken, kâtib-i umumi ya da genel sekreter olarak da anılan müsteşarlar ise vekâletin iç işleyişi ve kurumsallaşmasıyla ilgileniyorlardı. Bu dönemde görev yapmış isimler sırasıyla Suad Davaz, Tefik Kâmil Koperler, Ahmet Hikmet Müftüoğlu, Ali Şevki Berker, Mehmed Enis Akaygen, Numan Menemencioğlu, Cevat Açıkalın ve Feridun Cemal Erkin’dir. Numan Menemencioğlu’na kadar görev yapmış müsteşarlar, Osmanlı Hariciyesi merkez teşkilatında çalışmış ve nezaret deneyimi ve bilgisi haiz kişilerdi. Bu isimler Numan Bey’in müsteşarlığa atandığı 1929’a kadar Hariciye’nin kurumsallaşmasında bir geçiş dönemini oluşturdular. Ancak asıl olarak 1 Temmuz 1929’dan, 16 Ağustos 1942’ye kadar genel sekreterlik görevini yürütecek Numan Menemencioğlu’nun bakanlığın kurumsallaşması ve profesyonelleşmesi üzerinde

³³⁰ Massigli, *age*, s. 65.

³³¹ Onur İşçi, *Turkey and the Soviet Union*, s. 62.

³³² Arslan, *age*, s. 126.

³³³ İşçi, *Turkey and the Soviet Union*, s. 73.

³³⁴ *Age*, s. 81.

³³⁵ Rasih Nuri İleri (der.), *Kırklı Yıllar – 3, 1945 İGB Davası*, TÜSTAV Yayınları, İstanbul, 2003.

büyük etkisi vardır.³³⁶ 1939 yılının ilk günlerinde Hariciye’de göreve başlayacak Mahmut Dikerdem’in aktardığına göre,

Atatürk döneminde Tevfik Rüştü Aras Türk Hariciyesinin başıydı ama bakanlığın iç düzeniyle pek uğraşmazdı. Zaten buna vakti de olmazdı. Çünkü bütün uluslararası konferanslara, Cenevre’deki Milletler Cemiyeti (S.D.N) toplantılarına hep kendisi katılırdı. Bakanlığın iç yönetimini Genel Sekreter’in otoritesine bırakmıştı. Genel Sekreter Numan Menemencioğlu’nun ise Hariciye’de dostundan çok düşmanı, seveninden çok sevmeyeni vardı. Yakın çevresinin dışında kalanlar onun özel yaşamını eleştirir, keyfi buldukları idaresine kızar, fakat üstün yeteneklere sahip bir diplomat olduğunda birleşirlerdi. Atatürk’ün olduğu kadar İnönü’nün de güven ve beğenisini kazanan Menemencioğlu Hariciye’nin tek hâkimi haline gelmişti. O kadar ki, en önemli siyasal sorunlardan tutun da en basit idari işlere kadar her konu, onun iki dudağı arasından çıkacak karara bağlanmıştı. Örneğin, dış temsilciliklerimize her ay gönderilen diplomatik kuryeleri bile Numan Bey kendisi seçerdi.³³⁷

Menemencioğlu, bakanlıktaki siyasi daireler üzerinde tam bir nüfuz sahibiydi. Fransa, İngiltere, Almanya, Amerika gibi ülkelerden sorumlu Birinci Daire, Doğu Avrupa, Sovyetler, Balkanlar ve Yunanistan’dan sorumlu İkinci Daire ve Ortadoğu ülkelerinden sorumlu Üçüncü Daire Menemencioğlu tarafından etkili biçimde yönetiliyordu.³³⁸ Fransa’nın Ankara Büyükelçisi René Massigli, onun Hariciye teşkilatının temel direği olarak vekâlet üzerinde yadsınamaz bir otoritesi olduğunu gözlemlemişti.³³⁹

Menemencioğlu, Hariciye’de yeni memurların yetişmesi meselesini oldukça önemsiyordu. Münir Ertegün’ün özel arşivinden çıkan bir telgrafa göre, Menemencioğlu, Münir Bey’den “memurların çalışma tarzı, toplumdaki konumlarını da ihmal etmeden ahlak ve genel durumları hakkında altı ayda bir yazılacak şahsi ve özel mektuplarla kendisini aydınlatmasını, genç memurları yetiştirmek hususunda mesai harcamasını, özellikle de iktisadi bilgi ve araştırmaların özellikle dikkate

³³⁶ Sert, *Memory of an Institution*, s. 114.

³³⁷ Mahmut Dikerdem, “Hariciye Çarkı, Anılar”, *Mahmut Dikerdem Eserler*, “Salon Verir, Sokak Alırız” derlemesi içinde, (der.) E. Zeynep Güler, Yazılama Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 510; Sert, *Memory of an Institution*, s. 114-115.

³³⁸ Weisband, *age*, s. 35-36.

³³⁹ Massigli, *age*, s. 78.

alınmasını rica etmişti”.³⁴⁰ Yine Menemencioğlu döneminde Hariciye’de göreve başlayan Oğuz Gökmen de genel sekreterin mesleğe aldığı gençlerle, eski diplomatlar arasında ortaya çıkacak gerilimi şöyle anlatmaktaydı:

Numan Bey kendi zamanında mesleğe aldığı ve doğum tarihleri bizimkilerden beş, altı hatta yedi, sekiz yıl daha erken bazı gençlere büyük umut bağlamış ve onlara ‘Les espoirs’ sıfatını takmıştı. Gerçekten çok zeki, kabiliyetli ve fevkalade yetişmiş bu promosyon, zamanla kendilerine gösterilen bu teveccüh ve iltifatın verdiği bir cesaret ve aşırı güvenle, kendilerinden eskilere bir hor bakma, onlara adeta küçümser bir tavır almaya başladılar. Kendi aralarında onlardan bahsederken ‘Les Poires’ -armutlar- demekten zevk alır olmuşlardı. Umutlar, armutlar daha sonraları Hariciye’de çeşitli kliklerin ortaya çıkmasına, birbirine zıt ve çelişkili fikirlerin kemikleşmesine yol açacaktı.³⁴¹

1934 yılında Hariciye’ye giren Selahattin Ülkümen de “o zaman Dışişleri demek Numan Menemencioğlu demektir. [...] Etrafında toplanan gençler, Numan Bey’in “espoir”ları diye anılırlardı” diyerek Oğuz Gökmen’i doğrular.³⁴² Dahası, göreve başladığı sırada vekâlette “Bu bakanlıkta ya ‘Numanist’, ya ‘Akselist’ ya da ‘Arasist’ olacaksın, yoksa sittin sene geçse sana ancak pastanın kırıntıları kalır” dendiğini aktarıyordu.³⁴³ Yine 1936’da Genel Sekreter Özel Kalem’inde göreve başlayan Melih Esenbel’in eşi Emine Esenbel’in aktardığına göre; Numan Menemencioğlu’nun bakanlıktaki siyasi nüfuzu nedeniyle, etrafında “kendilerine istikbal arayan bir grup Hariciyeci” oluşmuş ve Numan Bey’in etrafından ayrılmadıkları için onlara “Numanyanlar” adı takılmıştı.³⁴⁴ Buna karşılık, bakan Tefik Rüştü Aras’ın damadı olan Fatin Rüştü Zorlu’nun etrafındakilere de “Damatyan” adı verildiğini ifade ediyor, hatta 1936 yılında mesleğe başlayan eşine “Numanyan mısın, yoksa Damatyan mısın?” sorusunun sorulduğunu aktarıyordu.³⁴⁵

Menemencioğlu’nun yakınlarını kolladığı ve bazı genç isimlerin de “ilerlemelerini devamlı surette kösteklemekten geri kalmadığı” kimi zaman

³⁴⁰ Öztürk, *agt*, s. 98.

³⁴¹ Oğuz Gökmen’den akt. Sert, *Memory of an Institution*, s. 612.

³⁴² Ülkümen, *Bilinmeyen Yönleriyle Bir Dönemin Dışişleri*, s. 15.

³⁴³ *Age*, s. 15.

³⁴⁴ Osman Öndeş, *Bin Renk Bir Ömür. Sefire Emine Esenbel’in Anıları*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2004, s. 160.

³⁴⁵ *Age*, s. 159.

şikâyetlere konu olmuştur.³⁴⁶ 13 Ağustos 1942’de Hariciye Vekilliği’ne getirilmesi de “eski tüfek” büyükelçilerin şikâyetlerine neden olmuştu. İsmet İnönü’nün notlarına göre Hamdullah Suphi, Hüseyin Ragıp Baydur gibi isimler Menemencioğlu’nun atanmasından memnun olmamışlardı.³⁴⁷ Behiç Erkin ise Menemencioğlu’nun vekilliğe atanmasıyla ilgili şunları yazıyordu: “Bu tayin beni hem müteessir etti, hem de bana ümit verdi. Müteessir etti, çünkü Bakanlık’ta ikinci olarak yaptığı tahrifatı birinci olarak büsbütün arttıracaktı. Ümit verdi, bakanlar yerinde çok kalamazlar, bu suretle günün birinde Dışişleri bu zattan kurtulur.”³⁴⁸

Menemencioğlu pek çok önemli uluslararası müzakere de yer almış bir isimdi; Türkiye’nin Milletler Cemiyeti’ne girişi, Balkan Antantı, Montrö Boğazlar Konferansı, Sadabad Paktı, Nyon Konferansı ve Hatay sorunun müzakerelerinde aktif rol oynamıştı.³⁴⁹ Büyükelçi René Massigli onun müzakereciliğine duyduğu hayranlığı saklamaz; müzakereciliğin tüm ustalıklarına hâkimiyeti, dildeki yetkinliğiyle argümanlarını temellendirmedeki becerisi, geniş kültürü ve deneyimiyle, başka bir yüzyılda Osmanlı tarihinin büyük vezirleri arasında yerini alabileceğini söyler.³⁵⁰

Savaş döneminde Dışişleri kurumu içinde en etkili isim olarak Numan Menemencioğlu gösterilir. Menemencioğlu hem hükümet içinde hem de uluslararası politika aktörleri arasında oldukça saygın bir konumdaydı. Selim Deringil, Menemencioğlu’nun bakanlık üzerindeki güçlü etkisi hakimiyetinin 1944 yılında bakanlıktan azledilip Paris’e büyükelçi olarak gönderilmesinin nedenleri arasında görülebileceğini söyler.³⁵¹ İnönü’nün Menemencioğlu’nu görevden aldıktan sonra “üzerimden büyük bir ağırlık kalktığını hissediyorum. İki senedir Menemencioğlu’nun kapislerini çekiyorum. Evet iyi bir müzakereci idi, ama gene de ondan ayrılmanın zamanı gelmişti” dediği söylenmektedir.³⁵² Cemil Koçak’a göre ise, Menemencioğlu’nun bakanlıktan ayrılması değişen savaş koşullarında politik bir hamledir.³⁵³ Zira Boğazlardan geçen ticari Alman gemilerinin silah taşıdığının ortaya

³⁴⁶ Erkin, *Dışişlerinde 34 Yıl*, s. 26, 33, 40.

³⁴⁷ İnönü, *Defterler*, s. 250-252.

³⁴⁸ Erkin, *Hâtırat*, s. 528.

³⁴⁹ Güçlü, *Eminence Grise of the Turkish Foreign Service: Numan Menemencioğlu*, s. 44-45.

³⁵⁰ Massigli, *Mission à Ankara*, s. 78.

³⁵¹ Deringil, *Denge Oyunu*, s. 50.

³⁵² Akt. *age*, s. 49.

³⁵³ Koçak, *Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, Cilt 2, s. 250.

çıkmasının ardından, Müttefikler Türkiye’yi şiddetli bir biçimde protesto etmiş ve Almanların gerilediği ve Müttefiklerin güçlendiği 1944 yılında, bu ihmal ya da göz yummanın sorumlusu olarak Menemencioğlu gösterilmişti. İsmet İnönü ise defterine, sürece ilişkin “Numan’ın hataları, aldanması ve inadı. Numan’ı vekâletten çekmek lazım olduğuna Başvekil ile karar verdik” notunu düşünüyordu.³⁵⁴ Türkiye’nin yürüttüğü “denge oyununda” Alman tarafını idare eden Menemencioğlu, 1944 yılında oyun dışı bırakılmıştı. Böylece Müttefikleri memnun edecek bir değişiklik gerçekleşmiş oldu. Öte yandan bakanlıkta dönemin genel sekreter muavini olan Feridun Cemal Erkin’in aktardığına göre Menemencioğlu “başkanın [Saraçoğlu] arabuluculuğu ve ricası üzerine” Paris’e atandı.³⁵⁵ 1956 yılına kadar Paris büyükelçisi olarak görev yaptı.

Hukuk-u Düvel Profesörü Cemil [Bilsel] yine *Hukuku Düvel – Devletler Arasında Münasebat* ders kitabında, vekâletler içinde Hariciye Vekâleti’nin, faaliyeti kanun çerçevesine en az dayanan vekâlet olduğu saptamasını yapar. Zira diplomasi faaliyeti kanunlara göre değil, siyaset icaplarına göre idare olunmaktadır.³⁵⁶ Bu saptama, yazıldığı 1934 yılında henüz tamamlanmamış olan Hariciye kurumsallaşmasının eksikliğini göstermesinin yanında, mesleğe atfedilen şahsiliğinin bir başka ifadesi olarak okunmalıdır.

Hariciye Vekâleti’nin kurumsal yapısı ve personeline ilişkin ilk hukuki düzenleme, 1927 yılında çıkarılan 1154 sayılı *Hariciye Vekâleti Memurin Kanunu* ile yapılmıştı.³⁵⁷ Bu kanunla meslek memurlarının tayin ve terfi esasları, idari memur ve uzman kadrolarının oluşturulması gibi hususlar düzenlenmiştir. Kanunun 2. maddesine göre, meslek memurluğuna kabul için bir yüksek okuldan mezun olmak ve Fransızca bilmek meslek memurluğuna kabul olmak için temel koşullar olarak belirlenmişti. Şayet adaylar arasında yüksekokul mezunu yoksa mesleğe ilişkin temel bilgilere sahip ve yine Fransızca bilenler de meslek memuru olarak seçilebilirlerdi. Ancak bu kişilerden kariyerleri boyunca her bir seviyede bir yıl daha fazla hizmet

³⁵⁴ İnönü, *Defterler*, s. 302.

³⁵⁵ Erkin, *Dışişlerinde 34 Yıl*, s. 141.

³⁵⁶ M. Cemil [Bilsel], *age*, s. 35.

³⁵⁷ “Hariciye Vekâleti Memurin Kanunu”, Kanun No: 1154, 25 Haziran 1927.

vermeleri beklenmekteydi. Yine kanuna göre elçilerin, hükümetçe görülecek lüzum üzerine, meslek haricindeki zevattan da seçilebileceği belirtilmektedir.

Menemencioğlu'nun müsteşarlığa geldiği yıl, Hariciye Vekâleti'ne yeni alınacak memurlar için bir sınav talimatnamesi oluşturulmuştur.³⁵⁸ Bu tarihten yaklaşık bir ay önce Londra Büyükelçisi Ahmet Ferid Bey ile Numan Bey arasında geçen mektuplaşma, böyle bir talimatnameye neden ihtiyaç duyulduğunu veciz biçimde özetler: Ahmet Ferid Bey, 30 Ekim 1929 tarihinde Numan Bey'e yazdığı mektupta, başkâtip Feridun [Cemal Erkin] Bey'in hiç hak etmediği halde terfi etmek istediğini, terfi ettirilmeyince de sefaret içinde şikâyetle bulunarak disiplini bozduğunu, hatta tepki olarak hastalığını öne sürerek 29 Ekim tebrikatına katılmadığını yazarak, başkâtibin merkeze naklini rica ediyordu.³⁵⁹ Müsteşar Numan Bey de 7 Kasım 1929'da verdiği cevapta, Feridun Bey'in bu davranışlarının nedenini mesleğe girişindeki "gayritabiiliğe" bağlamış ve gençlerin artık vekâlette önce üçüncü kâtip olarak evrakta göreve başlayacaklarını ve mesleğe sınavla alınacaklarının hazırlıklarını yaptıklarını yazmış, Feridun Bey de derhal merkeze çağırılmıştı.³⁶⁰ Numan Bey'in bahsettiği "gayritabiilik", Feridun Bey'in vekâlete herhangi bir değerlendirmeye tabii tutulmadan, Şükrü [Saraçoğlu] ve Fethi [Okyar]'ın referansı ile girmiş olmasıydı.³⁶¹ Mahmut Dikerdem'in anıları, Ahmet Ferid Tek'in özel arşivlerinden çıkan bu mektupları doğrular niteliktedir. Dikerdem'e göre Feridun Cemal Erkin "hırslı, hırçın ve alıngandı":

Numan Bey de kendisini takdir eder fakat pek sevmezdi. Nitekim Bakan olduğu zaman Genel Sekreterliğe Merkezde tek aday Feridun Cemal Bey olduğu halde onu atlayarak Moskova'dan Cevat Açıkalın'ı çağırıp bu göreve getirdi. Menemencioğlu'na karşı Erkin'in en büyük kozu, Şükrü Saraçoğlu'nun sevgi ve kayırması idi. Önce Dışişleri Bakanı sonra da Başbakan olarak Saraçoğlu, Feridun Cemal Erkin'i kuvvetle desteklemiş, onun yükselmesine yardımcı olmuştur.³⁶²

³⁵⁸ BCA, 30-18-1-2 / 6-60-3. (11.12.1929)

³⁵⁹ "Ahmet Ferid Bey'den Numan Bey'e mektup", AFT 1-4-17, Tek-Esin Vakfı Arşivi.

³⁶⁰ "M. Numan Bey'den Ahmet Ferid Bey'e mektup", AFT 1-4-18, Tek Esin Vakfı Arşivi.

³⁶¹ Erkin, *Dışişlerinde 34 Yıl*, s. 13-14.

³⁶² Mahmut Dikerdem, "Hariciye Çarkı, Anılar", s. 527.

Hariciye'ye giriş sınavı ilk olarak Aralık 1932 tarihinde yapılmış, sınava katılan beş aday içinden Fatin Rüştü, Adile Maksudî Hanım ve Hikmet Hayrı sınavı kazanan ilk isimler olmuştur.³⁶³ Sınav komisyonunun başkanı da genel sekreter Numan Menemencioğlu'ydu. Hariciye'ye girmek için sınav zorunluluğu 1933 yılında çıkarılan 2223 sayılı ikinci bir teşkilat kanunu ile yasalaşmıştı. Bu kanuna göre, "Hariciye mesleki ile alakadar olan ve yüksek Devlet mektepleri hukukunu temin ettiği Maarif Vekâletince tanınan yüksek bir mektepten mezun olmaktan ve garp lisanlarından laakal birisine vakıf bulunmak ve Hariciye Vekâletinde müteşekkil imtihan komisyonu huzurunda açılan müsabakada kazanmak" kriterleri belirlenmiştir.³⁶⁴ İlk kanundan farklı olarak, bu kanunda Fransızca dili zorunlu bir dil olarak belirtilmemiştir. Yine bu hukuksal düzenlemelerde teşkilatta hangi derecelerde kaç memur istihdam edileceğini ve bu memurlara verilecek maaş miktarları belirtilmektedir. 1938 yılında da üçüncü bir Hariciye kanunu düzenlenmiş, bu kanunda da yine kaçınıcı derecede kaç memur istihdam edileceği ve bu memurlara verilecek maaşlar belirtilmiştir.³⁶⁵ Bu kanunlardan da takip edilebildiği gibi, zaman içinde hem Dışişlerine personel alımı standartlaştırılmaya çalışılmış hem de istihdam edilen personel sayısı ve niteliğinde bir artış olmuştur. Yine de vekâletteki atamalara yönelik liyakatsizlik ve kayırmacılık eleştirileri sürmüştür. Örneğin Behiç Erkin, Paris'e geldiği sırada büyükelçiliğin personelini yeterli bulmamıştı.³⁶⁶ Ona göre hem kâtip sayısı az hem de mevcut personelin liyakati de yeterli değildi. Zaman zaman görevde yükselmelerin liyakatsiz ve etkili kişilerin yakın çevrelerinde olup olmamaklığına göre yapıldığına dikkat çekiyordu.³⁶⁷

³⁶³ Semin Günver, "Dışişleri Meslek Memurluğu", *Çağdaş Türk Diplomasisi 200 Yıllık Süreç* içinde, s. 739.

³⁶⁴ "Hariciye Vekâleti Teşkilatı Kanunu", Kanun No. 2223, 25 Mayıs 1933.

³⁶⁵ "Hariciye Vekâleti Teşkilat Kanunu", Kanun No. 3312, 14 Ocak 1938.

³⁶⁶ Erkin, *Hâtırat*, s. 430-431.

³⁶⁷ Örneğin Paris Başkonsolosu Cevdet Dülger'in Türk öğrencilerin Paris'ten sevk edilmesinde gösterdiği başarılar nedeniyle terfi ettirilmesini eleştirir, ona göre Dülger'den çok daha "fedakârane" çalışanlar olmuştur. Bu terfiinin Dülger'in, o sırada Dışişleri Umumi Kâtibi olan Numan Menemencioğlu'nun "sadık adamlarından arasında" olmasına bağlıyordu. *Age*, s. 475. Benzer biçimde 1939-1940 yılları arasında Varşova büyükelçisi olan ve Polonya'nın işgalinden sonra Polonya hükümeti ile birlikte Fransa'ya gelen Cemal Hüsnü Taray'ı da "Şükrü Saraçoğlu'nun dostu imiş diye, memleketimizi her yerde rezil etmektedir" şeklinde ağır sözlerle eleştirmektedir. *Age*, s. 477.

Elçilik ve büyükelçilik atamalarının hükümetin gördüğü lüzum üzerine Hariciye dışındaki isimlerden de yapılabileceğinin kanunen mümkün olduğunu görmüştük. Esasen hükümet eliyle yapılan bu atamaların tamamen politik kararlar olduğu da diplomasi literatürü içinde de sıklıkla belirtilir.³⁶⁸ Erken Cumhuriyet döneminde büyükelçi olarak atama, önemli siyasal figürleri kırıncı olmadan merkezden uzaklaştırmak için sıkça başvurulmuş bir yöntem olmuştu. Öte yandan bu durum Türkiye'ye özgü bir durum değildir. Normal bürokratik prosedürlerin üzerinden kolaylıkla atlanabilen siyasal kriz dönemlerinde, büyükelçi atamaları da bu tür politik anlamlar kazanabiliyordu. Michèle Cointet makalesinde, Vichy döneminde yapılan benzer atamalardan bahseder; önemli politik figürler, eski içişleri bakanları merkeze uzak ya da yakın yerlere büyükelçi olarak atanmışlardı.³⁶⁹ Atanan isimler içinse bu görevlendirmeler, içinde bulundukları politik güçlükten uzaklaşmak, yurtdışında görece konforlu bir yaşam sürmek, iç politikadaki çekişmelerden uzak kalmak, içtenlikle bağlı oldukları cumhuriyeti dış dünyada temsil etmek gibi anlamlara geliyordu, tabii merkezde artık pek de istenmediklerinin farkında olarak.

Bu tür atamaların ilk örneği, Ali Fuat [Cebesoy] Paşa'nın 1920 yılında Moskova Büyükelçiliği'ne atanmasıdır. Milli Mücadele'nin önemli kumandanlarından Ali Fuat Paşa, Gediz Muharebesi'nde yaşanan başarısızlık, düzenli orduya geçiş döneminde Çerkez Ethem gibi gruplara yakınlığı nedeniyle gözden düşmüştü. Bunun üzerine Mustafa Kemal, onu Moskova'ya sefir olarak yollamaya nasıl karar verdiğini Nutuk'ta şöyle yazar: “Efendiler, artık Ali Fuat Paşa'nın Garp Cephesi'ne kumanda edemeyeceğine kani olmuşum. O günlerde Moskova'ya da bir sefaret heyeti göndermek lüzumu karşısında bulunuyorduk. O halde, Fuat Paşa Sefir-i Kebîr olarak Moskova'ya gidebilirdi.”³⁷⁰ Ali Fuat Paşa merkezden, en az merkezdeki görevi kadar önemli görünen bir görev verilerek uzaklaştırılmıştı. Oysa bu yeni görevinin ne kadar önemli olduğu tartışmalıdır. Feroz Ahmad'a göre bu atama “Cebesoy'a duyulan bir

³⁶⁸ Kessler, *Les ambassadeurs*, s. 18.

³⁶⁹ Michèle Cointet, “Communiquer avec le monde : les ambassades”, *Vichy capitale (1940-1944)*. (ed) Michèle Cointet, Perrin, Paris, 1993, ss. 224-254. [<https://www.cairn.info/vichy-capitale-1940-1944--9782262010133-page-224.htm>]

³⁷⁰ Atatürk, *Nutuk*, s. 442. Behiç Erkin de hatıratında Ali Fuat Paşa'dan duyulan memnuniyetsizliği, paşanın Eskişehir civarında Çerkez Ethem kuvvetlerine yönelik tutumu olduğunu, Mustafa Kemal'in düzenli ordu isteğine karşılık Ali Fuat Paşa'nın çetelere müsamahakâr tutumu olduğunu yazar. Erkin, *age*, s. 202.

güvenin işareti olmak çok, [Mustafa Kemal'in] bir askeri komutan olarak Cebesoy'dan duyduğu memnuniyetsizliğin bir göstergesi"dir.³⁷¹ Zira Moskova'ya ulaştıktan kısa bir süre sonra imzalanan dostluk anlaşması için yapılan müzakereler Mustafa Kemal'in kişisel gözetimi altında, Ankara'da çoktan gerçekleşmiştir. Ahmad'a göre, şayet "Moskova'da önemli müzakereler yürütülecek olsaydı, Mustafa Kemal kesinlikle itibarsız bir general değil, profesyonel bir diplomat gönderirdi".³⁷² Gerçekten de bu önemli müzakereleri daha ziyade Yusuf Kemal Bey ve Rıza Nur gibi deneyimli isimli yürütmüş; Ali Fuat Paşa'nın katkısı sembolik düzeyde kalmıştır. 15 aylık büyükelçiliği boyunca Ali Fuat Paşa'nın Bolşevikliğe karşı mesafesi ve buradaki Türk-Müslüman topluluklara ilgisi telgraf ve raporlarına yansımaktadır; Ali Fuat Paşa aynı zamanda Sovyetler'de bulunan Enver, Cemal ve Halil Paşalar gibi İttihatçı paşalarla da ilişki kurmakla görevlendirilmişti.³⁷³ Ali Fuat Paşa, Moskova'da hem İttihatçılar hem de olası Bolşevik cereyanlar hakkında da istihbarat görevi yürüttü. Nisan 1922'de Türkiye'ye döndü. Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Orbay, Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy gibi önemli Milli Mücadele liderleri arasındaki siyasal çekişmeler Milli Mücadele sonrası iyice görünür hale geldi. 1926'da komutanların İzmir Suikastı iddiaları ile siyasal yaşamdan tasfiyelerine kadar, cumhuriyetin ilanı, hilafetin kaldırılması, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulması bir dizi politik olayla, bu fikir ayrılıkları daha da su yüzüne çıkacaktır.³⁷⁴

Ali Fethi [Okyar] da iç siyasette yaşadığı krizlerin ardından 1925 yılında önce Paris'e, 1934 yılında ise Londra'ya atanan önemli siyasal figürlerden biriydi. 1925 yılında başvekil iken çıkan Şeyh Said İsyanı sonrası hükümet düştü ve Fethi Bey Paris Büyükelçiliği'ne atandı. 1930 yılında ise Atatürk'ün ricasıyla kurduğu Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın beklenmedik başarısı üzerine kapatılmasının ardından 1934 yılında barış çubuğu olarak uzatılan Londra büyükelçiliğini kabul etmişti.

³⁷¹ Feroz Ahmad, "The Role of Ali Fuat Cebesoy in the Turkish Revolution", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 4, No. 3, 1973, s. 365.

³⁷² Agm.

³⁷³ Bkz. Çağdaş Taylan Salın, "Ali Fuat (Cebesoy) Paşa'nın Moskova Sefirliği (21 Kasım 1920-10 Mayıs 1922)", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2020.

³⁷⁴ Bkz. Erik Jan Zürcher, *Millî Mücadele'de İttihatçılık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Bir diğerk Cumhuriyet aydını Hamdullah Suphi [Tanrıöver], Türk Ocaklarının 1931 yılında kapatılmasının ardından Bükreş’e önce orta elçi olarak atanmış, ardından büyükelçiliğe terfi ederek 1944 yılına kadar 13 yıl Romanya’da çalışmıştı. Türk milliyetçiliğinin önde gelen isimlerinden olan Tanrıöver, 27 yıl Türk Ocakları’nın başkanlığını yapmış, Milli Mücadele’ye “milli hatipliğiyle” katkılarda bulunmuştu. Ocakların 1931 yılında kapatılmasının ardından kendisinden Bükreş, Belgrad ve Kahire elçiliklerinden birini seçmesi istenmiş, o da Bükreş’i tercih etmiştir.³⁷⁵ Baydar, kaleme aldığı Tanrıöver’in anılarında, onun Türk Ocakları’nın kapatılmasından sonra Türkiye’den uzaklaşmayı hayırlı bulduğunu aktarır.³⁷⁶ Bükreş’e gitmelerini istemeyen eşi Saide Hanım “Bükreş’e gitmeyelim. Diyorlar ki, Hamdullah Suphi, bir Bükreş elçiliğine Türk Ocaklarını sattı” dediğinde Tanrıöver “Olmaz Saide, beni burada yaşatmazlar, Kalemimi kullandırmazlar. Bir ‘Kara Tehlike’ diye yazdım, başıma gelmedik bela kalmadı. ‘Bu sesi koruyalım’ diye bir yazı yazdım, bütün şimşekleri üstüme çektim. Yok, bana burada yazı yazdırmazlar” diyerek yanıt vermişti.³⁷⁷ Tanrıöver burada, ocakların kapatılmasından önceki süreçte aleyhine estirilen muhalefeti kastetmekteydi. “Kara Tehlike” yazısı muhtemelen Ocak içinde rekabette olduğu ve Türk Ocaklarını, İtalya’dan mülhem, bir “karagömlökliler” ordusu haline getirmeye çalışmakla itham ettiği Reşit Galip’le çekişmeleri ile ilgiliyken, “Bu sesi koruyalım” yazısı da 1930 yılında kurulan muhalefet partisi Serbest Cumhuriyet Fırkası’na verdiği destek üzerineydi.³⁷⁸ Türk Ocakları’nı kapatarak CHF’ye entegre Halkevleri gibi daha organik bir teşkilat kurmak istenirken, Tanrıöver de iç siyasetteki tutumları nedeniyle eleştiriliyordu. Bu bakımdan endişelerinde haklıydı, ülkede kalırsa bağımsız bir gazeteci ya da aydın olarak yazılar kaleme alması, kendini ifade etmesi çok mümkün olmayabilirdi. Bu nedenle büyük ismi ve hizmetlerine karşılık kendisine sunulan büyükelçilik pozisyonunu kabul etti.

³⁷⁵ Ahmet Yıldız, “Hamdullah Suphi Tanrıöver”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce C.4 Milliyetçilik* içinde, (ed.) Tanıl Bora, Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 642-643.

³⁷⁶ Mustafa Baydar, *Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları*, Menteş Kitabevi, İstanbul, 1968, s. 153.

³⁷⁷ *Age*, s. 154.

³⁷⁸ Samet Ağaoğlu, *Babamın Arkadaşları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 171, 210.; SCF ile ilişkilendirilmesi üzerine bkz. Füsun Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete: Türk Ocakları (1912-1931)*, İletişim Yayınları, İstanbul. 2004, ss. 344-351.

İsmet İnönü, cumhurbaşkanlığına gelmesiyle iç siyasette küskünlerle barışma politikası izlemiş ve 1939 yılında bu isimlerden biri olan Rauf Orbay’la da temasa geçerek yeniden kendisini yeniden siyasete davet etmişti. Orbay, Milli Mücadele’den sonra Ali Fuat Cebesoy ve Kâzım Karabekir ile birlikte Mustafa Kemal’e karşı yürüttükleri muhalefetle öne çıkmış, önce Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nı kurmuş, fırkanın kapatılmasından sonra milletvekilliği devam ederken İzmir Suikastı davasıyla yargılanmış ve mahkûm olmuştu. Geriye dönük olarak çıkarılan bir hükümet beyannamesiyle İstiklal Mahkemesi’nin mahkumiyet kararı bozuldu ve bu iade-i itibarla siyasete dönen Rauf Orbay, 1942 yılında Londra Büyükelçisi Tevfik Rüştü Aras’ın yerine Londra’ya gönderildi.³⁷⁹ Orbay, Londra’da memnuniyetle karşılandı, yazdıklarına göre kendisi de Londra’ya gitmeyi memnuniyetle kabul etti: “1905’ten beri çeşitli vazifelerle gidip gelişler ve zaman zaman uzunca kalışlarla, temasını muhafaza ve öteden beri matbuatını ve siyasi hayatını muntazaman takip ettiğim Londra’da, birçok kulüplere dahil olduğum için İngiliz ricali arasında bir hayli dostlarım da vardı. Bu sebeple, Londra’da müşkül zamanda memleketime faydalı olabileceğimi düşünerek, teklif edilen vazifeyi kabul ettim. Londra’ya gidince, daha ilk günlerden itibaren dostça müzaheret ve samimiyetten, tahminimde aldanmadığımı görerek, şevkle çalışmaya koyuldum.”³⁸⁰ Orbay, eski bir Bahriyeli olarak, tarihsel olarak da İngiliz ekolüne ve İngiliz siyasetine yakın bir isimdi.

Diplomasi mesleğine girişle ilgili en çarpıcı anlatı, kuşkusuz, Yakup Kadri Karaosmanoğlu’nun *Zoraki Diplomat*’taki anlatısıdır. Yakup Kadri Karaosmanoğlu’nun 1934 yılında Tiran’a elçi olarak gönderilişini ve bu zoraki durumu “ne bir gazap, ne bir ceza manası vardı. Bu, sadece Atatürk’e mahsus ince taktiklerden biriydi. ‘Kadro meselesi’ bu suretle, hem muarızlarımı tatmin ve teskin edici bir şekilde, hem de benim haysiyetim, izzetinefsim kırılmaksızın ve hakkımda birtakım zecri muamelelere meydan verilmeksizin kendiliğinden halledilmiş oluyordu” diyerek izah ettiğini ele almıştım.³⁸¹ Bu satırlarla Yakup Kadri Bey, çıkardıkları *Kadro* dergisi yüzünden, kırııcı olmadan iç politikadan uzaklaştırıldığının altını çiziyordu. Her ne kadar kendine “zoraki diplomat” dese de, aralıksız olarak 1955

³⁷⁹ Koçak, *Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, Cilt 1, s. 108.

³⁸⁰ Orbay, *Siyasî Hatıralar*, s. 695.

³⁸¹ Karaosmanoğlu, *Zoraki Diplomat*, s. 28.

yılına kadar diplomatlık görevlerinde bulundu. Bu durumu kendisi de “herhangi bir işe isteksiz olarak girip onu benimsemiş olabilir” diyerek açıklıyor, bu meslekte sevmediği şeyin bürokratik prosedürler olduğunu belirtiyordu.³⁸²

Bir diğer anlatı, her ne kadar meslekte ilerleyişi sınırlı kalsa da Vedat Uşaklıgil’le ilgili, intiharından sonra babası Halid Ziya Uşaklıgil tarafından yazılan *Bir Acı Hikâye*’de kaleme alınan anılardır. Bir gece, İsmet İnönü ve Tevfik Rüştü Aras’ın dahil olduğu bir toplantıda Mustafa Kemal, Vedat Uşaklıgil’den piyano çalmasını ve gazetelerdeki makalelerden Fransızca, Almanca ve İngilizce sözlü tercümeler yapmasını ister. Akabinde, o sıralar Osmanlı Bankası’nda çalışan Vedat Uşaklıgil’in Hariciye memuru olmasının daha yerinde olacağını söyler ve Uşaklıgil’in Hariciye memuru olması için emir verir.³⁸³ Yine aynı kitapta baba Uşaklıgil, oğlunun Hariciye’de karşılaştığı zorlukları, husumetleri, kişisel çekişmeleri üstü kapalı olarak paylaşır. Bu anekdotlarda da Hariciye mesleğine girişle ilgili Yakup Kadri’nin anlatısını doğrulayan bir keyfiyetle karşılaşırız. Yine aynı kitapta, dış temsilciliklere bir görevle atanma ya da merkeze çağırılmanın keyfi biçimde işlediğini ya da (keyfi işleyiş yorumunun eseri yazan kişinin öznel yorumu olduğunu düşünsek bile) merkezi otoritenin aldığı bir kararın keyfi bir karar, bir ceza ya da bir ödül olarak algılanmaya çok müsait olduğunu görebiliriz.

Bu örnekler bizi, 1930’lu yıllarda Türk Dışişleri bürokrasisindeki rasyonellik mekanizmalarını da yeniden düşünmeye sevk eder. Varmak istediğim çıkarım, Hariciye mesleğine girişin tamamıyla keyfi olduğu değildir. Yukarıda da gösterildiği gibi, mesleğe giriş ve meslekte yükselme ile ilgili hukuki ve kurumsal düzenlemeler yapılmıştı. Ben bu hukuki düzenlemeler ve keyfi kararların, daha iyi bir işlerlik için pragmatik biçimde bir arada kullanılabildiğini öne sürüyorum. Bu durum tam da Bourdieu’nün iddia ettiği gibi, şahsiliğin bürokratik vekâletin mantığına içkin olduğunun bir göstergesidir.

³⁸² *Age*, s. 343.

³⁸³ Halid Ziya Uşaklıgil, *Bir Acı Hikâye*, Özgür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 143.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. BÜYÜKELÇİLER: KOLEKTİF BİR BİYOGRAFİ

Oğul, öğrenci, arkadaş, memur, asker, entelektüel ve eş olarak büyükelçi bu bölümün konusunu oluşturuyor. Toplumsal kökenlerinden başlayarak, eğitim hayatlarına, dahil oldukları sosyal ve politik ağlara, diploması mesleğine girmelerini sağlayan kişisel parkurlarına ve ilişkilere entelektüel donanımlarına daha yakından bakarak, büyükelçilik kariyerinin nasıl inşa olunduğunu inceleyeceğim. Bu kariyer yolculuğu bir yandan imparatorluğun son 40 yılının politik koşullarıyla şekillenmiş bir yandansa bir dizi karşılaşma, konumlanma ve tercihlerle belirlenmiştir. Dolayısıyla bu bölüm, büyükelçinin habitusunun nasıl oluştuğu üzerinedir.

3.1. BABALAR, EVLER, ŞEHİRLER

Ben her sabah, büyükbabam işine gidinceye kadar, kendisini görür, akşam işinden dönünce tekrar yanına gider, onunla başbaşa akşam yemeği yer, sonra uyku saatinde kendi evimize avdet ederdim. Büyükbabam, o zamanki devlet ricali gibi, evinde bir kütüphane ve bir salondan ibaret selâmlık kısmını camekânla harem kısmından ayırmış olduğu için, yemeklerini bu dairede yedi. Büyükbabama sık sık misafir geldiği zaman ben harem kısmına geçer, çok sevdiğim büyükannem ve teyzemle buluşurdum, bu esnada annem de bize katılırdı. Bir tatil günü, büyükbabama gelen iki misafir beni o kadar büyüledi ki, selâmlık odasında bir koltuğa oturup karşımdaki müstesna insanları hayranlıkla seyretmeye daldım. Biri, sivri, sarı sakallı, altın gözlüklü, diğeri beyaz bıyıklı, her ikisi de gayet itina ile giyinmiş, konuşmaları da, hattâ bir çocuk için bile, çok çekici idi. Misafirler gidince ilk işim bu beylerin ne iş yaptıklarını anlamak oldu. Büyükbabam devletin iki “sefiri kebir” olduğunu söyleyince sefiri kebirin manasını anlamak gerekti. Bana dört buçuk yaşında bir çocuğun anlayabileceği üslupta izahlar verildi. İştiklerim konuya ilgimi arttırmakta idi. Nitekim, bir ara düşünceden sonra, “sefiri kebir” olmak için ne yapıldığını sordum. Esasında okumak, çalışmak, birbirini izleyen daha önemli mektepleri bitirmek, yabancı diller öğrenmek ve ancak bundan sonra bu beylerin mesleğine girmek kabil

olduğunu öğrendim. Bir süre düşünceye daldıktan sonra, ansızın, içten gelen bir sayha halinde, “Büyükbaba ben yarın mektebe gideceğim” diye haykırdım. “Neden?” diye soruldu. Cevap tabii surette geldi: “En kısa zamanda “sefiri kebir” olmak için”.³⁸⁴

Yukarıdaki satırlar, 34 yıllık diplomasi anılarını yazmaya girişmiş 1899 doğumlu bir büyükelçi için kuşkusuz hoş bir başlangıç noktası oluşturuyor. Bu satırların anakronizminden şüphe götürmese bile, yine de ev içindeki ortam ve yüzyılın başında bu evde yaşayan çocukla ilgili birkaç çıkarım yapabiliriz. Devlet ricaline mensup dede ve babaların evlerinde, bir çocuğun ev ahalisi dışında gördüğü ilk yabancılar, muhtemelen iyi giyimli, düzgün konuşan diğer devlet ricali mensupları, pırıl pırıl üniformalı askerler ve kimi entelektüellerdi. Konuşulan konular muhtemelen politikayla ilgili ve ‘önemli’ olmalıydı. Bu evlerde okuma-yazma ve yabancı dil bilgisi teşvik ediliyordu. Çocuk için, okula gitmek ve eve gelen o insanlar gibi olmak, evden çıkışı ve yetişkinliği sembolize ediyordu. Ailede başlayan bu sosyalleşme, kültürel sermayenin de ilk birikimlerini oluşturur. Gerçekten de bu dönem büyükelçiliğe kadar yükselmiş kişilerin çok büyük bir kısmının babaları, farklı düzeylerde de olsa Osmanlı bürokrasisine mensuptu. Bu mensubiyet, çocuklara da iyi ve Batılı bir eğitim, dilsel beceri, estetik ve sanatsal uğraşlara yatkınlık, yabancı dil öğrenimi, Batı kültürüyle tanışıklık ve yurtdışında yaşama deneyimi olarak yansımıştır. Tüm bu özelliklerin bir diplomatta da aranan özellikler olduğunu hatırlayalım.

Cumhuriyet Hariciyesi’nin en önemli isimlerden Numan Menemencioğlu’nun babası İttihat Terakki döneminde Maliye Nazırlığı ve Meclis-i Ayan Reisliği yapmış Menemenlizade Rıfat Bey, annesi ise Namık Kemal’in kızı Feride Hanım’dı.³⁸⁵ Numan Bey’in ailesi devlet bürokrasisi ile Osmanlı reform ve hürriyet hareketinin mükemmel bir bileşimidir. Milli Mücadele’ye çok başından dahil olmuş ve henüz çok genç yaşta Hariciyede Siyasal İşler müdürlüğü yapmış Yusuf Hikmet Bayur, sadrazamlığı Babiâli Baskınıyla sona erecek Mehmet Kâmil Paşa’nın torunuydu; babasını erken yaşta kaybettiği için İzmir ve İstanbul’da dedesiyle büyüdü.³⁸⁶

³⁸⁴ Erkin, *Dışişlerinde 34 Yıl*, s. 6-7.

³⁸⁵ Güçlü, *Eminence Grise of the Turkish Foreign Service: Numan Menemencioğlu*, s. 13-15.

³⁸⁶ Hilmi Kâmil Bayur, “Hikmet Bayur’un Yaşantısından Bazı Çizgiler”, *Yusuf Hikmet Bayur’a Armağan* içinde, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1985, s. 36-37; Mahmut H. Şakiroğlu, “BAYUR, Yusuf Hikmet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/bayur-yusuf-hikmet> [son erişim 21.02.2022]. Yusuf Hikmet

Cumhuriyet rejiminin ikonik isimlerinden Hamdullah Suphi Tanrıöver, İlk Maarif Nazırı Abdülatif Sami Paşa'nın torunu, altıncı Maarif Nazırı Abdülatif Suphi Paşa'nın oğlu idi, dönemin ünlü edebiyatçılarından Samipaşazâde Sezaî Bey ise Tanrıöver'in amcasıydı.³⁸⁷ Kemal Köprülü, ünlü Köprülü ailesinden Mehmet Nafiz Köprülü'nün oğluydu.³⁸⁸ Erken Cumhuriyetin genç Hariciyecilerinden Cevat Açıkalın, II. Abdülhamit'in son Mabeyn Başkatibi Ali Cevat Bey'in oğluydu.³⁸⁹ Osmanlı siyasi ya da askeri ricalinin en tepesinde yer almış bu isimlerin çocukları, kuşkusuz İmparatorluğun en imtiyazlı seçkinlerini oluşturmuştur. Kimi II. Abdülhamit'in sadık bir hizmetkarı kimi ise ona muhalif olsun, hepsi sultanda cisimleşen devletin, çıkış yolu arayan bir imparatorluğun sadık birer hizmetkârıydı.³⁹⁰

Esasında asker iken siyasal nedenlerle iç politikadan uzaklaştırılan ve yurtdışı görevlerine atanan Ali Fuat Cebesoy ve Rauf Orbay'ın aileleri de İmparatorluğun önemli 'askeri' aileleri arasındaydı. Ali Fuat Paşa'nın dedesi, Alman bir Bahriyeli öğrenci olan Karl Deitrich iken Müslümanlığı seçerek sadrazam Ali Paşa'nın himayesinde büyüyecek müşir Mehmet Ali Paşa, babası Sökeli bir ailenin Girit doğumlu oğlu İsmail Fazıl Paşa idi.³⁹¹ Hürriyetçi bir asker olarak bilinen İsmail Fazıl Paşa, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Harbiye Mektebi nazırlığı, Suriye ve İzmir valilikleri gibi görevlerde bulundu, 1919'da ise Anadolu'ya geçerek Milli Mücadele'ye katıldı. Rauf Orbay'ın babası, Âyân Azası, Bahriye Şûrası Başkanı, Birinci Ferik (Oramiral) Mehmet Muzaffer Paşa idi.³⁹² Rauf Paşa da babasının yolundan gitti ve deniz subayı oldu. Askerlikten diplomatlığa geçecek olan bir diğer

Bey'in amcaları Muzaffer Kâmil Bayur ve Hilmi Kâmil Bayur da Cumhuriyet döneminde Hariciye'de diplomatlık yapmıştı ancak onlar meslekte kuralına uygun biçimde terfiler almış, en fazla elçiliğe yükselebilmişlerdir.

³⁸⁷ Şaduman Halıcı, "Hamdullah Suphi Tanrıöver (1885-1966)", *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/hamdullah-suphi-tanrioever-1885-1966/> [son erişim 21.02.2022] ; Baydar, *Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları*, s. 15-35.

³⁸⁸ Harris, *Atatürk's Diplomats*, s. 257.

³⁸⁹ Faik Reşit Unan (yay.haz.), *İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi. II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkatibi Ali Cevad Bey'in Fezlekesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1960.

³⁹⁰ Bouquet, *Sultanın Paşaları*, s. 507.

³⁹¹ Ali Fuat Cebesoy, *Bilinmeyen Hatıralar, Kuva-yı Milliye ve Cumhuriyet Devrimleri*, (haz.) Osman Selim Kocahanlıoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2001, s. XVI.

³⁹² Mustafa Alkan, "Hüseyin Rauf (Orbay) (1880-1964)", *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/huseyin-rauf-orbay-1880-1964/> [son erişim 21.02.2022].

isim olan Behiç Erkin'in büyükbabası ve kendisini büyüten eniştesi II. Abdülhamit döneminin önemli paşalarındandı.³⁹³ Eniştesinin Bağdat görevi sırasında geçen çocukluğunda, haremlikte kitapları ve oyuncakları ile meşgul olurken, selamlıkta yaverlerle vakit geçiriyor, onlardan Fransızca öğrenmeye çalışıyor, onların anlattığı hikâyeleri dinliyordu.³⁹⁴ Bu türden bir sosyalleşme döneminin ardından asker olmayı seçmelerine şaşırmamak gerek.

Gelecekte cumhuriyet rejiminin büyükelçiliğini yapacak isimlerin yaklaşık üçte biri İstanbul'da doğmuştur.³⁹⁵ İstanbul'da doğmak, ailenin merkezi bürokrasiye yakınlığını açıklamakta bir ölçüt olarak değerlendirilebilir elbette. Ancak İstanbul'da doğma ve büyüme, sultana ve merkezi bürokrasiye yakınlık kadar, İstanbul'un kozmopolit yapısı ve Batı kültürleriyle tanışmayı da erken bir tarihe çeker:

Sekiz yaşına geldiğim zaman, babam bir gün beni giyim malzemesi satın almak için Beyoğlu'na götürdü. Bir yaz günü idi. İşlerimiz bitince, Tepebaşı Belediye bahçesine gittik. O zaman, bu bahçe, sosyetenin rağbet ettiği güzel, kibar bir buluşma mahalli idi. Türk ve ecnebi gayet zarif beyler, göz kamaştıran kıyafetleriyle Hristiyan ve ecnebi güzel hanımlar, ya masalara yerleşmişler, ya da bahçenin içinde yavaş yavaş dolaşarak tanıdıkları ile bir iki söz ediyorlar, sonra yine gezintilerine koyuluyorlardı. Bahçenin genel görünüşü, birçok yıllar sonra batı memleketlerinde gördüğüm benzerlerinin ihtişamından hiç aşağı değildi. Bütün bu müşahedelerin üstünde asıl dikkatimi ve hayranlığımı çeken husus, bahçenin tam ortasında "kiosque" da, 50-60 kişilik tahmin ettiğim bir orkestranın, şef idaresinde vermekte olduğu konser idi. Ben, batı üslubunda böyle bir musiki ziyafetine ilk defa şahit oluyordum. Bir aralık, baş kemancı sanatçının, orkestra refakatinde, solo icrasını görüp dinlemek hayatım için unutulmaz bir ifşası, bir dönüm noktası oldu. Bu arada babamın Türk ve ecnebi dostları gelip kendisini selamlıyorlar, aralarında gerektiğinde Fransızca konuşuyorlar ve bana da iltifat ediyorlardı. Bu beylerden birisine, o esnada icra edilmekte olan parçanın ismini sordum. Carmen operası üzerinde bir fantezi imiş. Ertesi gün bu baba dostu, bana, Carmen'in piyano için küçültülmüş bir fantezisini hediye olarak gönderdi. Akşam eve vardık. Ben düşünüyör, hem de dinlediğim melodilerin akislerini hatırlar gibi oluyordum. Nihayet dayanamayarak anneme babama, keman çalmak istediğimi söyledim. Babam, hem mektep, hem müzik derslerinin çok yorucu

³⁹³ Erkin, *Hâtırat*, s. 1-10.

³⁹⁴ *Age*, s. 12-13.

³⁹⁵ Ali Fuat Cebesoy [1882], Ali Muzaffer Göker [1890], Cevat Açıkalın [1901], Behiç Erkin [1896], Hamdullah Suphi Tanrıöver [1885], Rauf Orbay [1881], Kemal Köprülü [1889], Mehmed Münir Ertegün [1883], Muhiddin Akyüz [1870], Ruşen Eşref Ünaydın [1892], Selim Sarper [1899], Suad Davaz [1876], Yusuf Hikmet Bayur [1891].

olduğunu ileri sürerek itiraz etti. Annemin araya girmesiyle ısrar ettim, nihayet razı oldular. Diplomasiden sonra, sekiz yaşındaki çocuk için keman, ikinci büyük tutku olmuştu.³⁹⁶

Yukarıdaki satırların yazarı Feridun Cemal Erkin, gayrimüslim ve Fransız hocalardan Batı musikisi dersleri almıştı. 19. yüzyıl 20. yüzyıla dönerken İstanbul, her türlü alafranga akımın rastlanabileceği bir şehirdi. Özel yabancı dil ve müzik hocaları, tiyatrolar, kafeler, meyhaneler, Avrupa'dan gelen kitaplar ve dergiler bulunan kitapçılar ve yabancı elçilikler, Pera ve Galata semtleri, İstanbullular için birer çekim merkeziydi.³⁹⁷

Kimi diplomatların aileleri, imparatorluğun uzak merkezlerinde çalışan, İstanbul paşalarına göre daha orta kademede memur aileleriydi ancak yerel nüfuzları vardı. Ali Fethi Okyar'ın babası Osmanlı Hariciye Nezareti'nde memur İsmail Hakkı Bey; babasının erken ölümü nedeniyle yanında büyüdüğü dayısı dönemin Manastır valisi idi. Mustafa Kemal Atatürk'ün Harbiye'de hocası da olmuş ve Tahran ve Kahire büyükelçiliği yapan Muhiddin Akyüz, Edirne Evkaf muhasebecisi Mehmet Şevki Bey'in oğluydu.³⁹⁸ Suad Davaz, Konya Defterdarı Ahmet Muhtar Bey'in oğluydu.³⁹⁹ Vasıf Çınar'ın babası Kaymakam Abdullah Bey'di. Bir diğer genç Hariciyeci Selim Sarper, eski Üsküp Valisi Hacı Rauf Paşa'nın torunu ve Silifke Mutasarrıfı Esat Rauf Sarper'in oğluydu.⁴⁰⁰

Dolayısıyla, İstanbul'da imtiyazlı bir çocukluk ve gençlik geçirmek kadar ilginç olan bir diğer deneyim de babaların görev yerlerinden ötürü, Trablusgarp'tan Bağdat'a, Üsküp'ten Erzincan'a, Edirne'den Konya'ya, Silifke'ye imparatorluğun türlü merkezlerine taşınma, günlerce seyahat etme, pek çok farklı bölgede yaşama ve büyüme deneyimiydi.

³⁹⁶ Erkin, *Dışişlerinde 34 Yıl*, s. 7-8.

³⁹⁷ Ebru Boyar ve Kate Fleet, *Osmanlı İstanbul'unun Toplumsal Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s. 344.

³⁹⁸ Sadık Erdaş, "Muhiddin Akyüz (1870-1940)", *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/muhiddin-akyuz-1870-1940/>. [son erişim: 21.02.2022].

³⁹⁹ Harris, *Atatürk's Diplomats*, s. 368.

⁴⁰⁰ Age, s. 362.

Erken Cumhuriyetin diğer yönetici elitleriyle uyumlu olarak, önemli bir grup diplomat da Balkanlar, Ege ve Marmara bölgesinin Edirne ya da Çanakkale gibi diğer merkezlerinde doğmuştu. Kuşkusuz bu, Balkanlar'daki dil, toplum, kültür yapısına ve siyasal mirasına aşinalık gibi bir önemli bir nitelik kazandırmış olmalıdır. Nitekim yeni rejim Balkanlar'da bir ittifak zemini ararken, buralı diplomatlara başvurmuştu. 1928-1939 yılları arasında Belgrad elçiliği yapacak olan Ali Haydar Aktay, Rusçuk müftüsü Osman Nuri Efendi'nin oğluydu ve Bulgaristan/Aydos doğumluydu.⁴⁰¹ Uzun yıllar Atina büyükelçiliği yapacak olan Enis Akaygen, Filibeli'ydi.⁴⁰² Hüseyin Ragıp Baydur hukukçu bir babanın oğluydu ve Rodoslu'ydu.⁴⁰³ Tevfik Kâmil Koperler, Priştine mutasarrıfı Mustafa Kâmil Bey'in oğluydu ve Selanik'te doğmuştu.⁴⁰⁴

Gerçi tüm babalar, oğullarının baba mesleğini sürdürmesini istemiyordu. Cenazesi 1946'da Missouri Zırhlısı ile ABD'den Türkiye'ye getirilecek olan Büyükelçi Münir Ertegün'ün babası Evkaf Nezareti Müsteşarı Mehmet Cemil Bey, oğlunun tüccar olmasını istediği için yakın arkadaşlarından bir tüccarın yanına kâtip olarak vermişti.⁴⁰⁵ Münir Bey ancak babasını ikna ettikten sonra Hukuk Mektebi'ne başlayabilmişti. Ali Fuat Paşa'nın babası İsmail Fazıl Paşa, II. Abdülhamit tarafından mimlendiği için terfi ettirilmediğinden oğlunun da asker olmasını istemiyordu.⁴⁰⁶ Görünen o ki, kimi babalar, kendi meslek yaşamlarında karşılaştıkları güçlüklerle çocuklarının da karşılaşmasını istememiştir. Bu durum, Osmanlı devlet bürokrasinin aksak yapısına dair, çocuklarda da erken dönemde bir bilincin gelişmesini sağlamıştır.

Yine de kimi isimler kültürel sermayelerini aileden edinmemiş ve bir başka deyişle, kendi şanslarını kendileri yaratmıştır. Babası Boyabatlı bir kadı olan Yusuf Kemal Tengirşenk, babasından pek az maddi ve manevi destek görmüştü. Paris'e

⁴⁰¹ BOA, HR. SAİD., 23-3 (Hariciye Nezareti Kalem-i Mahsus Kâtibi Ali Haydar Bey'in (Aydos, Rumeli-i Şarki, h. 1302) sicil dosyası).

⁴⁰² BOA, HR. SAİD., 9-25 (Babıali Tercüme Odası memuru Mehmed Enis Efendi'nin (Filibe, h. 1297) sicil dosyası).

⁴⁰³ Hüseyin Ragıp Bey, aynı zamanda Cumhuriyetin Maarif Vekillerinden Reşit Galip Bey'in kardeşidir. Azize Aktaş Yasa, "Reşit Galip (Baydur) (1893-1934)", *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/resit-galip-baydur-1893-1934/> [son erişim 24.02.2022].

⁴⁰⁴ Harris, *Atatürk's Diplomats*, s. 393.

⁴⁰⁵ Öztürk, *agt*, s. 13.

⁴⁰⁶ Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk, Okul ve Genç Subaylık Hatıraları - I*, Cumhuriyet, İstanbul, 1997, s. 27.

okumaya gittiğinde hocaları Gide ve Deschanel, Yusuf Kemal’in Ermeni ya da Mısırlı olup olmadığını sorduklarında, Anadolu’nun ortasından bir Türk çocuğu olarak nice müşküller içinde tahsil gören biri olarak gururlanacaktı.⁴⁰⁷ Ya da önemli Cumhuriyet aydın, bürokrat ve diplomatlarından biri olan Memduh Şevket Esendal, kendi deyimiyle “küçük burjuva bir ailenin çocuğu” olarak Çorlu’da, düzgün bir okul eğitimi alamadan büyümüştür. Onun “hayatının ihtilali” İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne girişiydi.⁴⁰⁸ Hem Cumhuriyet Hariciyesi isim kısa süreli önemli görevlerde bulunmuş hem de parti bürokrasisi içinde yer almış olsalar da, bu daha alt sınıftan gelen isimler, Hariciye’de ancak kısıtlı bir zamanda (Yusuf Kemal Tengirşenk 1920 ile 1924 yılları arasında) ve sınırlı bir coğrafyada (Memduh Şevket Esendal yalnızca İran ve Afganistan gibi Doğu ülkelerinde) görev yapmışlardır.

Kimi istisnalar dışında görüldüğü gibi çoğu büyükelçinin babası, farklı derecelerde olmak üzere, birer Osmanlı bürokratıydı. Elbette ‘paşa çocukları’ ile daha alt kademedeki sivil bürokratların çocukları aynı sınıfsal konuma sahip değildi. Ancak bir grup entelektüel ve bürokratin çocuğu olma ortak paydasını taşıyorlardı ki bu da söz konusu dönem için epey imtiyazlı bir durumdu. Birkaç istisna hariç tümünün ailesi, çocuklarının Batılı ve iyi bir eğitim alması gerektiği fikrine sahipti; çocuklar çoğunlukla Galatasaray Lisesi, İstanbul Sultanisi, Saint Joseph gibi Batılı tipte liselere ya da askeri idadilere gittiler. Bu okullu ilişkiler onlara gelecekteki konumlarının kapılarını açmakta çok önemli bir yere sahiptir.

Bu imkânın yanında bir de ‘memur çocuğu’ olarak yetişmiş olmanın etkilerinden söz etmek gerekir. Öyle ya da böyle, devlete hizmet eden bir aile geleneğinden gelmekteydiler. Evlerinde, o ya da bu cenahtan, politika konuşuluyordu. Devlet aygıtının işleyişini babalarının mesleki deneyimi üzerinden gözlemlmeleri mümkündü, en azından fikir sahibi olabilirlerdi. Dahası, çoğunlukla bir diplomatın yaşamına uygun düşecek biçimde, özel ve kamusal yaşam onlar için iç içeydi ve devletle ilgiliydi. Bu diplomatik yaşamda, muazzam bir katkı sağlamış olmalı. Ayrıca çoğu, daha sonra kendi meslekleri sayesinde olduğu gibi, baba meslekleri sayesinde

⁴⁰⁷ Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, s. 6-7.

⁴⁰⁸ Akt. Tabip Gülbay, “Memduh Şevket Esendal’ın Toplumsal ve Siyasal Görüşleri”, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2008, s. 14.

de çok farklı coğrafyalarda bulunabiliyor, farklı kültürlerle tanışabiliyorlardı ve haftalar süren uzun seyahatlere küçük yaştan beri aşinaydılar. Tüm bunlar, çoğunluğu doğduğu yerde ölen bir toplumun fertleri için önemli imtiyaz ve deneyimler sunmuştur. Ancak elbette bununla sınırlı değildir. Diplomat olacak çoğu isim, politikleşme ve sosyalleşmelerini büyük ölçüde okul çevresi ve buradan doğru gelişen politik çevrelerine borçludur.

3.2. EĞİTİM HAYATLARI VE SOSYAL AĞLAR

Milli Mücadele’de İttihatçılık kitabında Erik Jan Zürcher “benim izlenimim, ancak akrabalık, dostluk, eğitim ve himaye üzerine kurulan gayri resmî ilişkileri kavradığımız zaman, Jön Türk dönemi siyasal hayatını tam olarak anlayabileceğimiz yolundadır” diye yazar.⁴⁰⁹ Bu tahlilin, erken Cumhuriyet dönemi siyaseti için de büyük ölçüde geçerli olduğunu düşünüyorum. Akrabalık ve aile ilişkilerinin diplomatlığa olası etkilerini ve faydalarını önceki bölümde ele almıştım. Bu bölümde bilhassa okulda alınan eğitimin ve okul dolayımıyla kurulan sosyal ilişki ağlarının, Cumhuriyet Hariciyesi üzerindeki etkilerini ele alacağım.

Dönemin diğer bürokratik elitleri gibi Hariciyecilerin de yetiştikleri okulların başında Galatasaray Lisesi gelir. 19. yüzyılın ortalarında Avrupa’dan gelen reform baskısının unsurlarından birini eğitim konusu oluşturuyordu. Galatasaray Lisesi, o dönemki adıyla Mekteb-i Sultani, 1867’de Fransa’da İkinci İmparatorluğun eğitim modeline uygun olarak, Fransız Eğitim Bakanı Victor Duruy’un hazırladığı reform programına ve Tanzimat’ın hedeflerine göre, her tür dini ve etnik kökenden gelen öğrencilerin eğitim alacağı karma bir eğitim kurumu olarak düşünülmüştü.⁴¹⁰ 1868 yılında faaliyete geçti. Zaman içinde okul üzerindeki Osmanlı ve İslami etkiler arttı; lise, Batılı eğitim sistemiyle Osmanlı sosyopolitik yapısının bir bileşimi haline

⁴⁰⁹ Zürcher, *Millî Mücadele’de İttihatçılık*.

⁴¹⁰ François Georgeon, “La formation des élites à la fin de l’Empire ottoman: le cas de Galatasaray”, *Revue du monde musulman et de la Méditerranée*, S. 72, 1994, s. 22.

geldi.⁴¹¹ Çok sayıda Osmanlı bürokrati okuldan yetişti. Bu tür bir lisenin açılmasının katkılarını şöyle sıralanabilir: Öncelikle yabancı dilde ve Batı standartlarında bir eğitim verilmekteydi, Osmanlı bürokratik reformuna uygun bir kadro yetiştirilebiliyordu, bunların yanında lisenin yatılı olması, öğrencilerin genç yaşta geleneksel aile ortamları yerine modern biçimde dizayn edilmiş (giyim kuşamdan mekânın düzenine kadar) bir kurumda yetişmeleri mümkün oluyordu.⁴¹² Dolayısıyla Galatasaray Lisesi, özellikle imparatorluğun Müslüman nüfusu için, gerek yabancı dil bilgisi gerek Batı kültürüne aşinalık kazandırılması gibi özellikleriyle Hariciye gibi prestijli bir bakanlıkta çalışabilmenin yolunu açıyordu. Öyle ki Galatasaray Lisesi mezunu olmak Hariciye'ye girmek için tek yeterli koşul olabilmıştır. 1896 yılında, o zamanki adıyla Mekteb-i Sultani'den mezun olan Esat Cemal Paker, hiçbir sınava tabi tutulmaksızın, doğruca Tahrirat-ı Hariciye Kalemi'ne çalışmaya gönderilmişti.⁴¹³ Suad Davaz, Yusuf Hikmet Bayur, Enis Akaygen, Ali Haydar Aktay, Ali Şevki Berker, Cevat Ezine, Cevat Açıkalın, Ruşen Eşref Ünaydın gibi Cumhuriyet büyükelçilerinin de önemli bir bölümü, Galatasaray Lisesi'nden mezun olmuştur. Burada alınan eğitimin niteliği kadar, paylaşılan ortak kültür de mezunlar arasında etkisini sürdürmekteydi. Galatasaray mezunları, tanışık olsunlar ya da olmasınlar, yurtdışında ve sefarette birbirlerinin yaşamlarını kolaylaştırıyorlardı. Liseden sonra Hariciyeye dahil olan Hilmi Kamil Bayur bu ilişkiyi “Bugün birbirini hiç tanımayan Galatasaraylılar arasında bile tıpkı birbirini tanımaya nail olamamış bir aile efradı gibi hiçbir yabancılık duyulmaz ve yoktur” diyerek tarif eder.⁴¹⁴ İkinci Dünya Savaşı sırasında Paris'te sefaret kâtibi olarak görev yapan Melih Esenbel'in eşi anılarında, yurtdışı görevlerinde Galatasaraylıların birbirlerine özellikle adaptasyon konusunda destek olduklarını vurgular.⁴¹⁵ Galatasaray Lisesi mezunu olmak, uzun yıllar boyunca, Türkiye Dışişleri personeli arasındaki prestijini korumuştur.⁴¹⁶

⁴¹¹ Benjamin Fortna, *Mekteb-i Hümayûn, Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 131-146.

⁴¹² Georgeon, agm, s. 22.

⁴¹³ Paker, *age*, s. 11.

⁴¹⁴ Hilmi Kâmil Bayur'un Galatasaray Lisesi gece bölümü öğrencisi iken 1920 yılında kaydettiği hatıralar, BOA. Y.EE.KP.42-4195. Aynı hatıralarda Hilmi Kâmil Bey lise idaresinden, idaredeki isimlerden, okuldaki aşırı disiplinden duyduğu şikâyetleri de kaleme almıştır.

⁴¹⁵ Öndeş, *Bin Renk Bir Ömür*, s. 84.

⁴¹⁶ Sert, *Memory of an Institution*, s. 164-165.

Diplomatların eğitim yaşamları söz konusu olduğunda, o dönemki adıyla İstanbul Hukuk Mektebi'ne özel bir yer ayırmak gerekir. Mehmet Münir Ertegün, Ali Şevki Berker, Enis Akaygen, Suad Davaz, Selim Sarper gibi Hariciye'den yetişme büyükelçiler İstanbul Hukuk Mektebi'nden mezun olmuştur. 1880 yılında Adliye Nezareti'ne bağlı bir Hukuk Mektebi olarak kurulan okul, Avrupa hukukuna uyarlanabilen bir Osmanlı hukuk sistemi oluşturmak ve buna uygun hukukçuların yetiştirilmesi amacıyla kurulmuştu.⁴¹⁷ 1900 yılında, yeni açılan Darülfünuna dahil edildi. İstanbul Hukuk Mektebi kamu bürokrasisine pek çok öğrenci yetiştirmekle kalmadı, dönemin öğrencilerinin de yüksek düzeyde politize olduğu bir yere dönüştü. Bilhassa 1908 sonrasında etkisini gösteren “milli iktisat” yönelimine paralel olarak okulda iktisadi ve mali hukuk konularında dersler verilmeye başlandı.⁴¹⁸ İstanbul Hukuk Mektebi mezunu Yusuf Kemal [Tengirşenk], okulda aldıkları kimi derslerin katkılarını şöyle aktarır:

Hakkı Paşa'nın kapitülasyon dersleri benim inkılapçı ruhumu çok okşuyordu. Bir Türk olarak devletime karşı başka devletlerin yaptıkları haksızlıklara isyan ediyordum. Kapitülasyonları bu memleketten bir an evvel kaldırmak isteği içimizde uyandı. Hasan Fehmi Paşa'dan ve İbrahim Hakkı Paşa'dan ders alan bütün öğrenciler benim gibi milliyetperverdi.⁴¹⁹

Ben Hasan Fehmi Paşa'dan ders almadım. Fakat şunu duydum, Hasan Fehmi Paşa (Hukuku Düvel = Devletler Hukuku) okuturken kapitülasyonlar bahsinde devletlerle aramızdaki anlaşmaların metinlerinin anlamlarını anlatır, güneş gibi hakkın bizim tarafta olduğunu ispat eder ve sonra: “Biz bunları devletlerin buradaki mümessillerine kabul ettiremiyoruz, anlatamıyoruz. Evlatlar bunlara süngü, süngü!” dermiş.⁴²⁰

Son zamanda kapitülasyonların kaldırılması için gerek İttihatçı Hükümeti gerek Ankara'daki Büyük Millet Meclisi Hükümeti azalarının yükselttiği seslere bu büyük adamların tesiri olduğunu teslim etmek bizim için borçtur.⁴²¹

İmparatorluğun son döneminde, Hukuk-ı Düvel öğretiminin önemi “Avrupalılara dair hukukumuzu müdafaa” ve “memleketimizi müdahalat-ı

⁴¹⁷ Mehmet Tevfik Özcan, “İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinin Kurumlaşmasının Tarihçesi”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. 61, S. 1-2, 2003, s. 120.

⁴¹⁸ Agm, s. 135.

⁴¹⁹ Tengirşek, *age*, s. 84.

⁴²⁰ *Age*, s. 84.

⁴²¹ *Age*, s. 85.

ecnebiyeden korumak” gerekliliğinden ileri geliyordu.⁴²² Bu alanda yazılmış kitapların çoğunluğu ve bu dersi veren hocalar, hukuk-ı düvelin Avrupa ve Osmanlı için farklı ve eşitsiz biçimde işlediğine, Osmanlı’nın Avrupa tarafından dışlanmışlığına vurgu yapıyorlardı.⁴²³ İstanbul Hukuk Mektebi’nin Hukuk-ı Düvel hocalarından Ahmet Selahattin Bey, gazete yazılarında dönemin manda taleplerini kesin bir dille reddediyor, Türkiye’nin haklarını Wilsoncu prensiplere ve uluslararası hukuktaki egemenlik hakkına bağlıyordu.⁴²⁴ İstanbul Hukuk Mektebi mezunları Münir Ertegün, Yusuf Kemal Tengirşenk, Tahir Taner gibi isimler kapitülasyonların ilgası için 1914’te oluşturulan komisyonda birlikte çalışmış, buradaki birikimlerini Lozan Konferansı’na aktarmışlardı.⁴²⁵

Görünen o ki, yolu İstanbul Hukuk Mektebi’nden geçmiş Hariciyeciler, uluslararası hukukun ‘teknik’ kısmının yanında onun siyasal niteliği üzerine de kapsamlı bir tedrisattan geçmişti. Bu formasyonun, en önemli hedeflerinden biri kapitülasyonları kaldırmak olan Ankara hükümetince görmezden gelinmesi mümkün değildir. Bu bakımdan İstanbul Hukuk Mektebi ve hukuk, bilhassa bugünkü adıyla uluslararası hukuk eğitiminin Cumhuriyet Hariciyesi’nin yapılanmasında özel bir yeri ve önemi olduğunun altını çizmek gerekir.

Bir diğer önemli sivil üniversite olan Mülkiye ise, Carter V. Findley’in belirttiği gibi, başlangıçta Hariciye memurlarının eğitime ciddi bir katkıda bulunmamıştır.⁴²⁶ Nitekim erken Cumhuriyet dönemi büyükelçilerinden sadece Ahmet Muhtar Mollaoğlu ve Zekai Apaydın Mülkiye ile Hariciye Vekillerinden Şükrü Saraçoğlu Mülkiye mezunudur. Ahmet Muhtar Bey, halihazırda en yaşlı büyükelçi olarak 1890 gibi çok erken bir tarihte bu okuldan mezun olmuştu. Zekai Apaydın ise zaten Dahiliye’den Hariciye’ye geçmişti. Bu durum, Mülkiye’nin o yıllarda, daha ziyade Dahiliye Nezareti’ne memur verdiği tespitiyle de uyumludur. Nitekim 1905-1908 yılları arasında Mülkiye’de okumuş Hilmi Uran, mektepteki Fransızca öğretiminin

⁴²² Boğaç Erozan, “Türkiye’de Uluslararası İlişkiler Disiplininin Uzak Tarihi: Hukuk-ı Düvel (1859-1945)”, *Uluslararası İlişkiler*, C. 11, S. 43, 2014, s. 58.

⁴²³ Agm, s. 58.

⁴²⁴ Seha L. Meray, *Lozan’ın Bir Öncüsü, Prof. Ahmet Selahattin Bey 1878-1920*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2020.

⁴²⁵ Tahir Taner, *Kapitülasyonlar Nasıl İlga Edildi?*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1956.

⁴²⁶ Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye*, s. 167.

yetersizliğinden dem vuruyordu.⁴²⁷ Mülkiye'nin o dönemde pek de Hariciyecilerle çıkaramamış olmasının nedenlerinden biri muhtemelen budur. O tarihlerde Fransızcada yetkinliğin en önemli koşullarından biri Galatasaray Lisesi'nden ya da Paris, Lozan, Cenevre'de bir üniversiteden mezun olmaktır.

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında, Paris Hukuk Fakültesi ve Paris Özgür Siyasal Bilimler Okulu [Ecole libre des sciences politiques], Fransız diplomatlarının eğitim aldığı okulların başında gelmekteydi.⁴²⁸ 1871'de Fransa'nın Prusya karşısındaki yenilgisinin ardından, devlet için milliyetçi kadrolar yetiştirmek amacıyla kurulan Siyasal Bilimler Okulu bilhassa tarih ve diplomatik tarih alanlarında uzmanlaşmıştı. Hukuk eğitimi de ağırlıklı olarak pozitif hukuka, uluslararası hukuk ise uluslararası normların kodifikasyonuna dayanıyordu.⁴²⁹ Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde pek çok isim de bu okullarda okumaya gitti. Yusuf Kemal Tengirşenk, Tevfik Kâmil Koperler, Feridun Cemal Erkin gibi isimler farklı dönemlerde Paris Hukuk Fakültesi'nde, Ahmet Ferid Tek, Yahya Kemal Beyatlı gibi isimler ise Siyasal Bilgiler Okulu'nda eğitim gördü. Paris dönüşünde Adliye Nezareti'nde çalışmaya başlayan Yusuf Kemal Bey, Avrupa'da tahsillerini tamamlayıp gelen gençlerin, "müstakil yaşamının ne kadar tatlı olduklarını tatmış oldukları için", mütareke sonrası oluşturulan Sulh Komisyonlarında kapitülasyonların kaldırılmasını, Misak-ı Milli'nin kabul edilmesini savunduğunu yazıyordu.⁴³⁰ Tevfik Kâmil Koperler ise Paris'te gördüğü hukuk eğitimi sonrası, 1911 yılında Osmanlı Hariciyesi'ne katıldı. Siyasi konulara dair muamelatı yürüten Umur-ı Siyasiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nde çalıştı. Aralık 1922'de Ankara'ya geçtiğinde ise Siyasi Müsteşar olarak göreve başladı.⁴³¹

Paris Siyasal Bilimler Okulu'nun en önemli hocalarından Albert Sorel'in tarih dersleri öğrencileri üzerinde büyük etkiler bırakmıştı. Siyasal Bilgiler Okulu'nda bir tek Albert Sorel'in derslerine devam eden Yahya Kemal, hocasından milliyetçi

⁴²⁷ Hilmi Uran, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralım (1908-1950)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2017, s. 12-13.

⁴²⁸ Dasque, "Une élite en mutation: les diplomates de la République (1871-1914)", s. 81-98.

⁴²⁹ Jackson, *Beyond the Balance of Power*, s. 29.

⁴³⁰ Tengirşek, *age*, s. 131.

⁴³¹ Harris, *Atatürk's Diplomats*, s. 393.

uyanışın tarihsel koşullarını öğrenirken Türk tarihi ve Türklüğe dair düşünceleri de oluşmaya başlıyordu. Hocası Sorel, Yahya Kemal'e "hürriyet, müsavat, adalet gibi kifayetsiz mefhumlar" yerine, Türklerin de Sırlar, Bulgarlar gibi milliyetçi bir uyanış gerçekleştirmeleri gerektiğini, "yeni bir devlet" kurmaları gerektiğini söylüyordu.⁴³² Yahya Kemal, "bu derslerin cazibesiyle Türklükte yeni bir ufuk gören iki Türk talebe olarak Yusuf Akçura ve Ahmet Ferid'in çıktığını" söyler.⁴³³ Nitekim kızı Emel Esin de babası Ahmet Ferid Bey'in "Sciences Politiques Mektebi hocalarından, Avrupa ve Rusyanın siyasî metodlarını, yüzyıllardır takib ettiği gâyeleri, Türkiye'ye karşı tutumlarını yakından öğrendi. Osmanlı İmparatorluğunun maruz olduğu hücumlarının bazen onu parçalamak ve mirasına konmak için vesileden ibaret bulunduğunu" anladığını yazıyordu.⁴³⁴

Paris'teki öğrencilerin burada bulunan İttihatçı muhaliflerle bir araya gelmeleri ve kurdukları talebe cemiyetleri, buradaki öğrencilerin politik gelişimlerini de etkiliyordu. Bu cemiyetler İmparatorluğun son yılları ile Cumhuriyetin ilk yıllarında ulusal mücadeleye Paris'ten destek veriyorlardı.⁴³⁵ Böylelikle Paris'teki okullarda aldıkları diploması ve hukuk eğitiminin yanında, oluşturdukları cemiyetlerle de hem kamuoyu diplomasisi yürütüyor hem de mevcut devlet erkanı ile iyi ilişkiler geliştirmiş oluyorlardı. 1925'te Paris Büyükelçisi Fethi [Okyar]'ın bulunduğu bir toplantıda konuşan Feridun Cemal Erkin, daha sonra Fethi [Okyar] tarafından Şükrü [Saraçoğlu]'na önerilmiş ve Türkiye'ye döner dönmez Muhtelit Karma Komisyon'da çalışmaya başlamasıyla, ikili arasında vekâlette süregidecek iyi ilişkilerin de temelleri atılmıştı.⁴³⁶

Hans-Lukas Keiser, modern Türkiye'nin oluşumunda Lozan ve Cenevre'de yoğunlaşmış Türk diasporasının rolünü inceler. Bu muazzam çalışma, yöntemsel olarak "yaşam dünyası" ve "olay yeri" incelemelerine dayanmaktadır; İsviçre'de Osmanlı-Türk diasporasının, üniversiteler, kültürel kulüpler gibi paylaştıkları ortak

⁴³² Berkiz Berksoy, "Yahya Kemal ve Paris Özgür Siyasî Bilimler Okulu", *İstanbul Yahya Kemal Enstitüsü Mecmuası V*, (yay. haz.) Prof. Dr. Kâzım Yetiş, İstanbul Yahya Kemal Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul, 2008, s. 145.

⁴³³ Akt. agm.

⁴³⁴ Esin, "Ahmed Ferid Tek", s. 138.

⁴³⁵ Tengirşek, age, s. 124-125; Erkin, *Dışişlerinde 34 Yıl*, s. 12.

⁴³⁶ Erkin, *Dışişlerinde 34 Yıl*, s. 13-14.

“olay yerlerinden” hareketle, aktörlerin ilişki ağlarını ve düşünce/eylem perspektiflerini bir arada ele alır.⁴³⁷ Jön Türk liderlerinin eğitim ve sürgün günleri, bu İsviçre’yi Osmanlı-Türk gençleri için de bir cazibe merkezi yapmıştı. 1911’de Lozan ve Cenevre’de Türk Yurdu cemiyetleri kuruldu.⁴³⁸ Bu cemiyetler, buradaki diaspora arasında Türkçülük fikrinin yayılmasına yardımcı oldu; Türk öğrenciler Türklük kimliğini, bu ülkede karşılaştıkları Hristiyan, Ermeni, Rum ya da Arnavut ‘diğerlerine’ karşı bir tepki olarak da inşa etmiştir.⁴³⁹ Bu kozmopolit karşılaşmalar, aynı zamanda milliyetçiliklerin yükselmesine neden oluyordu. Bu cemiyetler ve düzenledikleri Türkçülük konferans ve kongreleri, Avrupa’nın diğer şehirlerindeki öğrenciler ile (Yusuf Kemal [Tengirşenk] gibi) İstanbul’dan Hamdullah Suphi [Tanrıöver], Yusuf [Akçura], Yakup Kadri [Karaosmanoğlu] gibi isimlerin buluşmasını da sağlıyordu.⁴⁴⁰ Bu etkinliklerde, Türklük bilinci temelinde bir toplum inşa etmek, Anadolu’yu anayurt olarak benimseme ve iktisadî ecnebilerin elinden kurtarma gibi konular tartışılıyordu. Buradaki diaspora, Milli Mücadele’ye de coşkulu bir destek sunmuştur. Lozan ve Cenevre Türk Yurdu cemiyetleri 1919-20 yıllarında “Türklüğün hukukunu müdafaa” maksadıyla çok sayıda propaganda yazısı yazıyor, Başkan Wilson’a mektuplar hazırlıyor ve aynı zamanda o dönem Ermeni katliamı meselesine karşı da bir karşı-propaganda yürütüyor ve asıl Türklerin katliama uğradığını söylüyorlardı.⁴⁴¹ Bu bakımdan, 1922-1923’te barış görüşmelerinin Lozan’da yapılması tesadüf değildir. Gerçi Ankara görüşmelerin Anadolu’da yapılmasını tercih ediyordu ancak Lozan da kötü bir seçim değildi. İsviçre diasporasından iki tavizsiz Türkçü, Rıza Nur ve Reşid Saffet konferans heyetindeydi. Konferans sırasında buradaki Türkler, konferans heyetiyle sık sık buluştu.

Peki İsviçre’de öğrenim görmüş Hariciyeciler kimlerdi? En önemli isimlerden biri olarak, geleceğin Hariciye Vekili Şükrü Saraçoğlu’nu adını ilk sırada anmak gerekir. Bir diğer isim Cemal Hüsnü [Taray], Saraçoğlu’nun aziz dostu olduğu için önemli konumlara getirilmekle eleştirilecekti.⁴⁴² Numan Menemencioğlu da 1911

⁴³⁷ Hans-Lukas Kieser, *Türklüğe İhtida, 1870-1939 İsviçre’inde Yeni Türkiye’nin Öncüleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 32.

⁴³⁸ *Age*, s. 102.

⁴³⁹ *Age*, s. 103.

⁴⁴⁰ *Age*, s. 108-109.

⁴⁴¹ *Age*, s. 160-162.

⁴⁴² Erkin, *Hâtırat*, s. 365, 422, 475-477.

yılında Lozan Üniversitesi'nde hukuk okumaya gitmişti.⁴⁴³ 1916-1923 yılları arasında ise Bern Elçiliği'nde ikinci kâtip olarak görev yapıyordu. Bu dönemde İsviçre'deki milliyetçi hareket, İsviçre'deki Osmanlı Sefareti tarafından da destekleniyordu.⁴⁴⁴ Yine 1922 yılında Cenevre Elçiliği'nde göreve başlamış genç Hariciyeci Cevat Açıkalın da Cenevre Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezundu. Henüz Hariciye'deki ve Cenevre'deki ilk senesinde Lozan Konferansı'nda görevlendirilmişti.⁴⁴⁵ Açıkalın da İsviçre günlerinden beri Saraçoğlu ile yakın arkadaşlık ilişkisini olduğunu belirtmiştir.⁴⁴⁶ Bilhassa 1930'ların ikinci yarısından itibaren Türkiye Hariciyesi'nde etkili olacak bu isimler, Lozan ve Cenevre'deki öğrencilik ya da sefaret günlerinden beri bir tanışıklık ilişkisi içindeydiler. Bu ilişkilerin arka planında ise, Lozan ve Cenevre'deki diasporanın Türkçü-milliyetçi sosyal çevresi bulunuyordu. Bu grup, 'Türk davasının haklılığı' ile ilgili önemli bir uluslararası kamuoyu yaratmaya çalışıyordu. Dolayısıyla Cumhuriyet Hariciyesi'nin Milli Mücadele ve Lozan sırasında yürüttüğü diplomasiye, bir kamuoyu yaratarak katkıda bulunuyorlardı. Tüm bu ilişkiler ulusal çıkarların, 'Türk'ün türlü davalarının kozmopolit, çok-etnili bir mekânda, her ne pahasına olursa olsun savunulmasının bu isimlerin hiç de yabancı olmadığı bir pratik ve beceri olmadığını göstermektedir.

Ahmet Ferid [Tek] ve Hüseyin Ragıp [Baydur] arasındaki politik-kültürel ilişki de ikilinin diplomatik hayatları üzerinde belirleyici olmuştur. Ahmet Ferid Bey, 1912'de kurulan Türk Ocakları'nın ilk başkanı ve Cumhuriyet Hariciyesi'ne dahil olmuş önemli siyasal figürlerden biriydi. Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nde de görev almış, meclisin kapatılmasından sonra Mayıs 1920'de Ankara'ya geçmiştir. Ahmet Ferid Bey'le Türk Ocakları döneminde de birlikte çalışmış olan genç eğitimci Hüseyin Ragıp Bey, 1919 yılında da Ahmet Ferid'in çıkarttığı *İfham* gazetesine katılmıştı. *İfham*'da henüz 8 Ekim 1919'da Mustafa Kemal Paşa'nın telgrafını yayınlarak Anadolu hareketine açık destek vermişlerdi.⁴⁴⁷ Ankara'ya geçtikten sonra da propaganda çalışmalarına devam eden Hüseyin Ragıp Bey önce *Hakimiyet-i Milliye*'nin başyazarı, ardından da Matbuat Umum müdürü olmuştu. *İfham*

⁴⁴³ Güçlü, *The Life and Career of a Turkish Diplomat: Cevat Açıkalın*, s. 18.

⁴⁴⁴ Keiser, *Türklüğe İhtida*, s. 155.

⁴⁴⁵ Güçlü, *The Life and Career of a Turkish Diplomat: Cevat Açıkalın*, s. 20.

⁴⁴⁶ Açıkalın, "Cevat Açıkalın'ın Anıları: 2. Dünya Savaşı'nın İlk Yılları 1939-1941", s. 1009.

⁴⁴⁷ Hüseyin Ragıp, "Mustafa Kemal Paşa'nın Telgrafi", *İfham*, 8 Ekim 1919.

gazetesinde birlikte çalıştıkları Ahmet Ferid Bey Paris mümessilliğine atanınca, Hüseyin Ragıp Bey de başkâtip olarak Paris'e giderek diplomatik yaşamını başlatmıştı. 1922'de Paris'te *Le mouvement national turc et Mustapha Kemal Pacha* başlıklı bir kitap yazarak Milli Mücadele'yi Fransız kamuoyunda tanıtmaya çalışmıştı. Ahmet Ferid Bey geri çağırıldıktan sonra da Paris mümessilliğine vekâleten devam etti, elçilik müsteşarlığına yükseldi. 1924 yılı sonuna kadar bu görevde bulundu, 1925'te Belgrad'a elçi olarak atandı.

Cumhuriyetin ilk dönemlerinde, yeni kurulan ulus-devleti uluslararası toplum önünde temsil etmesi için seçilen kişilerin tümü, dönemin en iyi okullarından mezun olmuşlardı. Galatasaray Lisesi özellikle yabancı dil eğitimi ve paylaşılan ortak kültür üzerinden öne çıkıyordu. İstanbul Hukuk Mektebi, bilhassa uluslararası hukuk ve kapitülasyonlar üzerine öğrencileri arasında milliyetçi bir uzmanlaşma yaratmıştı. Paris, Lozan, Cenevre gibi merkezlerde alınan eğitim, yabancı dil bilgisinin gelişimi yanında, öğrencilerine 'Türk davasını' uluslararası kamuoyu önünde savunma olanağı tanıtmıştı. Okul ve Türk Ocakları gibi paylaşılan ortak mekanlar, sosyal ilişki ağları oluşturmuş; bu ağlar vasıtasıyla çeşitli hamilik-mahmilik ilişkileri oluşmuştu. Özetle, entelektüel sermaye ile sosyal sermayenin oluşumu bir arada yürümüş; alınan eğitim kadar paylaşılan milliyetçi ideoloji ve ortak kültür de cumhuriyetin ilk temsilcileri için belirleyici olmuştu.

3.3. İMPARATORLUKTAN CUMHURİYETE AKTARILAN KURUMSAL VE DİPLOMATİK BİRİKİM

İmparatorluğun son dönemlerinde Mekteb-i Sultani, İstanbul Hukuk Mektebi gibi prestijli okulları bitiren öğrencilerin bir bölümü, hızla Hariciye Nezareti'nde işe başlıyorlardı. Bu bölümde erken Cumhuriyet döneminde büyükelçilerinden, mesleğe İmparatorluk döneminde giriş yapmış isimleri ve mesleki gelişim süreçlerini inceleyeceğim. Bu sayede, hangi isimlerin, hangi diplomatik birikimle ve hangi saiklerle Cumhuriyet Hariciyesi'nde görev alabildiklerini anlamamız mümkün olacak.

Ahmet Muhtar Mollaoğlu, erken Cumhuriyet dönemi büyükelçilerinin en yaşlısıydı. 1887’de henüz Mülkiye’de öğrenciyken Hariciye Nezareti’ne girmiş, Tercüme Odası’nda çalışmış, 1911’de Atina’ya ve 1918’de Kiev’ee elçi olarak atanmıştı.⁴⁴⁸ Son Osmanlı Mebusan Meclisi’nde İstanbul mebusuyken Meclis’in İngilizlerce basılmasının ardından 1920 yılında Ankara’ya geçmişti. Ankara’da hızlıca Hariciye Nezareti’nde görevlendirilmiş, Hariciye Vekili Bekir Sami Bey’in yurtdışında olduğu dönemde onun vekilliğini üstlenmişti. Halihazırda 30 yıllık Hariciye tecrübesi bulunan Ahmet Muhtar Bey’in vekâlet dönemindeki en önemli katkısı, Cumhuriyet Hariciyesinin kurumsal yapısının temellerini atmasıydı.⁴⁴⁹ Vekâlette siyasi işler, konsolosluk işleri, hukuk müşavirliği, şifre ve evrak gibi alt birimler onun vekâleti döneminde kurulmuştu. Dahası geçmiş deneyiminden yola çıkarak Meclis’te Hariciye’nin ‘gizli’ işleri için ‘gizli’ bir bütçesi olması gerektiğini öne sürmüş, Trablusgarp Savaşı sırasında kendisi Viyana’da *chargé* iken bazı önemli bilgileri satın alması gerektiği örneğini vermişti.⁴⁵⁰ Ali Fuat Cebesoy’dan sonra Moskova Büyükelçiliğinde, Sovyetler ile iyi ilişkiler kurulmasını sağladı. Bu deneyimi onun, 1927 yılında, ilişkilerin sıkıntılı olduğu ABD’nin Washington Büyükelçisi olmasını sağlamıştı.⁴⁵¹

Ahmet Muhtar’dan sonraki Washington büyükelçisi Mehmet Münir Ertegün de İmparatorluk Hariciyesi’nden Cumhuriyet Hariciyesi’ne geçen önemli diplomatlardan biriydi. İstanbul Hukuk Fakültesi mezunu Münir Ertegün hem İngilizce hem de Fransızca’ya hâkim bir hukukçuydu. Kendisi de bu niteliklerinin farkında olarak, “Mekteb-i Hukuk-ı Şahane mezunu olarak Fransızca ve İngilizce lisanlarını tahsil etmiş olması dolayısıyla hem bilgisini arttırmak hem de edindiği teorik bilgiyi pratiğe dökebilmek için” 1908 yılında Hariciye Nezareti İstişare Odası Muavinliği’ne tayinini istemiştir.⁴⁵² Münir Bey’in İmparatorluk Hariciyesindeki deneyimi muazzamdır; Ahmet Emin Yalman ile Avrupa parlamentolarının hukuki yapısını incelemiş ve ilgili hukuki düzenlemeleri çevirmiş,⁴⁵³ devletlerarası ilişkilerle ilgili hukuki sorunların

⁴⁴⁸ Harris, *Atatürk’s Diplomats*, s. 280-281.

⁴⁴⁹ *Age*, s. 45-46.

⁴⁵⁰ Bu talebi meclisçe kabul görmemiştir. Harris, “Repairing Turkish-American Relations after the First World War: Ahmet Muhtar in Washington”, s. 152.

⁴⁵¹ *Agm*, s. 155.

⁴⁵² Öztürk, *agt*, s. 36.

⁴⁵³ *Agt*, s. 37.

danışıldığı ve antlaşmalarının hukuka uygunluğunu denetleyen İstişare Odası'nda müşavirlik yapmıştır. İlk yurtdışı müzakere deneyimi ise Brest Litovsk görüşmelerine gönderilmesiyle başlamıştır; muhafazakâr ve dindar biri olan Münir Bey “şapka giyemem” diyerek konferansa gitmeye itiraz etse de dönemin Hariciye Nazırı Halil [Menteşe] Bey, “Ha bak, sen Mahakim-i Şer’iyye’nin adliyeye raptının iyi olmadığını söylemiştin. Kafandaki kara dumanı dağıtmak için seni göndermeye karar verdim. Silindir şapkayı da giyeceksin, şarabı da içeceksin! Böylece muhakemendeki siyahlık bertaraf olacak. 24 saat mühlet veriyorum. Israr edersen inzibati karar almaya mecbur olacağım” demiş ve Münir Bey’i hukuk danışmanı olarak Brest Litovsk’a yollamıştır.⁴⁵⁴ Böylelikle Münir Bey’in diplomatik müzakere deneyimi başlamıştır. Paris Barış Konferansı öncesi Yusuf Kemal [Tengirşenk]’in başkanı olduğu komisyonda kapitülasyonların kaldırılmasıyla ilgili bir rapor hazırlamışlardır.⁴⁵⁵ Yine hukuk müşavirleri olarak Şevki [Berker], Esat Cemal [Paker] ile birlikte Paris Barış Konferansı’na katılmışlardır.⁴⁵⁶

İlk diplomatik görevine zorla gönderilen Münir Bey’in Ankara Hariciyesi’ne katılması da yine ‘zorla’ olmuştu. Anadolu hareketiyle uzlaşmak ve ortak bir barış anlaşması imza etmek için görüşmeye giden Ahmet İzzet Paşa’yla Anadolu’ya giden heyette yer alan Münir Bey, burada ivedilikle Hariciye Vekâleti’nde müsteşar olarak görevlendirilmiştir.⁴⁵⁷ Yani sultanın bürokratu olarak geldiği Ankara’da, kendi rızası dışında Ankara’nın bürokratu olmuştur. Zira tam bu sırada, İtilaf Devletleri Ankara hükümetini Londra görüşmelerine davet etmiş, Ankara hükümeti de Londra’da Münir Bey’in hem hukuk hem yabancı dil bilgisinden çok fayda görecektlerini düşünerek onu kendi Hariciye teşkilatlarına intikal ettirmişlerdi. Hatta Hariciye Vekili Bekir Sami [Kunduh], Müsteşar Hikmet [Bayur], Adnan [Adıvar] ve Halide Edib [Adıvar], Münir Bey’i ikna etmek için çok uğraşmış, Münir Bey “sultana ettiği sadakat yeminini bozamayacağını” söylemiş ancak polis zoruyla onu tutabileceklerini söylemiştir.⁴⁵⁸ Nihayet ‘zorla’ da olsa Ankara’da kalmış, Londra Konferansı’na katılarak Ankara

⁴⁵⁴ Halil Mentеше’nin anılarından akt. *agt*, s. 42.

⁴⁵⁵ *Agt*, s. 44.

⁴⁵⁶ *Agt*, s. 46.

⁴⁵⁷ Akt. *agt*, s. 51.

⁴⁵⁸ Münir Ertegün’ün kızı Fatma Selma Ertegün Göksel ile yaptığı özel görüşmelerden akt. *agt*, s. 53-54.

Hariciyesi'nde görevine başlamıştır.⁴⁵⁹ Bu tarihten itibaren hem Lozan gibi diplomatik müzakerelerde başmüşavir olarak önemli bir görev üstlenecek hem de başta Musul sorunu, Duyun-u Umumiye borçları sorunu olmak üzere hemen hemen tüm uluslararası hukuk meseleleriyle ilgili görüşü alınan biri haline gelecektir. Bunun yanında, Ankara'da çalışmaya uygun muavin ve müsteşarlarla ilgili de kendisinden görüş istenmektedir.⁴⁶⁰ İstanbul'dan Ankara'ya böyle referansla geçen bürokratlar da bulunmaktadır.

Cumhuriyet Hariciyesi'nin ilk müsteşarı unvanına sahip Suad Davaz ise Galatasaray Lisesi'nde okurken Hariciye Nezareti'nde çalışmaya başlamış, Mekteb-i Hukuk'a başladıktan sonra da İstişare Odası'nda görev almak istediğini belirtmiştir.⁴⁶¹ Hukuk ve Fransızca bilgisi yanında iktisat uzmanlığı da Suad Bey'i ilgi çekici biri yapmaktadır. Suad Bey, Hariciye Nezareti'nde Umur-ı Ticariye Müdürlüğü yapmıştı; bu müdürlük, Osmanlı ticaretinin durumunu takip etmek, ticari anlaşmaları yapmak, gümrük işleri ve politikalarıyla ilgilenmek gibi İmparatorluğun belki de en zorlu ve en problemli konularıyla ilgilenmekteydi.⁴⁶² 1917 yılı başında, iktisadi yapılanmaya çekidüzen vermesi amacıyla kurulan İktisadiyyat Meclisi üyelerinden biriydi.⁴⁶³ Bu demek oluyor ki İmparatorluğun halihazırdaki ticari durumunu, ticari bağitlarını en iyi bilen kurumlarda çalışıyordu.

⁴⁵⁹ Londra seyahati sırasında Cambridge Müslüman Derneği tarafından düzenlenen yemekte Münir Bey bir konuşma yaparak, Avrupa'da Türklerin çok yanlış tanındığını, Türk denince "acayip bir tipin" beklendiğini ancak bu algının yavaş yavaş değiştiğini ve "Türklerin de medeni bir halk olduklarına, sadece kendi haklarını savunduklarına ve kendi ülkelerinin özgürlüklerini güvence altına almak için mücadele ettiğine" inanılmasını umduğunu söylemişti. *Agt*, s. 57-58.

⁴⁶⁰ *Agt*, s. 79.

⁴⁶¹ Fatma Sümer, "II. Meşrutiyet Döneminde Bir Ceza Hukuku Felsefesi Çalışması: Suad Muhtar'ın Felsefe-i Hukuk-ı Cezaiye Yazıları", *II. Türk Hukuku Tarih Kongresi Bildirileri* içinde, İstanbul, 2017, s. 724.

⁴⁶² Çakmak, *Türk Dışişleri Teşkilatının Gelişimi: Hariciye Nezareti*, s. 168-171.

⁴⁶³ Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Doğan Kitap, E-kitap. Zafer Toprak'a göre "Türkiye'de ilk iktisadi planlama girişi" olan bu meclis, "ülkenin iktisadi gelişimi için gerekli yasa taslaklarını hazırlayacak, yasaların etkin kılınmasıyla ilgili önlemler önerecekti". İlk oturumunda iktisadi yaşamda liberal bir iktisadi programı reddeden Meclis, iktisat yaşamında devlet müdahalesini benimsemişti. Suad Davaz'ın iktisatla ilişkisine dikkatimi çeken Prof. Dr. Birsen Talay Keşoğlu'na teşekkür ederim.

Babası da Hariciye Nezareti çalışanı olan Ali Şevki Berker de Galatasaray Lisesi'nden mezun olduktan sonra 1905 yılında Hariciye hizmetine girmişti.⁴⁶⁴ Burada Kalem-i Mahsus Müdürlüğü yaptı.⁴⁶⁵ 1921'deki kısa süreli Stokholm ve Kopenhag elçiliklerinden sonra Hariciye Nezareti Müsteşarlığı'na getirildi ve Osmanlı Hariciyesi'nin son müsteşarı oldu. Saltanatın kaldırılmasının ardından TBMM hükümeti İstanbul'daki idareyi ele alınca, Ali Şevki Bey Hariciye Nezareti müsteşarı olarak dairenin muhafazası ve yeni hükümetin kontrolüne aktarımı için görevlendirildi.⁴⁶⁶ Arşivde 30 Kasım 1924 tarihli bir belgede, "Mülga Hariciye Müsteşarı Şevki Bey'in paşa hazretleriyle görüşmek üzere acilen karargaha gelmelerinin temin edilmesinin" rica edildiğine rastlıyoruz.⁴⁶⁷ Bu görüşmenin içeriğini bilmemekle birlikte, Şevki Bey'in Ankara'daki Hariciye'ye katılmasıyla ilgisi bulunduğunu düşünmek mümkündür. Kasım 1925'de Hariciye Vekâleti'nde Şehbenderlik ve Ticaret İşleri müdürü olarak göreve başlayan Ali Şevki Bey,⁴⁶⁸ o dönemki müsteşar Ahmed Hikmet [Müftüoğlu] Bey'in ölümü üzerine 1926 yılında Hariciye Vekâleti müsteşarlığına getirilmişti.

Bir diğer imparatorluk sefiri Cevad Ezine, Galatasaray Lisesi'nden sonra 1896'da Tahran üçüncü kâtibi olarak göreve başlıyor. Atina'da ikinci kâtip, Karadağ'da birinci kâtip, Petersburg, Londra, Washington sefaretlerinden sonra Belgrad ve Bern'de elçi olarak bulundu.⁴⁶⁹ Ahmet İzzet Paşa heyetiyle birlikte Amasya görüşmelerini yapan heyette bulundu.⁴⁷⁰ İmparatorluğun son Bern elçisi iken, saltanatın kaldırılmasının ardından 4 Mayıs 1923'te Bükreş elçiliğine atanana kadar açıkta kalmıştı.⁴⁷¹ İmparatorluk döneminde aşına olduğu Atina'da 1925-1929 yılları arasında elçi olarak bulundu. Yine, Bulgaristan doğumlu Ali Haydar Aktay da Galatasaray Lisesi'ni bitirdikten sonra 1908 yılında Osmanlı Hariciyesi'ne katılmıştı. Turnu-Severin'de (Romanya) konsolos, 1916-1919 yılları arasında Sofya'da İkinci ve

⁴⁶⁴ Harris, *Atatürk's Diplomats*, s. 384.

⁴⁶⁵ Sefirlerin gönderdiği acil ve önemli yazışmaları yürütüp nezâreti bu özel bilgilerle ilgili bilgilendiren kısım. Çakmak, *Türk Dışişleri Teşkilatı'nın Gelişimi: Hariciye Nezâreti*, s. 150.

⁴⁶⁶ *Age*, s. 391.

⁴⁶⁷ BOA, HR.İM., 246-25 (30.11.1924)

⁴⁶⁸ BOA, HR.İM., 251- 29 (02.11.1925) ; BCA 30.11.1.0 / 19-51-7 (09.11.1925).

⁴⁶⁹ BOA HR. SAİD., 16-19 (Petersburg Sefareti Başkatibi ve Şehbenderi Hüseyin Cevad Bey'in (Ezine, h. 1293) sicil dosyası).

⁴⁷⁰ Ezine, *Aile Günlüğü*, s. 191-192.

⁴⁷¹ Harris, *Atatürks Diplomats*, s. 163.

Birinci Kâtip olarak görev yapmıştı.⁴⁷² Elimizde Ali Haydar Bey'in Ankara'daki vekâlete nasıl yeniden dahil olduğu ile ilgili bir bilgi bulunmamakla beraber, 30 Ocak 1923'de Türk ve Yunan hükümetlerince imzalanan Mübadele Sözleşmesi'ni uygulamak üzere kurulan Muhtelit Mübadele Komisyonu'nda (Karma Komisyon) Hariciye Vekâletinden Ali Haydar Bey'in ismine rastlarız.⁴⁷³ Cumhuriyet Hariciyesi'ne dahil de bu aralıkta gerçekleşmiş olmalı. Ancak dikkat çeken nokta, Ali Haydar Bey'in bir Doğu Rumelili olarak İmparatorluk döneminden beri Balkan ülkelerinde ve buradaki işlerle ilgili görevlendirilmesidir. Bu durum, Cumhuriyet döneminde de devam etmiş, 11 sene Belgrad elçiliği yürütmüş, Balkan Antantı için çaba harcamıştı. Belgrad'dan sonra, herhalde liyakatini ispat etmiş olmalıydı ki, çok zorlu bir görevi yürütmek üzere, 1939 yılında Moskova Büyükelçiliği'ne atanmıştı. Burada, hastalanıp hayatını kaybedeceği 1942 yılına kadar görev yaptı. Cumhuriyetin Balkan politikasının sahadaki isimlerinden biri olan Enis Akaygen de Galatasaray Lisesi'ni bitirdikten sonra 1901 yılında Hariciye'ye girmişti. Tercüme Odası'nda göreve başlamış, Petersburg, Bükreş gibi dış merkezlerde bulunmuş, 1919 yılında ise Hariciye nazırlarının en yakın çalışma birimi olan kalem mahsus müdürü olmuştu.⁴⁷⁴ Milli Mücadele sırasında Anadolu hareketine İstanbul'dan destek ve yardım sağlayan MM Grubu içindeki sivillerdendi.⁴⁷⁵ Ali Şevki Berker, Enis Akaygen ve Ali Haydar Aktay'ın en önemli ortak noktaları, aynı zamanda Hariciye Nezareti'nde kalem mahsus müdürü olarak görev yapmış olmaları ve nezaretin hususi evrakına, şifreli yazışmalarına bakan birimin başında bulunmalarındır.

İmparatorluk son dönem Hariciye'sinde müsteşarlık, iktisadi ya da hukuki dairelerde müdürlük yapmış kimi memurlar, yeni Hariciye'nin de erken dönem teşkilatlanmasında görevlendirildiler. Neden şu ya da bu, başka isimler değil de bu isimler Hariciye Nezareti'nden Cumhuriyet Hariciyesi'ne dahil edilmişlerdi? Bu

⁴⁷² Age, 218.

⁴⁷³ Komisyondaki Türk Heyeti, Dr. Tevfik Rüştü [Aras] Bey'in başkanlığında olmak üzere Dahiliye Vekâleti'nden Haydar Bey, Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaîye Vekâleti'nden sabık ve mülga Muhacirin Müdüriyet-i Umumisi Hamdi Bey, Maliye Vekâleti'nden Müfettiş İhsan Bey, Evkâf Vekâleti'nden Lozan Konferansı'nda evkâf işleriyle meşgul olan Senüyiddin Bey ve İktisat Vekâleti'nden Harun Beylerden oluşuyordu. Bkz. Ercan Çelebi, "Türk ve Rum Ahalinin Mübâdelesine Dair Oluşturulan Komisyonlardan Muhtelit Mübâdele Komisyonu ve Faaliyetleri", *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2006, s. 109.

⁴⁷⁴ Çakmak, age, s. 150-151.

⁴⁷⁵ Tulça, age, s. 24.

isimler Osmanlı Hariciyesi'ndeki son kuşağın, yüksek eğitimli ve milliyetçi bir kuşağın üyeleri idi. Pek çoğu Milli Mücadele sırasında Ankara'ya geçmekte acele etmemiş olmalarına rağmen, İmparatorluğun bu itibarlı memurları, mesleki birikimleri esas alınarak yeni rejimce içerilmiştir. Nezaret memurlarının yeniden istihdamı için geçerli olan örüntü, kurumsal ve diplomatik birikimden faydalanma üzerine kuruludur. Kurumsal deneyimi haiz bu isimler, son dönem İmparatorluk ile Cumhuriyet Hariciyeleri arasındaki bağlantı noktalarını oluşturur. Hatta bu görevlendirme Münir Bey örneğinde olduğu gibi, kimi durumlarda 'zorla' gerçekleşmişti. İmparatorluğun son dönem Hariciye memurları, aynı zamanda, mevcut uluslararası ilişkileri, hukuki ve iktisadi bağlamı, bağtaları, bağlantıları da en iyi bilen isimlerdi; bu bakımdan İmparatorluktan cumhuriyete geçiş süreci uluslararası hukuk ve tanınma bakımından bu isimlerin danışmanlığında yürütüldü. Benzer biçimde, andığımız isimlerin daha önce görev yaptıkları dış merkezlerdeki tecrübelerinden de faydalanıldı. Özetle, yeni rejim tarafından içerilmeleri hem sembolik hem de son derece pragmatikti.

3.4. ASKERLİKTEN DİPLOMATLIĞA

*"Gazi diyor ki 'Hüsrev ordudan ayrılalı çok oldu. Kıdemini kaybetti. Arkadaşları çok ilerlediler. Bu durumda orduya girmesi doğru olamaz. Kendisi benim gibi vaktiyle ataşemiliterlik yapmıştır. Yabancı dil, yordam bilir. Onu diplomat yapacağım."*⁴⁷⁶

Erken Cumhuriyet dönemi büyükelçileri arasında hatırı sayılır sayıda asker kökenli isim bulunduğuna göre⁴⁷⁷ askerlik eğitimi ile Harbiyeye dayanan sosyal ilişkilerin Hariciyeye ne tür miraslar bırakmış olabileceğini tartışmak gerekir. Baskın Oran'ın askerlik ve diplomatlık mesleğinin Türkiye konjonktüründe birbirlerine yakın meslekler olarak algılandığı tespitini de bu noktada tekrar hatırlamakta fayda bulunuyor. Oran'a göre, Hariciye ve Harbiye, 1) tarihsel olarak Osmanlı ve Türkiye'nin Batı'ya açılan pencereleri olmaları, 2) biçimsel benzerlikleri, yani itaat,

⁴⁷⁶ Sami Önal (haz.), *Hüsrev Gerede'nin Anıları, Kurtuluş Savaşı, Atatürk ve Devrimler*, Literatür Yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 227-228.

⁴⁷⁷ Ali Fethi Okyar, Ali Fuat Cebesoy, Behiç Erkin, Hüseyin Rauf Orbay, Kemalettin Sami Paşa, Muhiddin Akyüz, Hüsrev Gerede, Saffet Arkan, Tevfik Bıyıklıoğlu.

disiplin, protokol, hiyerarşi gibi konularda ortaklaşmaları, 3) yöntem olarak benzerlikleri, kendi içlerine kapalı olmaları, 4) ‘dış güçlerle’ ilgilenmeleri, ulusal çıkar, yurtseverlik gibi konuları sahiplenmeleri, 5) ihtiyatlı kriz yaklaşımları bakımından benzerlik göstermektedir.⁴⁷⁸

Askeri okullar imparatorluğun Avrupa standartlarına göre düzenlenen ve modernleşen ilk okullarıydı.⁴⁷⁹ Harbiye Mektebi’ni iyi derece ile bitiren öğrenciler Erkan-ı Harbiye’ye devam ediyorlardı. Fransızca, tarih, askeri tarih ve uluslararası hukuk bu okullarda okutulan önemli dersler arasındaydı. Alınan eğitimin yanında, askeri okul öğrencileri arasındaki ortak deneyim, ortak politikleşmeyi de beraberinde getirmiştir. II. Abdülhamit yönetimine karşı gelişen ‘hürriyet mücadelesi’ askeri okul öğrencileri arasında çok sayıda destekçi bulmuş, İttihat Terakki Cemiyeti’ne üyelikleri burada gelişen güven ve tanışıklık ilişkisinin de etkisiyle gelişmişti.⁴⁸⁰

Askerlikten gelen büyükelçilerin çoğu askeri öğrencilikleri sırasında politize olmuş, ‘hürriyet’ ve ‘vatani kurtarma’ idealleri doğrultusunda politik muhalefete aktif biçimde katılmış, daha da önemlisi Milli Mücadele’de görev yapmış ve Mustafa Kemal Atatürk ya da İsmet İnönü ile yakın çalışma ilişkisi içinde bulunmuştu. Ancak bunun da ötesinde, özellikle bir kısmının ataşemiliterlikten gelen bir yurtdışı temsil vazifesinde bulunduğunu görüyoruz. Elçiliklerde askeri danışmanlık yapmak üzere bulunan ataşemiliterler, bu bakımdan, askerlikle diplomasinin kesiştiği bir noktada konumlanmaktadır.⁴⁸¹ Diğer ülkelerin askeri gelişimini takip edip kendi ülkesine dair askeri konularda da danışmanlık yapması beklenmektedir. Öte yandan görev alanı ciddi bir belirsizle maluldür; istihbaratla ilgili çalışmaları çoğunlukla gizli kalmaktadır. Bunun yanında, tıpkı elçiler gibi, komuta merkezinde pek de istenmeyen

⁴⁷⁸ Baskın Oran, “Giriş, Türk Dış Politikasının (TDP) Teori ve Pratiği”, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt 1* içinde, s. 66.

⁴⁷⁹ Odile Moreau, *L’Empire ottoman à l’âge des réformes: Les hommes et les idées du « Nouvel Ordre » militaire, 1826-1914*. Nouvelle édition [online]. İstanbul: Institut français d’études anatoliennes, 2007 (son erişim: 23 Ekim 2017)., <<http://books.openedition.org/ifeagd/1416>>.

⁴⁸⁰ Bu konuda bkz. Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk 1*; Zürcher, *Millî Mücadele’de İttihatçılık*.

⁴⁸¹ Lothar Hilbert, “L’origine des Attachés militaires en Grande-Bretagne”, *Revue d’histoire diplomatique*, 1961, ss. 155-160; Maurice Vaïsse, “L’évolution de la fonction d’attaché militaire en France au XXe siècle”, *Relations internationales*, S. 32, 1982, ss. 507-524.

askerler yurtdışına ataşemiliter olarak gönderilerek merkezden uzaklaştırılabilmektedir.

1908’de Meşrutiyet’in ilanından kısa süre sonra Fethi [Okyar] Paris’e, Ali Fuat [Cebesoy] ise Roma’ya ataşemiliter olarak atandılar.⁴⁸² Fethi Bey’e göre, “Meşrutiyet’in ilânında emek ve iddia sahibi ordunun genç unsurlar İstanbul’dan, dolayısıyla politikadan uzaklaştırılmak” isteniyordu.⁴⁸³ Fethi [Okyar], Paris ataşemiliterliği sırasında İtalya’nın Trablusgarp’a saldırması üzerine, Fransız kamuoyunu İtalya aleyhine yönlendirmek amacıyla Jean Jaurès ve Pierre Loti gibi aydınlarla temas etmişti.⁴⁸⁴ 1913 yılında ise, Fethi Bey bu kez Enver Paşa’ya muhalefeti nedeniyle Sofya Elçiliği’ne atanmış, bu kez Mustafa Kemal ataşemiliter olarak onunla birlikte Sofya’ya gitmişti. Böylelikle Fethi-Mustafa Kemal ikilisi politik gerekçelerle merkezden uzaklaştırılmayı erken bir tarihte deneyimlemişlerdi. Bu deneyim aynı zamanda Batı kültürü ve siyasal kurumlarıyla ilk tanışmalarıydı ve düşünce hayatları üzerinde de epey etkili olmuştu. Yine bu görevler sırasında diplomatik yaşamla tanışmış, balolar ve suarelere katılmış aynı zamanda mevcut yönetime karşı, askeri-politik görüşlerini geliştirme şansı bulmuşlardı.⁴⁸⁵ Dahası, Mustafa Kemal, ödenek ve maaşlar düzenli yatmadığı için “hakiki bir Osmanlı ataşemiliterine layık olabilecek vaziyeti almak için ihtiyaç bulunan hususları değil, burada aç sefil kalmamanın çaresini” düşünmek zorunda kaldığını belirten mektuplar bile yazmak zorunda kalmıştı.⁴⁸⁶ Dört başı mamur bir diplomasi deneyimiydi bu.

Rauf [Orbay] da 1905’te gemicilikle ilgili gelişmeleri takip etmek önce İngiltere’ye, daha sonra da Amerika’ya gönderilmişti. 1909’da Tuna Milletlerarası Su Yolu Komisyonu’nda Osmanlı temsilcisi olarak görev yapmış, 1910 yılında İngiltere Kralı V. George’un taç giyme törenine katılmış ve bu münasebetle yapılan deniz resmi

⁴⁸² Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk, Okul ve Genç Subaylık Hatıraları - 2*, Cumhuriyet, İstanbul, 1997, s. 191.

⁴⁸³ Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, s. 122.

⁴⁸⁴ Age, s. 134; Osman Okyar, “Les rapports franco-turcs à l’époque d’Atatürk vus sous l’angle de la mission de Fethi Okyar comme Attaché militaire à Paris (1910-1912)”, *La Turquie et la France à l’époque d’Atatürk* içinde, ss. 7-15.

⁴⁸⁵ Klaus Keiser, *Atatürk. Bir Biyografi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021.

⁴⁸⁶ Age.

geçidinde Türk donanmasını temsil etmişti.⁴⁸⁷ 1917’de Bahriye Erkan-ı Harp Reisliği’ne getirilmiş, Alman İmparatoru Wilhelm’i ziyarete gitmiş, 1918 Bahriye Nazırlığı’na getirilerek Mondros Mütarekesi’ni imzalayan heyet içinde yer almıştı. İngiliz siyaseti ve politik çevrelerini bilen biri olarak Londra Büyükelçiliği’ne atanmaktan memnuniyet duymuştu.

Yine bir diğer asker-büyükelçi Kemalettin Sami Paşa da askeri eğitim için 1912 yılında Almanya’ya gönderilmişti.⁴⁸⁸ 1924’te Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal’in asker milletvekillerinden iki görevden birini seçmelerini istemesi üzerine mebusluktan istifa ederek ayrıldı, iç politikada hiç yer almadı.⁴⁸⁹ Aynı yıl askerlikle ilişkisini kesmeksizin Berlin Büyükelçiliği’ne atandı. Almanca biliyordu ve Almanlar tarafından Almanya’ya sempati duyan eski silah arkadaşlarından biri olarak kabul görmüştü.⁴⁹⁰ Yine askerlikten gelen bir isim olan Saffet Arıkan ise İsmet İnönü’nün en yakın okul arkadaşıydı ve Mart 1911 ile Mart 1913 tarihleri arasında Yemen’de birlikte görev yapmışlardı.⁴⁹¹ Yemen deneyimi bilhassa İsmet İnönü’nün ilk diplomatik deneyimi olarak da görülmektedir.⁴⁹²

Askerlikten gelen büyükelçiler için özetle şunları söyleyebiliriz: Ortak bir politik formasyon ve ortak bir politik deneyimden geliyorlardı. Yabancı dil bilgileri ile yurtdışında eğitim alma ya da çalışma deneyimi onları öne çıkarmıştı. Uzak görevlerin hem merkezden uzaklaştırılma hem de iktidarla hâlâ bir güven ilişkisi içinde olma anlamına geldiğini biliyorlardı. Bunlara bir de askeri formasyon ve disiplinin pratik ve sonuca odaklı niteliğini eklemek gerekir. Hiyerarşi, protokol kuralları, üstten gelen talimatlara bağlılık ve itaat, mesleki disiplin ile ‘ulusal çıkarların korunması’ mefhumları askerlerin diplomatik yapıya uyum sağlamasını kolaylaştırmıştır.⁴⁹³ Yine

⁴⁸⁷ Alkan, “Hüseyin Rauf (Orbay) (1880-1964)”.

⁴⁸⁸ Halil Bal, “Kemalettin Sami Paşa (1884-1934)”, *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/kemalettin-sami-pasa-1884-1934/> [son erişim 26.02.2022].

⁴⁸⁹ Agm.

⁴⁹⁰ Guillemarre-Acet, *Impérialisme and nationalisme. L’Allemagne, l’Empire Ottoman et la Turquie (1908-1933)*, s. 296.

⁴⁹¹ Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam 1884-1938*, 1. Cilt, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2011, s. 127.

⁴⁹² Ahmet Kuyaş, “Yemen ve İsmet İnönü”, *İsmet İnönü* içinde, (haz.) Mehmet Ö. Alkan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul, 2021, ss. 87-101.

⁴⁹³ Oran, “Giriş, Türk Dış Politikasının (TDP) Teori ve Pratiği”, s. 66.

askeri okullar, gerçekçiliğin bir başka ifadeyle realist düşünme mantığının öğrenildiği kurumların başında gelmekteydi; François Georgeon, Yusuf Akçura ve onun Mustafa Kemal üzerine yazdığı bir makalesi üzerinden yaptığı değerlendirmede, askeri okullarda alınan manevra, taktik, strateji dersleri sayesinde hesaba kitaba dayalı, gerçekli planlar yapmanın öğrenildiğini belirtmektedir.⁴⁹⁴

Yine askerlikten gelen büyükelçilerin, askeri ve teknik konulardaki uzmanlığı da diplomatik faaliyetlerini belirlemiştir. 1928 yılında kısa süreliğine de olsa Moskova büyükelçiliği yapacak olan Tevfik [Bıyıklıoğlu] Paşa, 1925 yılında Cenevre’deki silah ticareti konferansına katılmış, konferansın ardından Berlin’de Alman Dışişleri Bakanlığı ile Alman hükümeti ve silah sanayiinin Türk silah sanayiini kurmak ve geliştirmek ile ilgilenip ilgilenmediği üzerine görüşmeler yaptı.⁴⁹⁵ Yine Kemalettin Sami Paşa da Berlin’de, Alman firması Junkers’in Türkiye’de bir uçak ve uçak motoru fabrikası kurması ile ilgili süreci ve antlaşmaları yürütüyordu.⁴⁹⁶

Asker kökenli diplomatlar da bir diğer göze çarpan özellik, Milli Mücadele sonrası iç politika ortamında kendilerine uygun bir yer ve statü bulamamış olmalarıdır. 1920 yılı ortalarında Anadolu’ya geçerek, Selanik’teki askerlik günlerinden tanıştığı Mustafa Kemal ile görüşür ve “Anadolu Demiryolları İşletme Müdürlüğü”ne tayin olunur. Anadolu’da işgal altında olmayan bölgelerdeki demiryollarının idaresinden sorumlu hale gelir.⁴⁹⁷ Yabancı şirketler tarafından işletilen Anadolu Demiryolları Şirketi, 24 Mayıs 1924’te satın alınarak millileştirilir. 1926 yılında da Nafia Vekilliği’ne atanır.⁴⁹⁸ 1928 yılında ise kabine içinde yaşadığı anlaşmazlıklar sonucu Nâfia Vekâleti’nden istifa etmeye karar verir. İstifa etmek istediğini Mustafa Kemal’e açar ve “Beni lütfen Avrupa’da bir vazifeye tayin buyurun” der.⁴⁹⁹ Anlaşamadığı isimlerden biri olan başvekil İsmet Paşa da istifa talebini “Sen mükemmel sefir

⁴⁹⁴ François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri, Yusuf Akçura (1876-1935)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2. Bs., 1996, s. 19; bahsi geçen makale Yusuf Akçura, “Nutuk”, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, S. 1/1, 1929.

⁴⁹⁵ Koçak, *Türk-Alman İlişkileri*, s. 51.

⁴⁹⁶ *Age*, s. 68.

⁴⁹⁷ Ankara hükümetinin demiryollarını işletip işletemeyeceği hayli tartışma konusu olmuştur. Erkin bu tartışmalarda demiryollarının pekâlâ işletilebileceğini savunur. Erkin, *Hâtırat*, s. 250.

⁴⁹⁸ *Age*, s. 265.

⁴⁹⁹ *Age*, s. 312.

olursun, dinlendikten sonra yine memlekete gelip daha iyi çalışırsın” diyerek karşılar, Başvekil’in görevden ayrılmasından memnun olduğunu düşünür.⁵⁰⁰

Askerlikten diplomatlığa geçen bir diğer isim Hüsrev Gerede’ydi. Eski Atina ataşemiliteri ve Mustafa Kemal Paşa’yla birlikte Samsun’a çıkan 18 kişiden biri olan ve Milli Mücadele ve kongreler sırasında aktif biçimde görev almış askerlerden biri olan Hüsrev Gerede’nin diplomatlık mesleğine girişi de şöyle olmuştur:

İkinci Büyük Millet Meclisi’nde savaş kazanılmış, barış yapılmış olduğundan aşırı isteklerin ortaya çıkmasına, kişisel hırsların at oynamasına uygun ortam oluşmuş gibidir. Çok sevdiğim, birlikte yurt ve ulusumuz için yan yana çalıştığım birçok arkadaşımın, siyasal görüş ve düşüncelerinde hızla değiştikleri görülüyordu. Kutsal dava uğrunda her şeyi feda ederek atıldığım bu savaşta kişiliğim ve düşüncelerimden ödün veremediğim, yurt ve ulusun kurtuluşu uğrunda özveriyle çalıştığım, kişisel bir beklentiye kapılmadığım bu işte sonuna dek tertemiz kalmayı amaç edinmişimdir.

Bir gün İsmet Paşa’yı ziyaret ederek kendisine “Tanrı’ya şükür ülkemiz kurtuldu. Meclis’teki akımlar beni üzüyor. Bir dünya görüşümün olduğunu, kişilere bağımlı olmadığımı bilirsiniz. Her şeye elimi kaldıramam. En sevdiğim, saygı duyduğum devrim arkadaşlarımı gücendirebilirim. Ben hizipçilikten hoşlanmam. Objektif bir görev ve meslek sahibi olmak isterim. Gazi’ye arz ediniz, beni yeniden orduma, kendi mesleğime geri göndersinler.” dedim. “Peki, söylerim” dedi.

Bir süre sonra beni çağırttı, görüştük. Gazi diyor ki “Hüsrev ordudan ayrılalı çok oldu. Kıdemini kaybetti. Arkadaşları çok ilerlediler. Bu durumda orduya girmesi doğru olamaz. Kendisi benim gibi vaktiyle ataşemiliterlik yapmıştır. Yabancı dil, yordam bilir. Onu diplomat yapacağım.”

Buna cevaben ben de İsmet Paşa’ya “Ataşemiliterlik diplomatlık değildir. Usul ve adab öğrenilir, diplomasi dünyası ile ilişki kurulur. Ataşemiliterlik yarı diplomatlık demekse de bu mesleğin kitabı vardır. Deneyim sahibi olmak gerekir. Onun için yakın ilgi ve güvenlerine teşekkürler birlikte, en ufak ve kolayından başlatılmayı tercih ettiğimi kendilerine arz edersiniz.” demiştim.⁵⁰¹

Hem Gerede’nin hem de Erkin’in anılarında, önce askerliğin, sonra da diplomatlığın ‘objektif’ mesleklerden olduğu vurgusu önemlidir. Askerlik gibi diplomatlık da genellikle siyasetler üstü, gündelik çıkarlardan ve hırslardan uzak,

⁵⁰⁰ Age, s. 313.

⁵⁰¹ Önal (haz.), *Hüsrev Gerede’nin Anıları*, s. 227-228.

‘ulusal çıkarlar’ın doğrudan savunulduğu, klientalizme görece en uzak mesleklerden biri olarak görülmektedir.⁵⁰² Bu bakımdan askerlikten diplomatlığa geçiş, bir bakıma iç politikadaki gerilimlerden kaçış anlamına gelmektedir.

3.5. YAZAR-DİPLOMAT

“Şairlik üstün olsa sefir olup gezer mi
Yakup Kadri Tiran’da, Ruşen Eşref Yunan’da”
Yahya Kemal Beyatlı, 1936⁵⁰³

Diplomatlık ile yazarlık arasındaki ilişki ilk bakışta şaşırtıcı görünse de tarihsel olarak bakıldığında yazar-diplomatın karşımıza sıklıkla çıktığını görürüz. François-René de Chateaubriand, 19. yüzyılda Türkçeye yapılan çevirileriyle bilinen Alphonse de Lamartine, Stendhal, şair Paul Claudel aynı zamanda, farklı dönemlerde görev yapmış, önemli Fransız diplomatlarıydı. Dünyanın farklı yerlerinde de tanıdık başka isimlere rastlamak mümkün, 1961’de Nobel ödülü kazanan Yugoslav yazar İvo Andric, Şilili yazar ve diplomat Pablo Neruda, *Diplomacy* kitabıyla aşına olduğumuz ancak kurgu eserler dahil 130’un üzerinde kitabı bulunan İngiliz Harold Nicolson bunlardan bazılarıdır.⁵⁰⁴ En bilinen bu isimlerin yanında, dünyanın pek çok yerinde pek çok diplomat, farklı türlerde eserler ortaya koymuştur. Bu bakımdan, bu ilişki pek tesadüf gibi görünmüyor. Her iki mesleğin de iyi bir eğitim ve yazınsal yetkinlikler gerektirmesi, insanları ve ülkeleri gözlemliyor olması, dünyayı sözcükler aracılığıyla

⁵⁰² Oran, “TC Dışişleri Bakanlığı”, s. 55.

⁵⁰³ Bilâl N. Şimşir, “Şair Yahya Kemal Beyatlı’nın Elçiliği ve Büyükelçiliği”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 23, S. 67-68-69, s. 72.

⁵⁰⁴ Stanislav Sretenovic, “Les écrivains et poètes serbes dans la diplomatie du royaume des Serbes, Croates et Slovènes/Yougoslavie, 1918-1941: en enjeu historiographique”, *Ecrivains et Diplomates, L’invention d’une tradition XIXe-XXIe siècles*, (ed.) Laurance Badel, Gilles Ferragu, Stanislas Jeannesson ve Renaud Meltz, Armand Colin, Paris, 2012, ss. 238-254; Jean-Marc Delaunay, “Les diplomates écrivains latino-américains, une fécondité biséculaire”, aynı eser, ss. 290-312.

daha iyi bir yer haline getirme çabası bu ortaklığın ilk elden nedenleri arasında gösterilebilir.⁵⁰⁵

Bu bölümde erken Cumhuriyet dönemi büyükelçilerinin yaşamları süresince yazdığı eserleri, hangi şartlar altında yazıldıklarını, kısacası diplomatların entelektüel birikimlerini tartışmaya açacağım. Türkiye’de yazar-diplomat deyince akla ilk gelen isimler arasında imparatorluk döneminden Abdülhak Hamit Tarhan, Cumhuriyet döneminde ise Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Yahya Kemal Beyatlı, Memduh Şevket Esenal sayılabilir. Ancak yazar diplomat deyince yazılanları yalnızca edebiyat alanıyla sınırlamadığımızda, en az bir basılı eseri bulunan pek çok diplomat karşımıza çıkar. Erken Cumhuriyet döneminin büyükelçileri, edebiyat türünde eserler (roman, öykü ya da şiir) yanında, ders kitapları, hatıratlar, gazete yazıları ve uzmanlık alanlarına ilişkin kitaplar gibi çok çeşitli türlerde eserler kaleme almıştır.

Edebiyat türünde eser verenlerden başlayacak olursak, daha önce de pek çok kez andığım, bu tezin ilham kaynaklarından birini oluşturan Yakup Kadri Karaosmanoğlu ve onun ilk kez 1954 yılında yayımlanan *Zoraki Diplomat* eseriyle başlamak yerinde olur. Karaosmanoğlu’nun 1934 yılında atandığı Tiran’dan başlayarak, kendine has üslubuyla ve anı şeklinde kaleme aldığı bu eser, yazarın döneme ilişkin bir referans kitabı oluşuyla ayrı bir yere sahiptir. Karaosmanoğlu, bir diplomat olarak anılarını yazma çelişkisinin farkındadır:

[...] *Zoraki Diplomat* başlığını Molière’le Vefik Paşa’nın *Zoraki Tabib*’inden seçip almıştım. Aksi takdirde o yazıların [kendi anılarından bahsediyor] diğer bütün emekli diplomatlar tarafından kaleme alınmış, can sıkıcı, uyutucu hatıralardan ne kalırdı? Bu hatıralarda emekli diplomatlar hep kendi başarılarından bahsederler. Ben filan filan havadisi hükümete herkesten önce şöyle bildirdim; filan hadisenin önüne böyle geçtim; diye öğünür, dururlar ve en işin en kötüsü, bu iddialarını isbat etmek için karşınıza bir yığın nota, rapor, şifre, telgraf dosyalarıyla çıkıp dikilirler.⁵⁰⁶

Oysa o, anılarının başına “zoraki” diyerek, “ağlamamak için güldüğü”, kendi kendini alaya aldığı bir anı kitabı yazmayı tercih etmiştir. Edebiyatçı kimliği ve

⁵⁰⁵ Laurence Badel, Gilles Ferragu, Stanislas Jeanesson ve Renaud Meltz, “Introduction”, *Ecrivains et Diplomates, L’invention d’une tradition XIXe-XXIe siècles* içinde, s. 21.

⁵⁰⁶ Karaosmanoğlu, *Zoraki Diplomat*, s. 342.

yeteneği de buna izin verdiği için, 21 yıl boyunca hem elçilik görevini sürdürebildi hem de kitaplar kaleme almaya devam edebilmişti. Diplomatlık kariyerini sürdürdüğü yıllar boyunca *Atatürk* monografisini (1946), *Zoraki Diplomat* anılarını (1954) ve *Bir Sürgün* (1937) ile *Panorama* romanlarını (1950-1954) yazmıştır.⁵⁰⁷

Bir başka yazar-diplomat Yahya Kemal Beyatlı ise, Milli Mücadele'ye verdiği coşkulu destek ile tanınmış, Ruşen Eşref [Ünaydın] ile birlikte basın işleriyle ilgilenmek üzere Lozan Konferansı'na gönderilmişti. “Bir şair vatan işi göremez” demesinler diyerek Lozan'da çok çalıştığını belirten Yahya Kemal, 1926 yılında Varşova Elçiliği'ne atandı.⁵⁰⁸ 1929 yılında ise Madrid'e gönderilerek Cumhuriyet'in ilk Madrid elçisi olarak göreve başladı. Tarih ve sanat merakıyla sık sık görev yerini bırakıp başka şehirlere ve ülkelere gzmeye giden Yahya Kemal, çoğu zaman Ankara'yı da bu durumdan haberdar etmiyor, görevlerini ihmal ediyordu. 1931 yılında Lizbon elçiliğini de yürütmesi istenmişti. “Arasının hükümetle, daha doğrusu bakan Tevfik Rüştü ile” iyi olmadığını söyleyen Yahya Kemal, güven mektubunu götürmek için Portekiz'e gidişini aylarca geciktirmişti. Bu gelişmelerin üzerine, Madrid ve Lizbon Elçiliklerinden geri çağırıldı.⁵⁰⁹ Yahya Kemal'i savrukluğundan ötürü haksız bulanlar olduğu gibi “edebiyattan anlamayan, şiire değer vermeyen ve esasen Madrid'teki Elçisinden de pek saygı görmeyen Bakan” olarak ifade edilen Tevfik Rüştü Aras'ı eleştirenler de bulunmaktadır.⁵¹⁰ Yahya Kemal ise, şairlerin ciddi mesleklere, mevkilere yakıştırılmadığını söyleyerek görevden alınmasına yönelik örtük bir eleştiri yapar.⁵¹¹ Yazdığı şiirlerden birinde de “Şairlik üstün olsa sefir olup gezer mi, Yakup Kadri Tiran'da, Ruşen Eşref Yunan'da” diye yazarak, bu örnekler üzerinden sefirliğin şairlikten üstün geldiği şeklinde bir istihzada bulunur. Nihayetinde Paris'te siyaset bilimi okumasının ve Milli Mücadele'ye aktif destek vermesinin sonucu olarak atandığı diplomatlık mesleğinde, şairliğindeki kadar muvaffak olamaz. Eleştirilerinde haklılık payı vardır, devlet işleri sanata üstün gelirken, Yakup Kadri,

⁵⁰⁷ *Age*, s. 352-353.

⁵⁰⁸ Şimşir, “Şair Yahya Kemal Beyatlı'nın Elçiliği ve Büyükelçiliği”, s. 35-40.

⁵⁰⁹ *Agm*, s. 66.

⁵¹⁰ Bu eleştiri Hariciye'de göreve başlayan ilk kadın meslek memuru Adile Ayda'ya aittir. *Agm*, s. 68.

⁵¹¹ *Akt. agm*, s. 71.

Ruşen Eşref ya da Memduh Şevket Esendal gibi iki farklı kimlikle (yazar ve diplomat) baş etmeyi becerememiştir. Belki de baş etmek içinden gelmemiştir.

Yahya Kemal'in de andığı gibi, erken Cumhuriyet dönemi büyükelçileri içinde çok yönlü, üretken bir yazar ve bir rejim aydını olan Ruşen Eşref Ünaydın'ın ismi de öne çıkmaktadır. Ruşen Eşref, öğretmenlik, gazetecilik ve yazarlığın yanında, Cumhuriyet'in Balkanlar'daki iş birliği çalışmalarını da takip ediyor, Türkiye'de kurulan Balkan Birliği Cemiyeti'nin genel sekreterliğini yürütüyordu. Atatürk'ün de çok yakınında olması dolayısıyla, Balkanlar'da iş birliği politikasına Arnavutluk'u da dahil etme göreviyle 1934 yılında Tiran'a elçi olarak atanarak diplomasi mesleğine giriş yapmıştı. Ancak bu tarihten önce Ruşen Eşref daha çok gazeteciliğiyle tanınıyordu, söyleşi ve gezi yazısı türünde çalışmalarının yanında *Diyorlar ki* başlığıyla edebiyatçılarla yaptığı söyleşilerle Türk edebiyatında edebi röportaj türünün ilk örneklerini verdi.⁵¹² Dil alanında yapılan inkıaplarda öne çıkan isimlerden biri oldu. Mustafa Kemal hakkında Anafartalar kumandanlığından, Milli Mücadele günlerine, inkılap çalışmalarından hastalığına dair pek çok yazı ve röportaj yayımladı.⁵¹³ Ruşen Eşref Ünaydın, röportajlarıyla ya da inkılap alanındaki çalışmalarıyla çok üretken bir yazar olarak karşımıza çıksa da, Tiran, Atina, Budapeşte gibi merkezlerde elçilik, Roma ve Londra'da büyükelçilik yaptığı yaklaşık 18 yıl boyunca bu meslekteki anılarını ya da düşüncelerini ise kamuoyuyla paylaşmamıştır. Öte yandan Ünaydın, Atina Büyükelçiliği görevinde bulunduğu sırada Yunan

⁵¹² Müzeyyen Altunbay, "Ruşen Eşref Ünaydın", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/unaydin-rusen-esref>. [Son erişim 16 Haziran 2021]

⁵¹³ Ruşen Eşref Ünaydın, *Diyorlar ki*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1918; *İki Saltanat Arasında*, Kanaat Matbaası, İstanbul, 1918; *Tevfik Fikret: Hayatına Dair Hatıraları*, Hilal Matbaası, İstanbul, 1919; *Geçmiş Günler*, Matbaa-i Orhaniyye, İstanbul, 1919; *Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal ile Mülâkat*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1930; *Cumhuriyet Kıraati*, Tefeyyüz Kitaphanesi, İstanbul, 1933; *Yeni İlk Mektep Kıraati*, Sınıf 2, Türk Kitapçılığı, İstanbul, 1934; *Boğaziçi Yakından*, Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul, 1938; *Türk Dili Tetkik Cemiyetinin Kuruluşundan İlk Kurultaya Kadar Hatıralar*, TDK Yayınları, Ankara, 1943; *Atatürk ve Milli Tesânüt*, Milli Tesânüt Birliği Yayınları, İstanbul, 1954; *Atatürk: Tarih ve Dil Kurumları Hatıralar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1954; *Atatürk'ü Özleyiş: Hatıralar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1957.; *Atatürk'ün Hastalığı*, TDK Yayınları, Ankara, 1959. Yakın tarihlerde Necat Birinci ve Nuri Sağlam tarafından yapılan derlemeyle, röportajları, hatıraları, Millî Mücadele yazıları, hikâye, şiir ve çocuk şiirleri, tercümeleleri, dergi ve gazete yazıları 14 cilt halinde okurlara sunulmuştur. (haz.) Necat Birinci, Nuri Sağlam, *Ruşen Eşref Ünaydın Bütün Eserleri*, 14 Cilt, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara, 2002.

basınında yazar kimliğiyle de yer buldu,⁵¹⁴ *Damla Damla* isimli mensur şiir kitabı, iki savaş arası dönemde Türkçeden Yunancaya, Yunancadan Türkçeye çevirdiği eserlerle iki ülke arasındaki kültürel yakınlaşmada da önemli rol oynayan Avram Papazoğlu tarafından Yunancaya çevrildi.⁵¹⁵ 1936 yılında Yunanistan'daki edebi Parnassos Cemiyeti'nin fahri azalığına seçildi ve diplomatlığının yanında “yüksek edebi liyakatleri” de takdir edildi.⁵¹⁶

Bugün Türk öykücülüğünün önemli isimlerinden biri olarak tanıdığımız Memduh Şevket Esendal ise, yaşadığı dönemde edebiyatçı kimliğinden çok siyasetçi ve diplomat kimliğiyle tanındı. Her ne kadar gençlik döneminde gazetelerde kimi öyküleri basılmış olsa da Milli Mücadele ve Tahran Büyükelçiliği (1925-1930) döneminde edebiyat çalışmaları ile ön planda olmadı. 1934 yılında basılan *Ayaşlı ve Kiracıları* edebiyat dünyasında da adını duyurmasına vesile oldu ve kitap Cumhuriyet romanının kanonik eserlerinden biri haline geldi.⁵¹⁷ Kitabın konusunun Ankara'nın başkent olarak kuruluş yıllarında, farklı toplumsal katmanlara mensup, farklı yaş, meslek ve cinsiyetlerden kimselerin yeni toplumsal düzende yaşadıkları üzerine olduğunu hatırlayalım. Devlet kademesinin üst sıralarında, yüksek bir bürokrat olarak görevde bulunmasına rağmen, roman ve öykülerinde ‘sıradan’ insanların gündelik hikâyelerine yer verdi. Bu bakımdan Ömer Türkeş, politikacı ve edebiyatçı iki farklı Esendal'dan bahsedebileceğimizi söyler.⁵¹⁸ Devlete hizmet eden bürokrat yanını ve “iyimserlikle yoğrulmuş sade edebiyatını” birbirinden ayırmıştı. 1933-1941 arasında görev yaptığı Kabil Büyükelçiliği dönüşü öykücülük faaliyetlerini arttırdı. Bugün bilinen öyküleri çoğunlukla öldükten sonra bir araya getirilerek basılmıştır.

⁵¹⁴ Akt. Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, s. 479-480.

⁵¹⁵ Faruk Bilici, “La littérature grecque contemporaine traduite en turc : un capital de sympathie”.

⁵¹⁶ “Yunanistanda Parnassos cemiyeti Atina elçimizi fahri azalığa seçti”, *Ulus*, 19 Aralık 1936. Balkan Antantı sırasında Balkanlara dönük edebiyatın gelişimi üzerine yapılmış bir inceleme için Saadet Çetin, “Balkan Antantı ve Türk Edebiyatı: Cumhuriyet Devrinde Balkanlara Dönük Edebiyatın Doğuşu ve Gelişmesi”, TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2017.

⁵¹⁷ Memduh Şevket Esendal, *Ayaşlı ve Kiracıları*, Vakıf Matbaası, İstanbul, 1934.

⁵¹⁸ Ömer Türkeş, “Memduh Şevket Esendal”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm* içinde, (der) Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, İstanbul, 6. Baskı, 2009, s. 238.

Türk Ocakları'nın kapatılmasından sonra elçi olarak Bükreş'e gönderilen Hamdullah Suphi Tanrıöver, ilk eserlerini hayranı olduğu Namık Kemal üzerine yazdığı 1909 tarihli *Namık Kemal Bey Mağosa'da* adlı şiir kitabı ve 1919 tarihinde Berlin'de basılan *La question armenienne et un point de vue turque* başlıklı kısa bir broşürle vermişti.⁵¹⁹ En bilinen eserlerini ise Cumhuriyet döneminde verdi. Türk Ocağı'nın tarihçesini, Türk Ocağı'nda verdiği konferansları, Milli Mücadele sırasındaki mitinglerde yaptığı konuşmaları içeren *Dağ Yolu* ve *Günebakan* kitapları ile anılarını aktardığı Mustafa Baydar'ın hazırladığı *Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları* başlıklı bir kitap bulunmaktadır.⁵²⁰ Bu kitapta Tanrıöver'in Romanya anılarına yer yer kendi anlatımıyla yer verilmiştir. Büyükelçiliği sırasında, Tanrıöver'in hatipliğe alışık edebi lisanı, konuşmalarından şifreli telgraflara kadar yansyordu. Bükreş'te yanında çalışan Zeki Kuneralp'in aktardığına göre, kâtipler bu nedenle Tanrıöver'in telgraflarını kısaltarak gönderiyorlardı:

Hamdullah Suphi Beyefendi büyük bir hatiptir, telgraflarını da sanki birer nutuk imiş gibi dikte eder. Halbuki nutuk lisaniyle yazı lisanı arasında büyük fark vardır. Hatip aynı şeyi üç defa söylemek mecburiyetindedir. Birinci defa dinleyenlerden bazıları sözlerini kaçırmış olabilirler, ikinci defa diğer bazıları bu sefer manayı sezmemiş olabilirler, ancak üçüncü defadır ki herkes her şeyi anlamış olur. Yazıda bu tekerrürler fuzulidir, okuyan için can sıkıcıdır. İlk okuyuşunda yazıyı anlamamış olan tekrar aynı yeri okuyabilir, tekerrürlere lüzum duymaz. Raporlarını böyle kısaltmak suretiyle okunmalarını kolaylaştırıyoruz, Hamdullah Suphi Beyefendiye iyilik etmiş oluyoruz.⁵²¹

Bazı büyükelçileri ise kaleme aldıkları anılarından takip etmek mümkündür. Genel olarak anı/otobiyografi türü farklı motivasyonlarla kaleme alınır. Kimisi sadece hobi olarak anılarını yazdığı gibi kimisi de politik hesaplaşmalar, polemikler, anlatıyı bir de kendi gözünden aktarmak gibi farklı motivasyonlar taşımaktadır.⁵²²

⁵¹⁹ Gülbahar Akçakale, "Hamdullah Suphi Tanrıöver", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/tanriover-hamdullah-suphi> [son erişim: 28.02.2022].

⁵²⁰ Akçakale'nin derlediği eserleri şöyledir: Hamdullah Suphi Tanrıöver, *Dağ Yolu 1*, Türk Ocakları İlim ve Sanat Heyeti Neşriyatı, Ankara, 1928.; *Günebakan*, Türk Ocakları İlim ve Sanat Heyeti Neşriyatı, Ankara, 1929; *Dağ Yolu 2*, Türk Ocakları İlim ve Sanat Heyeti Neşriyatı, Ankara, 1931; *Anadolu Milli Mücadelesi*, Genelkurmay Yayınları, Ankara, 1946; Mustafa Baydar, *Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları*, Menteş Kitabevi, İstanbul, 1968.

⁵²¹ Zeki Kuneralp, "Sadece Diplomat. Hatırat", *Sadece Diplomat, Anılar-Belgeler* içinde, s. 31.

⁵²² Doğan Gürpınar, "The Politics of Memoirs and Memoir- Publishing in Twentieth Century Turkey", *Turkish Studies*, S. 13:3, ss. 537-557.

Diplomatların anıları ise çoğunlukla günlük tutulmuş notlara dayanan, olay temelli anlatılardan oluşuyor. Genellikle görev yaptıkları dönem sona erdikten sonra basıldıkları için hükümet politikalarına dair eleştirileri, kızgınlıkları, kırgınlıkları, kişisel husumetleri de içeriyorlar. Ancak çoğunlukla önemli bir iş yapmış olmayı dışarıya anlatmak gibi bir motivasyonla yazılmış olduklarını anlıyoruz; gelmiş oldukları habitusun içinden, devleti ve devleti temsil etmeyi önemseyen, kişisel kırgınlıklarını yine diğer kişilere yöneltse bile, cumhuriyetçi ve devletçi paradigmanın içinden hiç çıkmayan anlatılardır bunlar.

Daha önceki bölümlerde de anılarından çokça yararlandığım Hüsrev Gerede, bu alanda en üretken diplomatlardan biridir. Gerede'nin Milli Mücadele anılarının yanında,⁵²³ bunlardan daha çok ve önemli sayıda olmak üzere, diplomatlık anıları vardır. Anılarını gittiği ülkelere göre tasnif edip hazırlamıştır. Japonya büyükelçiliği sırasında, Türk-Japon dostluğuna dikkat çekmek üzere 1890 yılında Japonya açıklarında batan *Ertuğrul* gemisi faciası üzerine yaptırdığı anıt ve bununla ilgili anılarını 1937 yılında *Türk-Nippon Dostluğunun Sonrasız Hatırası Ertuğrul* başlığıyla Tokyo Büyükelçiliği yayını olarak bastırmıştır.⁵²⁴ Emeklilik dönemindeyse, büyükelçilik döneminde tuttuğu notlardan hareketle, önce Tahran/İran anılarını, daha sonra İkinci Dünya Savaşı sırasında bulunduğu Berlin/Almanya anılarını yazmıştır.⁵²⁵ Her ne kadar tuttuğu notlardan hareketle yazılmış olsalar da bu anılar 1950'li yıllarda yazıldıkları için belli bir anakronizm taşır; Gerede'nin geriye dönük küskünlükleri, kırgınlıkları, eleştirilerini içerir. Bu bakımdan anı türünün kimi zaafalarını taşıması yanında, politikanın polemiklerini, tartışmalarını, yazarının geriye dönük anlamlandırma biçimini göstermesi bakımından anlamlı bir içerik sunar.

Behiç Erkin'in hatıraları ise ilk olarak 2010 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından hazırlanmıştır. O dönem TTK'nın başkanı olan Ali Birinci hatıratı hazırlarken yazdığı takdimde, hatıraların yarım asırdır Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde bulunduğunu ancak bu süre boyunca neden basılmadığını kendisinin

⁵²³ Önal (haz.), *Hüsrev Gerede'nin Anıları, Kurtuluş Savaşı, Atatürk ve Devrimler*.

⁵²⁴ *Türk-Nippon Dostluğunun Sonrasız Hatırası Ertuğrul*, Tokyo Büyükelçiliği, Tokyo, 1937.

⁵²⁵ Hüsrev Gerede, *Siyasi Hatıralarım I – İran, Ağustos 1930-Haziran 1934*; R. Hüsrev Gerede, *Harb İçinde Almanya (1939-1942)*.

de anlayamadığını belirtir.⁵²⁶ Erkin de hatıralarının önsözünde, hayatı boyunca not tutmayı alışkanlık edindiğini ancak her zaman önemli görev ve pozisyonlarda bulunduğundan hatıralarını ancak emekliliği döneminde yazabildiğini söyler.⁵²⁷ Erkin'in önsözdeki şu uyarısı dikkat çekicidir:

Hadiseleri naklederken dikkat eylediğim bir nokta da bunları taraflı olarak yorumlamaktan çekinerek tamamen hakikî (objektif) sahada kalmak olmuştur. Hayatım müddetince kader ve tâlihin icabı daima müstakil ve mesûliyet mevkii makamlarda bulunmuşumdur. Bu itibarla kimse hakkında herhangi bir istirkap hissine kapılmaklığıma hiçbir zaman mahal bulunmamıştır. Eğer hadiselerin icapları dolayısıyla bazı makam sahipleri ve eşhas ise aramda friction (ihtilâf)'lar vukûa gelmiş ise bunların sebeplerini ve mesûliyetlerini karşı tarafta aramak lazımdır.⁵²⁸

Askerlik, Nâfia vekilliği, son olarak da büyükelçilik görevlerinde bulunan Erkin'de, yüksek devlet görevlilerinde görebileceğimiz bir 'objektiflik' vurgusu vardır. 600 sayfaya yaklaşan anılarında, ordu, siyaset ve diplomasi dünyasına dair bolca isim, pek çok olay okuruz ancak özellikle diplomatik meselelerde kişisel görüşlerine dair pek az şey okuyabiliriz. Kişisel görüşlerini paylaşma, asker ve diplomat görevlilerde pek rastlamadığımız bir şeydir; bunun nedeni olarak da genellikle 'devlet meselelerinin' öylece paylaşılmasında görülen mahsur gösterilir. Genellikle kendini iç politikadaki ihtilaflardan sıyıran bir üst-dil kullanılır. Erkin, anılarını onlarca yıl sonra, 1959'da başka bir politik atmosferde yazmasına rağmen kendini bu üslupla ifade etmektedir.

Tek parti döneminin sona ermesiyle, bu dönemde siyaset sahnesinin dışına atılmış Milli Mücadele kadrosundan olup aynı zamanda diplomatlık yapmış isimler anılarını yazmaya ya da anlatmaya koyulmuştu. Tek parti dönemine bir karşı anlatı olarak anılarını paylaşan isimlerden biri Ali Fuat Cebesoy idi. Ankara hükümetinin önemli bir merkeze, Moskova'ya, gönderdiği ilk isim olan Cebesoy, Moskova'da yaklaşık 1,5 yıl kaldı ve 1922'de yurda geri döndü. Mustafa Kemal'e muhalefet etmek için kurdukları Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın 1925 yılında kapatılması ve

⁵²⁶ Ali Birinci, "Behiç Erkin'in Hayat Hikayesi ve Hâtıratı", Erkin, *Hâtırat*, s. XXVII.

⁵²⁷ *Age*, s. XXXI.

⁵²⁸ *Age*, XXXI-XXXII.

1926 İzmit Suikastı davasıyla yargılanmalarının ardından Cebesoy, siyaset alanından tamamen silindi. Cebesoy'un çok partili dönemde yayınladığı *Moskova Hatıraları* (21/11/1920-2/6/1922) (1955), *Milli Mücadele Hâtıraları* (1953), *Gl. Ali Fuat Cebesoy'un Siyasî Hâtıraları* (1957) adlı hatıra kitapları büyük ölçüde *Nutuk*'ta kendisi hakkında yazılanlara bir cevap niteliği taşımakta ve bu geri planda bırakılmışlığın etkisiyle tarihsel olaylarda kendi rolünü abartma eğilimi taşımaktaydı.⁵²⁹ Benzer bir kaderi, Rauf Orbay da paylaşmıştır. Orbay, siyaseten Cebesoy'dan çok daha etkili bir isimdi. İki kez başvekillik yapmış, Cebesoy'a göre daha aktif bir siyasi kariyer izlemişti. İzmir Suikastı davasıyla yargılandıktan sonra yurtdışına çıktı ve ancak İnönü'nün cumhurbaşkanlığı sonrası yürüttüğü barışma politikasıyla yeniden siyasete döndü. İade-i itibarla siyasete dönen Orbay, 1942 yılında Londra Büyükelçiliği'ne atandı. Orbay bir bahriyeli olarak geçmişten beri İngilizlerle yakındı, atanması da İngiltere'de hoşnutlukla karşılanmıştı. Orbay da Cebesoy gibi anılarını popüler tarih yazarlarından Feridun Kandemir'le paylaşmıştı ve bu anılar, Cebesoy'la benzer bir motivasyonla hazırlanmıştı: geçmişi kendi gözünden anlatmak ve iddialara cevap vermek. Anıları ilk önce *Cehennem Değirmeni*, ardından *Siyasi Hatıralar* adıyla yayınlandı.⁵³⁰ Halihazırda diplomat olmanın ötesinde, önemli siyasal figürler oldukları için, her iki figürün de amacı diplomatik anılarını anlatmanın çok ötesindeydi kuşkusuz. Diplomatik faaliyetlerini anlatırken de herhangi bir diplomat gibi değil, çok önemli siyasal roller üstlenmiş ve bu görevi icra etmiş gibi anlattılar.

Tek parti dönemiyle hem dargın hem barışık bir isim olan Fethi Okyar da anılarını yazan isimlerden biri olmuştu. Ancak bu anılar daha ziyade siyasi kariyerinin önemli dönemeçlerinden olan Serbest Fırka ile ilgilidir. 1930'da kapatılmasından hemen sonra kaleme aldığı anıları ancak kızı Nermin Kırdar'ın çabasıyla 1987 yılında İsis Yayınevi tarafından *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu? Nasıl Feshedildi?*

⁵²⁹ Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, Vatan Neşriyatı, İstanbul, 1953; Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları* (21/11/1920-2/6/1922), Vatan Neşriyatı, İstanbul, 1955; Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, Vatan Neşriyatı, İstanbul, 1957; Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk: Okul ve Genç Subaylık Hatıraları*, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1967.

⁵³⁰ Hüseyin Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni: Siyasi Hatıralarım*, Emre Yayınları, İstanbul, 1993; Rauf Orbay, *Siyasî Hatıralar*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2. Bs. 2005.

başlığıyla basılmıştır.⁵³¹ Yine 1980’li yıllarda anıları, oğlu Osman Okyar tarafından popüler tarih yazarlarından Cemal Kutay’la paylaşılmış ve bu anılar *Üç Devirde Bir Adam* adıyla basılmıştı.⁵³² Osman Okyar, babasının Atatürk’ün çocukluk, gençlik ve politika arkadaşı olması dolayısıyla, hatıraları bir polemik konusu olmasın diye elyazısı ile bıraktığı hatıralarının uzun müddet yayınlanmamasını vasiyet ettiğini söylemiştir.⁵³³ Bu tarihlerden çok daha evvel bir tarihte ise 1914 yılında, Fethi Bey Balkan Savaşları sırasında Enver Paşa’yla aralarında ihtilaf konusu olan Bolayır Muharebesi yenilgisinde kendisinin bir hatası olmadığını savunan *Bolayır Muharebesinde Adem-i Muvaffakiyyetin Esbabı* başlıklı bir kitap (broşür) yayınlamıştı.⁵³⁴ Bu broşür, henüz hayattayken Fethi Bey’in anılarını bir karşı-anlatı olarak aktardığı bir yayın olması bakımından önemlidir, demek ki o da politik bir ihtiyaç ânında bu yöneme başvurabilmişti. Okyar’ın tüm bu anıları içinde diplomasi kariyeriyle ilgili pek az şey bulunur. O da Orbay ve Cebesoy gibi, diplomat olmaktan çok daha önemli bir siyasal figür olduğu için diplomasi hatıraları genel hatıraları içinde anlamlı bir yer tutmamıştır.

Anıları daha ziyade dış politika üzerinden ve görüşlerini de dış politikayla ilişkili olarak kaleme alan diplomatlar arasındaysa, Cevat Açıkalın ve Tevfik Rüştü Aras’ı saymamız mümkün. Cevat Açıkalın, meslek yaşamı tamamen diplomasi içinde şekillendiğinden her anlamıyla profesyonel bir diplomat olarak karşımıza çıkar. Hem vekâlette genel sekreterlik gibi önemli görevler yürüten hem de İkinci Dünya Savaşı sırasında Saraçoğlu-Menemencioğlu ile birlikte önemli müzakerelerde yer alan Açıkalın’ın Türk Tarih Kurumu’na bıraktığı 1939-1941 yıllarını ele alan İkinci Dünya Savaşı anıları, 1992 yılında İsmail Soysal tarafından hazırlanarak *Belleten* dergisinde basılmıştır.⁵³⁵ Bu anılar, Hatay müzakerelerinde de yer alan Açıkalın’ın Hatay gözlemlerini ve savaşın başlangıç yıllarını realist bir bakış açısıyla aktardığı anılardır.

⁵³¹ Osman Okyar ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye, Fethi Okyar’ın Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 4. Bs., 2007, s. 5. Serbest Fırka Anıları, bu kitap içinde de yer almaktadır.

⁵³² Fethi Okyar, (haz.) Cemal Kutay, *Üç Devirde Bir Adam*, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980.

⁵³³ *Age*, s. XIII.

⁵³⁴ Fethi Okyar, *Bolayır Muharebesinde Âdem-i Muvaffakiyyetin Esbabı, Matbua-i Hayriye ve Şürekası*, 1330 (1914).

⁵³⁵ Cevat Açıkalın, “Cevat Açıkalın’ın Anıları: 2. Dünya Savaşı’nın İlk Yılları 1939-1941”, *Belleten*, 1992, C. 56, S. 217, ss. 985-1079.

Bunun dışında 1947 yılında Londra büyükelçisiyken kaleme aldığı “Turkey’s International Relations” başlıklı bir uluslararası makalesi ve 1959 yılında Roma büyükelçisiyken kaleme aldığı *La Turquie devant les problèmes internationaux* adlı bir kitabı bulunmaktadır.⁵³⁶

Açıkalın gibi ömrünü dış politika ve diplomasiye vakfetmiş bir isim olan “Atatürk’ün Hariciye Vekili” Tevfik Rüştü Aras, 1925-1938 yılları arası 13 sene boyunca dış politikanın en önemli isimlerinden biriydi. Aslen tıp doktoru olan Tevfik Rüştü Bey’in siyasete atılmadan önce tıp alanında yaptığı yayınları vardı. Numan Menemencioğlu tarafından hazırlanan, Dışişleri bakanı olarak mecliste ve uluslararası toplantılarda yaptığı konuşmalarının derlendiği *Lozan’ın İzlerinde 10 Yıl [10 ans sur les traces de Lausanne]* başlıklı bir kitabı bulunan Aras, 1942 yılında Londra Büyükelçiliği’nden emekli olduktan sonra aktif olarak Tan, Yeni İstanbul, Yeni Tanin, Milliyet gibi gazetelerde dış siyaset yazıları yazmıştır.⁵³⁷ Bu yazıları daha sonra *Görüşlerim* adıyla iki cilt olarak basılmıştır.⁵³⁸ Bu yazılar daha ziyade İkinci Dünya Savaşı sonrası dünyayı ele alan yazılardır. Yazılarında ağırlıklı olarak, uluslararası örgütlerin önemine, barışı koruma misyonuna, yeni ortaya çıkan ülkelerle iyi ilişkiler geliştirmeye değinmekteydi. Bakanlık döneminde aktif bir dış politika icracısı olan Aras, İnönü’yle girdiği rekabetten mağlup çıkıp emekli olduktan sonra da Türk dış politikası ve dünya siyasetine ilgisini aktif ve düzenli biçimde gazete yazıları yazarak sürdürmüş, görüşlerini bakanlık döneminden daha açık biçimde kamuoyuyla paylaşabilmişti. 1946 yılında İnsan Hakları Derneği’nin kurucuları arasında yer aldı, 1950 yılında Celal Bayar tarafından Birleşmiş Milletler Filistin Uzlaştırma Komisyonu üyeliğine atandı. Her zaman Atatürk’ün dış politika vizyonuna bağlı kalsa da, Türk siyasal hayatındaki aktörlerin çeşitlenmesiyle birlikte, gitgide daha muhalif bir isim olarak anılır oldu.

⁵³⁶ Cevat Açıkalın, “Turkey’s International Relations”, *International Affairs*, S. 23/4, 1947, ss. 477-497; Cevat Açıkalın, *La Turquie devant les problèmes internationaux*, Banco di Roma, Roma, 1959.

⁵³⁷ Tevfik Rüştü Aras’ın tespit edilebilen yayınları için bkz. Melih Tınal, *Bir Siyasal Kişilik Portresi Olarak Dr. Tevfik Rüştü Aras*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir, 2001, ss. 154-168.

⁵³⁸ Tevfik Rüştü Aras, *Görüşlerim 1*, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul, 1945; Tevfik Rüştü Aras, *Görüşlerim 2*, Yörük Matbaası, İstanbul, 1968.

Kendi dönemini yazarak tarihe dahil olan diplomatların yanında, tarihçilikle ıstıgal eden tarihçi-diplomatların sayısı da hiç az değildir. Tarih, bilhassa siyasi tarih disiplini, her zaman diplomasi disiplininin içinde önemli bir yere sahip olmuştur. Bu bakımdan, diplomatlar arasında tarihe de önemli bir merak vardı. “Türk İnkılap Tarihi” alanında önemli isimlerden biri olan Ord. Prof. Dr. Yusuf Hikmet Bayur, 1925-1927 yılları arasında Belgrad’da elçi, 1928-1931 yılları arasında ise Kabil’de büyükelçilik görevinde bulunmuştu. Kabil’den döndükten Milli Eğitim Bakanlığı da yapan Bayur, üniversite reformu sonrası kurulan İstanbul Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü’nün açılış konuşmasını yaparak, inkılap tarihi alanındaki ilk dersi vermişti.⁵³⁹ 1934-1942 yılları arasında verdiği Ankara ve İstanbul Üniversitelerinde Türk inkılap tarihi üzerine verdiği dersleri *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti* adıyla kitaplaştırmıştı.⁵⁴⁰ Bu kitaba yazdığı önsözde Bayur, kitabı yayımlama motivasyonlarını şöyle özetlemekteydi:

Birincisi, Atatürk’le Mareşal Fevzi Çakmak’ın Eserle yakından ilgilenip irşat ve görüşlerini esirgememiş olmaları dolayısıyla onun bir “Tarihsel hatıra” niteliğinde olmasıdır.

İkincisi, Milli Mücadele tarihini yazan Türk ve yabancı tarihçi ve amatörlerin eserlerinde birtakım yanlışlıkların görülebilmesidir.

Bu vesile ile şu yönleri belirtmeyi gerekli bulurum.

Eserde anılan olayların hemen tümü -kısa bir ara ile- 1920-1925 yıllarında Dışişleri Bakanlığında Siyasal İşler Müdürü bulunduğum sırada geçmiş olup görevim gereğince onlarla yakından ilgilenmişim. Aynı sıfatla müşavir olarak Lozan (Lausanne) Barış Konferansına katılmışım.

Daha sonra Atatürk’ün 1927’deki Büyük Nutku hazırlanırken her bakanlıktan 1920-1926 yıllarındaki çalışmalarını özetleyen bir rapor istenilmişti. Dışişleri Bakanlığı raporunu hazırlamak görevi de bana verilmişti. Bu münasebetle o sırada üzerimde bulunan Belgrat Elçiliğinden izinli olarak ayrılıp Ankara’ya gelmiş ve dosyaları bir kez daha gözden geçirmişim.

[...]

Dolayısıyla Eserde anılan Milli Mücadele sırasında ve daha sonra gelişmiş olan Dış siyaset ile ilgili olayların anlatılışında bir yanlışlık olmadığına -insan eserlerinin yanlıştan masun olabildikleri ölçüde- inanılabileceği gibi, en büyük sorumlu ve görevlilerin yukarıda anılan ilgilenişlerinden ötürü olayların muhakemesinin de Türk Hükümetinin görüşlerine uygun olduğuna inanılabilir.⁵⁴¹

⁵³⁹ “Hikmet Bey İlk Dersini Verdi”, *Milliyet*, 5 Mart 1934.

⁵⁴⁰ Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995.

⁵⁴¹ *Age*, s. VII, VIII.

Bayur burada tarihsel rolünü veciz biçimde özetlemiş, Dışışlerindeki görevini ve tanıklıklarını bir resmi tarihyazımı oluşturacak şekilde kaleme almıştı. Henüz 1920 yılında, Sevr Antlaşması'nın gerçek mahiyeti üzerine Türkiye kamuoyunu bilgilendirmek üzere *Türk Muahede-i Sulhiyesi ve Mahiyet-i Hakikiyesi* başlıklı bir broşür yazmıştı.⁵⁴² Milli Mücadele'den öncesini de yine inkılap tarihi derslerindeki notlarından hareketle *Türk İnkılabı Tarihi* başlığıyla üç cilt olarak kaleme aldı.⁵⁴³ Berlin Antlaşması'ndan başlamak üzere, Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşları, imparatorluğu paylaşmak için yapılan anlaşmalar, bu dönemdeki fikir cereyanları, çalkantılar ve nihayet Birinci Genel Savaş'ın başlamasını ele aldığı bu ciltler de resmi inkılap tarihi anlatımının temelini oluşturdu. Kabil'de büyükelçiyken ilgi duymaya başladığı Hindistan tarihi çalışmalarıyla ordinaryüs profesörlüğe atandı.⁵⁴⁴ Bayur'un tarihçiliği, dönemin tarihçiliğiyle uyumlu olarak, tarihin lineer biçimde anlatımına ve olgulara ve olaylara dayanan, devlet adamlarının rollerini vurgulayan bir resmi tarihçilikti.⁵⁴⁵ Bu türden bir tarihçilik içinde, yakınlarının ısrarlarına rağmen, kendi anılarını kaleme almamıştır.⁵⁴⁶

Bir diğer tarihçi-diplomat, Prof. Dr. Ali Muzaffer Göker, öğrenimini 1909-1912 yılları arasında Paris Siyasal İlimler Okulu'nda Diplomasi bölümünde

⁵⁴² İsmail Arar, "Prof. Hikmet Bayur ve Yayınlanmamış Bir Araştırması", *Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan* içinde, s. 44; Mete Tunçay, "Sèvres'e Karşı Anadolu'nun Bir Yayını", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 34, ss. 111-146. Mete Tunçay, imzasız olarak yayımlanan bu kitabın Y. Hikmet Bayur'a ait olduğunu Halide Edip [Adivar]'ın 1928'de basılan *The Turkish Ordeal* adlı anı kitabındaki şu ifadelerden anlaşıldığını yazar: "Hikmet bu antlaşmanın hükümlerini basitleştirerek açıklayan pek güzel bir yazı yazdı ve memlekete bunun kötü anlamını göstermek için elinden geleni yaptı. Çünkü Hikmet Bey, kendisine Komünist demekle ve Komünist bir yönetimin en iyi yönetim olduğuna inanmakla birlikte, paradokslu bir biçimde, Türkiye'nin yalnız Batı'dan değil, Rusya'dan da bağımsız olmasını isteyebilecek kadar Türk kalmayı başarmıştı. Ve bu, bir Komünist için görülmemiş bir şeydi." Yusuf Hikmet Bayur'u komünist olarak nitelendirmek, bugün pek de akla gelmeyecek bir nitelendirmedir; Milli Mücadele'nin eklektik düşünce dünyasına dair mükemmel bir örnek.

⁵⁴³ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, Üç Cilt*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1940-1967.

⁵⁴⁴ Mehmet H. Şakiroğlu, "Yusuf Hikmet Bayur", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*.

⁵⁴⁵ Bayur'un tespit edilebilen tüm eserleri için bkz. Mahmut H. Şakiroğlu, "Ord. Prof. Y. Hikmet Bayur (1891-1980)", *Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan* içinde, ss. 1-34.

⁵⁴⁶ Hilmi Kâmil Bayur, "Hikmet Bayur'un Yaşantısından Bazı Çizgiler", s. 35.

tamamlamıştı.⁵⁴⁷ Ülkeye döndükten sonra Darülfünun'da Edebiyat Şubesi Tarih Zümresi'nde muallimlik yapmaya başlamış, işgal sırasında ara verilen görevine Cumhuriyet döneminde devam etme fırsatı olmuştu. Darülfünun'da Edebiyat Fakültesi Reisliği, Türk Tarih Kurumu'nda genel sekreterlik, daha sonraları kurulan Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde Siyasi Tarih profesörlüğü ve DTCF'nin kuruluşuyla yetkilendirilerek fakültenin ilk dekanlığını yapmıştır. 1934'ten 1944 yılına kadar aynı zamanda milletvekili olarak görev yapmıştı. Nihayet 1944 yılında Tokyo'ya büyükelçi olarak atanmıştır. Uzmanlığı Yakın Çağ tarihi olan Göker, Bayur'un tersine akademik yaşamdan diplomatlığa geçmiştir. Göker'in kitap olarak basılmış herhangi bir eserine rastlanmamakla birlikte, Türk Tarih Kurumu'nun dergisi *Belleten*'de yer almış makaleleri mevcuttur.⁵⁴⁸ Bu makaleler daha ziyade Türk Tarih Kurumu'nun faaliyetleri ve düzenlediği kongrelerle ilgilidir. Bu çalışmalarında Göker, Türk Tarih Kurumu'nun tarih tezlerini yinelemektedir. Göker'in tarihçiliği, büyükelçilikleri döneminde nasıl etkili oldu, bunu bilebilmek ilginç olurdu. Ne yazık ki o da anılarını kaleme almadığı için bunu bilemiyoruz.

Türk Tarih Kurumu'yla ilişkili bir diğer büyükelçi de Tevfik Bıyıklıoğlu'dur. Gerçi Bıyıklıoğlu'nun Moskova'daki büyükelçilik kariyeri, beş ay gibi kısa bir süreden ibarettir. Lozan'da askeri danışman olarak bulunan Bıyıklıoğlu, 1925 yılında da Türkiye'yi Cenevre'deki silahsızlanma konferansında temsil etmişti.⁵⁴⁹ Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin ilk başkanı olan Bıyıklıoğlu, askeri tarih yazımının önemli isimlerinden biri olmuştur. Genelkurmay Harp Dairesi'nin başyazarlığını yapmış, Milli Mücadele, Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ile ilgili çok sayıda kitap ve

⁵⁴⁷ Göker'in biyografisi Meltem Begüm Saatçı Ata, "Müderislikten Büyükelçiliğe Bir Yakın Çağ Tarihi Uzmanı Ali Muzaffer Göker", *CTAD*, S. 23, 2016, s. 213-248 makalesinden derlenmiştir.

⁵⁴⁸ Muzaffer Göker, "İkinci Türk Tarih Kongresi", *Belleten*, Cilt II, S. 5/6, II. Kanun-Nisan 1938, ss. 1-4; Muzaffer Göker, "Türk Tarih Kurumunun İlmiğ ve İdariğ Faaliyetleri", *Belleten*, Cilt II, S. 5/6, II. Kanun-Nisan 1938, ss. 13-17; Muzaffer Göker, "Türklerde Sanayi", *Belleten*, Cilt II, S. 7/8, I. Teşrin 1938, ss. 433-444; Muzaffer Göker, "Atatürk'ün Huzurunda", *Belleten*, Cilt III, S. 10, 1 Nisan 1939, ss. 385-388; Muzaffer Göker, "Türk Tarih Kurumu'nun Çalışmaları Hakkında", *Belleten*, Cilt VIII, S. 29, Ocak 1944, ss. 19-38.

⁵⁴⁹ Harris, *Atatürk's Diplomats*, s. 393. Bıyıklıoğlu'nun kısa Moskova büyükelçiliği de muhtemelen bu konferansla ilişkilidir. Bu konferansın devamı niteliğindeki Milletler Cemiyeti Silahsızlanma Konferansı'na Türkiye, Mart 1928'de Sovyetler Birliği tarafından davet edilmiş ve konferansta Türkiye, Sovyetler Birliği'nin silahsızlanma tezlerini savunmuştu. Bu işbirliği Bıyıklıoğlu'nun büyükelçilik dönemine rastlamaktadır.

makale yazmıştı.⁵⁵⁰ Bıyıklıoğlu, diplomasi ve tarihten çok, askerlik ve tarihi birleştiren çalışmalara imza atmıştı.

Ankara hükümetinin Paris'e yolladığı ilk temsilci olan Ahmet Ferid Tek, askeri eğitiminin ardından Jön-Türk hareketine mensup olduğu için ordudan uzaklaştırılmış, ardından Paris'te Siyasal Bilimler Akademisi'nde eğitim almıştı. II. Meşrutiyet'ten sonra Mülkiye'de hocalığa başlayan Ahmet Ferid Bey, burada iki ders kitabı yazmıştı. *Tarih-i Siyasi* (1911) ve *Tarih-i Medeniyet* (1911) başlıklı bu iki kitabın dışında, Türkçü/Turancı fikirleriyle tanınan Ahmet Ferid Bey'in 1914 yazdığı *Turan* isimli bir kitabı daha bulunmaktadır.⁵⁵¹ Paris'teki eğitiminden faydalandığı *Tarih-i Siyasi* kitabında tarih nedir, Türk tarihi, Bizans tarihi, Osmanlı Devleti tarihi, II. Viyana seferinden itibaren Osmanlı-Avrupa ilişkileri gibi konuları ele almıştır.⁵⁵² *Tarih-i Medeniyet* kitabında ise, "tarih-i umumide her gün bir gün evveline nispetle tekâmül-ü daime eder" diyerek bu sürekli gelişimi medeniyet olarak ifade eder. Bu kitabında siyasal olaylardan çok 18. ve 19. yüzyıllara etki eden iktisadi gelişmeleri, dini reformları, teknolojik gelişmeleri ve fikri devinimleri ele almıştır.⁵⁵³ Ahmet Ferid Bey'in sadece olgulara değil ama onları oluşturan dip dalgalara bakması dikkat çekicidir. Milli Mücadele'den itibaren ise, entelektüel faaliyetlerden çok gazeteciliğe yönelmiş, daha sonraları Cumhuriyet'in büyükelçilerinden biri olacak Hüseyin Ragıp [Baydur]'la birlikte işgal İstanbul'unda Milli Mücadele'yi destekleyen yazılar yazan *İfham* gazetesini çıkarmıştır.⁵⁵⁴ 1925'ten itibaren ise Londra, Tokyo, Varşova gibi

⁵⁵⁰ "M. Tevfik Bıyıklıoğlu", [https://www.ttk.gov.tr/oncelki-baskanlar/m-tevfik-biyiklioglu-14-4-1931-8-4-1932/ son erişim 13 Haziran 2021]; Şevket Aziz Kansu, "Ölümünün IX. Yıldönümünde Tevfik Bıyıklıoğlu 1898-1961", *Belleten*, C. 34, S. 133-136, 1970, ss. 177-181.

⁵⁵¹ Ahmet Ferid [Tek], *Tarih-i Siyasi*, İstanbul, 1327 (1911); Ahmet Ferid [Tek], *Tarih-i Medeniyet*, İstanbul, 1327 (1911); Ahmet Ferid [Tek], *Turan*, Kader Matbaası, İstanbul, 1330 (1914). (Yeniden basım, haz. Necati Kültepe, *Turan, Turancılık Tarihinin Kaynakları*, Turan Kültür Vakfı, İstanbul, 1999.)

⁵⁵² Yenal Ünal, "Ahmet Ferid Tek'in Hayatı, Siyasi Faaliyetleri ve Fikirleri", Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2006, s. 52.

⁵⁵³ Agt, s. 54.

⁵⁵⁴ Esin, "Ahmed Ferid Tek (1877 – 25.XI.1971)", s. 140. Mehmet Emin Yurdakul, Yusuf Akçura, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Adnan Adıvar, Ömer Seyfettin, Ruşen Eşref Ünaydın, Falih Rıfkı Atay gibi isimler de *İfham* gazetesinde yazmışlardır.

merkezlerde büyükelçi olarak görev yapmıştır. Yazıyla içli dışlı biri olmasına rağmen, diplomatlık dönemine ilişkin herhangi anı bırakmamıştır.⁵⁵⁵

Hüseyin Ragıp Baydur ise, imparatorluğun son yıllarında eğitimci olarak görev yapmaktaydı. *İptidaîlerde Türkçenin Usûl-i Tadrîsi* (1916) ve *Kitâbet, Ezber ve İnşâ' Dersleri* (1918) adında Türkçe öğretimi, dilbilgisi, metin yazma gibi konularla ilgili kitaplar yazdı.⁵⁵⁶ Ahmet Ferid Bey'le çıkardıkları *İfham* gazetesiyle Milli Mücadele'ye destek yazıları yazan Hüseyin Ragıp, 1921 yılında *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinin başına getirildi. Ahmet Ferid [Tek] Kasım 1921'de Ankara hükümetinin Paris temsilcisi olarak atanınca, başkâtip olarak Hüseyin Ragıp Bey'i de yanında götürmüştü. Hüseyin Ragıp Bey, 1922 yılında Paris'te Milli Mücadele ve Mustafa Kemal'i tanıtmayı hedefleyen *Le mouvement national turc et Mustapha Kemal Pacha* başlıklı bir kitap yazdı.⁵⁵⁷ Uzun yıllar Roma, Moskova, Washington gibi önemli merkezlerde büyükelçilik yapmış olmasına rağmen diplomasi anılarını kaleme almamıştır. Bir başka emekli büyükelçi Berduk Olgaçay, "Rahmetli Hüseyin Ragıp Baydur, niçin anılarını yazmadığı sorulduğunda 'Beni dost bilenlerin bana güvenerek anlattıklarını başkalarına nakletmeyi doğru bulmam' dermiş. Sorarım size, Stalin zamanında Moskova'da, Mussolini'nin zamanında Roma'da, Roosevelt'in son günlerinde ve Truman'ın zamanında Washington'da, Churchill'in zamanında Londra'da görev yapmış bir Türkiye Büyükelçisinin anılarını okumak istemez miydiniz" diye yazıyordu.⁵⁵⁸ Hüseyin Ragıp Baydur'un sözleri akıllara, bir Fransız diplomatı için söylenmiş "gizli işlerle uğraşan insanları yaşamı da bir gizdir" sözlerini getirir.⁵⁵⁹

Burada uzun bir parantez açarak, 1919-1921 yılları arasında propaganda amacıyla yazılan broşürlere daha yakından bakmak istiyorum. Hamdullah Suphi

⁵⁵⁵ Ahmet Ferid Tek ve ailesinin geride bıraktığı belgeleri derleyen Tek-Esin Vakfı da görüşmelerimizde Ahmet Ferid Tek'in diplomatlık dönemine dair anı bırakmadığını teyit etmiştir.

⁵⁵⁶ Hüseyin Râgıb [Baydur], *Kitâbet, Ezber ve İnşâ' Dersleri*, Kanaat Matbaası, İstanbul, 1334R/1918.

⁵⁵⁷ Hussein Raghib, *Le Mouvement national turc et Mustapha Kemal Pacha*, Imprimerie des études sociales et politiques, Paris, 1922.

⁵⁵⁸ Akt. Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, s. 201.

⁵⁵⁹ Dasque, *Les Diplomates de la République (1871-1914)*, s. 15.

Tanrıöver'in 1919'da Berlin'de basılan *La question armenienne et un point de vue turque* broşürü, Yusuf Hikmet Bayur'un *Türk Muahede-i Sulhiyesi ve Mahiyet-i Hakikiyesi* broşürü ile Hüseyin Ragıp Baydur'un *Le mouvement national turc et Mustapha Kemal Pacha* başlıklı kısa kitabı bunlardan bazılarıdır. Hatta bu broşürlere, Paris Mümessili Ahmet Ferid Bey'in eşi Müfide Ferid Hanım'ın 20 Mart 1922 yılında Paris'te yaptığı "Le mouvement national turc" başlıklı konuşmasını da eklemek gerekir.⁵⁶⁰ Bu metinler hem yurtiçinde hem de yurtdışında Milli Mücadele'yi ve 'Türk'ün haklı davasını' tanıtmayı amaçlayan propaganda metinleriydi. Temel ortak argümanları, Wilson'a referansla, Türklerin de diğer milletler gibi hür yaşamak istediği ancak bu hakkın kendilerine tanınmadığı idi. Bilhassa 'azınlık hakları' olarak karşılımlarına çıkan Rum ve Ermeni meselelerine tepkiliydiler; Anadolu, İzmir, Kilikya Türk'tü ve asıl Türkler kendi topraklarında kurban edilmekteydiler. 'Asıl' kurbanın Türkler olduğu argümanı, Balkan Savaşları'ndan beri süregelen bir retoriğe dayanmaktaydı. Milli Mücadele döneminde bilhassa Yunan işgaline nedeniyle yerleşik Rumlara, 1915 Ermeni soykırımının sorumluluğuna karşı da Ermenilere yönelik sıklıkla bu argümana başvuruldu. Yine Avrupa'nın iki yüzlülüğü sıklıkla faş edildi; Türklere karşı işlenen suçlar 'medeniyet' adı altında işleniyordu. Öte yandan, propagandanın içeriği hedefine göre farklılık gösteriyordu: Yusuf Hikmet [Bayur] Bey, Türk milletinin, İslam'ı ve Türkleri mahvetmeye kastetmiş Avrupa'ya ve Garp kapitalizmine kul olmayacağını söyleyip Bolşevik müttefiklerine göz kırparken, Paris'te Müfide Hanım Fransızları, Avrupa'nın bazı güçlerinin bu zulmüne ortak olmaktan vazgeçtikleri için övgüyle anıyordu. Bu propaganda metinleri, yurtiçinde ve yurtdışında Milli Mücadele diplomasisinin önemli bir ayağını oluşturur.

Parantezi kapatıp konuya bıraktığımız yerden geri dönersek, üniversitede ders veren bir diğer büyükelçi de Tevfik Kâmil Koperler idi. 1908 yılında Mülkiye'den,

⁵⁶⁰ Müfide Ferid Hanım anılarında aktardığı üzere, bu konuşmayı yapması için teklif önce Paris mümessili Ahmet Ferid Bey'e gelmiş ancak Ahmet Ferid Bey, kendisi ya da başka bir temsilcilik çalışanın konumunun bu tür bir konuşma yapmaya uygun olmadığını ancak eşi Müfide Hanım'ın böyle bir konuşma yapmakta özgür olduğunu söyleyerek, onu önermişti. (Anılara Tek-Esin Vakfı'ndan ulaşılmıştır.) Konferans metni için bkz. "Conférence de Mme Férid-Bey, Le mouvement national turc", Comité national d'études, 20 Mart 1922. (Tek-Esin Vakfı'ndan alınmıştır.) Metnin Türkçesi için bkz. Mesut Bulut, "Bayan Ferid Bey'in (Müfide Ferid Tek) Paris'te Verdiği Konuşma (Çeviri)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, c. 4, S. 11, 2005.

1911 yılında Paris Hukuk Mektebi'nden mezun olan Tevfik Bey, İmparatorluk döneminde Hariciye'ye girdi. 1922 yılında Ankara'ya gelerek Hariciye'de müsteşar olarak çalışmaya başladı, Lozan görüşmelerinde yer aldı.⁵⁶¹ 1931-1934 yılları arasında Sofya'da elçi, 1934-1938 yılları arasında Madrid'de elçi ve 1939-1949 yılları arasında Belgrad'da büyükelçi olarak bulundu. Diplomasideki görevlerinin yanında milletvekilliği de yaptı. Bunların yanında, 1925 yılında açılan Ankara Hukuk Mektebi'nin ilk hocalarındandır. Okulun ilk senesinde Roma hukuku profesörü olarak ders vermiştir. Roma hukukunun yanında daha sonraları hukuk-ı düvel-i hususiye derslerini de veren Tevfik Kâmil Bey'in bu ders için yazdığı bir kitabı da vardır.⁵⁶² Bu yıllarda hukuk-ı düvel derslerinin uluslararası ilişkiler derslerinin bir öncülü olduğunu hatırlarsak,⁵⁶³ Tevfik Kâmil Bey'in, Hariciye müsteşarlığının yanında aynı zamanda akademik olarak da diploması/uluslararası ilişkiler disiplininin erken dönem hocalarından biri olduğunu söylememiz mümkündür.

Cumhuriyet'in diplomatı olmadan önce imparatorluk döneminde de kamu görevleri icra eden diplomatlardan bazıları bu dönemki uzmanlık alanları ile ilgili kitaplar kaleme almışlardır. Daha önceki bölümlerde 1950'li yıllarda kaleme aldığı ve uzun yıllar Türk Tarih Kurumu'nun arşivinde basılmayı beklemiş olan anılarını ele aldığımız Behiç Erkin, İmparatorluk döneminde demiryollarının idaresinde çalıştığı için, 1914 yılında demiryolları üzerine bir kitap kaleme almıştı.⁵⁶⁴ 1925-1927 ve 1935-1939 yılları arasında Moskova büyükelçiliği yapan Zekai Apaydın ise, Mülkiye'den mezun olarak İmparatorluk döneminde Vilçitrin, Palanga, Uşak, Eskişehir ve Beykoz'da kaymakamlık, İçel, Mersin, Kayseri ve Eskişehir'de mutasarrıflık yapmış, buradaki gözlemlerinden hareketle 1916 yılında basılmak üzere idari teşkilatlanma ve bu alanda yapılabilecek ıslahatları ele aldığı bir kitap kaleme almıştı.⁵⁶⁵ Her iki

⁵⁶¹ Harris, *Atatürk's Diplomats*, s. 393.

⁵⁶² Tevfik Kâmil [Koperler], *Hukuk-ı Düvel-i Hususiye*, Kader Matbaası, Ankara Hukuk Mektebi Neşriyatı, 1927.

⁵⁶³ Erozan, "Türkiye'de Uluslararası İlişkiler Disiplininin Uzak Tarihi: Hukuk-ı Düvel (1859-1945)", ss. 53-80.

⁵⁶⁴ Behiç Erkin, *Demiryolları – Askerlik Nokta-i Nazarından Tarihi, İstimâli, Teşkilâtı*, Tanin Matbaası, 1330 (1914). Behiç Erkin demiryollarının gelişiminde önemli payı bulunan isimlerdendir. Bu konudaki çalışmaları için bkz. Çiğdem Karayemiş, "Türkiye'de Demiryolunun Gelişimi ve Behiç Erkin Bey", Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2012.

⁵⁶⁵ Zekai Apaydın, *İdarî Teşkilât ve Islahat Hakkında Tenkidat ve Mütalaât*, Kayseri, 1916. Bu kitap Zekai Apaydın'ın oğlu Ekrem Apaydın tarafından Latin harflerine ve günümüz diline

büyükelçi de, diplomasi kariyerlerinden önce imparatorluk dönemindeki kamu hizmeti üzerine kitaplar yazmışlardı. Apaydın'ın idari ve zirai yapılanmalara ilgisi Moskova büyükelçiliği sırasında da devam etmiş, Apaydın SSCB'deki kolhoz sistemiyle yakından ilgilenmişti.⁵⁶⁶

Erken Cumhuriyet döneminin üst düzey diplomatları, yaşamları boyunca pek çok eser kaleme aldılar. Edebi eserlerden hatıralara, propaganda kitaplarından araştırma ve ders kitaplarına pek çok türde eserler verdiler. Bu bilgileri bir araya getirdiğimizde, bazı genel çıkarımlar yapmak mümkün. Öncelikle diplomat olma durumunun, farklı ülkeler, kültürler tanımanın, edebiyatçı olan Yakup Kadri Karaosmanoğlu ya da Yahya Kemal Beyatlı dışında, diğer büyükelçilerde pek de anılarını ve gözlemlerini aktarma hevesi ortaya çıkarmadığını görüyoruz. Bu niteliği haiz olmadıklarından değil, pek çoğu pek çok türde kitaplar kaleme almıştı, muhtemelen ya bunu tercih etmediler ya da yazdıklarının bir yerde saklı kalmasını tercih ettiler. Hatıralarını kaleme alanlar ise, dış politikada devletin menfaatini her şeyin önüne koyarak memleketlerini temsil eden kişiler olmakla, iç politikadaki çekişmelerin, hesaplaşmaların, gerilimlerin birer parçası olarak arada kalmışlıklarını anılarına yansıtmanın önüne çoğu zaman geçemediler. Her ne kadar anılarını, şahsi çıkarlarını bir kenara bırakarak yazdıklarını ifade etseler de anlatımları rahatlıkla tarafsızlık iddiasıyla yüklü birer öznel anlatı olarak değerlendirilebilir.

Ali Muzaffer Göker, Ahmet Ferid Tek ya da Tefik Bıyıklıoğlu farklı on yıllarda tarih ve ders kitapları yazmış olanların ortak özelliği ise, Paris'te Siyasal Bilimler ya da Hukuk okumalarıydı. Aynı yıllarda Fransa'da bu okullarda okuyan Üçüncü Cumhuriyet diplomatlarının tarih anlayışı ve ilgileri de Albert Sorel'in

dönüştürülerek yeniden bastırılmıştır. Ekrem Apaydın, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Bakan ve Büyükelçilerinden Zekâi Apaydın'ın Albümünden", *Atatürk Araştırması Dergisi*, Cilt 1, S. 1, 1984, s. 301-302.

⁵⁶⁶ TDBA 571-36185-142705-2 [Büyükelçi Zekai Apaydın'ın Kolhoz ziraat sistemini incelemek için yapacağı ziyaret öncesi izin talebi. 1937-05-17]; TDBA 571 36185-142705-4 [Büyükelçi Zekai Apaydın'ın Kolhoz ziraat sistemini incelemek için yapacağı ziyaret öncesi izin talebi. 1937-05-29] ; TDBA 571-34818-137377-2 [Sovyetler Birliğinde ziraat ve Kolhozlar hakkında Büyükelçilik yazısı ile gazete haberi. 1939-03-17].

diplomatik tarih anlayışı ve metoduyla şekillenmişti.⁵⁶⁷ Albert Sorel, Ahmet Ferid Tek, Yahya Kemal ve Mülkiye’de siyasi tarih derslerini veren Yusuf Akçura gibi isimlerin de hocası olmuştu. Daha genç yaştaki Göker ise, Sorel’e yetişemese de onun kürsüsünün tedrisatından geçmiş olmalı. Böylece bu isimler, Fransız eğitiminin süzgecinden geçmiş çeviri bir siyasi tarih bilgisi ile imparatorluktan ulus devlete geçiş döneminde keşfedilmiş milliyetçi bilincin ortaya çıkardığı tarih inancının harmanlanmasıyla oluşan bir tarih anlatısı kaleme aldılar. Bu tarih anlatısı, daha sonraları da Türkiye’de inkılap tarihi ve siyasi tarih derslerinin öncülü oldu.

Her durumda yazmak, diplomat için çelişkilerle dolu bir uğraş olmuş olmalı. Sanat eserinde, devlet işleri ve sanat arasında hiyerarşik biçimde kurulan çelişki; hatırat türünde objektif/tarafsız anlatı ile öznel deneyimler arasındaki çelişki; akademik alanda model olan Avrupalı tarih ve hukuk öğrenimiyle, tercüme edilen yerel deneyim arasındaki çelişki... Iver Neumann’ın diplomatın aynı anda “kahraman”, “bürokrat” ve “arabulucu” olarak üç kimliğe bölünmüş biri olduğu fikrini ödünç alıp değiştirirsek,⁵⁶⁸ yazar-diplomat da anılarını, eleştirilerini, kırılganlıklarını, görüşlerini, edebi eserlerini, ders kitaplarını kaleme alarak biricik yaşamının kahramanı oluyor ancak bunu yaptığı sırada da bulunduğu kurumun, yapının, rejimin bürokrati olmaktan çıkamıyordu. Kimi diplomatlar bu çelişkiyi iyi idare edebildikleri, birbirinden ayırabildikleri, öznel, özel olanla devlet işini, üst politikayı ayırabildikleri ölçüde, yani “arabuluculuğu” başarabildikleri ölçüde, makbul bir diplomat, yazar-diplomat ya da akademisyen olabilmişlerdi.

3.6. SEFİRLER VE SEFİRELER: İKİ KİŞİ, TEK KARİYER

Diplomatların sosyokültürel tarihine bakarken diplomatik yaşamın gündelik işleyişini ve yeniden üretimini sağlayan çok önemli bir diğer aktörden de bahsetmemiz

⁵⁶⁷ Isabelle Dasque, “Ecriture et usages de l’Histoire chez les diplomates de la Troisième République”, *Ecrivains et Diplomates, L’invention d’une tradition XIXe-XXIe siècles* içinde, s. 167.

⁵⁶⁸ Neumann, *At Home with the Diplomats: Inside a European Foreign Ministry*, ss. 94-128; Laurence Badel, “Conclusion. Le verbe et le corps: anthropologie du diplomate écrivain”, *Ecrivains et Diplomates, L’invention d’une tradition XIXe-XXIe siècles* içinde, ss. 388-408.

gerekir; diplomat eşleri ya da bir başka deyişle sefireler. Sefire başka hiçbir meslek grubunda rastlamadığımız kadar, eşlerin mesleği üzerinden tanımlanan bir grubu ifade ediyor. Feminist araştırmacı Cynthia Enloe *Manevralar* kitabında, kadınların son derece erkek-egemen bir pratik olan diplomasi pratiğine ancak “diplomatik eş” rolüyle dahil olabildiğini vurgulamıştı.⁵⁶⁹ Zira kadın diplomatların parmakla sayılabildiği 20. yüzyılın başında,⁵⁷⁰ siyasal iktidarlar kadınların “diplomatik eşler” olarak ülkelerini ve bu ülkelerde kadınların ve ailenin yerini en iyi şekilde temsil edebileceklerini keşfetmişlerdi.⁵⁷¹ Kadınlar, eşleriyle birlikte gittikleri ülkelerde, diplomatik törenlere katılmaya, yemek ve çay partileri düzenlemeye, elçilikte günlük işleyişi organize etmeye ve bu yolla, temsil ettikleri toplumu ve devleti uluslararası toplum önünde tanıtmaya giriştiler.⁵⁷²

Kadınlar bir yandan eşlerinin işlerini kolaylaştırıp onlara ‘yardımcı’ olurken bir yandan da ulusal norm ve değerleri diğer devletler nezdinde temsil edip göstermeye çalışıyorlardı. Amerikalı diplomat eşleri, Amerikan ailesi ve Amerikan yaşam tarzını [*lifestyle*] dünyaya göstermeye çalışırken,⁵⁷³ Fransız diplomat eşleri kültürel ve filantropik etkinlikler yoluyla, Fransızların gurur duydukları kültür ve medeniyetlerini

⁵⁶⁹ Cynthia Enloe, *Bananas, Beaches and Bases, Making Feminist Sense of International Politics*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 2. Bs., 2014, ss. 174-210.

⁵⁷⁰ Adile Ayda’nın da Hariciye’ye meslek memuru olarak göreve başladığı 1932 yılından bir yıl sonra, 1933 yılında, yalnızca 13 ülkede kadınlar diplomat olarak görev yapıyordu. Akt. Bahar Rumelili ve Rahime Süleymanoğlu-Kürüm, “Women and Gender in Turkish Diplomacy: Historical Legacies and Current Patterns”, *Gendering Diplomacy and International Negotiation* içinde, (ed.) Karin Aggestam, Ann. E. Towns, Palgrave Macmillan, 2018, s. 91. Ancak Türkiye’de kadın diplomatların yurtdışı görevlere atanması 1934 yılında yasaklanmıştı. 1957 yılında bu yasak kalkmış, ilk kez 1959 yılında iki kadın diplomat, Şükran Güneş ve Jale Yiğit yurtdışı görevine atanmış, 1982 yılında Filiz Dinçmen büyükelçi olarak atanan ilk kadın diplomat olmuştu. Sert, *agt*, s. 178-179; Rumelili ve Süleymanoğlu-Kürüm, *agm*, s. 92.

⁵⁷¹ Gerçi sefirelerin diplomatik yaşam için önemi erken tarihlerde keşfedilmiştir. Henüz 1754 yılında Friedrich Carl von Moser *L’Ambassadrice et ses droits* [Sefire ve Görevleri] başlıklı bir kitap yazmıştı. Ancak bilhassa 19. yüzyıldan itibaren sefirelerin modernliği ve ulusal kültürü tanıtması beklenmişti.

⁵⁷² Öte yandan sefireleri, yalnızca eşleri üzerinden tanımlanan yan rol oyuncularını değil, öznellikleri olan kadınlar olarak görmek gerektiğini düşünüyorum. Bugünden baktığımızda bize çok ikincil bir rolü kabullenmiş/benimsemiş gibi gelseler de sefireler o dönem için bulundukları konumun hem toplumsal hem de öznel olarak önemli bir konum olduğu inancıyla kendilerini de eşleri gibi bir ‘temsilci’, onun bir ‘ortağı’ olarak görüyorlardı.

⁵⁷³ Molly M. Wood, “Diplomatic Wives? The Politics of Domesticity and the ‘Social Game’ in the US Foreign Service, 1905-1941”, *Journal of Women History*, C. 17, S. 2, 2005, s.147.

tanıtmakla ve Fransız etkisini arttırmakla meşgullerdi.⁵⁷⁴ Kadınlar açısından profesyonel ve maddi bir karşılığı olmayan bu tam zamanlı iş ilişkisi, Hanna Papanek tarafından “iki kişilik tek kariyer” olarak tanımlanmıştı.⁵⁷⁵ Bu bakımdan diplomatik eş olmak, kadınların ait atfedildiği ‘özel yaşamın’ (ev, evlilik, çocuk bakımı, ev işleri gibi konuları kapsayan), hem ulusal hem de uluslararası bir temsile, bir kamusal performansa dönüşmesinin muazzam bir örneğidir. Bu performans sırasında, yerleşik cinsiyet hiyerarşi ve normları, ulusal ve uluslararası hiyerarşi ve normlarla iç içe geçer.

Daha önceki bölümlerde de sıkça vurguladığım gibi, yeni cumhuriyet rejimi uluslararası sisteme yeniden kabul edilmek için radikal bir modernleşme ve Batıcılığı benimsemişti. Kadınlar da bu modernleşme sürecinin en önemli ‘gösterenleri’ idiler. Kadınların imparatorluktan beri süregelen hak ve eşitlik mücadeleleri cumhuriyet rejimi içine massedilmiş ve sınırları yeni rejim tarafından çizilmişti. Kadınların kamusal hayata katılımları, meslek sahibi olmaları teşvik edilirken, aynı zamanda “ailevi, içtimai, milli vazifelerini benimseyen ve başkaları için yaşayan” varlıklar olmaları beklenmiş; ulusal projeye iyi birer eş ve anne olarak katılmaları istenmişti.⁵⁷⁶ Bu bakımdan sefirelerden de Cumhuriyet’in “yeni kadını” uluslararası toplum önünde temsil etmesi beklenmişti.

Çoğu evliliğini diplomatik yaşama atılmadan önce yapmış olsa da geleceğin diplomatlarının eşleri de kendileri gibi ayrıcalıklı toplumsal sınıflara mensuptu. Kimi eşler, İmparatorluğun önemli ailelerinden geliyordu. Bu durum, kadınların hem ekonomik hem de sosyokültürel olarak donanımlı ailelerde yetiştikleri anlamına gelmekteydi. Sefaret hayatını halihazırda ya biliyor ya da yurtdışını görmüş olduklarından bu yaşama uyum sağlayabiliyorlardı. Yabancı dil biliyor, kültür ve sanat dünyasını takip edebiliyorlardı. Geldikleri sosyal çevre ve aileler, eşlerine de yeni sosyal çevreler sağlayabiliyordu. Örneğin, Ali Fethi Okyar’ın eşi Galibe [Okyar] Hanım, eski sadrazam ve Hariciye nazırlarından İbrahim Edhem Paşa’nın torunu,

⁵⁷⁴ Isabelle Dasque, “Etre femme de diplomate au début du XXe siècle : pouvoir social et pouvoir d’influence”, *Femmes et diplomatie* içinde, (ed.) Yves Denéchère, P.I.E.-Peter Lang, Brüksel, 2004, ss. 23-41.

⁵⁷⁵ Akt. Wood, agm, s. 147.

⁵⁷⁶ Fatmagül Berktaş, “Osmanlı’dan Cumhuriyete Feminizm”, *Tarihin Cinsiyeti* içinde, Metis Yayınları, İstanbul, 2003, s. 108-109.

Osman Hamdi Bey'in yeğeni Azize Hanım ile diplomat, yazar ve çevirmen İsmail Hakkı [Alişanzade] Eldem'in kızıydı.⁵⁷⁷ Sefaret yaşamına son derece alışkındı, dört-beş yabancı dil biliyordu.⁵⁷⁸ Yine İbrahim Edhem Paşa'nın torunu, Osman Hamdi Bey'in yeğeni ve Halil Edhem [Eldem]⁵⁷⁹ ile yine sefir kızı olan Safiye Hanım'ın kızları Fatma Belkıs Hanım, 1928 yılında Türkiye'nin Atina, Tokyo ve Varşova elçilerinden Cevat [Ezine] ile evlenmişti. Eşi Cevat Bey 1932 yılında hayatını kaybetmiş olmasına rağmen Fatma Belkıs Hanım, 1935 yılında merhum eşinin ailesinin soyadı olan "Ezine" soyadını aldı.⁵⁸⁰ Ünlü Berlin Büyükelçisi Kemalettin Sami Paşa'nın eşi Emine Hanım, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın torunu Mısır Prensi Abbas Halim Paşa'nın kızıydı⁵⁸¹ ve yanlarında müsteşar olarak görev yapan Feridun Cemal Erkin'in ifadesiyle "Almanca da dahil birkaç lisan konuşan, bilgili, kültürlü, kibar, müstesna bir hanımefendi idi".⁵⁸² Andığımız bu isimler, akrabalık ya da arkadaşlık yoluyla benzer kültürel sermayeleri ve ortak bir sosyal çevreyi paylaşıyorlardı.⁵⁸³

Genellikle yüzyılın ilk çeyreğinde, İmparatorluğun son ve Cumhuriyetin ilk yıllarında yapılmış bu evlilikler arasında göze çarpan bir noktayı daha vurgulamak gerekir. Bu da kimi evliliklerin aynı zamanda benzer dünya görüşünü paylaşan aileler arasında yapılmış olmasıdır. Bazı eşler ve aileleri ideolojik-politik bir yakınlığı da paylaşmaktadır. İzmir'de İttihatçı çevrelere mensup Hariciye Vekili Tevfik Rüştü

⁵⁷⁷ Ali Fethi Okyar, "Sunuş", Fethi Okyar, *İki Gözüm Galibem, Malta Sürgününden Mektuplar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s. vii-viii.

⁵⁷⁸ Torunları Ali Fethi Okyar ile özel görüşme, 10.02.2022.

⁵⁷⁹ Halil Edhem Eldem, "Osmanlı döneminin sonları ile Cumhuriyet döneminin başlarında faaliyet gösteren Türk kültür tarihinin önemli bir şahsiyetidir. Yetişmesi bakımından bir eski eserler uzmanı olmamakla beraber ağabeyi Osman Hamdi Bey'in yanında bu beceriyi kazanarak mükemmel bir müzeci, ayrıca iyi bir Türk-İslâm sikkeleri ve kitâbeleri uzmanı olmuştur". Bkz. Semavi Eyice, "ELDEM, Halil Ethem", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/eldem-halil-ethem> (03.02.2022).

⁵⁸⁰ Ezine, *Aile Günlüğü*, s. 231.

⁵⁸¹ Ağabeyi Sadrazam Said Halim Paşa'nın sadareti sırasında nazırlık yapan Abbas Hilmi Paşa, "birçok gencin yurt dışında okumasına yardım etmiş, ilim, fikir ve sanat adamlarını korumuştur. Çocuklarının hocası olan Mehmed Âkif ile İstanbul'da başlayan dostluğu uzun yıllar sürmüş, Âkif onun daveti ile ömrünün son yıllarını Mısır'da geçirmiştir." Bkz. Mustafa İsmet Uzun, "Abbas Halim Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/abbas-halim-pasa> (03.02.2022).

⁵⁸² Erkin, *Dışişlerinde 34 Yıl*, s. 34.

⁵⁸³ Ali Fethi ve Galibe Okyar'ın torunları Ali Fethi Okyar, babaannesinin Belkıs Hanım ve Abbas Hilmi Bey'in ailesiyle yakın arkadaşlıkları olduğunu belirtir. Torunları Ali Fethi Okyar ile özel görüşme, 10.02.2022.

[Aras] Bey, yine bir başka İttihatçı Dr. Nazım'ın kayınpederinin kardeşi Makbule Hanım'la Dr. Nazım aracılığıyla evlenmişti.⁵⁸⁴ Makbule Hanım, İzmir'in önde gelen ailelerinden Evliyazâde Hacı Mehmet Efendi'nin kızı ve dönemin kadın gazete yazarlarından idi.⁵⁸⁵ Hariciye'nin önemli genel sekreterlerinden Cevat Açıkalın, 1926 yılında Rukiye Celadet [Uşaklıgil] ile evlenmişti. Rukiye Celadet Hanım, Mustafa Kemal Paşa'nın eşi Latife Hanım'ın kız kardeşiydi ve yine İzmir'in ünlü Uşşakizade ailesine mensuptu.⁵⁸⁶ Ankara hükümetinin ilk Paris temsilciğini yapacak olan Ahmet Ferid [Tek] Bey, Trablusgarp İttihat ve Terakki Cemiyeti Şubesi Reisi olan arkadaşı Şevket Bey'in kızı Müfide Hanım ile evlenmişti.⁵⁸⁷ Hamdullah Suphi [Tanrıöver] Bey, eşi Ayşe Saide Hanım'ı Türk Ocağı'nda şiir okurken tanımıştı.⁵⁸⁸

Ankara hükümetinin ilk Paris Temsilcisi Ahmet Ferid [Tek] Bey'in eşi Müfide Ferid Hanım, meşrutiyet taraftarı ailesi tarafından küçük yaştan itibaren tahsil görmesi için teşvik edilmiş, hatta kendi ifadesiyle “tahsile dışarıya gönderilen ilk Türk kızı” olarak Fransa'ya, Versailles Lisesi'ne gönderilmişti.⁵⁸⁹ 1907 yılında Ahmet Ferid Bey'le evlenen Müfide Hanım, gençlik yıllarında “Türkçülük mefkûresinden” etkilenecek *Aydemir* romanını yazarak adını kadın romancılar arasına yazdırmıştı.⁵⁹⁰ Ahmet Ferid Bey'in ardından o da erken tarihlerde Milli Mücadele'ye katılmak için Ankara'ya geçti, *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinde mücadeleye destek veren yazılar yazdı.⁵⁹¹ Ferid Bey 1921'de Ankara hükümetinin temsilcisi olarak Paris'e gönderilince, o da yarım kalan tahsilini tamamlamak üzere Sorbonne'da Şark edebiyatı derslerine kaydoldu.⁵⁹² Bir yandan da Paris'te, Milli Mücadele ve Türkiye'de kadının

⁵⁸⁴ Fatih Alper Taşbaş, “Matbuat Aleminde Kadın Olarak Var Olmak: Evliyazade Makbule”, *İzmir'de İz Bırakmış Öncü Kadın Yazarlar* içinde (ed.) Şerife Çağın, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2021, s. 32.

⁵⁸⁵ Agm, ss. 29-52.

⁵⁸⁶ Güçlü, *The Life and Career of a Turkish Diplomat: Cevat Açıkalın*, s. 15.

⁵⁸⁷ Emel Esin, “Annem Muharrir Müfide Ferid Tek”, *Türk Soroptimisti. In Memoriam Müfide Ferid Tek*, Türkiye Soroptimist Kulupleri Birliği, Çeltüt Matbaacılık, İstanbul, 1972, s. 15.

⁵⁸⁸ Baydar, *Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları*, s. 42.

⁵⁸⁹ Müfide Ferid Tek, “Hayat Hikayem”, *Türk Soroptimisti. In Memoriam Müfide Ferid Tek*, s. 11.

⁵⁹⁰ Emel Esin, “Annem Muharrir Müfide Ferid Tek”, s. 16.

⁵⁹¹ “Müfide Hanım bir müddet daha İstanbul'da kalmıştı. Neşre devam ettiği makaleler sebebi ile İngilizlerin onu da tevkife yeltendiği öğrenilince, kıyafet değiştirerek, köylü hanım elbisesi ile Karadenize açılacak bir küçük İtalyan gemisine bindi. Fırtınalı bir deniz yolculuğu sonunda, İnebolu'ya ve oradan Ankara'ya vardı. Kastamonu'dan geçerken, hemşehrileri kendisini merâsim ile karşılamıştı”. Esin, agm, s. 17.

⁵⁹² Müfide Ferid Tek, “Hayat Hikayem”, s. 11.

durumu üzerine konferanslar verdi ve makaleler yazdı. 20 Mart 1922’de Sosyal ve Politik Bilimler Ulusal Akademisi’nde verdiği “Türk Milli Hareketi” başlıklı konferansta, Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra “işgale uğrayan, hakları, onuru ve milli gururu ayaklar altına alınan Türklerin” Milli Mücadeleyi nasıl örgütlediklerini anlatır.⁵⁹³ “Diplomatik temsilcinin eşi” olmanın ötesinde, kendisi bir diplomatik temsilci gibi davranarak, bilhassa Fransızların Ankara hükümetiyle barış yapmasının ardından, iki ülke arasındaki iyi ilişkilere, barışçıl ve insancıl duygulara gönderme yaparak, hem iki ülke arasındaki ilişkilerin kültürel gelişimine katkıda bulunur hem de Milli Mücadele’yi ve taleplerini Avrupa kamuoyunda tanıtır. Her ne kadar bu konferansta, Çukurova’da Ermeni ve İzmir’de Yunan nüfuslarının azlığı ve dolayısıyla bu toprakların Türkiye’ye aitliği vurguları nedeniyle kimi eleştiriler almış olsa da Türklerin konumunu ‘duygusal’ bir biçimde dile getirdiğinden ağır politik eleştirilere uğramaz. Müfide Hanım’ın bu konferanstaki ifadeleri, Türkiye’nin Lozan’da kendini savunduğu ‘ulusal bağımsızlık hakkı’ ile birebir örtüşmekteydi. Fransız kamuoyu içinde kimi entelektüellerle de yakınlıklar kurmuştu. Bu yakınlıkları şöyle ifade etmekteydi:

Pier Loti’ye B.M.M. tarafından bir halı götürdüm. Bergson, Einstein, Anatole France ile dostluk kurdum. Bergson ve Anatol France beni tanıdıktan sonra, azası oldukları ermeni cemiyetlerinden istifa ettiler. Bir bankacı ahababım Türkiye’ye bir equipe gönderdi ve Yunanlıların yaptıkları mezalim ve tahribatın, yangınların filmlerini aldırdı. Bu filmler, “les événements du monde” dosyasında muhafaza ediliyor, lazım olduğu vakit kullanılacak. Mesela Kıbrıs davasında olduğu gibi.⁵⁹⁴

Müfide Hanım’ın Paris’teki faaliyetleri yalnızca Anadolu hareketini ve onun ulusal taleplerini tanıtmakla sınırlı değildi. Aynı zamanda ‘Türk kadını’nın milli hareket içindeki yerini anlatan demeçler vermişti.⁵⁹⁵ Milli Mücadele’yle birlikte

⁵⁹³ “Conférence de Mme Férid-Bey, Le mouvement national turc”, Comité national d’études, 20 Mart 1922. (Tek-Esin Vakfı’ndan alınmıştır.)

⁵⁹⁴ Müfide Ferid Tek, “Hayat Hikayem”, s. 12.

⁵⁹⁵ “Conférence de Mme Ferid-Bey – La Femme Turque dans le mouvement national”, *Bulletin de “Patria”*, No. 2, Temmuz 1922, s. 10-12; “Conférence de Mme Ferid-Bey – La Femme Turque dans le mouvement national”, *Bulletin de “Patria”*, No. 3, Aralık 1922, s. 20-22. Müfide Hanım’ın kadın mücadelesine ilgisi yeni değildir. 1919 yılında *Türk Kadını* dergisinde yayımlanan “Feminizm” başlıklı yazısında, feminizmin “kadınların medeni, içtimai ve siyasi haklarda erkeklerle müsavi olmasını istemek mesleği” olduğunu yazar ve

kadının rolünün Pierre Loti ya da Claude Farrère'in oryantalist 'harem kadını' tasvirinden farklılaştığını ve bu "yeni kadının" mücadelede daha aktif, yurtsever bir rol oynadığını anlattığı konferansında, çok açık ve çarpıcı biçimde "bağımsızlık savaşında kadının eserinin erkeğine eşit" olduğunu ifade etmekteydi.⁵⁹⁶ Paris'ten sonra, Londra, Varşova ve Tokyo sefirelikleri sırasında da 'Türk kadını'yla ilgili uluslararası kamuoyuna yazılar yazmayı sürdürdü. "Eski Paris Büyükelçisinin eşi ve kadın edebiyatçı" sıfatıyla, bir Fransız gazetesinde yapılan "erkek ve kadın arasındaki ezeli çelişki" başlıklı ankete verdiği yanıtlarda Müfide Hanım, kadın ve erkeğin eşit ancak toplumsal iş bölümü açısından farklı görevleri olduğunu altını çizmekteydi.⁵⁹⁷ Bu iş bölümüne göre, kadın ırkın devamlılığını sağlar ve çocuklara bakarken, erkek de kadın ve çocukların savunmasını ve beslenmesini sağlayacaktır. Ancak bundan daha önemlisi, Müfide Hanım'ın kadının bu emek ve görevini, erkeğine eşit görmesi; şayet kadınlara farklı fırsatlar verilirse, erkeğin yaptıklarını da yapabileceğini söylemesidir. Bu bakımdan kadın ile erkek arasındaki alışageldiğimiz cinsiyetçi ayrımı çizerken, en azından bu ikisi arasında açık bir hiyerarşi kurmamakta, ayrımın kökenini de materyalist biçimde farklı yaşam ve yetiştirilme şekillerden gelen koşullara bağlamaktaydı. "Kadın ve erkeğin dünya meselelerine eşit katılımı, yalnızca erkeğin katılımından çok daha iyi sonuçlar doğuracak" derken, "dünyanın her iki cinse de ait olduğu ve her bir cinsin de dünyaya dair görüşünü sunmaya ve dünya deneyiminden faydalanma hakkı olduğunu" da belirtmekteydi. Bu türden bir hak vurgusu ilahi bir adalet anlayışından çok, seküler ve eşitlikçi bir adalet vurgusu taşımaktadır.

Diplomat eşleri, yurtdışında ulusal saygınlığı ve ulus içinde kadının yerini temsil etmeleri bakımından önemli görülüyorlardı. Paris'teki sefireliğinin ilk yıllarında *Hakimiyet-i Milliye* gazetesi Müfide Hanım için şunları yazmaktaydı:

Paris'te Müfide Hanımefendi'nin ifa ettiği hizmet-i vatan-perveranenin değeri bulunmaz. Memleketimizin hayat-ı fikriyesine iştirak ettiği gibi Avrupa'nın faaliyet-i fikriyesinde birçok müstesna Fransız hanımlarından daha iyi vakıf

süfretlerin "kahraman mücadelelerine" değinir. Hülya Balcı, "Müfide Ferid Tek ve feminizm üzerine bir konferans", *Toplumsal Tarih*, S. 46, 1997, ss. 15-22.

⁵⁹⁶ Mufidé Férid, "La femme turque d'aujourd'hui", *L'Europe Nouvelle*, 15 Temmuz 1922.

⁵⁹⁷ Mme Mufidé Férid, "L'éternel conflit entre l'homme et la femme", *L'Intransigeant*, 25 Temmuz 1934.

olan Müfide Hanımefendi, Paris’e geldiğinden beri Cuma resmi kabulleri ile Milli Sefarethaneminizi en canlı bir mahfel-i siyasi haline koyduktan maada peyderpey verdiği konferanslarda Türklüğün parlak ve berrak hukukunu neşr ve isbat eylemekten geri kalmamıştır.⁵⁹⁸

Türk kadınını temsil görevini üstlenen Müfide Hanım, sefireliğiyle ilgili şunları söylemiştir: “Gerek Paris’te gerek Londra’da ilk Türk sefresi olarak meydana çıkmak şerefi de bana düştü. Osmanlı Devleti sefirlerin refikalarına götürmelerine izin vermezdi. İttihatçılar devrinde giden sefirlerin de refikaları ecnebi imiş, Rıfat Paşanın Rus hanımı her yerde Rusluğuyla iftihar edermiş. Tevfik Paşa Alman refikasını evinde saklarmış”.⁵⁹⁹ Bu ifadelerde Cumhuriyet diplomasisinin ‘ötekisinin’ İmparatorluk diplomasisi olduğuna verilebilecek örneklerden birini okuruz. Burada da bu kez, sefir eşleri üzerinden bir millilik karşılaştırması yapılmaktadır.

The Times’ın 9 Ağustos 1938’de yayınladığı özel Türkiye sayısında da Türk kadınlarıyla ilgili yazıyı, eski Londra Büyükelçisi Ahmet Ferid Tek’in eşi Bayan Ferid Tek yazmıştı. Bu yazıda Müfide Ferid Tek, Büyük Savaş’tan önce Avrupa’da okumuş ancak ülkesine dönünce çarşaf ya da peçeyle kapanmak zorunda kalan kadınların bu çelişkisinin (ki bu çelişkiyi kendi zorunlu çelişkisi olarak da tarif eder) Milli Mücadele ve Kemalizmle birlikte aşıldığını, köylü, burjuva ya da entelektüel her kadının milli mücadele aşkında buluştuğunu, Mustafa Kemal’in poligamiyi yasaklatıp, kadınlara haklarını verdiğini, kadınların da buna çok çalışarak, doktor, avukat hatta Matmazel Sabiha Gökçen gibi pilot olarak karşılık verdiğini yazmaktaydı.⁶⁰⁰

Müfide Hanım Londra’da sefire iken “kral ailesinden gördüğü dostça muameleyi”, Varşova’dayken de “corps diplomatique doyene’liği” yaparak Lehlerin sempatisine mazhar olduğunu da gururla yazmaktaydı.⁶⁰¹ 1939 yılında gittikleri Japonya’da için ise, “Japon kadınlarının analık ve hanımlık vasıflarına hayran olduğunu” ifade etmekteydi.⁶⁰² Ahmet Ferid Bey’in 1943 yılındaki emekliliğinden

⁵⁹⁸ Akt. Cemal Demircioğlu, “İmparatorluktan Cumhuriyete Aydemir Müellifi Müfide Ferit Hanım”, *Toplumsal Tarih*, S. 59, Kasım 1998, s. 18.

⁵⁹⁹ Müfide Ferid Tek, “Hayat Hikayem”, s. 12.

⁶⁰⁰ Bayan Ferid Tek, “The Turkish Women A Study in Evolution”, *The Times*, 9 Ağustos 1938.

⁶⁰¹ Müfide Ferid Tek, “Hayat Hikayem”, s. 12.

⁶⁰² Neriman Malkoç Öztürkmen, “Müfide Ferid Tek ile yapılan söyleşi”, *Edibeler, Sefireler, Hanımefendiler. İlk Cumhuriyet Kadınlarıyla Söyleşiler* içinde, [y.y., t.y], s. 63.

sonra Türkiye'ye dönerler ve Müfide Hanım, 1948 yılında çalışan kadınlar arasında uluslararası bir dostluk kulübü olarak tarif ettiği Türk Soroptimist Kulübü'nün kurulmasına öncülük eder.⁶⁰³

Trablusgarp'ta geçen çocukluk, Fransa'da tahsil, evlendikten sonra İstanbul, Sinop, Bilecik'te eşiyle birlikte sürgün yaşamı, Ahmet Ferid Bey'in Kiev Konsolosluğu'na atanmasıyla Kiev'de geçen kasvetli günler ve nihayet Anadolu'ya geçmesiyle Müfide Hanım, İmparatorluğun çoklu deneyiminden ulusal mücadeleye eklemlenen kadınlar arasındaydı. İmparatorluğun son döneminde sempati duyduğu Türkçülüğü, Milli Mücadele'yle birlikte Türk ulusal mücadelesine angaje etmişti.⁶⁰⁴ Henüz 1914'te Anadolu'da bir Türk devleti kurulmasını savunan eşi Ahmet Ferid Bey gibi o da Anadolu temelli bir anlayıştan, örneğin Anadolu kadınından bahsetmişti. En önemlisi ise Müfide Hanım'ın kadın ve erkek eşitliğine inanan kadınlardan biri olmasıdır; bu yönüyle birlikte düşünüldüğünde sefireliğini, sefirliğe denk bir biçimde yürütmüş olması hiç şaşırtıcı değildir.

Büyükelçilerin kendileri de eşlerinin diplomatik misyonlardaki görev ve önemleri üzerine yazmıştır. Döneminin anılarını en çok yazmış büyükelçilerinden Hüsrev Gerede, anılarında eşi Lamia Hanım'dan sık sık sitayişle söz ederken, aslında sefir eşlerinin neleri temsil ettiğine de ayrıntılarıyla değinmiştir. Hüsrev Bey, müstakbel eşi Lamia Hanım'la, Bekir Sami Bey'in başkanlığında Londra görüşmelerini yapmak üzere Londra'ya giderken Roma'da, o sırada görevinden uzaklaştırılmış olan eski Roma Büyükelçisi Galip Kemali [Söylemezoğlu] Bey'i ziyaret ettikleri sırada karşılaşır.⁶⁰⁵ Babasının görevi dolayısıyla Lamia Hanım'ın neredeyse tüm hayatı sefaretlerde geçmişti. Bükreş, Atina, Berlin, Roma gibi merkezlerde yaşamıştı. Fransızca, Almanca, İngilizce ve İtalyanca biliyordu.⁶⁰⁶

⁶⁰³ Müfide Ferid Tek, "Hayat Hikayem", s. 12.

⁶⁰⁴ Murat Belge, Müfide Hanım'ın milliyetçiliğinin kendi ifadesiyle "hodbin", dar görüşlü bir milliyetçilik olmadığını, erken dönemdeki Türkçülüğünün ırkçılık yerine hümanist bir sevgi ve şefkat içerdiğini ifade etmektedir. Murat Belge, *Sanat ve Edebiyat Yazıları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 232-247.

⁶⁰⁵ Galip Kemali [Söylemezoğlu], 1892 yılında Mekteb-i Sultani'den mezun olarak Hariciye Nezareti'nde işe başlamıştı. Yaklaşık 30 sene Hariciye hizmetinde bulunduktan sonra, Mustafa Kemal'in Ankara'ya davetine icabet etmediği ve Sultan Vahdettin'in sefiri olarak çalışmaya devam ettiği gerekçesiyle görevine son verilmişti. BCA, 30-18-1-2 / 5-48-13.

⁶⁰⁶ Galip Kemali Söylemezoğlu, *Hariciye Hizmetinde 30 Sene, IV Cildin Son Kısım*, s. 132.

Sefaretlerin ve diplomatik usullerin içinde yetişmişti. Evlenmeleri, başta baba Galip Kemali Bey olmak üzere, aile büyükleri ve tanıdıklarca münasip bulunmuştu.⁶⁰⁷ 24 Ağustos 1922’de Berlin Sefareti’nde evlendiler. Hüsrev Bey, hatıratında evliliğinden bahsetme gerekçesi olarak “özel yaşamımı ilgilendiren bu mutlu anıyı buraya yazmaktan amacım, Budapeşte, Sofya, Tahran, Tokyo ve Berlin’de büyükelçiliğim sıralarında eşim Lamia’nın Türk devlet ve ulusunun ve Türk kadınının onurunu yüceltmek uğrunda yorulmaz çabalarına bir şükran borcumdur” diye belirtir.⁶⁰⁸ Yani bu ‘özel’ anı, eşinin ülkesini ve ‘Türk kadını’ temsil etmekteki başarılı kamusal deneyimi ile anlam kazanmıştır. Diplomat eşlerinin söz konusu olduğunda, özel ile kamusal olan arasında sıklıkla bir iç içe geçiş söz konusudur; sefir ve sefirelerle ilgili özel ayrıntılar, aslında kamusal temsilin bir parçasıdır.

Sefirelerin aynı zamanda ‘Türk ailesini’ temsil ettikleri, bu bakımdan iyi yetişmiş, aile terbiyesi görmüş, namuslu kadınlar olmaları gerektiği yine Gerede’nin anılarında karşımıza çıkmaktadır. Gerede’nin 1932 yılındaki Tahran büyükelçiliği sırasında, eşi Lamia Hanım’ın Tahran’a geleceği gün için sefarette hiçbir hazırlık yapılmadığı görülür. Hüsrev Bey, bu durumu sert biçimde eleştirerek şunları yazar:

Bu kötü hal, küçüklüğünden beri, Osmanlı İmparatorluğu’nun fazl-ı kemal erbabı mümtaz sefirlerinden olan muhterem pederi yanında yetişmiş olan refikamı bihakkın çok üzmüştü. Bilahare kendini ziyarete gelen ve kart teati etmiş olduğu yerli, ecnebi erkan ve ailelerine şahsan tanışmak ve sefaret hanımlarını da tanıştırmak vazifesiyle refikamın vermiş olduğu resmi çaya da protokol icabı riayetsizlik gösterilmiş olması beni de muazzab ve müteessir etmişti. Şahsa ait gibi görülen bu hikayeyi yazmak istemezdim; fakat kariyerimizin genç istikbaline ufak bir ibret dersi olacağı için kaydettim; bu vesile ile diplomat hanımlarının her bakımdan iyi yetişmiş olmalarına, hariçteki temsil vazifemiz bakımından yar-ü agyare karşı (Türk ailesi)nin bir nümunesini göstermeleri icab ettiğine, resmi toplantılarda -eğer varsa- bu gibi küskünlüklerinden asla renk verilmemesi milli, siyasi bir vazife olduğuna, iyi aile terbiyesi görmüş, namuslu, ciddi, usul aşına bir eşin hariçte kocasının muvaffakiyetine çok büyük yardımı olacağına; Atatürk hariciyesini mes’ul ellerinde tutan bütün meslekdaşlarımın nazarı dikkatini celbeder, bu uğurda müahededen asla kaçınmamalarını karyenin hal ve istikbali namına hassaten tavsiye ederim. İşte bu vicdani ve iyi geçinme ahengini tesis için ahvali ruhiye

⁶⁰⁷ Age, s. 45.

⁶⁰⁸ Önal (haz.), *Hüsrev Gerede’nin Anıları*, s. 214.

ve (éducation) bakımından yola gelemeyecekleri bence anlaşılanları bir müddet sonra merkeze iadeye mecbur olmuştum.⁶⁰⁹

Her ne kadar kadınlar üst-politika yapımından dışlanmış olsalar da politik faaliyetlerdeki kimi beceri ve yetenekleri de teslim edilir. Hüsrev Gerede, Hitler Almanyası'ndaki Berlin büyükelçiliği (1939-1942) sırasında eşi Lamia Hanım'ın faaliyetlerini överek, “diplomat eş ve akraba kadınlarının eğitim ve kültürleriyle dışarıda ülkemizin sosyal ve medeni alandaki onurunu yükselttiklerini, kordiplomatikten başka, yerli önemli yetkililerin aileleriyle ilişki kurabilmiş, mahalli sosyete de iyi bir yer kazanmaya muvaffak olabilmiş bulunmaları haliyle, siyasi alanda ülkenin yararına çok faydalı çalışmalar yaptıklarını, tecrübe ve tespitlerime dayanarak belirtmek isterim” diye yazar.⁶¹⁰ Öyle ki, eşinin “bazı Avrupalı ve özellikle İngiliz sefir eşlerinin yaptığı gibi, sefaretin her zamanki özel ve karışık davetleri dışında, yüksek zevatın eşleri, kadın yazar ve artistler için 15 günde bir düzenlediği” kadınlar çayında edindiği bilgilerin yararlarından bahsederek, sosyete mensubu bir arkadaşından Hitler'in Türkiye'ye saldırmayacağını öğrendiklerini ve bunu Hariciye'ye rapor ettiğini yazar.⁶¹¹ Diplomat eşlerinin bu tür istihbarat faaliyetleri, onlardan beklenen roller arasındadır; zira kadınların cinslerine özgü, ustaca bilgi/sır toplama, konuşma ve konuşturma, tepkileri gözlemleme gibi becerileri olduğu düşünülmektedir.⁶¹²

Babası ve eşi gibi, Lamia Hanım da yazmayı seven, yazıyla barışık bir kadın olarak tanımlanabilir. Her ne kadar yazılarını kamuya açık biçimde yazmamış olsa da,⁶¹³ bugün Kadın Eserleri Kütüphanesi'nde yer alan özel arşivi, Fransızca ve

⁶⁰⁹ Gerede, *Siyasi Hatıralım I – İran*, s. 40.

⁶¹⁰ Gerede, *Harb İçinde Almanya*, s. 123.

⁶¹¹ *Age*, s. 125.

⁶¹² Dasque, “Etre femme de diplomate au début du XXe siècle”.

⁶¹³ Bunun tek istisnası, 19 Haziran 1948-18 Ekim 1948 tarihleri arasında *Kadın Gazetesi*'nde kaleme aldığı “Brezilya Mektupları”dır. Eşinin Rio de Janeiro büyükelçiliği sırasında Lamia Hüsrev Gerede de, Türkiyeli kadın okurlarına Brezilya'nın coğrafyası, nüfusu, iklimi, kültürü hakkında bilgiler veren yazılar kaleme almış, “buraya seyahat edecek hemşirelerime ince emprime elbiselerini, güneş şemsiyelerini unutmamalarını tavsiye ederim” şeklinde tavsiyelerde bulunmuştu. Ayrıca Lamia Hanım'ın tercümesini yaparak ilk kez kendi parasını kazandığı bir de roman bulunmaktadır; Kathe Lambert, *Hayat Evi*, Ülkü Matbaası, İstanbul, 1946.

Osmanlıca olarak yazılmış onlarca belge ve ajanda-defterlerden oluşuyor.⁶¹⁴ Bu defterlerde Lamia Hanım'ın, eşinin Sofya, Tahran, Tokyo, Berlin elçilikleri sırasındaki sefaret hayatına, dış politika konularına ve özel yaşamına dair notları bulunmaktadır. Bu notlarda Lamia Hanım'ın neredeyse gün gün gazetelerden okuduğu dış politika gelişmelerini not ettiğini görürüz; görünen o ki dış politikayla yürekten ilgilidir. Sadece bu gelişmeleri değil, hükümetin dış politika kararları ve Hariciye bünyesindeki atamalarla ilgili görüşlerini de kimi zaman eleştirel bir tonla yazmaktan geri durmamıştır. Özellikle Haziran 1942'de eşinin "görülen lüzum üzerine" merkeze çağırılmasından, 1946 yılında Rio de Janeiro'ya büyükelçi olarak atanana kadar geçen süreyi, eşi Hüsrev Bey gibi, Lamia Hanım da üzüntü, kırgınlık ve öfkeyle ele almıştır. Hüsrev Gerede'nin kendisi gibi yakın çevresi de büyükelçiyi 1941 Haziranı'nda Almanya ile yapılan Dostluk Antlaşması'nın mimarlarından biri ve hatta savaşı önleyen aktörlerden biri olarak görüyordu. Dolayısıyla 1942'de görevden el çektilirip dört yıl boyunca başka bir göreve getirilmeyişini, bu başarıyı çekememezlik olarak değerlendiriyorlardı. Lamia Hanım, eşinin çalışmayarak evde geçirdiği bu dönemde, özel yaşamlarında aralarında yaşadıkları gerilimleri "*bütün gün evde oturan erkeklerin karılarına acımasızca davranması*" olarak tariflemekte, alışık olmadığı biçimde senelerce Türkiye'de kalmayı boğucu bir tecrübe olarak nitelemektedir. Bu süre boyunca Lamia Hanım, vekalette yapılan bütün atamaları yakından takip etmiş, bu atamalar ondaki haksızlığa uğramışlık duygusunu pekiştirmiştir. Lamia Hanım'ın eşinin bir merkeze atanmamasıyla ilgili, bilhassa Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün eşi Mevhibe İnönü ile temas kurmaya çalışması da dikkat çekicidir.⁶¹⁵ Lamia Hanım, Mevhibe Hanım'la konuyla birkaç kez ilişkiye geçmeye çalıştığını ancak Mevhibe Hanım'ın da bu durumda elinden bir şey gelemediğini yazmaktadır. Bu durum, üst düzey devlet görevlileri arasında bir tür 'eş diplomasisi' yürütüldüğünü düşündürmeye müsaittir.

Benzer bir girişimde, Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun eşi Leman Hanım da bulunmuştur. Eşinin, 1934 yılında Atina'dan Tahran'a atanan Enis [Akaygen]

⁶¹⁴ Bu özel arşiv, henüz kapalı bir arşivdir ve kamuoyuyla açıkça paylaşılması mümkün değildir. Buna rağmen, arşivdeki belgeleri ve defterleri incelememe ve edindiğim intibayı paylaşmama izin veren Kadın Eserleri Kütüphanesi Yönetim Kurulu'na, koordinatörlerine ve çalışanlarına çok teşekkür ederim.

⁶¹⁵ Lamia Hüsrev Gerede Özel Arşivi, Defter 16.

Bey'den boşalan Atina Sefirliği'ne atanması için yine İsmet İnönü'nün eşi Mevhibe Hanım'a mektup yazar.⁶¹⁶ Gerçi bu girişim sonuçsuz kalacak, Atina'ya Ruşen Eşref [Ünaydın] gönderilecek, Ruşen Eşref Bey'den boşalan Tiran Elçiliği'ne de Yakup Kadri Bey “zoraki” olarak atanacaktır.⁶¹⁷ Anlaşıyor ki, Yakup Kadri Bey ve eşi, *Kadro* dergisinde çıkan yazılar nedeniyle yakında bir sefaret görevine verileceklerini tahmin ediyorlardı. Herhalde onları şaşırtan ve Yakup Kadri Bey'in meşhur “zoraki diplomatlığını” başlatan pek de cazip bir merkez olmayan Tiran'a atanması olmuştu.

Yukarıda andığımız diğer sefireler gibi Leman Hanım da iyi bir ailede dünyaya gelmiş, Notre Dame de Sion ve Amerikan Kız Koleji'nde okumuş, iki dil bilen bir kadındı.⁶¹⁸ Yakup Kadri Bey de eşi Leman Hanım'ın bir diplomat eşi olarak hem sefaret hayatına gösterdiği uyumu hem de savaş ve olumsuz yaşam şartlarında gösterdiği soğukkanlılığını takdir ediyordu.⁶¹⁹ Leman Hanım da “memleketi için ve eş olarak” üzerine düşen vazifeleri yapabilmiş olmayı mutluluk addediyordu.⁶²⁰ Eşi ile yurtdışında geçirdikleri dönemi “[...] eşim Yakup Kadri ile görev yaptık” diyerek ‘biz’ öznesiyle aktarıyordu.⁶²¹ Özel arşivinde sefire olarak bulunduğu elçilik binalarının fotoğraflarını, alınmasını istediği mobilya takımlarının çizimlerinden sofralar malzemeleri faturalarına kadar pek çok belgeyi saklamıştı.⁶²² Mevhibe İnönü, aynı zamanda bir sefire olan sanatçı Fahrünnisa Zeid, yine sefire Saliha Ünaydın gibi isimlerle de düzenli olarak mektuplaşmaktaydı.⁶²³

Sefirelerin özel arşivleri, saklanmış çokça özel belgeyi barındırmaktadır. Ailelerin erkeklerinden geriye daha ziyade siyasi anı, yorum ya da raporlar kalmışken, sefaret yaşamının hem renkli hem zor yönleri kadınların anı ya da arşivlerinden süzölmektedir. Örneğin Davaz ailesinin özel arşivinde Fatine [Davaz] Hanım'ın

⁶¹⁶ Leman Karaosmanoğlu'nun özel arşivinden akt. Bahar Gökpinar, *Müphem Bir Kadının Feminist Biyografi ile Kurgulanışı: Ayşe Leman Karaosmanoğlu, Bir Sefirenin Özel Arşivine Yolculuk*, s. 94.

⁶¹⁷ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Zoraki Diplomat*, s. 20.

⁶¹⁸ Birsen Talay, “Yakup Kadri Bey Haremi”, *Tarih ve Toplum*, S. 207, Mart 2001, s. 47.

⁶¹⁹ Akt. Agm, s. 49.

⁶²⁰ Agm, s. 51.

⁶²¹ Akt. Gökpinar, *age*, s. 87.

⁶²² Talay, agm, s. 52.

⁶²³ Talay, agm, s. 51.

sakladığı çokça yemek menüsü ve not aldığı yemek tarifleri bulunmaktadır.⁶²⁴ Bu belgeler bize sefirelerin, sefaret içi davet ve etkinliklerdeki rollerini gösterir. Türkiye'nin Amerika'daki en prestijli büyükelçilerinden Mehmet Münir Ertegün'ün eşi Hayrunnisa Hanım Bayan Roosevelt'in çay partilerinin önemli isimlerinden biri olurken, sefarette verdiği yemeklerde diplomatik konuklarına, dolmadan çerkeztavuğuna ve baklavaya kadar pek çok Türk yemeğini tanıtıyordu.⁶²⁵ Ertegünler dönemi Amerikan Büyükelçiliği'nde özel bir dönemi ifade eder; ailenin çocukları Ahmet ve Nesuhi Ertegün sefarethane olarak kullandıkları Everett House'da siyahi müzisyenlerin de katıldığı çok sayıda caz ve *swing* konserleri düzenlemiş; dönemin katı ırk ayrımcılığını reddetmişlerdi.⁶²⁶ Hayrünnisa Hanım'ın da bu canlı sosyal hayata önemli katkıları olduğunu söylemek gerekir; oğlu Ahmet Ertegün annesinin dans etmeyi, müziği, piyanoyu çok sevdiğini ve kadınların sahnede olmasına izin verildiği bir dönemde yaşasaydı muhtemelen şarkıcı, müzisyen ya da performans sanatçısı olacağını söylemişti.⁶²⁷ Benzer bir şekilde Davaz ailesinin hanımı ve renkli kızları da yurtdışında renkli bir sosyal hayatın yürütücüleriydi.⁶²⁸

1960 yılında Washington büyükelçisi olacak Melih Esenbel'in eşi Emine Esenbel de sefirelerin konumlarına ve gündelik yaşamlarına dair önemli bilgiler verir. Anılarında “Ben diplomaside sadece diplomatların değil, eşlerinin de çok önemli sorumlulukları olduğuna inanırım. Bu nedenle eğer diplomat erkekse, eşleri de çok iyi öğrenim görmüş olmakla birlikte, birkaç dili konuşabilen ve başka kendi ülkesinin tarihi, sanat ve kültür varlıkları olmak üzere, bulunduğu ülkenin geleneklerini ve kültürünü dikkatle izleyip öğrenmiş sefireler olarak tanımlamak isterim” diye yazar.⁶²⁹ Emine Esenbel'in anılarında sefaret yaşamına ilişkin kanımca çok önemli iki noktayı görebiliriz. Bunlardan ilki, protokol gereği sefaretteki hanımın ev sahibesi olarak

⁶²⁴ Suad Davaz ile ilgili aile arşivinden hareketle bir kitap yazmakta olan Prof. Dr. Birsen Talay Keşoğlu ile özel görüşme, 14.02.2022.

⁶²⁵ *Washington Post* haberinden akt. Caroline Mesrobian Hickman, “A Century of Architecture, Art and Diplomatic History”, Skip Moskey, Caroline Mesrobian Hiscan, John Edward Hasse, *The Turkish Ambassador's Residence and The Cultural History of Washington, D.C.* içinde, İstanbul Kültür Üniversitesi, İstanbul, 2013, s. 79-80.

⁶²⁶ John Edward Hasse, “The Swinging Scions: How the Ambassador's Sons Jazzed Washington and the Nation”, *The Turkish Ambassador's Residence and The Cultural History of Washington, D.C.* içinde, ss. 96-130.

⁶²⁷ Akt. agm, s. 96.

⁶²⁸ Prof. Dr. Birsen Talay Keşoğlu ile özel görüşme, 14.02.2022.

⁶²⁹ Öndeş, *Bin Renk Bir Ömür. Sefire Emine Esenbel'in Anıları*, s. 197.

davetlerde bulunmasıdır. Eşi Paris ve Vichy’de henüz sefaret kâtibiyken, büyükelçilikte büyükelçi Behiç Erkin dahil çoğu memur bekar ya da eşlerini savaş sırasında Türkiye’ye göndermiş olduğundan, Emine Hanım ve birkaç kadın protokoldeki temsil işlerini üstlenmişti. Yine Melih Esenbel’in Washington’da Hüseyin Ragıp Baydur’un yanında başkâtip olarak görev yaptığı yıllarda, büyükelçilikte tek evli çift kendileri olduğundan, resmi davetlerde sefirin karşısındaki koltukta yer almak zorunda kalıyor, davetlileri meşgul edecek konuları bilmekten ve konuşmaktan sıkıldığından dem vuruyordu.⁶³⁰ Emine Hanım’ın annesi ona “bir dışişleri memuru eşi olarak yetişmek için bir okul olmadığını ancak bu deneyimi yine bir elçi ya da büyükelçi eşinden öğrenebileceğini” öğütlemişti.⁶³¹ Diplomat eşlerinin her zaman şık ve resmi giyinmek zorunda olduğunu söyleyen Emine Esenbel, büyükelçilik çalışanlarının çok düşük bir ücretle çalıştığını ve bu masrafları ekonomik olarak karşılamamanın güçlüğünden dem vuruyordu. Bu da sefaret yaşamına dair önemli ikinci bir noktayı bize gösterir. Esenbel’in hatıralarından edindiğimiz izlenime göre, Dışişleri mensupları (bilhassa sefirin altında çalışan kâtipler) yurtdışında çok kısıtlı imkânlarla geçinmek zorundaydı. Öyle ki İstanbul’da elbiselerini diktirdiği terzi dostu kendisine “Emine, senin kocan ne zaman doğru düzgün maaş alacak? Ben senden aldığım ücreti atölyeme elbise diktiren öteki müşterilerimden alsam, bir haftaya kalmaz iflas ederim” diyordu.⁶³² Emine Hanım’ın anılarından sefaret yaşamının gündelik işleyişine dair çok önemli bilgiler edinirken, bir yandan da onun diplomasi gibi bir erkekler dünyasında, kadın kimliğinin farkında olarak ve bu kimliği kesinlikle ikincilleştirmeden işini nasıl kurguladığını da görme fırsatı buluruz.

Öte yandan, diplomasi büyük ölçüde bir aile mesleği olarak düşünülmüş, bekâr olmak bir eksiklik ya da dezavantaj olarak görülebilmektedir.⁶³³ Nitekim kimi bekâr diplomatlar da haklarında çıkan haberlerle zaman zaman gazetelere konu olmuştur. Edebiyatçı ve gazeteci Hakkı Süha Gezgin, Moskova, Roma, Washington, Londra gibi önemli başkentlerde büyükelçilik yapan Hüseyin Ragıp Baydur için yazdığı bir makalesinde “Milletini ve memleketini düşünmekten, kendini düşünmeye vakit

⁶³⁰ *Age*, s. 67.

⁶³¹ *Age*, s. 66.

⁶³² *Age*, s. 207.

⁶³³ Dasque, “Etre femme de diplomate au début du XXe siècle”.

bulamadı” demişti.⁶³⁴ “Kadınların yapamayacağı tek meslek vardır: diploması” diyerek⁶³⁵ mizojinisi gizlemeyen bir diğer bekâr Büyükelçi Cemal Hüsnü Taray ise Roma Büyükelçiliği sırasındaki ‘uygunsuz’ ilişkileri nedeniyle Peyami Safa’nın *Tasvir* gazetesinde ve Necip Fazıl’ın *Büyük Doğu* dergisindeki yazılarına konu olmuştu.⁶³⁶ Taray, bu haberleri yalanlayarak ikiliye hakaret davası açmıştı.⁶³⁷ Behiç Erkin de anılarında Cemal Hüsnü Taray’ın “*skandalları ile meşhur olduğunu*” söyleyerek, Varşova büyükelçisi olduğu sırada Polonya’nın işgal edilmesiyle birlikte Polonya hükümetiyle geldiği Fransa’da da işlerini layıkıyla yapmadığını anlatmış, çapkınlığından dem vurarak Cemal Hüsnü Bey’in Bakan Şükrü Saraçoğlu’nun “aziz dostu” olduğu için bu görevlere getirildiğini ima etmişti.⁶³⁸

Diplomat eşleri, yurtdışında devletlerin temsiline çeşitli düzeylerde katıldılar. Kimisi Müfide Ferid Tek gibi siyasal temsil alanında da görevler alırken, çoğunluğu eşlerinin yanında Cumhuriyet kadını ve Cumhuriyet ailesini tanıtmaya görevini üstlendiler. Kimisinin ailesi eşlerine artı bir sosyal çevre sağlarken, kimisi ise örneğin cumhurbaşkanının eşine yazarak eşinin akıbetiyle ile rol oynamaya çalıştı. Her ne kadar kendilerini eşleri üzerinden tanımlıyor, tüm bir yaşamı eşleri üzerinden kurguluyor olsalar da bu örnekler gösteriyor ki tamamen pasif ve ikincil bir statüde yer almayı seçmemişlerdir.

⁶³⁴ Taha Toros, “Niçin Evlenemediler?”, *Milliyet*, 16 Haziran 1986.

⁶³⁵ Hüner Tuncer, *Bir Kadın Diplomatın Anıları*, Logos Yayınları, İstanbul, 2007, s. 11.

⁶³⁶ *Büyük Doğu*, 21 Aralık 1945.

⁶³⁷ “Cemal Hüsnü Taray Büyük Doğu ve Tasvir Aleyhine Dava Açtı”, *Ulus*, 12 Mart 1946.

⁶³⁸ Erkin, *Hâtırat*, s. 365, 422, 475-477.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. VAZİFESİ BAŞINDAKİ BÜYÜKELÇİ

Bu bölümde Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi'ndeki belgeler, diplomatların anıları, fikir yazıları, bunlara eşlik eden tanıklıklar, gazeteler ve ulaşılabilir arşiv belgeleri arasında tuttukları raporlardan hareketle, diplomatların vazifelerini, siyasal görüşlerini, diplomatlık mesleğine atfettikleri değerleri ya da yönelttikleri eleştirileri, hükümetin dış politika çerçevesi içinde nasıl eyledikleri, diplomatik yapı içindeki hareket kabiliyetlerini tartışmaya çalışacağım. Erken Cumhuriyet dönemi diplomasisinin lider odaklı ve küçük bir kadro tarafından merkezi biçimde belirlendiğini daha önceki bölümlerde ele almıştım. Bu durum, diplomatlara geniş bir hareket imkânı tanımasa da onların sadece emirlere itaat eden birer memur hareket ettiğini düşünmek doğru değildir. En başta, bu dönemde büyükelçilik görevine kadar gelmiş kişiler, halihazırda Cumhuriyet kadroları arasında bir yere gelmiş, önemsenen ve güvenilen kimselerdi. Kimi zaman kendi görüş ya da inisiyatiflerine göre hareket ettikleri de oluyordu. Bunun hoş karşılanıp karşılanmayacağı ise o kişinin görüşlerinin merkezi politikalarla ne kadar örtüşüp örtüşmediğiyle doğrudan ilgiliydi kuşkusuz. O nedenle kimi kritik zamanlarda, kritik elçilere tamamen 'angaje' diplomatların atandıkları bilinen bir durumdur. Bu hem ilişki kurulan ülkeye onu ne kadar önemsedikleri gösteriyordu; hem de diplomatın orada merkezi politikayı doğru biçimde savunması bekleniyordu. Özellikle İkinci Dünya Savaşı diplomasisi bunu gerçek anlamıyla dayatıyordu. Ancak büyükelçi ya da elçi olarak yurtdışına atamak, kimi zaman iç politikada ters düşülen 'önemli' kişilerin gücendirilmeden uzaklaştırılmasının bir yoluydu. Bu kişilerin 'ulusal çıkarlara' aykırı hareket etmeyeceğine güveniliyor ancak çok yakında olmaları da istenmiyordu. Dolayısıyla elçilik görevi hem bir ödül hem de bir ceza gibi algılanıyordu.

Diplomatların geride bıraktıkları anılar ya da fikir yazıları üzerinden Türk dış politikası tarihini yeniden yazmaya çalışmıyorum. Arşivlerin kapalı olduğu konularda, yalnızca deneyimler ya da fikirler üzerinden yazılabilecek bir tarihin sakıncaları olduğunun farkındayım. Ancak diplomasi gibi belli aktörlerle, toplumlar için yürütülen bir alanın, bu derece ‘insansız’, yalnızca anlaşmalar, raporlar, hukuk metinleri üzerinden ele alınmasına karşı, her ne kadar mesleğin yapısı gereği öznelliklerinin sınırlı olabileceğinin farkında olsam da deneyim ve fikirlerin sosyal tarihini içine yerleştikleri politik ve ekonomik bağlam içinde değerlendirmemiz gerektiğini düşünüyorum. Dolayısıyla diplomatların zihniyet dünyalarını, yaptıkları işe atfettikleri değeri, yönelttikleri eleştirileri kendi ağızlarından ele almak ve katı bir yapı içinde aktif rollerinin olup olmadığını, ne olabileceğini, bu yapıyı nasıl algıladıklarını ve yeniden inşa edilmesine nasıl katkıda bulunduklarını ele almak istiyorum. Dolayısıyla bu bölüm, Bourdieu’cü anlamda pratiğin, belli bir yapı/alan içinde benzer habituslara sahip kişiler tarafından nasıl inşa edildiği ile ilgilidir.

4.1. BÜYÜKELÇİNİN VAZİFELERİ

1930’lu yılların devletlerarası ilişkilerle ilgili kabul gören normları, elçilerin/büyükelçilerden ne tür görevler beklendiği konusunda aydınlatıcıdır. Dönemin ilgili literatürü, elçilerin devletine karşı vazifelerini “gözetme (observation), söyleşme (müzakere), koruma (himaye) ve temsil” olarak tasnif etmekteydi.⁶³⁹ Görev yaptıkları devlete karşı ise, o devletin iç işlerine karışmamak, ülkeler arası iyi ilişkiler kurulmasını sağlamak, bunları yaparken de öncelikle kendi devletinin menfaatlerini korumak gibi görevleri bulunmaktaydı.⁶⁴⁰ Özellikle yakın geçmişte yabancı elçilerin Osmanlı İmparatorluğu’ndaki nüfuz alanlarının genişliği, Cumhuriyet dönemi diplomasisinin en hassas olduğu konulardan biri olmuştur. Prof. Cemil [Bilsel]’in şu satırları bu yaklaşımı özetlemektedir:

⁶³⁹ M. Cemil [Bilsel], *Devletler Arasında Münasebat*, s. 129.

⁶⁴⁰ *Age*, s. 152-155.

Minnetle hatırlamalıdır ki işlerimizi Avrupa devletlerinin dileğine ve menfaatine göre yürüten ve bu itibarla bize hep zararlı kılan devletlerin bu müdahale siyaseti ve elçilerin buna dayanan faaliyetleri ancak yeni Türkiye devletinde nihayet bulmuş, hukuku düvel prensiplerinin, Avrupa devletleri arasında olduğu gibi anlaşılması ve tatbik edilmesi ancak ondan sonra mümkün olmuştur. Kendi evinin işlerini kendi menfaatine göre yürüten Türkler, bu sayededir ki günün hayatına girdiler, on senede baş döndürücü ilerlemeler başardılar.⁶⁴¹

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'nın 2020 yılından itibaren araştırmacılara açılan ve henüz sınırlı sayıda ülkeyle ilgili belgeleri içeren arşivi, erken Cumhuriyet dönemi büyükelçilerinin görevleri ve bu görevleri nasıl ifa ettikleri ile ilgili saptamalarda bulunmamıza imkân verir. Arşiv belgelerinden takip edilebileceği üzere büyükelçilerin görevlerini şu şekilde tasnif etmemiz mümkündür: Bulundukları ülkelerdeki üst düzey devlet yetkilileriyle görüşme ve bu görüşmelerin vekâlete raporlanması, yabancı basının takibi ve bilhassa Türkiye ile ilgili çıkan haberlerin gönderilmesi, yurtdışındaki Türk vatandaşlarının işlerinin takibi, ticari ilişkilerin takip edilmesi ve diğer konsolosluk işleri. Bu bölümde ticari ilişkiler ile konsolosluk işleriyle ilgili görevlere değinmeyeceğim. Daha ziyade büyükelçilerin siyasi gözlemleri, basın takipleri, istihbarat faaliyetleri, merkezden bilgi ve diğer taleplerinin üzerinde duracağım. Zira bu faaliyetler elçilerin kendilerinden beklenen vazifelerin yanında öznel katkılarını, görüşlerini, eleştirilerini de görebilmemizi mümkün kılmaktadır.

Numan Menemencioğlu'na göre, büyükelçiler bulundukları ülkelerle ilgili Hariciye'yi bilgilendirerek dış politikanın belirlenmesinde önemli bir rol oynarlar.⁶⁴² Bu bilgilendirmeler, Kessler'in belirttiği gibi, gerçeklerin birebir kopyası değil ancak onların büyükelçi tarafından yeniden-yapılandırılmış halidir.⁶⁴³ Bu bakımdan, büyükelçilerin raporlarının devletin dış politika öncelikleri çerçevesinde şekillendirilen ancak şahsi intiba ve kanaatlerin de ilave edildiği metinler olması şaşırtıcı değildir.

⁶⁴¹ *Age*, s. 164.

⁶⁴² Güçlü, *Eminence Grise of the Turkish Foreign Service*, s. 88.

⁶⁴³ Kessler, *Les ambassadeurs*, s. 19.

İki savaş arası dönemde karizmatik liderler siyasal alana damgasını vurmuştu. Kaybedilen savaşların travması, ulusal birliğin parçalanmışlığı, milli onurun aşağılanmışlığı, ekonomik krizler ve sefalete karşı karizmatik liderler, Türkiye’de de olduğu gibi, pek çok ÷lkede umut ve coşkuyla karşılanmıştı. Almanya’da Hitler’in iktidara y÷r÷y÷ř÷ de T÷rk b÷y÷kelçi tarafından b÷yle karşılanmıştı. D÷nemin Berlin B÷y÷kelçisi Kemalettin Sami Paşa –kendisi de seneler boyu cephelerde çarpışmış, siyasete girmemiş bir asker olarak–, 1932 yılında Almanya’nın iç politikasına dair hazırladığı raporuna şahsi kanaatlerini de ekleyerek şunları yazmıştır:

Almanya da fırkalar fevkinde bir idare tesisi zamanı çoktan gelmiştir. Yalnız b÷yle bir idarenin çok zor olan şeklinin istediği zeka ve azim sahibi şahsiyet yoktur. Groener bile bu iş için çok zayıftır. Hatta Brüning daha müstaittir. Bu memlekette her şey yapılabilir. Son senelerde Yahudi ve iktisat anasarı vaziyete hâkim olduklarından, milleti daima iktisadi tertip ve inceliklerle meşgul etmişler ve cihanı da bu siyaset peşinde sür÷klemişlerdir. 1922-1923 senesindeki enflasyon ile kendi halkını ve alemini ve şimdi de hariçten aldıkları borçları ve Almanyadaki ecnebi paralarını dondurarak d÷nyada gör÷lmemiş bir batakcılık yapmışlardır. Temenni olunur ki Alman hük÷meti bundan sonra daha namuskarane bir usul ile memleketinin beynelmilel şerefini muhafazaya çalışsın. şimdiye kadar takip edilen bu Yahudi siyaseti, milliyetçileri çok asabileştirmiştir. Nasyonsosyalistler ise iktisadi müdahaleyi daha açık ve namuskarane bir şekle sokmak istiyorlar.⁶⁴⁴

Nasyonal sosyalizm, Almanya’daki siyasal ve ekonomik istikrarsızlıklara karşı “namuslu” bir politikayı öneriyordu. B÷y÷kelçiye göre “Hitler’le muhaliflerin mücadelesi, vatanperverlikle sarraflığın mücadelesi”ydi.⁶⁴⁵ Kemalettin Sami Paşa’dan sonraki Berlin B÷y÷kelçisi Hamdi Arpağ da Adolf Hitler hakkında yazdığı “çok mahrem” ve elden kurye ile gönderilen raporunda, Hitler’in iktidara gelişi ve ilk yıllardaki icraatlarını “milliyetçi” ve “realist” hizmetler olarak değerlendirmekteydi:

Harbi umumiden sonra Almanyanın içinde bocaladığı müşkül ve intizamdan âri ve yekdiğerine muarız dahili kuvvetler muvacehesindeki perişan ve ümitsiz vaziyetini daha tehlikeli ve hatta bir esaret safhasına sokan Versay muahedesi, umumî yeis ve ümitsizliği yaratmıştı. İşte bu karışık ve ümitsiz ve milletin izzeti nefesine ağır gelen vaziyetten istifade ederek ve bizzat nefsinde mündemiç yüksek milli hissiyatına güvenerek Hitler, bir elinde Versay muahedesi, diğer elinde yedi milyon işsize iş bulmak vaitnamesi olduğu halde

⁶⁴⁴ TDBA 501 / 31407-124321-15 Almanya’da yaşanan iç siyasi gelişmeler. (1932-03-23).

⁶⁴⁵ TDBA 501 / 31407-124322-3 Almanya ve İtalya’nın 1931 ve 1932 yılları iç ve dış meselelerini bildiren rapor. (1932-01-25).

büyük harpten sonra ilk defa Münih'te ortaya atılmıştır. Tedricen Nasyonel Sosyalist fırkasına aza bulan, mükerreren hapse giren, millî fikirlerini ve âtiye matuf programlarını “Mücadelem” isimindeki kitabı ile ortaya atan ve 14 sene muhalefette sebat ve devam eden Hitler, nihayet 1933 senesinde mevki iktidara gelmişti.

Realist Hitler'in hizmetleri:

Almanya'yı tek vücut haline koyan, bütün işsizlerine iş bulan, ordusunu ve fırkasını çok güzel bir surette silahlandıran ve memleket dahilinde hayret edilecek şekilde büyük Ümran eserleri vücuda getiren, Saarland'ı kazanan, Rheinland'ı gayrî askerî vaziyetten kurtaran, Avusturyayı, Südetleri, Memeli Almanyaya ilhak eden çok realist, hemen hemen bütün devletler tarafından takdir ve hürmet gören Führer, son zamanlarda hem Almanya hem de Avrupa için tehlikeli olmağa başlamıştır.⁶⁴⁶

Nazi iktidarının ilk yılları Türk büyükelçilerce takdir ve empatiyle karşılanmıştı. Ancak Almanya'nın Türkiye'nin yakından izlediği İtalya'yla yakınlığı, etki alanını Balkanlara değin genişletmesi Türkiye tarafından kaygıyla karşılanmaya başlamıştı. 4 Mayıs 1939 tarihinde Hariciye Vekâleti'nce elçiliklere gönderilen genelgede Türkiye, “Hitler rejiminin bidayetinden beri Almanya'da görülen dinamizmi tam bir bitaraflıkla karşıladığını” ve “Almanya'nın ırkî ittisai”na karşı “lâkayıd kaldığını” ancak Çekoslovakya'nın işgalinin ve “Hitler'in ırk nazariyesinin, hayati saha nazariyesine inkılap etmeye başlamasıyla birlikte” sürecin nereye gideceğinin belli olmamasının Türkiye'yi düşünceye sevk ettiğini açıklıyordu.⁶⁴⁷ Nitekim Berlin Büyükelçisi Hamdi Arpağ da yine “çok mahrem” raporunda, Hitler'in Almanya ve Avrupa için gitgide tehlikeli hale gelmesini şu ifadelerle açıklıyordu:

Silahlı blöflerle ve harp tehlikesini göstermekle her istediğini artık yapmak derecesine gelmekten mütevellit bir gurur ve ilahî bir vaziyet, ruhunda bir ihtilâl vücuda getirmiştir. Bu ihtilâl neticesinde Hitler, kendini beynelmilel siyasetlerin ve mevcut dünya ilmüfenlerinin fevkinde ve dünyaya dikte edecek vaziyette görmeğe başlamıştır. Bu hükme varmanın saikleri şunlardır:

Hitlerin tevehhüm ettiği her sahadaki ilmî kuvveti:

Hitler'in çok yakınlarından vaki istihbaratıma göre son senelerde en büyük inşaat planlarını düzeltmeğe ve askerî strategie yapmaya ve hududlardaki istihkâmların

⁶⁴⁶ TDBA 501 / 31148-123348-2 Adolf Hitler hakkında Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi tarafından hazırlanan rapor. (1939-05-01).

⁶⁴⁷ Kuneralp, “İkinci Dünya Harbinde Türk Dış Siyaseti...”, s. 180-181.

tesisindeki prensipleri koymaya ve nihayet fikirlerine taraftar olmayan ecnebî devlet ricalinin ve devlet reislerinin yanlış ve hatalı düşüncede olduğuna kani bulunmağa başlamıştır. Bir suretteki; Almanya devletinin 24 saat sonra vereceği siyasî, askerî, idarî, malî ve ictimâî mahiyetteki kat'î karar ve emirlerden 24 saat evvel devlet ricali ve askerî rüesası haberdar değildir.⁶⁴⁸

Arpağ, bilhassa Alman Hariciye Nazırı von Ribbentrop'un dahi Hitler'in planlarından haberi olmadığını, "çünkü Führer'in her gece düşünüp sabahleyin bir emirle ne vaka ihdas edeceğini bilmediğini" söylüyordu:

Yine en mahrem yakınlarından işittiğime göre geceleri Führer önüne dünya haritasını alarak mevcut hangi meselelerin halli lazım geldiğine ve ne tarafını istila etmek icap eylediğine karar verir ve sabahleyin emrini tebliğ eder ki bu emirlere karşı hiç kimse muhalefet edecek vaziyette değildir. Evvelce orduya ait kararlarına itiraz eden ve alman ordusunun hakikaten en kıymetli uzuvları bulunan kara orduları başkumandanı General Fritsch ile umum Erkânı-harbiye reisi General Beck'i derhal vazifelerinden affetmiş ve yerlerine ne emrederse ve stratejiye ait ne gösterirse derhal kabul eden Keitel ve Brauchitsch gibi generalleri getirmiştir."

Büyükelçi, Hitler'in çevresine yalnızca kendisine sadık ve liyakatsiz kişileri topladığını ifade ediyordu:

Ciheti askeriye de General Keitel ve General Brauchitsch'dır. Siyasette ve sivil idarede Göbbels ve von Ribbentrop'dur. Bu askerî müşavirler alelade generallerden olup mühim bir zekâ ve bir eser olmadıklarına umum alman ordusu kanidir. Yalnız Führer'in herhangi ve hatta stratejiye ait emirlerini derhal aynı keramet ve askerî ilim ve genne mutabık diyerek tatbik edenlerdir. Siyasî ve sivil müşavirlere gelince, doktor Göbbels hakikaten zeki ve büyük hatib bir felsefe doktorudur. Bavyerada papasların yardımile tahsilini ikmal eden ve bir müddet gazetecilik yapan ve sonra Propaganda Nazırı olan bu zatta devletçilik mefhumu henüz yerleşmemiş ve bu mefhumu ihata edecek çerçeve kurulmamıştır. Öteye veriyi ve hatta işlerine gelmeyen bütün dünya devlet reislerine hakaretler ve tezyifler savuran bir hatibdir. Von Ribbentrop'a gelince, bu zat Merkezî Avrupada ve bilhassa İngilterede, refikasının fabrikalarını mahsülü olan şarap ve şampanyaları vaktile satmakla meşgul idi. Fırkada Führer'in teveccüdünü kazandığı için evvelâ Londra Büyük Elçisi oldu, ve bu elçilikte kaldığı kısa bir zaman zarfında, bir Büyük Elçinin değil yeni diplomasiye intisap etmiş en küçük bir sefaret kâtibinin bile yapmayacağı müteaddid siyasî gafları işlemiştir. Ve artık Londra Büyükelçiliğinde tutamayacağını anlayan Führer kendisini Hariciye Nezaretini getirmiştir. Bu zatın beynelmilel diplomasi münasebet ve inceliklerine

⁶⁴⁸ TDBA 501 / 31148-123348-2 Adolf Hitler hakkında Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi tarafından hazırlanan rapor. (1939-05-01).

ve devlet teşkilatındaki vaziyetin umumî siyasetle telifine ait devletçilik zihniyeti tamam değildir.

Yine Hitler'in peygamberlik iddiasında bulunarak ya da yakında öleceğini ima ederek çevresindekileri etkilemeye ve seferber etmeye çalıştığını söyleyen büyükelçi, "bir kısım ecnebi diplomatlarla uzağı gören bazı aklı başında almanlar yukardan beri arz ettiğim bu nihayetsiz iştaha ve ilimsiz, imzaya, verilen sözlere hürmetsiz vaziyetler alarak öteyi beriyi istila etmeye doğru fevri kararlar vermeye başlayan Führer'in artık tehlikeli olmaya başladığı kanaatini" Hariciye'ye rapor etmeyi faydalı bulduğunu yazarak raporunu tamamlıyordu.⁶⁴⁹

Aynı tarihlerde Türkiye ile Almanya siyasi ilişkileri de gergin bir dönemden geçiyordu. Arpağ'ın üslubu bunu doğrular niteliktedir. Nitekim birkaç ay sonra Arpağ'ın son derece liyakatsiz bulunduğu Ribbentrop'un Dışişleri Bakanlığı mensuplarının Türk temsilcileriyle görüşmemeleri, randevu istenmesi halinde sürüncemede bırakılması talimatı ilişkilerdeki gerginliğe işaret etmekteydi.⁶⁵⁰ Bu talimattan birkaç gün sonra Ribbentrop, Arpağ ile bir görüşme yapmış ve bu görüşmede son derece sert ifadeler kullandığı belirtilmişti.⁶⁵¹ Nitekim bu görüşmeden birkaç hafta sonra, Hitler ve danışmanları ile son derece olumsuz görüşleri bulunan Arpağ'ın yerine Nazi Almanyası ve Hitler'le ilgili daha olumlu görüşlere sahip Hüsrev Gere de atanmıştı.

Dış basının takibi 19. yüzyıldan beri siyasal iktidarların, dolayısıyla elçiliklerin önemle üzerinde durdukları bir konuydu. II. Abdülhamid döneminden beri dış kamuoyu ve basının takibi, Osmanlı Hariciyesinin de temel uğraşlarından biri olmuştu.⁶⁵² Cumhuriyet rejimi de dış basında nasıl yer aldığıyla yoğun biçimde ilgilenmiştir. Bu dönemde elçilikler, Türkiye'yle ilgili ya da dolaylı olarak Türkiye'yi ilgilendirebilecek haberleri düzenli olarak Ankara'ya rapor ediyorlardı. Yeni rejim, Mustafa Kemal, yapılan devrimler ve reformlar ile Türkiye'nin dış politikası üzerine yazılmış pek çok gazete yazısının tercümesi Ankara'ya gönderiliyordu. Elçilerin

⁶⁴⁹ TDBA 501 / 31148-123348-2 Adolf Hitler hakkında Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi tarafından hazırlanan rapor. (1939-05-01).

⁶⁵⁰ Koçak, *Türk-Alman İlişkileri*, s. 159.

⁶⁵¹ *Age*, s. 163.

⁶⁵² Gürpınar, *Ottoman Imperial Diplomacy*, s. 147-148.

yabancı basınla yapacakları mülakatlar önceden vekâlete bildiriliyor, önden verilen sorulara verilecek cevaplar merkezden iletiliyordu.⁶⁵³ Bilhassa İkinci Dünya Savaşı sırasında basın oldukça yakından takip edilmiştir. Türkiye’deki basın da hem Müttefik hem Mihver devletlerince yakından takip edilmiş, basının tavrı sıklıkla elçiliklerin gündemine gelmiştir. Bu nedenle Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede, Türkiye’deki gazetelerin Almanya aleyhinde yazı yazmamalarını sağlamak ve taraflı kaynaklardan haber yapılmasını önlemek için maddi fedakarlıktan çekinmeyerek Anadolu Ajansı’nın Berlin’e Almanca ve Almanya’yı bilir bir basın ataşesi yollamasını acil bir zaruret olarak görüyordu.⁶⁵⁴

Büyükelçiler günlerinin neredeyse tamamını geçirdikleri elçilikte çalışan personel ve elçilik binalarıyla da doğrudan ilgileniyorlardı. Kemalettin Sami Paşa, iktisadi krizle boğuşan Almanya’nın başkenti Berlin’deki hayat pahalılığından yakınlıkla elçilikte personelin temsil tahsisatlarının artırılmasını talep ediyordu.⁶⁵⁵ Büyükelçinin talebi, 1929 bütçesinin halihazırda belirlenmiş olduğu gerekçesiyle reddedilmişti.⁶⁵⁶ Benzer biçimde, Berlin’de kışın sert geçmesiyle kömür masraflarının iki katına çıkması nedeniyle merkezden 1000 lira daha mahrukat bedeli istenmiştir.⁶⁵⁷ Bu bedel gönderilmiş ancak büyükelçiliğin aydınlatma ve ısıtma borçları sebebiyle istediği ikinci ödenek talebi, daha fazla tahsisat olmadığı gerekçesiyle reddedilmiştir.⁶⁵⁸ Hüsrev Gerede İran’daki elçilik binalarının halinin “sefaret değil

⁶⁵³ Büyükelçi Kemalettin Sami Paşa’nın Nasyonal Sosyalist yayın organı *Angriff*’te çıkacak mülakatı için bkz. TDBA 501 / 31800-125576-19 *Angriff* gazetesi muhabirinin memleketimizin mali, iktisadi ve kültürel vaziyeti hakkında sorduğu sorular. (1933-01-18); TDBA 501 / 31800-125576-18 *Angriff* gazetesi muhabirinin memleketimizin mali, iktisadi ve kültürel vaziyeti hakkında sorduğu sorular. (1933-02-02); TDBA 501 / 31800-125576-17 *Angriff* gazetesi muhabirinin memleketimizin mali, iktisadi ve kültürel vaziyeti hakkında sorduğu sorular. (1933-02-07) ; TDBA 501 / 31800-125576-16 *Angriff* gazetesi muhabirinin memleketimizin mali, iktisadi ve kültürel vaziyeti hakkında sorduğu sorular. (1933-02-07).

⁶⁵⁴ TDBA 501 / 32040-126132-5 Alman matbuatını takip amacıyla Berlin Büyükelçiliği’ne Basın Ataşesi atanması ihtiyacı. (1939-11- 29)

⁶⁵⁵ TDBA 501 / 32213-128627-2 Berlin’deki hayat pahalılığının, elçilik personelimizin hayat şartlarını zorlaştırması sebebiyle Berlin Büyükelçiliğimizin temsil tahsisatı bedelinin artırılması talebi. (1929-12-07).

⁶⁵⁶ TDBA 501 / 32213-128627-1 Berlin’deki hayat pahalılığının, elçilik personelimizin hayat şartlarını zorlaştırması sebebiyle Berlin Büyükelçiliğimizin temsil tahsisatı bedelinin artırılması talebi. (1930-01-11).

⁶⁵⁷ TDBA 501 / 34019-132301-1 Berlin Büyükelçiliğinin kömür ihtiyacı. (1929-02-20).

⁶⁵⁸ TDBA 501 / 33904-132408-1 Berlin Büyükelçiliğimizin borçları sebebiyle Bakanlığımızdan ödenek talebi. (1929-05-18)

sefalet”i anımsattığını söyleyerek, kendini sefalet binalarının ıslahına vakfetmiş; Ankara’ya konuyla ilgili defalarca yazmasına rağmen bir sonuç alamamıştı.⁶⁵⁹

Bilhassa savaş sırasında elçiliklerin sıkıntıları ve talepleri artmıştır. Berlin Büyükelçiliği personelinin yiyecek madde ve temel ihtiyaçlarının temini konusunda sıkıntılar yaşarken, bu malzemelerin Peşte’den temin edilmesi için merkezden izin istiyordu.⁶⁶⁰ Savaş sırasında elçiliklerdeki personelin azaltılması da işlerin yürütülmesini güçleştiriyor, bu nedenle merkezden ayrıca bir kâtabin gönderilip gönderilemeyeceği soruluyordu.⁶⁶¹ Londra Büyükelçisi Tevfik Rüştü Aras, yayınların kalitesi bozulduğu için Londra’dan Anadolu Ajansı’nı takip edemediklerini, Türkiye’den haber alamadıklarını, bu nedenle önemli haberlerin telgrafla haber verilmesini rica ediyordu.⁶⁶²

Özellikle Cumhuriyet rejimine ya da yöneticilerine muhalif kişi ve grupları takip etmek ve haklarında istihbarat toplayıp merkeze bildirmek de elçiliklerin görevleri arasındaydı.⁶⁶³ 1921 yılında Paris’e Ankara hükümetinin mümessili olarak atanan Ahmet Ferid [Tek], Osmanlı’nın sefalet binasını yakından gözetleyebiliyordu.⁶⁶⁴ Roma Büyükelçisi Suat Bey, San Remo’da yaşayan son Osmanlı sultanı Vahdettin’in faaliyetlerini yakından takip edip rapor ediyordu.⁶⁶⁵ Rauf Orbay’ın 1933 yılında Londra’dan Hindistan’a yaptığı yolculuğun hilafet meselesiyle ilgili olup olmadığı Londra, Bağdat ve Kahire elçiliklerince yakından takip edilmişti.⁶⁶⁶ Yine Milli Mücadele karşıtları ve 150’liklerin Yunanistan ya da Suriye’deki faaliyetleri de buradaki elçiliklerce yakından takip edilmekteydi. 26 Nisan 1930 tarihinde Hariciye

⁶⁵⁹ Gerede, *Siyasî Hatıralarım I – İran*, s. 33-57.

⁶⁶⁰ TDBA 501 / 31233-123580-2 Büyükelçilik personelimizin yiyecek madde bulmak konusunda yaşadığı sıkıntı. (1942-03-16).

⁶⁶¹ TDBA 501 / 34014-132450-28 Berlin Büyükelçiliğinin Baerfende’ye sığınması sonrası yaşanan personel sorunları. (1943-12- 22).

⁶⁶² TDBA 534 / 37109-148953-58 İngiltere Büyükelçi’mizin Anadolu Ajansı’ndan son zamanlarda haber alamadıklarını ve yeterli iletişimin kurulması için yaptığı girişim. (1940-07-20).

⁶⁶³ Sert, *Memory of an Institution*, s. 97.

⁶⁶⁴ Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, s. 139.

⁶⁶⁵ Çelebi, *Türkiye-İtalya Siyasi İlişkileri (1923-1939)*, s. 63.

⁶⁶⁶ Cemil Koçak, *Tek Parti Döneminde Muhalif Sesler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 22-32.

Encümeni'nde elçiliklerden “*ecnebi memleketlerdeki Ermenilerin bir listesinin tanzim edilmesinin*” Konsolosluk İşleri Müdürlüğü'ne bildirilmesine karar verilmişti.⁶⁶⁷

Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile ilişkileri genellikle Boğazlar meselesi ya da Türkiye'nin Batı ile ilişkileri üzerinden değerlendirilse de iki ülkenin Kafkasya bölgesinde paylaştıkları sınırla ilgili meseleler, iki ülke arasındaki ilişkilerde oldukça önemli bir yer tutar. Erivan, Leninakan (Gümrü), Tiflis, Batum, Odesa Konsoloslukları ve Moskova Büyükelçiliği ile yazışmalar, bu dönemde bilhassa Kürtler ve Ermenilerin faaliyetlerinin yakından izlenip merkeze bildirildiğini gösterir. 1934'te Erivan'da, konsolosluk raporlarına göre tam da konsolosluk binasının karşısında, ilk Kürdoloji Konferansı toplanmıştır.⁶⁶⁸ Kürt dili, edebiyatı ve tarihinin geliştirilmesi amacıyla toplanan konferans, konsolosluk tarafından yakından takip edilmiş, gönderilen raporlar üzerine Ankara, Moskova Büyükelçiliği'nden konuyla ilgili girişimde bulunmasını istemiştir.⁶⁶⁹ Moskova Büyükelçisi Vasıf Çınar'ın teşebbüsü üzerine Litvinov, kongrede yalnızca lisan meselesinin ele alındığını, Kürt istiklali ya da politikaya dair tek kelime sarf edilmediğini söylemişse de, Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras, “istiklal mevzubahis olmasa bile Rusyada ve hudutlarımızın yanı başında bir Kürt varlığı tanınmasının hariçteki akisleri tamamile aleyhimizde olduğunu”, “bu cereyanın Sovyet Hükûmetince teşviki değil, tecvizi bile dostluğumuzla kabili telif olmayacağı”nı büyükelçiye bildirerek, bu hareketlerin durdurulması için girişimlerine devam etmesini istemiştir.⁶⁷⁰

Kürtler gibi Ermeniler de Türk elçilikleri tarafından yakın biçimde gözlemlenmiştir. 1930'lar boyunca Sovyet Ermenistanı'na göç eden Ermenilerin sayısı ve nereden göç ettikleri tek tek elçiliklerden sorulmuştur.⁶⁷¹ Bilhassa ilişkilerin gerildiği İkinci Dünya Savaşı sırasında Sovyetlerin Suriye'deki Ermenileri ve Kürtleri,

⁶⁶⁷ TDBA 571 / 35994-141850-228 Yabancı memleketlerdeki Ermenilerin bir listesinin tutulması. (1930-04-27).

⁶⁶⁸ TDBA Erivan Konsolosluğu'ndan gelen rapor 571 / 35357-138981-40 Erivan'da düzenlenen Kürt Konferansı. (1934-08-19)

⁶⁶⁹ TDBA 571 / 35357-138981-33 Erivan'da düzenlenen Kürt Konferansı ile ilgili yapılacak teşebbüs. (1934-09-18).

⁶⁷⁰ TDBA 571 / 35357-138981-24 Erivan'da düzenlenen Kürt Kongresi. (1935-01-17).

⁶⁷¹ TDBA 571 / 35357-138962 dosyası içindeki tüm yazışmalar bu konuyla ilgilidir.

Türkiye aleyhine kışkırttığına dair Kudüs ve Beyrut Konsolosluklarından çok sayıda rapor gönderilmişti.⁶⁷²

Kürtler ve Ermeniler dışında, komünistlerin ve hatta Lazlar gibi küçük etnik grupların faaliyetleri de yakından takip edilmiştir. Türkiye'ye komünizm propagandası maksadıyla gönderilebilecek kişilere dikkat çekilmiş, “*şüpheli ve koministlikle alakası bulunanlar, yüzellilikler ve Türkiye'ye avdetten men edilmiş olanlar*”a vize ve pasaport verilmemesi büyükelçilikçe yürütülmüştür.⁶⁷³ Yine Gürcistan'ın Sohum kentinde Lazca *Mçita Murutzi* (Kızıl Yıldız) isimdeki gazetenin Türkiye'ye sokulması yasaklanmış,⁶⁷⁴ gazetenin kapatıldığı haberi üzerine kapatılıp kapatılmadığının araştırılması Moskova Büyükelçiliği ve Tiflis ve Batum Konsolosluklarından istenmiştir.⁶⁷⁵ Bu bakımdan konsolosluklar, geniş Sovyetler Birliği coğrafyasında Ankara'nın ve büyükelçiliğin gözü kulağı gibi işlemekteydi. Örneğin Erivan Konsolosu Şeref Yılmaz, bölgede “Kürtlük ve Kürtler hakkında en ufak bir faaliyeti yakinen tetkik ve takip ederek” vaktinde Hariciye'yi haberdar edeceğini yazıyordu.⁶⁷⁶ Öte yandan, Sovyetler Birliği'nde bulunan konsoloslukların büyükelçiliği yanlış bilgilendirmeleri ya da yerel yöneticilerle doğrudan temasa geçmeleri zaman zaman sorunlar yaratmıştır. Moskova Büyükelçisi Vasıf Çınar ile Sovyet Hariciye Komiseri Litvinov arasında Kürdoloji Kongresi ile ilgili Erivan Konsolosluğu'ndan gelen bilgilerin doğru olmadığı, konsolosluğun büyükelçiliği yanlış bilgilendirdiği konuşulmuştu.⁶⁷⁷ Yine bazı konsolosların “salahiyetleri haricinde mahalli hükûmetler nezdinde siyasi mahiyette teşebbüslerde bulunmaması”, bulunmaları icap ederse bile büyükelçiliğe bildirerek oradan gelecek talimata göre hareket etmeleri isteniyordu.⁶⁷⁸

⁶⁷² TDBA 571 / 35357-138980-1 Sovyetlerin Ermeni siyaseti. (1940-12-14) ; TDBA 571 / 36185-142709-33 Yakın Doğu SSCB politikası, SSCB'nin Kürtleri Türkiye'ye karşı isyana teşviki.(1944-05-19) ; TDBA 571 / 35679-140791-94 Sovyet Rusya'nın hudutlarımız etrafında Ermeni ve Kürtler arasında yaptırdığı propaganda .(1945-03- 20).

⁶⁷³ TDBA 571 / 36010-142337-17 Sovyetlerden Türkiye gidecek vatandaşlar için uygulanacak işlemler. (1930-03-13).

⁶⁷⁴ BCA 30.18.1.2/8.10.18.

⁶⁷⁵ TDBA 571 / 34821-137342-6 SSCB Hükümetinin Sohum şehrinde çıkarılan Lazca *Mçita Murutzi* adındaki gazetenin yayınlanmasını yasakladığı. (1930-08-20)

⁶⁷⁶ TDBA 571 / 35357-138981-40 Erivan'da düzenlenen Kürt Konferansı. (1934-08-19).

⁶⁷⁷ TDBA 571 / 35357-138981-20 Kürt Kongresi meselesi. (1935-12-31).

⁶⁷⁸ TDBA 571 / 35521-139736-2 SSCB'deki bazı konsoloslarımızın mahalli hükûmetler nezdinde siyasi girişimde bulunmamaları gerektiği konusunda yapılan uyarı. (1935-08-19).

Elçilikler aynı zamanda ülkeler arasında politika transferlerinin de önemli araçlarından biridir. Avrupa'daki politika ve uygulamaların Türkiye'ye ithalinde ya da Türkiye'den Afganistan gibi ülkelere “modernlik ihracında”, elçilikler önemli bağlantı noktaları oluşturmuştur. Örneğin “Mevcut emniyet teşkilatını takviye maksadile memleketimizde de vücuda getirilmek istenilen yardımcı polis teşkilatı hakkındaki kanun projesine esas olmak üzere Almanyadaki S.S. teşkilatına ait mevzuatın gönderilmesi talebile bu kerre Dahiliye Vekaletinden alınan yazı” Berlin Büyükelçiliği'ne iletilmiş, elçilikçe yapılan tahkikat sonucu SS teşkilatı hakkında yazılı bir mevzuat bulunamadığı ancak ilgili olabilecek malumat merkeze gönderilmiştir.⁶⁷⁹ Yine Berlin Büyükelçiliği, nasyonal sosyalistlerin sosyal yardımla ilgili politikalarını derlemiş ve Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği ve Hariciye Vekâleti'ne sunmuştur.⁶⁸⁰ Hüsrev Gerede ise “Almanyanın bugünkü teşkilâtının umumî hatları, partinin hükûmet teşkilâtı içindeki mevkii, Almanyanın bugünkü müttehit vaziyete gelinceye kadar takip ettiği seyir ve tekâmül, muhtelif teşekküllerin vazife ve selahiyetleri ve devlet muvacehesindeki mevkileri ve devletle olan münasebetleri ve Üçüncü Reich'in devlet ve idare hukuku noktai nazarından mevkii hakkında” Berlin Üniversitesi Hukuk Fakültesi Devlet Hukuku Profesörü Mösyö Peters'in araştırmasının Türkçeye çevrilmesini için örneklerini Türkiye'ye gönderiyor ve yazar ile mütercimine verilmek üzere ödenek talep ediyordu.⁶⁸¹ Benzer biçimde, Türkiye'den de örnek almak için istenen belge ve düzenlemeler vardı. Örneğin İran'ın eski Ankara büyükelçisi, İran'da kuracağı siyasi parti için Cumhuriyet Halk Partisi'nin programını istiyordu.⁶⁸²

⁶⁷⁹ TDBA 501 / 32094-127186-7 Yardımcı polis ünvanıyla yapılacak bir kanun projesine esas olmak üzere Almanya'daki SS teşkilatına ait mevzuatın gönderilmesinin Berlin Büyükelçiliğimizden talep edilmesi. (1939-02-25) ; TDBA 501 / 32094-127186-2 Yardımcı polis ünvanıyla yapılacak bir kanun projesine esas olmak üzere Almanya'daki SS teşkilatına ait mevzuatın gönderilmesinin Berlin Büyükelçiliğimizden talep edilmesi.(1939-07-24).

⁶⁸⁰ TDBA 501 / 31213-123558-1 Alman Nasyonal Sosyalist teşkilatının Cumhuriyet Halk Partisine sunduğu etüt çalışması. (1939-05- 10).

⁶⁸¹ TDBA 501 / 32163-128035-6 Almanya'nın teşkilat yapısı ile ilgili Berlin Üniversitesi Hukuk Fakültesi Devlet Hukuku Profesörü Dr. M. Peters'in Devlet Hukuku adlı esrinin bir kısmının tercüme ettirilmesi. (1942-02-20).

⁶⁸² TDBA 534 / 37165-148354-126 İran'ın eski Türkiye Büyükelçisinin siyasi parti kurma girişimi, Halk Fırkasının statüsünü istemesi. (1941-12-03).

Bu bağlamda elçilerin ideolojik ve politik angajmanları da bu etkileşimlerin biçimini ve yoğunluğunu etkilemiştir. Hüsrev Gerede, 1926 yılında orta elçi olarak atandığı Bulgaristan’da, Bulgaristan Türklerinin okullarda Latin harfleriyle eğitim görmesi için yoğun çaba sarf etmişti.⁶⁸³ Bulgaristan’daki Türk Öğretmenler Birliği Türkiye’deki reformların yakın takipçisi olarak, yeni harflerin Türkiye’deki kabulünden hemen sonra Bulgaristan’daki Türk okullarında Latin harflerine geçilmesine karar vermişti. Ancak Bulgaristan’daki etkili Müslüman-Türk kamusal figürlerden biri olan Başmüftü Hüseyin Hüsnü, yeni alfabeye geçilmesine şiddetle karşıydı. Bu süreçte Elçi Hüsrev Bey, Türk Öğretmenler Birliği’ne açık destek verirken, hem Ankara’yı “fikri irtica ile malul hoca ve bedhahlara” karşı bilgilendiriyor hem de Bulgaristan başbakanı ve Dışişleri bakanı nezdinde girişimlerde bulunuyordu.⁶⁸⁴ Bu bakımdan elçi Hüsrev Bey, inançlı bir Kemalist olarak, Kemalist reformların sınırlar ötesinde dolaşımı için çalışmış ‘aracılardan’ biri olmuştur.

Yine, ‘milli hatip’ ve Türk Ocakları’nın son başkanı Hamdullah Suphi Tanrıöver, Bükreş’te 13 yıl süren elçiliği boyunca Romanya’daki Müslüman Türkler ve Ortodoks Hristiyan dinine mensup Gagavuz Türkleriyle yakından ilgilendi. Elçilik memurlarını Gagavuz Türkleri arasından seçen Tanrıöver, Gagavuz köylerini dolaşmış, buralarda Türkçe eğitim-öğretim yapan okullar açtırmış, Türkiye’den kitaplar getirtmişti.⁶⁸⁵ Müslüman Türklerin Türkiye’ye göç etmesi girişimleri başarıyla sonuçlanırken, Tanrıöver Ortodoks Türkler olarak ifade edilen Gagavuz Türklerinin de Türkiye’ye getirilmesini gerektiğini savunuyordu.⁶⁸⁶ Ancak Tanrıöver’in bu çabaları, başka elçilerce eleştirilmiştir. Eski vekâlet müsteşarı ve dönemin Madrid Elçisi Tevfik Kâmil Koperler ise başvekil İsmet İnönü’ye gönderdiği raporda, Gagavuzların Türk olup olmadığına dair bilimsel verilerin net olmadığını ve bir Ortodoks topluluğun Türkiye’ye getirilmesinin büyük sıkıntılar yaratacağını

⁶⁸³ Anna M. Mirkova, “Sınırlar Arasında Kemalizm: Bulgaristan’da Yeni Türk Alfabesiyle İlgili Tartışmalar”, *Kemalizm, Osmanlı Sonrası Dünyada Uluslararası Siyaset* içinde, (der.) Nathalie Clayer, Fabio Giomi, Emmanuel Szurek, İletişim Yayınları, İstanbul, 2022, s. 108.

⁶⁸⁴ Bilâl N. Şimşir, *Bulgaristan Türkleri (1878-1985)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986, s. 131-135.

⁶⁸⁵ Adil Dağıstan, “Hamdullah Suphi’nin Romanya Büyükelçiliği ve Gagavuz Türkleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 18, s. 54, 2002, s. 822.

⁶⁸⁶ Ömer Metin, “Hamdullah Suphi Tanrıöver’in Romanya Türklerinin Göçüne Dair Faaliyetleri”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 35, 2012, s. 141.

yazıyordu.⁶⁸⁷ Tanrıöver'in Gagavuz Türkleriyle ilgili girişimleri, kendi milliyetçilik anlayışının esasını ırk ya da din üzerinden değil, dil üzerinden kurmasıyla bağlantılıdır. Girişimleri büyük ölçüde şahsi ve kendi dönemiyle sınırlıdır.

Büyükelçilerin görevleri yalnızca kendilerine tevdi edilen görevlerle sınırlı kalmamıştır. Onlar da kişisel görüşleri ve deneyimleriyle, bu görevleri şahsileştirmiş, çeşitlendirmiş ve ayrıntılandırmışlardır, elbette resmi politikaların dışına çıkmadan. Bu sayede 1) merkezin dış ilişkiler politikalarının ve yereldeki kamuoyunun şekillenmesine, 2) farklı uluslar ve devletler arasında politikaların transfer edilmesine, 3) istihbarat toplayarak Ankara'nın güvenlik politikalarının hem biçimlendirilmesine hem de bu politikaların devletlerarası ilişkilerde hassas biçimde önceliklendirilmesine aracılık etmişlerdir.

4.2. DİPLOMASİ MESLEĞİ VE DİPLOMASİ DÜNYASINA İLİŞKİN ELEŞTİRİLER

Erken Cumhuriyet diplomatlarının geride bıraktıkları eserler arasında en bilinenlerinden biri, Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Zoraki Diplomat* eseridir. *Kadro* dergisinde hükümet aleyhinde çıkan tenkitler karşısında Atatürk, Yakup Kadri'yi Tiran'a elçi olarak göndermeye karar verir. O tarihe kadar, rejimin önemli yazarlarından olan ancak hiç resmi bir devlet görevinde bulunmamış olan Yakup Kadri, elçilik görevine “zoraki” olarak başlar. Ancak bu zoraki durumu “*ne bir gazap, ne bir ceza manası vardı. Bu, sadece Atatürk'e mahsus ince taktiklerden biriydi. 'Kadro meselesi' bu suretle, hem muarızlarımı tatmin ve teskin edici bir şekilde, hem de benim haysiyetim, izzetinefsim kırılmaksızın ve hakkımda birtakım zecri muamelelere meydan verilmeksizin kendiliğinden halledilmiş oluyordu*” diyerek izah eder.⁶⁸⁸

⁶⁸⁷ *Agm*, s. 142.

⁶⁸⁸ Karaosmanoğlu, *Zoraki Diplomat*, s. 28.

1934 yılında elçiliğe atanana kadar Yakup Kadri Karaosmanoğlu, herhangi bir devlet memuriyetinde bulunmamış, o güne değin yaşamını yazarak sürdürmüştü. Bir anda kendini böyle bir görev karşısında bulunca hem bürokratik işleyişleri hem de diplomatik protokol gereklerini bilmediğini söyleyerek kendini bu göreve uygun bulmaz. Ancak Atatürk ona, “bizim aramızda hangimiz devlet işlerine meslekten, ihtisastan geldiğini iddia edebilir?” der.⁶⁸⁹

Karaosmanoğlu, bürokrasinin işleyişiyle ilgili eleştireldir. Elçilik görevleri sırasında içinde bulunduğu bürokratik işleyişi şöyle aktarır:

[...] bütün kariyerim boyunca gidip oturduğum her elçilikte, ben, kendimi büyük bir konağın vekilharçlığını ya da kahyalığını eden bir kapıkulundan farklı görmemişimdir. Nasıl görebilirdim ki, diplomatik vazifeme başladığım ilk günlerden bugüne kadar vaktimin dörtte üçünü hep bu elçiliklerin idare masraflarını kontrol etmekle; süpürgesinden, kapı paspasından, tahta bezine kadar ne alınmışsa pusulalarını birer birer gözden geçirmekle ve her üç ayda bir kocaman bir kağıt yığını teşkil eden “saf evrak”ını imzalamakla, paraflamakla harcamışımdır.⁶⁹⁰

Yine diplomatlık mesleğinin bazı icaplarına karşı da eleştireldir. Başka diplomatlarca pek sevilen bu âdetleri, o kendine has üslubuyla eleştirir. Diplomasi dünyasına ait pek çok özelliği, belli bir mesafeden müstehzi biçimde ele alır. Diplomatik yaşamda özel ve kamusal alanların iç içe geçmişliğini, dönemin Hariciyesinin işleyiş yapısının ağırlığını ve imkanlarının kısıtlılığını da aktarır:

Gerçi, “mafevk” ya da “madun” hemen bütün devlet memurlarının da yarı ömrü bu gibi kırtasi angaryalar içinde geçer ama, hiç değilse, ömürlerinin öbür yarısı kendilerininindir. Çalışma saatleri sona erip de evlerine çekildikleri zaman çoluk çocuklarıyla istedikleri ve bildikleri gibi yaşamak hürriyetine kavuşurlar. Halbuki, bir elçi için bu kadarcık bir azatlık, bu kadarcık bir nefes alma imkanı dahi yoktur. Devletin malı olan “resmi” bir binada, geceli gündüzlü “resmi” ve kırtasi bir hayat sürmek zorunadır. Ne kullandığı eşya, ne yemek yediği sofrası, ne de yatıp kalktığı yatak kendisininindir. Bunlar ona tevdi edilmiş ve adlarına demirbaş eşya denilmiş birtakım emanetlerdir ki, herhangi bir ziyana uğramamaları için durmadan üstlerine titrenmesi lazım gelir. Hele o, bu husustaki mesuliyet hissini bencileyin titizlik derecesine çıkarmış bir elçi ise vay haline... Kırılan bir tabak, lekelenen bir halı, yırtılan bir perde yüzünden çekmediği vicdan

⁶⁸⁹ *Age*, s. 26-27.

⁶⁹⁰ *Age*, s. 41.

azabı kalmaz. Bundan başka, çok zaman elçilik binalarının tamire muhtaç yerleri olur. Ya tavanları akmakta, ya kaloriferleri işlememekte, ya duvarlarının sıvası dökülmektedir. Elçi, durumu vekâlete bildirir. Keşifnameler hazırlar. Sayfalarca yazılar yazar. Telaş verici telgraflar çeker ve günlerce, haftalarca cevap alamaz. Akıbet, bir cevap gelse bile bu yüzde seksen menfi bir cevaptır. Vekâlet: “bu yıl”, der, “tamir faslından on para kalmamıştır.” Şu halde, gelecek yıl, hatta bazan da gelecek yılları beklemek icab eder. Eder ama, o vakit bin lirayla kapanacak küçük bir gedik, büyüye büyüye on bin lirayla kapanmaz. Tıpkı Tahran’daki yazlık elçilik binamızın bahçe duvarları gibi –ki, gerek benim tarafımdan, gerekse benden evvelki büyükelçiler tarafından çekilen, kim bilir kaç yüzlerce SOS’lere rağmen- yıllar yılı kendi haline bırakılmış ve son kalan parçaları yakınından geçenlerin üstüne çökmek tehlikelerini göstererek resmi İran makamlarının şikâyetini celb eder bir görünür kaza mahiyetini almıştı.⁶⁹¹

Kendine has bir retoriği olan diplomasi dilinin en belirgin özellikleri, diplomatik üsluptaki belirsizlik, muğlaklık içermesi ve hüsnü tabir ya da edebikelâm olarak nitelendirebileceğimiz kaba durumların daha münasip bir üslupla ifade edilmesidir.⁶⁹² Diplomatik söylem üzerine çalışan Constanze Villar’a göre, bu muğlak iletişim stratejisi karşı tarafta sürekli bir şüphe uyandırmak için tercih edilir, onu kontrol altında tutmak için sürekli hale getirilir, ancak olumlu bir sonuç alınacağı anda daha net ifadeler kullanılır.⁶⁹³ Karaosmanoğlu’na göre de diplomat,

[...] bir sürü boş laflar ve havai zeka oyunları ile beyin sistemini de hırpalayıp durmak mecburiyetindedir. Evet, iyi bir diplomat, ziyaretlerde, lokmalar birbiri ardınca boğazına dizilirken, sağıyla, soluyla, karşıyla soluk almadan konuşması da lazım gelen bir adamdır. [...] tam o esnada karşıdaki zat ona bir şey sordu mu, kulağını tetikte tutup hemen bir cevap yetiştirecektir. Hem öylesine bir cevap ki, mutlaka bir bilmeceyi andırması ve ne “evet” ne “hayır” mânâsına gelmemesi icap eder. Zira, diplomatik bir toplulukta gerçeği söylemekten daha ağır bir nâdanlık olamaz. Herhangi bir hâdis veya mesele hakkında tam bir kanaat sahibi görünmek ise kabalığın ta kendisidir.⁶⁹⁴

Zira, diplomatın *rétorique*’ine göre iki kere ikinin dört ettiğini, kati olarak söylemek dahi câiz değildir. Mutlaka “iki kere ikinin dört etmesi mümkündür” şeklinde bir formül bulmak lâzım gelir.⁶⁹⁵

⁶⁹¹ Age, s. 42.

⁶⁹² Olivier Arifon, “Langue diplomatique et langage formale: Un code à double entente”, *Hermès*, S. 58, 2010, s. 75.

⁶⁹³ Constanze Villar, *Le discours diplomatique*, L’Harmattan, Paris, 2006, s. 175.

⁶⁹⁴ Karaosmanoğlu, *Zoraki Diplomat*, s. 44.

⁶⁹⁵ Age, s. 44.

Diplomatların kişisel görüşleri ve bunlara göre hareket etmesi genelde merkezi teşkilatça hoş karşılanmamaktadır. Yakup Kadri Bey de benzer bir gözlemde bulunur, “[...], elçi cenaplarının şahsi bir kanaat taşıması kendi hükümetince de pek makbul sayılmaz. Böyleleri, ergeç, ya merkeze alınmak, ya sesinin işitilmeyeceği kadar uzak yerlere gönderilmek, yahut da, sadece azil edilmek suretiyle ortadan kaybolur” diye yazar.⁶⁹⁶ Bu sadece Türkiye’ye özgü bir durum da değildir, hemen hemen tüm devletler benzer yollara başvurmaktadır. Diplomatların kişisel fikirleri özellikle o sıradaki hükümet politikalarıyla paralel değilse, durum daha da zorlaşmaktadır; aksi şekilde, tamamen hükümet politikalarına göre davrananları ise Yakup Kadri Bey, diplomatik yetenek bakımından zayıf, yalnızca meslekte kademe yükseltme peşinde kişiler olarak görür.⁶⁹⁷

Özellikle İkinci Dünya Savaşı yıllarında, gazete ve radyoların, diplomatlardan bile önce bilgi sahibi olduklarını dile getirir.⁶⁹⁸ Başka diplomatlar da Ankara ile yaşadıkları iletişim problemlerinden yakınacaklardır. Vichy’deki Büyükelçi Behiç Erkin, Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede, Londra Büyükelçisi Rauf Orbay savaş sırasında merkezi hükümetin görüşünü sorduklarında, soruları çoğunlukla cevapsız kalabilmekteydi. Bu pratik sorunlara karşı Yakup Kadri Karaosmanoğlu’nun eleştirisi daha yapısaldır. Yakup Kadri Bey, diplomasi dünyasını kendi ifadesiyle “anakronik” bulur. Diplomasinin yeni dünyanın gelişmelerini yorumlayamadığını, eskiden beri tekrarlanagelen beylik düşünceler ve ifadelerle dünyayı yorumladıklarını söyler.⁶⁹⁹

Diplomasi, bu gülünç duruma neden düşmüştür? Çünkü, o başka bir devrin göreneklerine ve geleneklerine saplanıp kalmış anakronik bir müessesedir. İçinde bulunduğumuz sürat ve hareket çağıyla hiçbir alakası olmadığı gibi, devletlerin ve milletlerin “mukadderat”ı üstünde hüküm sürmeğe başlayan birtakım yeni hayat unsurlarının, yeni hayat şartlarının mevcudiyetinden de haberi yoktur. Mesela, “efkarı umumiye” denilen şeyin ne sinsi bir kudret haline geldiğini bilmez.⁷⁰⁰

Hem, bu çeşit “amiyane” işler diplomatın nesine? “Resmi istihbarat” kaynaklarının tam yanıbaşında dururken “efkarı umumiye”nin bulanık suyuna

⁶⁹⁶ *Age*, s. 44.

⁶⁹⁷ *Age*, s. 45.

⁶⁹⁸ *Age*, s. 52.

⁶⁹⁹ *Age*, s. 45-46.

⁷⁰⁰ *Age*, s. 53.

neden iğilsin? Yüksek devlet çevrelerini bırakıp da sokak sürülerinin arasına neden karışsın? Şurada burada patlak veren yerli kıyıamlarından ona ne? Bütün bunlar, ancak politikacıyı, zabıta memurunu, ve nihayet, orduyu ilgilendirebilir. Onun vazifesi ise her şeye yukarıdan bakmak, baktığını görmemezlikten gelmek ve yeryüzünün üstünden rugan iskarpinlerine toz kondurmadan atlayıp geçmektir. Zira o, bir persona grada'dır. Dokunulmaz, yan bakılmaz, müstesna bir mahluktur. Mahluk mu dedik? Sözümüzü geri alalım. Diplomat, insan üstün bir şey, adeta bir semboldür. Kutsal bir anlamın sembolüdür. Öyle ya, şaka mı? O, bir devleti temsil ediyor. O, bir kralın, bir imparatorun, bir cumhurreisinin başka bir ülkeye uzanmış gölgesidir. Gittiği yerde, ne hudut tanır, ne gümrük bilir. Ne de herhangi bir nizam ve kanuna boyun eğer. Tam tersine, bu nizamları, bu kanunları tatbik vazifesini görenler onun emrinde, onun hizmetinde gibidirler. Önünde Excellence, deyip iğilirler ve geçtiği yollarda saf saf selamına dururlar. Olmaya ki, bunlardan biri, ona karşı saygıda en küçük bir eksiklik gösterebilir. Kendi hükümetinin nice ağır muamelelerine boyun eğmeğe alışmış bu bürokrat ya birdenbire bir diktatör kesilip “muafiyet” ve “imtiyaz” kalkanlarını şakırdatmağa başlar, yahut, uşaklarına kızmış bir ihtiyat hanımefendi gibi sinir buhranlarına uğrayıp etrafına zehirler saçar.⁷⁰¹

Eski bir gazeteci, bir aydın olan Yakup Kadri Bey, kamuoyunun etkisi ve öneminin farkındadır. Aynı zamanda diplomatlık mesleğine koyduğu mesafeden de olsa gerek, diğer diplomatlar ayrıcalıklarına ve mesleğe atfettikleri üstün özelliklere göre düşünüp bunun içinde hareket ederken, eski diplomatik alışkanlıkların devam ettirildiği bir diplomatik yapının günün siyasal gelişmelerini anlamaktan ve yorumlamaktan çok uzak olduğunun farkındadır. Meseleler çoğu zaman kısa telgraflara, tutulan üstünkörü raporlara ya da şifreli mesajlara indirgenmiş gibidir. Diplomatlar, devletin politikalarını savunmakla mükellef temsilciler iken, devletin kutsal uzantıları, başka bir ülkede vücut bulmuş halleri gibi hareket etmektedirler. Kamuoyu ve toplumsal hareketleri yorumlama kabiliyetleri oldukça sınırlıdır, çünkü bunları göremeyecek kadar yukarıdan bakmaktadırlar. Örneğin İmparatorluk dönemi bürokrasisinden gelen ve yıllarca Washington büyükelçiliği görevinde bulunan Mehmet Münir Ertegün için Zekeriya Sertel, *Tan* gazetesinde şöyle yazmaktadır: “Washington’da klasik diplomasi usulleri içinde şahsiyetini kaybeden meslekten yetişmiş bir kişiye değil, Amerika’nın özelliklerini kavrayarak kendisini sevdirmesini bilen, hareketli, canlı ve faal bir sefire ihtiyaç vardır.”⁷⁰² İkinci Dünya Savaşı’nın

⁷⁰¹ *Age*, s. 54.

⁷⁰² Akt. Gereke, *Harb İçinde Almanya*, s. 369.

sonlarına yaklaşırken, dünyada artık kamuoyunu duyan, toplumu anlayan, kendini bunlardan soyutlamamış bir diplomatik anlayış beklentisi gitgide kendini göstermektedir.

Yakup Kadri, Avrupalı diplomatları tam da bu ‘anakronik’ bulduğu hallerinden ötürü eleştirir ve onların kamuoyunun, halkların, ulusların önemini kavrayamayacakları için yeni kurulan bir ulus-devleti anlayamadıklarını ileri sürer. İmparatorluk ulus-devlete dönüşürken, diplomatik temsilciliklerin imparatorluk başkenti İstanbul’dan cumhuriyetin başkenti Ankara’ya taşınması dahi, belli uluslararası dengelerin ve pazarlıkların sonunda şekillenmişti. Örneğin, İngiltere taşınmakta uzun süre ayak direrken, Almanya ve Sovyetler Birliği ise kısa sürede elçiliklerini Ankara’ya taşıyarak savaş sonrası oluşan yeni dengelerde Türkiye ile yeni işbirliği alanları yaratmayı ümit etmişlerdi. Yakup Kadri Bey anılarında, Avrupalı diplomatların Ankara’da kurulan yeni hükümeti ilk etapta tanımamalarını ve İstanbul’da, yıkılmakta olan bir imparatorluğun başkentinde kalmakta ayak diremelerini şu sözlerle eleştirmektedir:

Avrupalı diplomatlara, eski yarısömürge imparatorluğun paytahtı, İstanbul, işte bunun içindir ki, uzun müddet, yeni devletin derme çatma hükümet merkezi Ankara’dan daha muhkem görünmüş ve her biri, Beyoğlu’ndaki saraylarının penceresinden, karşı yakanın tepeleri ötesinde geçen hadiselerle bir komedyaya seyrederek gibi gülümseyerek bakıp durmuştu. Onlara göre, Ankara bu komedyanın hemen çökmeye mahkum salaştan sanosu idi ve “Büyük Millet Meclisi” “çöl ortasında bir parlamento” kadar manasızdı. İçlerinde, yeni iktidar müesseselerini yakından gidip görenler bunu hiçe saymaktan kurtulamıyor; hatta kötümser bir intibaa kapılıyordu.⁷⁰³

O tarihlerde ben, bu diplomatik tenezzülsüzlüğün sebebini, öteden beri, Avrupalıların gözünü bürümüş olan Türk düşmanlığında aramıştım. “Halimizi kötü görüyorlar; çünkü öyle görmek istiyorlar” demiştim. Gerçi sonraları, diplomasi aleminde edindiğim tecrübeler bana, bu hükmümde yanılmadığımı ispat etmiştir. Evet, diplomatlar daima babalardan kalma his ve kanaatlerin esiridirler. Kötü bildiklerini hep kötü görmeye devam ettirdikleri gibi iyi bellediklerine de herhangi bir kötülüğü kondurmak asla ellerinden gelmez. Mesela, onlarca, Türkiye ne yapsa batmaya mahkumdur ama, herhangi bir Hristiyan Avrupa memleketi dünya haritasından asla silinemez. Zira, bunun kültürü vardır, medeniyeti vardır veya ekonomik seviyesi yüksektir.⁷⁰⁴

⁷⁰³ Karaosmanoğlu, *Zoraki Diplomat*, s. 63.

⁷⁰⁴ *Age*, s. 64.

Karaosmanoğlu diplomasinin alışkanlıklarına ve diplomatlara dair ne kadar eleştirelse, diplomatlığı çok sevdiğini söyleyen büyükelçiler de vardır. Önce Budapeşte elçiliğine, ardından da Paris büyükelçiliğine atanan Behiç Erkin, diplomasi ve diplomatlar hakkında görüşlerini yazdığı satırlarda, en çok eski mesleği olan askerlikle son mesleği olan diplomatlığı sevdiğini belirtir. Onun bu ifadesi, Oran'ın “Hariciye-Harbiye yakınlığını” ele almasını hatırlatır. Gerçekten de askerlik ve Hariciye bir üst politika alanı gibi görülmektedir. Behiç Erkin de “milletvekilliği ve bakanlığı sevemediğini, iç politika işleri, karakterim itibariyle benim hoşuma gitmiyordu” diyerek iç politika ile dış politika arasında bir ayırım yapmakta; iç politikada kişisel çıkarlar, husumetler daha baskın iken, dış politika alanı daha nötr, objektif ve salt devlet çıkarı için çalışılan bir alan gibi görülmektedir.⁷⁰⁵ Bu fark, Karaosmanoğlu ile Erkin'in hem politik tutum hem de formasyon farklılıklarından ileri geliyor gibi görünüyor. Karaosmanoğlu, yazarlık ve gazetecilikten gelen bir alışkanlıkla iç ya da dış politikayı yorumlamayı, bunlar üzerine konuşmayı seven biriyken, daha sonra anılarına daha yakından bakacağımız Erkin, askerlik yaptığı dönemden itibaren daha çok “görev insanı” kimliğiyle öne çıkıyor.

Behiç Erkin'in iç-dış politika arasında yaptığı ve aslında birini diğerinin üstüne koyduğu ayırım gibi, değindiği bir başka ayırım da meslekten olan diplomatlarla olmayanlar arasındaki farklar üzerine gözlemlerine dayanmaktadır. Ona göre “meslekten olmayanlar, bir pot kırmayayım diye, meslekten olanlardan ziyade dikkatli davranıyor ve daha az pot kırıyorlar; tabîî bunun da müstesnaları vardır”.⁷⁰⁶ Bunun yanında yine Erkin'e göre, meslekten olmayanlar, hükümetleri tarafından tecrübe ve takdir edilmiş kimselerden tayin edilir ve o nedenle daha başarılı olurlar. Erkin de meslekten gelmediği gibi, meslekten gelenlere karşı zaman zaman daha eleştirel olduğunu anılarda farklı zamanlarda görürüz. O nedenle bu düşüncesi şaşırtıcı olmamakla birlikte, tamamen öznel bir gözlemi yansıtmaktadır; bazen de iç politikadan uzaklaştırılmak istenen etkili kişiler diplomatlığa getirilmekte, hatta bazen diplomatlık sürgüne yollama gibi düşünülebilmektedir. Ancak elbette tecrübe ve takdir boyutu her zaman daha fazla öne çıkmaktadır; ülke içinde tamamen gözden

⁷⁰⁵ Erkin, *Hâtırat*, s. 580.

⁷⁰⁶ *Age*.

çıkarılamayacak ve gerçekten de nitelikleri sayesinde diplomatlığa atanan kişiler söz konusudur.

Erkin'e göre elçiler, memleketlerinde iyi tanınmış ve söz sahibi kimseler ise gittikleri ülkelerde kendilerini daha iyi duyurabilirler.⁷⁰⁷ Gittiği ülkedeki mevkiinin ise büyük bir devletin elçisi, müttefik bir devletin temsilcisi ya da şahsen sevilen biri olup olmamasına bağlı olduğunu söyler. Bu bakımdan gidilen ülkenin büyük ya da küçük bir ülke olup olmaması önemlidir. Şayet büyük ve nüfuzlu ülkelerden birinin temsilcisi iseniz, genellikle itibar görmeniz mümkündür. Yine gidilen şehrin gelişmişlik derecesine göre, diplomatların sosyal hayatı da bundan etkilenmektedir; Erkin'e göre "Budapeşte'de bir elçisin, harekâtın dedikodulara vesile verdiği hâlde, Paris gibi büyük bir şehirde, bu gibi hususiyetler daha gizli kalabilir."⁷⁰⁸ Gerçekten de elçinin gönderildiği ülke, hem siyasi ilişkilerin iyi olup olmamaklığı hem de sosyal imkânların yeterli olup olmadığına göre elçilerce önemsenir. Örneğin "zoraki diplomat" Yakup Kadri Karaosmanoğlu, ilk görev yeri Tiran'a yollandığında "Arnavutluk yolunu boylarken yüreğim öylesine üzgündü ki, kendimi tutamayıp eski bir Fizan sürgününün torunu olan karıma, 'Vaktiyle Fizan vardı, şimdi de Tiran...' diye mırıldanmışım" der.⁷⁰⁹ Tiran'ı bilhassa gelişmemişliği, kötü tarihsel anıları olan bir Osmanlı şehri olmasıyla betimler. Bir sonraki bölümde Cumhuriyet büyükelçilerinin, imparatorluk geçmişiyle karşılaşmalarını ele alarak, bu ayrıma daha yakından bakacağım.

4.3. İMPARATORLUK GEÇMİŞİYLE KARŞILAŞMALAR

İmparatorlukla cumhuriyet arasında bir süreklilik olduğu/olabileceği argümanı, erken Cumhuriyet dönemi elitlerini kesin biçimde çok rahatsız ederdi. Çünkü imparatorluktan sonra ortaya çıkan ulus-devletin kimlik sorununun temelinde "Osmanlı'nın ötekileştirilmesi", yani Osmanlı geçmişi'nin tamamen

⁷⁰⁷ *Age*, s. 581.

⁷⁰⁸ *Age*, s. 581.

⁷⁰⁹ Karaosmanoğlu, *Zoraki Diplomat*, s. 66.

reddedilmesi/yabancılaşması vardı; yeni Türkiye'nin esas Öteki imgesi, mazi idi.⁷¹⁰ Hariciye de bu karşıtlıktan nasibini almıştır; Cumhuriyet diplomasisi büyük ölçüde İmparatorluk deneyimi ve mirasına dayanıyor olsa da kendini büyük ölçüde bunun zıttı olarak kurmuştur. Gerek bir pratik olarak gerekse kadrolaşma açısından Cumhuriyet Hariciyesi “milli” bir kimlik üzerinde kurgulanmıştır.

Yakup Kadri'nin 1934-1935 yıllarında elçi sıfatıyla gittiği ilk görev yeri Tiran'a ilişkin yazdıkları, bir cumhuriyet diplomatının, eski bir Osmanlı toprağı olan ve o günlerde de küçük bir Balkan devletine bakışını göstermesi bakımından önemlidir. Önyargılarla (ve hatta cebinde küçük bir tabancayla) indiği Arnavutluk'u ilk görüşte sevimli Batı Anadolu kasabalarına benzeten Yakup Kadri, bölge halkını çok sıcakkanlı bulurken, Arnavutluk yöneticilerini “Yıldız Sarayı” ya da “Babiâli'de” oturanlara benzetir.⁷¹¹ Halk ile yöneticiler arasında Osmanlı İmparatorluğu'ndakine benzer bir ayrım yapar; ona göre halk, ne kadar iyi ve masum ise yöneticiler de o kadar yozlaşmış krallık özentileridir. Benzer biçimde Tiran'a gönderilen diğer elçileri de gösteriş düşkünlükleri nedeniyle eleştirir:

Tiran, ne kadar küçük ve geri bir hükûmet merkeziyse, yabancı diplomatların temsil ettikleri devletler, o kadar büyük ve ileriydi. Bu farklı ispat için, fırsat düştükçe, elden gelen bütün medenilik gösterişlerinde bulunmak lâzım geliyordu. Hele Matili İbrahim Ağa'nın oğlu Ahmet Bey'in,⁷¹² el çabukluğuyla marifet, başına bir taç geçirip tahta kurulduğu bu yerde, nice eski hanedanların, nice gerçek kralların temsilcileri vardı ki, kendilerini birer *Vice Roi* telakki etmekten alamıyorlardı.⁷¹³

Tiran'daki elçilerin teşrifat düşkünlüklerini biraz da şu sebebe atfetmek mümkündür. Bunlar, elçilik, payesine, ilk defa, Tiran gibi küçük postlarda erişebilen kariyer adamlarıdır.⁷¹⁴

Bu küçük Balkan kasabası, diplomatlık mesleğinin –görgü ve gösteriş bakımından– ilk denemelerini, ilk idmanlarını yaptığı sahalardan biriydi.⁷¹⁵

⁷¹⁰ Tanıl Bora, “Milli Kimliğin Kuruluş Döneminde Resmi Metinlerde “Yunan Düşmanlığı” Neden Eksikti, Nereye Gitmişti?”, *Defter*, S. 32, s. 35.

⁷¹¹ Karaosmanoğlu, *Zoraki Diplomat*, s. 71.

⁷¹² Devlet başkanı Kral Ahmet Zogu'dan bahsediyor.

⁷¹³ *Age*, s. 80.

⁷¹⁴ *Age*, s. 80.

⁷¹⁵ *Age*, s. 81.

Karaosmanoğlu'nun anılarındaki Tiran elçiliğine dair en çarpıcı ifade, kendisini burada bir elçi değil, bir vali gibi hissettiğini söylemesidir.⁷¹⁶ Elçi, halktan pek çok kimsenin derdini anlatmak için eski yazı ile elçiliğe dilekçeler yazması karşısında böyle düşünmeye başlamıştır. Arnavutluk'ta geçirdiği sürede, “eski yurttaşlarıyla” arasında yeniden bir yurttaşlık bağı oluşmuştu. Ancak halkın içinde yaşadığı koşullar ve siyasal iktidarın durumu ona sık sık II. Abdülhamit istibdadını hatırlatmaktaydı. Görünen o ki cumhuriyetin elçisi, eski Osmanlı toprağı bu devlet ile aralarında eşitsiz, hatta küçümseyici bir ilişki kuruyordu; bakışı üstten ve yalnızca halka merhametle bakan bir bakıştı.

Öte yandan Arnavutluk'taki tartışmalar, her ne kadar Türkiye'deki modernleşme ve reform hareketi olumlu ve örnek alınacak bir şey olarak görülse de ve Kral Zogu'nun iktidarı Mussolini ile Atatürk arası bir yerde konumlandırılrsa da, Türkiye'nin Osmanlı'nın vârisi olması nedeniyle her zaman çok da olumlu değildi.⁷¹⁷ Arnavutluk, kendini Türkiye'ye göre daha Avrupa'da görüyordu. Yeni Türkiye ancak Avrupalılaşıma ölçütüyle kabul edilebiliyordu ancak bir o kadar da İmparatorluk dönemini hatırlatıyordu. İki ülkenin büyüklüğü ve gücü rasyonel ölçeklerle karşılaştırıldığında asimetrik olsa da birbirlerini görme biçimleri birbirinden pek de farklı değildi; her ikisi de birbirini kolaylıkla “oryantelize” edebiliyordu.

Karaosmanoğlu, anılarında siyasi ilişkilere pek değinmemiş olsa da iki ülke arasındaki düşük yoğunluklu gerginliği anlamak için bu ilişkilere daha yakından bakmak gerekir. Avrupa'da ortaya çıkan revizyonist eğilime, özellikle İtalya'nın yayılmacı politikalarına karşı Türk dış politikası Balkanlar'da bölgesel bir birlik oluşturma hedefindeydi. Bu hedefle Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya arasında 9 Şubat 1934'te Balkan Antantı imzalandı. Ancak bu birliğe, revizyonist bloğa yakın duran Bulgaristan ve Arnavutluk katılmadı. Özellikle Arnavutluk, bu dönemde büyük ölçüde İtalya'nın etki alanına girmişti; içinde bulunduğu mali krizden çıkabilmek için İtalya'dan yüklü miktarda borç da almıştı. Bu nedenle Atatürk,

⁷¹⁶ Age, s. 87.

⁷¹⁷ Bu konuda ayrıntılı bir makale için bkz. Nathalie Clayer, “Kemalism and the Adoption of the Civil Code in Albania”, (ed.) Nathalie Clayer, Fabio Giomi, Emmanuel Szurek, *Kemalism, Transnational Politics in the Post-Ottoman World*, I.B. Tauris, London-New York, 2019, ss. 38-80.

Arnavutluk’u da Balkan Antantı’na dahil edebilmek için Tiran’a elçi olarak önce Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği görevinde bulunan Ruşen Eşref Ünaydın’ı, ardından da yine yakın çevresinden Karaosmanoğlu’nu elçi olarak atadı. Ancak Arnavutluk, İtalya ile yakın ilişkilerini sürdürdü ve Antanta dahil olmadı. Karaosmanoğlu, 1935 tarihli raporunda, Kral Ahmet Zogu ve Arnavutların, Türkiye’den Balkan Antantı’na girmeleri için teklif beklediklerini, öte yandan buna verecekleri yanıtın tamamen İtalya’ya bağlı olduğunu yazar ve ekler: “Arnavutlar İtalyanlardan yüz buldukları ve yardım gördükleri vakit menfaatlerinin Balkanlılara bağlı olduğunu unuturlar. İtalya’dan yüz bulamadıkları vakit de bizim tarafa temayül gösterirler.”⁷¹⁸ Elçi, raporunda da bu politikayı Abdülhamit döneminde büyük güçler arasındaki rekabetten faydalanmaya çalışan dış politikaya benzetir. Nitekim Yakup Kadri’nin Tiran’daki günleri, Kral Zogu’nun kız kardeşini II. Abdülhamit’in oğullarından biriyle evlendirmesi üzerine yaşanan bir siyasi krizle son bulur. Yugoslavya, Romanya, Yunanistan elçileri de düğüne katılmamışlar, Kral, bu elçilerin ülkeleri tarafından geri çağırılmasını talep etmiştir.⁷¹⁹

4 Kasım 1928’de o dönemki adıyla Peşte Elçiliği’ne birinci sınıf elçi olarak tayin olunan Behiç Erkin de 11 yıl sürecek Budapeşte günlerinde İmparatorluk geçmişine dair kimi konularla meşgul olmuştur.⁷²⁰ Erkin’in görev yaptığı dönemde Türkiye-Macaristan arasındaki ilişkiler genellikle iyi bir seyir izlemişti. 1920’li yıllarda, Birinci Dünya Savaşı’ndan yenik ayrılan Macaristan’da Milli Mücadele’ye dönük olumlu bir destek vardı. İki ülke arasındaki yakınlık çoğunlukla kültürel temellere dayandırılıyordu. milliyetçi ve revizyonist Macar Başbakanı Gömbös, 1932’deki Ankara ziyaretinde “Türklerle karşı üç noktada kültürel bağlarla bağlı olduklarını” açıklamış; bunların, “Birincisi bir ırktan Asyalı olmaklığımız, ikincisi Genel Savaşta Türklerden gördüğümüz yüksek askerlik yeteneği ve üçüncüsü büyük reisinizin dehası ile yapılan büyük inkılap” olduğunu söylemişti.⁷²¹ İki savaş arası dönemde Macar revizyonizmi Birinci Dünya Savaşı sonrası imzalanan “Trianon Antlaşması’nın

⁷¹⁸ BCA, 30-10-0-0/233-573-1.

⁷¹⁹ Karaosmanoğlu, *Zoraki Diplomat*, s. 93.

⁷²⁰ BCA, 30-18-1-2 / 1-1-5.

⁷²¹ Başbakanlık Cumhuriyet arşivlerinden akt. Melek Çolak, “Macaristan’da Revizyonizm ve Balkan Paketi Çerçevesinde Türkiye-Macaristan İlişkileri (1923-1938)”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, S. 8, 2005, s. 1.

barışçıl yoldan tamamen gözden geçirilerek Macaristan'ın kaybettiği toprakları geri kazanma ve uluslararası platformda hukuken eşit olarak kabul edilme arzusu" olarak açıklanıyordu.⁷²² Macaristan'ın bir diğer revizyonist ülke İtalya ile yakınlaşmalarının Behiç Erkin tarafından yakından izleniyor ve Ankara'ya rapor ediliyordu.⁷²³

Türkiye ile Macaristan arasındaki kültürel yakınlığı tesis eden hareketlerden biri de Macar Turancı Hareketi'dir. Macaristan'ın yüzünü Batı'ya değil, Doğu'ya dönmesi ve burada kendine ittifaklar kurması gerektiğini savunan bir hareket, Turan Cemiyeti olarak Macaristan'da faaliyet göstermekteydi.⁷²⁴ Türkiye, Turan Cemiyeti'ne kültürel düzeyde bir ilgi gösterse de siyaseten çok itibar ettiğini söylemek güçtür, her şeyden önce Macar Turancılığı da radikal bir revizyonizme ve Finlerden Japonlara uzanan bir Turan ülküsüne dayanmaktaydı. Türk Ocağı ya da kişiler düzeyinde ilişkiler kurulsa dahi, bir devlet politikası olarak Turancılarla ilişkiler kurulduğunu söylemek çok mümkün değildir. Nitekim Erkin de anılarında, Turancılara yalnızca düzenlenen davetlere, çaylara katılımları düzeyinde yer vermiş; onlardan politik bir aktör olarak benimsediğini ima eden bir ifadeye bulunmamıştır.

Türkiye'nin 1930'ların başından itibaren Balkanlar'da anti-revizyonist bir cephe teşkil etmeye çalışması, Macarlar tarafından hayal kırıklığı ile karşılanmıştı.⁷²⁵ 1934 yılında oluşturulan Balkan Antantı, Macaristan ile ilişkilerin mesafelenmesine neden olur. Türkiye her ne kadar Balkan Antantı'nın yalnızca Balkan sınırlarını ilgilendirdiğini ve Macaristan'la ilişkileri etkilemeyeceği tezini savunsa da Macaristan, Türkiye'nin siyasetinin git gide anti-revizyonist bloka kaydığını düşünmüştür.⁷²⁶ Erkin anılarında Balkan Antantı'nın Macaristan'daki etkisini şöyle yorumlar:

9 Şubat'ta Atina'da imza edilen Balkan Antlaşması, Macar Hükümeti'ni çok endişeye düşürdü. Macaristan'a karşı teşekkül etmiş olan Küçük Antant'ın [Çekoslovakya, Romanya, Yugoslavya] ileri uzvu olan Romanya ve

⁷²² Emre Saral, *Türkiye-Macaristan İlişkileri (1920-1945)*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2016, s. 124.

⁷²³ BCA, 30.10.0.0 / 232.564.7; BCA, 30.10.0.0 / 232.564.9. ; BCA, 30.10.00 / 232.565.7.

⁷²⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Tarık Demirhan, *Macar Turancıları*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2020.

⁷²⁵ BCA, 30.10.0.0/252.566.6.

⁷²⁶ Saral, *Türkiye-Macaristan İlişkileri*, s. 227.

Yugoslavya'nın Balkan Antlaşması içinde bulunması, Macaristan'ı Türk dostluğundan şüpheye sevk etti. Hakikatte bu antlaşma, Bulgaristan'a karşı idi; fakat Yugoslavya ve Romanya ile Macaristan arasında bir ihtilaf çıkarsa, bizim de Macaristan aleyhinde hareket edeceğimizi zannediyorlardı. Bunun için, Ankara ile birçok münasebetlerimiz oldu. Aldığım talimatlara atfen, defaatle Macar Hariciye Vekili Kanya'ya teminat verdimse de arada hissedilir bir soğukluk hasıl oldu. Yalnız bu soğukluk, benim öteden beri Macar ricali ve Hariciye Vekili ile tesis ettiğim dostluğa müessir olmadı.⁷²⁷

Bu tarihlerden itibaren Macaristan'la ilişkiler mesafeli olarak devam etmiş, iki ülke arasındaki ilişkilere mahsus krizler çıkmasa da Türkiye'nin İtalya'nın yayılmacı siyasetini eleştirmesi, Macaristan'la ilişkilerini de etkilemiştir; zira bu tarihlerde Macaristan'ın en önemli müttefiki İtalya idi. Bu mesafeli ilişki döneminde, Osmanlı İmparatorluğu döneminde Macaristan'ın işgal edilmiş olması ve bu işgalden kurtuluşları, milliyetçi Macar hükümetiyle Türkiye elçisi arasında zaman zaman gerginliklere yol açmıştır. Bu gerginliklerden biri, Macar Hariciye Vekili Kanya ile yaşanır. Kendisini Buda'nın kurtuluş etkinliklerine davet eden Kanya'ya elçi Behiç Erkin şöyle der:

[...] eğer bermutad aleyhimizde papazlar küfür savuracaklarsa, benim bu davete gelmemekliğimin daha münasip olacağını ve küfürlere göre protesto etmekte iktifa edeceğimi söyledim. Osmanlı İmparatorluğu'nun Macaristan'ı işgalinden dolayı, Türkiye'ye karşı daima kalbinde düşmanlık sağlayan Kanya, bunu tekrar ızhâr ile papazların söyleyeceklerine mani olamayacağını; çünkü kiliseye müdahale edemeyeceğini söyledikten sonra, eski zamanki işgale ait aleyhimizde birçok mütalaalar beyan etti. Ben, bir Macar hükümeti tanıdığımı, bu hükümetin içinde kilise namı ile başka bir hükümet tanımayacağımı ve aleyhte söylenecek sözlerin mesuliyetinin tamamen Macar hükümetine ait olacağını, söyledim. Bana Türklerin çok Macar imha ettiklerini, bu sebeple bir kısım Almanları bunların yerine iskana mecbur tuttuklarını, uzun uzadıya anlattı. Ben de Osmanlı İmparatorluğu'nun Rumenleri, Yunanlıları, Bulgarları ve Sırları imha etmediği halde, Macarları neden imha etmiş olacağını anlayamadığımı ve bizzat Macar tarihçilerinden duyduğuma göre Türk işgali olmasa idi, Macar milliyetinin ve lisanının bugün kaybolmuş olacağını söylediklerini, ben tarihçi olmadığım için bu hususta münakaşaya girmek istemediğimi, eski vakaları bırakıp yapılacak merasimin iyi bir şekilde geçmesini temin etmesini söyleyerek ayrıldım.⁷²⁸

⁷²⁷ Erkin, *Hâtırat*, s. 373.

⁷²⁸ *Age*, s. 389-390.

Osmanlı İmparatorluğu geçmişi, cumhuriyet elçilerinin benimsemediği ancak bazen “Türklüğün” bazen de “İslam’ın” hakarete uğramaması için sahiplenilen bir dönemdir. Erkin’in kullandığı “işgal” ifadesi de imparatorluğun Macaristan topraklarında oluşunun sahiplenilmediğini yansıtmaktadır. Bu örnekte dini aidiyetler daha fazla rol oynamaktadır. Yine aynı kurtuluş yıldönümü münasebetiyle Erkin, kurtuluşa hizmetleri bulunduğu söylenen Papa XI. Innocent’in kilise tarafından dikilecek heykelinin ayağının altında bir ucunda bir tuğ, diğer ucunda da hilal bulunan bir çubuk bulunacağını haber alır. Bu duruma karşı da harekete geçen Erkin, Macar Hariciye görevlileri ile görüşür:

[...] bizim alametimizin Ay-Yıldız olduğunu, yalnız Hilal’in bir mana etmeyeceğini söyledi. Ben de, “Hilal, bütün Şark’ın alametidir, ne buna ne de heykelin altındaki resimlere tahammül edemeyiz” dedim ve icap ederse bu iş için Kral Naibi’nden *audience* isteyeceğimi ilave ettim. Bu münakaşalar devam ederken, Hariciye Vekâleti erkanından hususi dostum Förstner’i Kis Royal lokantasına akşam yemeğine çağırdım. Bir münasebet getirerek bu heykel meselesini açtım. Bu mesele benim istediğim gibi halledilemezse, pek sevdiğim Macaristan’ı terke mecbur olacağımı ve artık Budapeşte’ye de bir Türk elçisi göndermeğe bu şartlar altında, lüzum kalmayacağını ve memleketime gider gitmez, bu heykele karşılık olarak Edirne istasyonunda büyük bir yeniçeri heykeli dikmek ve ayağının altına şimdilik ismini söylemek istemediğim bir şey koymak için çalışacağımı uzun uzadıya anlattım. Heykelin ayağına konulmasını düşündüğüm şey Kaçarlar’ın “Saint Etienne” tacı idi.⁷²⁹

Bu ifadeler ancak Erkin’in blöfü olabilir, zira 1936 yılında Cumhuriyet idaresinin yeniçeri heykeli ya da İmparatorluk çağrışımlı herhangi bir anıt dikmesi söz konusu olamazdı.⁷³⁰ Ancak elçi, Macar yetkililere “Türkiye Cumhuriyeti’nin böyle şeylere tahammül edemeyeceği” mesajını iletmiştir.⁷³¹ Bu konu, Erkin’in kendi inisiyatifi ile çözdüğü bir meseleydi, neticelendiğinde yaşanan tartışmaları Ankara’ya bildirmiştir.⁷³² Bu dönem Ankara’nın tavrı da, imparatorluk döneminde yaşananlara ilişkin şikâyetlerin dile getirilmesinde mahsur olmadığı ancak meselenin Türklük aleyhine dönmemesi idi.⁷³³

⁷²⁹ *Age*, s. 391.

⁷³⁰ Cumhuriyet’in heykel politikası için bkz. Aylin Tekiner, *Atatürk Heykelleri, Kült, Estetik, Siyaset*, İletişim Yayınları, 2. Baskı, 2014, İstanbul.

⁷³¹ *Age*, s. 391.

⁷³² *Age*, s. 392.

⁷³³ BCA, 30.10.0.0 / 233.568.17.

İmparatorluk geçmişiyle karşılaşmalar, zaman zaman gerginliklere neden olabiliyordu. Osmanlı hanedanını işaret eden politikalara, isim ya da ittifaklara asla müsaade edilmediği gibi (Karaosmanoğlu’nun Tiran rneğinde görüldüğü gibi), İmparatorluk dönemine duyulan herhangi bir tepkinin Türklüğü ya da Müslümanlığı aşağılamasına da izin verilmiyordu. Osmanlı geçmişiyle mücadelenin yanında Türklük ve Müslümanlığın korunması bağlamında bu geçmişin sahiplenilmesi, Cumhuriyet Hariciyesi için ikircikli bir politika gibi görünse de aslında kendi “milli” kimliğini kabul ettirmesi için önemli bir performans alanı yaratmış oluyordu.

4.4. şARK’A BAKIş: KENDİ DOğUSUYLA İLIşKİLER

Erken Cumhuriyet döneminde Avrupa dışında beş büyükelçilik bulunuyordu: Kabil, Moskova, Tahran, Tokyo ve Washington Büyükelçilikleri. Bağdat, Buenos Aires, Cidde, Kahire ve Rio de Janeiro ise elçilik düzeyinde temsil ediliyorlardı. Bu bölümde, Cumhuriyet’in Tahran ve Kabil büyükelçiliklerine ve buralarda görevlendirdiği büyükelçilere daha yakından bakacağım. Zira bu dönemde Türkiye, Batı-dışı diğer toplumların modernleşmesiyle yakından ilgiliydi. 1925-1930 yılları arasında Tahran’da görev yapan Memduh şevket Esendal, 1930-1934 yılları arasında yine Tahran’da görev yapan Hüsrev Gerede, 1928-1932 yılları arasında Kabil büyükelçisi olan Yusuf Hikmet Bayur ve 1933-1941 arasında bu kez Kabil büyükelçisi olarak yine karşımıza çıkan Memduh şevket Esendal’ın bu iki ülkeyle kurdukları ilişki ve bu ilişkinin niteliği bu bölümün konusunu oluşturacak.

Yeni kurulan Ankara hükümeti, ilk dış temsilci (mümessil) olarak Memduh şevket [Esendal] Bey’i Bak’ye göndermiştir. Bir ifti ailesinin çocuğu olan ve genç yaştan itibaren İttihat ve Terakki Cemiyeti için alışan Memduh şevket Bey, 12 Ağustos 1920 tarihinde Bak mümessilliğine atanır. Sovyetler Birliği’nin Ankara hükümetinden “*avamdan yetişmiş bir temsilci*” istemesi zerine, Memduh şevket

Bey'i Bakü'ye gönderilmiştir.⁷³⁴ Kendi ifadesiyle “*Cumhuriyet Hükümetinin harice gönderdiği ilk resmi memur olmak şerefine ermiş*” olan Memduh Şevket Bey, Bakü'de temsilci olarak dört yıl kalır.⁷³⁵ “Avamdan biri” olarak Bakü'ye gönderilmesi, Milli Mücadele diplomasisinin desteğini önemseydiği Sovyetler Birliği'nin hassasiyetlerini dikkate almaya çalıştığını da gösterir. 1925 yılında ise Memduh Şevket Bey, Tahran'a büyükelçi olarak atanır. Farsça, Fransızca ve Rusça bilen Memduh Şevket Bey,⁷³⁶ muhafazakâr ve gelenekçi yönleri hatta Batı aleyhtarlığıyla bilinen bir isimdir.⁷³⁷ Böyle bir ismin, Tahran ve Kabil gibi başkentlere görevlendirilmesi tesadüf değildir. Esendal'ın Batı aleyhtarlığı aynı zamanda sanayi karşıtlığı ve loncacılık hasretiyle şekillenmiştir; İran ve Afganistan'daki mütevazı yerellik ve geleneksel yapılardan Türkiye'nin de faydalanabileceğini düşünmektedir.⁷³⁸

Memduh Şevket Bey'in Tahran'a vardığı Ekim 1925 tarihinde, İran'da Rıza Han Pehlevi yeni bir hükümet kurmuştu. Ancak bu rejimin cumhuriyete mi evrileceği yoksa şahlık olarak mı kalacağı muammasını koruyordu. Ankara, başlangıçta İran'daki devrime ilişkin Memduh Şevket Bey'den bilgi almak istemiş ve Rıza Han'a cumhuriyet fikrinin telkinini tavsiye etmişti.⁷³⁹ Memduh Şevket Bey ise Ankara'ya çektiği telgrafta Rıza Han'ın rejiminin niteliğine bakılmaksızın hükümetinin tanınmasını tavsiye ediyordu. Nihayet 19 Kasım 1925'te aldığı şifre telgrafla Ankara, “her ne şekilde tecelli ederse etsin, teşekkül edecek Rıza han hükümetini tanımak merkezinde olan fikrini” doğrulamış ve Rıza Şah rejimini tanımaya karar vermişti.⁷⁴⁰ Göreve başladığı ilk günlerden itibaren, Rıza Han sık sık Esendal'ı baş başa görüşmeye çağırıyor ve kendilerinin de cumhuriyet taraftarı olduğunu ancak İran'daki politik durumun henüz buna uygun olmadığını anlatmaya çalışıyordu.⁷⁴¹

⁷³⁴ Onaran'dan akt. Tabip Gülbay, *Memduh Şevket Esendal'ın Toplumsal ve Siyasal Görüşleri*, s. 31-32.

⁷³⁵ Arısoy'dan akt. Gülbay, *age*, s. 32, dipnot. 83.

⁷³⁶ *Mebus Memduh Şevket Esendal'ın tercüme-i hali*.

⁷³⁷ Gülbay, *Memduh Şevket Esendal'ın Toplumsal ve Siyasal Görüşleri*, ss. 151-159.

⁷³⁸ Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 11. Bs, 1999, s. 464.

⁷³⁹ Memduh Şevket Esendal, *Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999, s. 10.

⁷⁴⁰ *Age*, s. 32.

⁷⁴¹ *Age*, s. 54.

Ömer Türkeş, Esendal'ın siyasi görüşünü “devlete hizmet” biçiminde özetleyebileceğimizi söyler; Esendal ideolojilerden arınmış, teknik bir mesele gibi gördüğü devlet yönetimi meselesinde cumhuriyetin eğitim, dil politikalarını desteklemiş ve özel yaşamında da kızının Batılı bir eğitim almasını, yazar ya da siyasetçi olmasını teşvik etmiştir.⁷⁴² Yine de Esendal, muhafazakâr ve geleneksel değerlere bağlı bir yazar olarak tanınır.⁷⁴³ Türkeş, Esendal'ın bu “çelişik ve eklektik” düşünsel tutumu ile tipik bir Kemalizm taşıyıcısı olduğunu söyler. Nitekim Esendal'ın pragmatik ve çelişik siyasal tutumunu İran üzerine aktarımlarında da görmek mümkündür. İran'ın rejim tartışmaları, Ankara'dan gelen tavsiye üzerine, Esendal'ın yakından ilgilendiği bir meseledir. Esendal, İran'daki meclisin açılışından önce şahlığın en azından bir hanedanlığa dönmemesi üzerine üst düzey bürokratlarla görüşmeler yapar. Eğer hanedanlık olmazsa, Rıza Şah'tan sonra askerlerin iktidarı devralmak isteyeceği korkusu duyduklarını öğrenince onlara şu yanıtı verir:

Elbette İran hükümeti de bugün bu yola girmiştir. Eğer terakki edecekse elbette boğuşacak, çarpışacak, elbette terakki yolunda savaşıacaktır, bunları bu müsademat olacak bunları olmayacak farz etmek İran'ı olduğu yerde kalacak, terakki etmeyecek sanmaktır. Ve bir defa bu mücadele yoluna girince gerek siz de ya birçok, ya bir istiklal mahkemesi yapacaksınız ve bu gibi ihtisaratın önüne geçeceksiniz, bunun başka çaresi yoktur. Burada birtakım dostlar var ki şahlık onlara hoş gelmiyor, onlara deriz ki bu şahlık değildir. Bu Cumhuriyet'tir; fakat İran'da reisicumhura şah denir. Diğer birtakımları da Cumhuriyet'ten hoşlanmıyorlar, onlara da deriz ki bu Şahlıktır; Cumhuriyet değildir. Olur gider. Eğer hanedan ilan olunur ise o zaman artık Cumhuriyet yoktur, hanedan olunca bir hanedanı kaldırıp diğerini koymakta ne mana var?⁷⁴⁴

Bu görüşleri Esendal'ın temelde Aydınlanma ideolojisine bağlı olduğunu gösterdiği gibi, pragmatik siyaset anlayışını da yansıtır niteliktedir. Temelde

⁷⁴² Ömer Türkeş, “Memduh Şevket Esendal”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, (der) Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, İstanbul, 6. Baskı, 2009, s. 243.

⁷⁴³ Tanıl Bora, Esendal'ı “muhafazakâr bir Kemalist, Kemalizmin muhafazakâr çevresinin bir siması” olarak tanımlar. “Ulus-devlet inşasına odaklanmış pragmatizmi ve vesayetçiliği çok açıktır. Her şey ‘icaba’ göre, devletin hesabına göredir. Türkçülere, devlet büyüklerine milliyetçilik öğretmeye kalkışan “hergeleler” diye çatar. Kültürel eleştirilerine rağmen iyimserdir; ‘Olur gider, eyidir’e bağlar. Hayatı ‘sevimli’ yanından almayı telkin eder. İyimserliği muhafazakârlıkla bağdaşmadığı gibi, ‘Olur gider’ tavrındaki idare-i maslahatçılığı da modernist iradeciliğe çelme takar. Kemalizmle muhafazakârlığın ‘gevşek’ bir teması, ‘gayri resmi’ bir buluşmasıdır Esendal”, Tanıl Bora, *Cereyanlar, Türkiye’de Siyasal İdeolojiler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 353.

⁷⁴⁴ Esendal, *Tahran Anıları*, s. 62.

hanedanlık fikrine karşı olmakla birlikte, şahlık görünümünde bir cumhuriyet fikriyle farklı politik kesimlerin beklentilerini idare edecek şekilde formüle etmeye çalışır. Bu tutumuyla Esendal, Cumhuriyet'in İran'la ilişkilerinin temelini atmak için iyi seçilmiş bir diplomat olarak değerlendirilebilir. Ancak Esendal'ın pragmatik, 'geniş' tavrı daha sonraki yıllardaki sorunların çözümünde yeterli olmayacaktır.

1920'li yıllarda İran'la ilişkilere sınır gerginlikleri damgasını vurmuştur. Türkiye-İran sınırının arazi üzerinde belirlenmemiş olması ve sınırda çıkan Kürt isyanları sebebiyle ilişkiler zaman zaman geriliyordu. 22 Nisan 1926 tarihinde imzalanan dostluk ve güvenlik antlaşmasıyla Ankara ve Tahran arasında ilk resmi antlaşma yapılmış oldu ancak bölgede çıkan Kürt isyanları sırasında, isyancıların İran'a kaçması ve Türkiye'nin İran topraklarına müdahale edememesi 1930 yılındaki Ağrı İsyanları sırasında daha büyük bir krize dönüştü. Türkiye, Ağrı Dağı'nın tümünü kendi egemenliğine almadan isyanlar meselesini çözemeyeceğini düşündüğünden Küçük Ağrı bölgesini fiilen işgal etti.⁷⁴⁵ Türkiye'nin İran topraklarına girişini pek doğru bulmayan Memduh Şevket Bey Ankara'nın ricası mı, yoksa kendi rızası mı olduğu bilinmeyen bir nedenle Tahran büyükelçiliği görevinden istifa etti. "Güvercin" olarak nitelendirilen Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey yerine "şahin" olarak nitelendirilen Hüsrev Bey [Gerede] yeni Tahran büyükelçisi olarak atandı.⁷⁴⁶ Hüsrev Bey'e talimat veren Başbakan İsmet Paşa [İnönü], Hüsrev Bey'in Tahran'da üstleneceği sorumluluğu şöyle özetliyordu: "Senin durumun tıpkı Osmanlı İmparatorluğunun inhitat devirlerinde filolarını Çanakkale Boğazına dayayarak sefaret tercümanlarını Babıali'ye gönderen ve sadrazama arzularını dikte ettiren devletlerin Sefirlerine benzemektedir. Bir farkla ki, devletimiz, yurtiçinde ihlaline ve hudutlarına bir Makedonya teşekkülüne mâni olmak meşru hak ve azmiyle seni göndermektedir. Binaenaleyh sen İran Hükümeti ile seferber olmuş bir ordumuz arkanda harekete hazır bir halde konuşacaksın. Bu ciddi vaziyetin icabına göre davranmak lazımdır."⁷⁴⁷

Böylelikle Tahran Büyükelçiliği'nde Hüsrev Bey'in dönemi başladı. Gerede, itimatnamesini 15 Eylül 1930'da Şah'a sundu. Gerede'nin Tahran görevi sırasında

⁷⁴⁵ Atay Develioğlu, Ömer Kürkçüoğlu, "1923-1939 Ortadoğu'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt 1, s. 362.

⁷⁴⁶ Age, s. 363.

⁷⁴⁷ Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, s. 345.

ilgilendiği başlıca konular şunlardı: 1) Sınır meselesi 2) Türkiye-İran transit yolu 3) Türkiye'nin Tahran Büyükelçiliği'nin yenilenmesi 4) Şah'ın Türkiye'ye yapacağı gezi. Tahran'a atanmasının en önemli nedeni olan sınır meselesi ancak 1932 yılında çözülebilmiştir. Şah, Ağrı Dağı'nın tamamını Türkiye'ye vermeye karşılık, Van civarında askerî açıdan daha önemsiz bir araziye almaya razı olur ancak şahın temel talebi, Türkiye ile İran arasında yeni ve güvenilir bir saldırmazlık ve işbirliği anlaşması yapılmasıdır. Gerede, kendi çalışmalarının “bu müzakeratı nihai safhaya sokmuş” olmasına rağmen, Dışişleri Vekili'nin anlaşma mecliste onaylanırken adını geçirmemiş olmasına bozulur.⁷⁴⁸ Esasen, diplomatların bu türden “ihmaller” karşısında bozulup darılmaları da sık karşılaşılan bir durumdur; bu tutum kendi failliklerinin, en azından rollerinin tanınması yolundaki bir taleptir.

Gerede, aynı dönemde Tahran'daki elçiliklerin duayenliği görevini de sürdürdüğünden elçilikler ile Hariciye Nezareti arasındaki ya da elçiliklerin protokol sırasında birbiri arasındaki ihtilaflarda da arabuluculuk görevini üstlenir. Duayenliği sırasında İran Hariciyesini sefaretlerin kötü koşullarıyla ilgilenmemesi, örneğin kendisinin İran lehindeki dostluk mesajlarının gazetelerde yer almaması, Türk tebaasına işlerinde güçlükler çıkarılması gibi konularda eleştirir ve tavırların dostane bulmadığını yazar.⁷⁴⁹ Özellikle İran Hariciyesinin o dönemki protokol şefi olan Furugi Han için şunları söylemektedir: “Kordiplomatikte temasta bulunacak bu daire şef ve memurlarını her hükümet nazik, terbiyeli, iyi giyinmesini bilen, sempatik, iyi lisan ve adabı muaşeret bilenlerden seçer. Benim zamanımda esasen nazik ve terbiyeli bir kavme mensup olan bu havasa malik Hariciye Nezaretlerinde İranlı memurlar eksik olmamasına rağmen nedense “Furugi Han dostumun bu protokol şefi ecnebilere hoşlanmadığını izhar edecek derecede xephobe, pehlivan yapılı, kibirli tavırlı bir biçareydi.”⁷⁵⁰ Gerede, Furugi Han'ın ifade ve tavırlarını yabancı düşmanlığı ve kabalık olarak görür ve kendi çalışma biçiminin Avrupalılığıyla övünür, bunun diğer sefaretleri de memnun ettiğini söyler.⁷⁵¹

⁷⁴⁸ Gerede, *Siyasi Hatıralarım I – İran*, s. 209.

⁷⁴⁹ *Age*, s. 174-177.

⁷⁵⁰ *Age*, s. 178.

⁷⁵¹ *Age*, s. 179.

Gerede, Esendal’a göre çok daha Batıcı olduğunu anlamak zor değildir. Örneğin şahın Esendal’ın fikirlerine değer verip sık sık kendisiyle baş başa görüştüğünü Esendal’ın anılarından okuruz. Hatta Esendal, şah rejimine o kadar yakındı ki, şahın sağ kolu Timurtaş ile birlikte İran ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkileri geliştirmek için özel bir misyonla Moskova’ya gitmişti.⁷⁵² Ancak şah ile Gerede arasında bu türden özel görüşmelere ilişkin pek bir bilgimiz yok. İran anılarında, her ne kadar şahın övgüyle bahsetse de, satır aralarında şahın yabancı dil bilmeyişini, “cemiyyet hayatından uzak yaşamışlığını”, elçilerle birlikte davetlerde bulunmayışını tenkit ettiğini fark etmek zor değildir, kendisi bu durumu çekingenlik olarak tarif etse de, diğer elçilerin bu durumu yabancı düşmanlığı olarak algıladıklarını da yazar.⁷⁵³ Şah’ı “otokrat bir inkılapçı” olarak tarif eder⁷⁵⁴ ancak İran’da yaptığı modernleşme çabalarını takdir eder, “uzaktan Gazi’yi taklit ettiğini” düşünür.⁷⁵⁵ Yine de anılarında şahı gaddar olarak nitelendirdiği bir alt bölüm yazarak, şaha yönelik eleştirilerini de arttırır ve akıbetini şöyle değerlendirir: “cinayetlerin cezasız kalmadığını, adaleti İlahiyenin muhakkak tecelli edeceğini tarihi misallerle ve şahı müşahedelerimizde bildiğimizden Şah Rıza Pehlevinin de acıklı akıbetini tabii görmek icap eder.”⁷⁵⁶ Zira Rıza Şah Pehlevi, 1941’de İngilizlerin İran’a girmesiyle İngiliz esiri olur ve 1944 yılında da ölür. Öte yandan bu yazdıklarının, şahsi sempati, antipati ve küskünlük gibi hislerden tamamen bağımsız olduğunu, daha çok kendisinden sonraki nesillere bırakacağı anıların faydalı olabilmesi için yazıldığını söyler.⁷⁵⁷

Hüsrev Gerede, daha önce Sofya elçisiyken Bulgaristan’daki Türklerin Latin harflerini kullanabilmeleri için nasıl aktif bir siyaset izlediyse, başta hükümetin kendisine tanıdığı geniş yetkiyle Tahran’da da aktif tutumlar almaktaydı. Gerek sorunlar karşısında İran hükümetiyle düştüğü ihtilaflar, gerek Tahran’daki zor koşullardan şikâyet etme biçimi nedeniyle en sonunda istifaya zorlanmıştı. ‘Avamdan’ olan Memduh Şevket Bey yerine Batılı diplomatlar gibi davranmış, daha müdahil bir elçilik yapmıştı. Örneğin gittiği günden beri Tahran’dan ve elçilik binasından oldukça

⁷⁵² Gökhan Çetinsaya, “Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri”, *Avrasya Dosyası*, Cilt 5, S. 3, 1999, s. 153-154.

⁷⁵³ Gerede, *age*, s. 225.

⁷⁵⁴ *Age*, s. 229.

⁷⁵⁵ *Age*, s. 225.

⁷⁵⁶ *Age*, s. 245.

⁷⁵⁷ *Age*, s. 246.

şikâyet etmiş, hatta binayı yeniden yaptırmak için uğraşmıştı. Tahran şehri ona, “Kanalizasyonu olmayan, kerpiç ve nadiren tuğladan yapılmış Hicab denilen ve medhal kısmında ekseriya kendinden yüksek büyük ve süslü bir kapı bulunan duvarlarla sarılı, dışarıdan görünmiyen güzel bahçeler içine gizlenmiş çoğu toprak damlı evleri ile, petrol ve aseliten lambalarıyla aydınlanan sokaklarında açık harklar içinde akan pis suyu ile ‘Tahran’ ilk nazarda bana sıhhi bakımdan endişe veren, tam manasiyle geri kalmış bir şark şehri intibasını vermişti.”⁷⁵⁸ O nedenle sefaret binasının yapılması için ödenek verilmesiyle ilgili merkeze çok sayıda yazı ve rapor yazmıştı.

Tahran’da hazırladığı raporlarda, Hariciye Vekâleti’nin elçiliklere propaganda için bütçe ayırmayışını da eleştiriyordu. Sovyetler Birliği, İngiltere, Fransa, Almanya’nın mükemmel sefaret binaları olması, zengin resepsiyonlar verebiliyor olmaları gibi imkanların yanında şehir sinemalarını kiralayıp filmlerini gösterebiliyor olmaları ya da ajans bültenlerini her gün yayınlatabilmeleri gibi imkanları olmasının öneminin altını çiziyordu.⁷⁵⁹

Hariciye Vekâletimizin dar bütçesi; Cemiyeti Akvamın sık içtimaları yüzünden mütemadiyen yapılan seyahatler, maksaddan ziyade gösterişe matuf ziyaretler, hükümet merkezimizde verilen astarı yüzünden pahalı davetler... ilahare gibi masraflar yüzünden zaten sarsılmaktaydı. O kadar ki Ankara gelişlerinden birinde Başvekile bu mühim konuda vaki izahatımdan müteessir olan İsmet Pala bilhassa Türkiye havadislerini Anadolu Ajansı [okunamadı] İran matbuatına zamanında verebilmemiz için sefarete kuvvetli bir (radyo) cihazı alınmasını düşünmüş ve mübayaasını da emretmiş olmasına rağmen davetler ve ecnebi misafir kadınlar için bir sürü çiçek parası vermekte olan Hariciye Vekâletimiz buna “600” lira bulamamıştı. Diğer taraftan sırf şahsı için Paris sefaretinin tahsisatı artırılmış, ziyafet tahsisatlarının takdir ve tevziinde de mevki ve vazifenin ehemmiyetinden ziyade şahsi sempatiler mikyasa tutulmuştu.⁷⁶⁰

Cumhuriyet diplomasinin en konuşkan büyükelçilerinden biri olan Hüsrev Gere, diplomasinin nasıl daha etkili olabileceği üzerine de tavsiyelerde bulunuyordu. Örneğin şahın Türkiye gezisinin İran gazetelerinde yayınlatabilmesi için propaganda kalemi talep ediyor. “Ancak 1949 yılına kadarki büyükelçilik

⁷⁵⁸ *Age*, s. 58.

⁷⁵⁹ *Age*, s. 255.

⁷⁶⁰ *Age*, s. 256.

görevlerinde propaganda işinin esaslı bir teşkilata bağlı olarak muntazam sistematik modern bir şekilde işlediğine şahit olamadım.”⁷⁶¹ diyerek bu konudaki eksikliğin yapısal düzeyde olduğuna dikkat çekmektedir. Örneğin İran’da yapılmasını tavsiye ettiği propaganda yöntemleri şöyledir:

1) mahalli matbuatı kazanmak, 2) fars lisanıyla yazılmış kültür kitapları dağıtmak, 3) halkı sürükleyecek kudrette iki milletin dostluğu için samimiyetle çalışacak karakterde mücahidleri elde etmek, d) radyoda İran’da Türkçe konuşan ve anlatan halk için ayrı bir saat tahsisi ile münasip neşriyat yapmak, 5) muhtelif şehirlerin sinemalarında ucuz fiyatla Türkiyeyi iyi tanıttak kültürümüze; sanayimize, sporlarımıza, kara, deniz ve hava kuvvetlerimize, musikimize ait filmleri (tabii farsça) göndermek, 6) Tahran sefaret başta konsolosluklarımızın bulunduğu şehirlerde resmen verecekleri davetler meyanında bazen suarelerde eğlenceli, komik filimlerle beraber propaganda filmleri göstermek, 7) hatta sefaret ve konsoloshanelerimizde gösterilmesi mümkün olamayacak büyük çaptaki filmleri Rusların yaptığı gibi şehir sinemalarını kiralayarak bu sinemalara matbuat ve hükümet erkanını ve şehrin ileri gelenlerini davet etmek, 8) propaganda maksadiyle film göstermenin başlıca şartı gelenlere propaganda hissini verecek ve usandıracak mevzulardan kaçınarak tiyatro piyesleri, opera parçalar ile süsleyerek propaganda kısımlarını hazmettirmek, 9) devlet tiyatro ve operalarını, Tahran için filarmoni orkestrasını Tahran da dahil, diğer şehirler için daha ziyade alaturka saz takımını, artistlerimizi, konferansçılarımızı (farsça bilmesi şarttır) münasip mevsimlerde dolaştırmak, 10) konsoloshanelerimizde doktora ihtiyaç olmayan kinin, asprin, öksürük şurubu, kuvvet şurubu... ilahare hazır ilaçları meccanen fukara halka dağıtırmak.⁷⁶²

Gerede, yukarıdaki satırlarda erken dönem bir kültürel diplomasi tanımı yapmış gibi görünmektedir. Ancak bunun kadar önemlisi, Tahran’ın İngiltere ya da Sovyetler Birliği’nin yaptığı gibi kültürel propaganda yapılacak bir yer olarak görülmesidir. Tahran, Gerede’ye göre, “bize ait iyiyi” gösterebileceğimiz bir yere dönüştürülmelidir. Cumhuriyetin o dönemde kendi topraklarında dahi bu ölçüde propaganda faaliyetini yürütebilecek altyapısı olup olmadığı bir yana, Gerede’ye göre hem politik hem de altyapısal olarak köhne gördüğü Tahran’a modern kültürü, basını, sinemayı, tiyatroyu, tıbbi götürmek istemektedir. Ama bu modern öğeleri, ‘alaturka’ saz takımı, artistler ve konferansçılar yoluyla götürmek istemektedir. Bu tavrın, Batı-dışında ortaya çıkan

⁷⁶¹ *Age*, s. 258.

⁷⁶² *Age*, s. 261.

batıcı söylemlerin, kendilerine yeni “Doğular” üretmesi ve onun üzerinde yeni egemenlikler kurma gayretiyle ilgili olduğunu düşünüyorum.

1952’de basılan anılarında Gerede, 1934 yılında İran’daki büyükelçilik görevinden “*istifaya davet edildiğini*”, “*trajikomik*” olarak niteler.⁷⁶³ Dört senelik görev süresinin ardından, Tahran’daki yaşam koşullarının güçlüğü, eşinin rahatsızlığı gibi nedenlerle zaten geri dönmeyi arzulamaktadır. Ancak son olarak şahın Türkiye seyahati sırasında kendisinin de gördüğü sevgi ve takdirle mükâfatlandırılacağı beklentisine karşın, Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey’in “Gazi Hazretleri Tahrandan istifa etmenizi buyurdular” sözü üzerine çok şaşırır. Görüştüğü Başvekil İsmet Paşa’nın da ifadeleri bu yönde olunca, ailesinin sağlık durumunu sebep göstererek istifa eder. Olayın perde arkasında ise şahın Türkiye gezisi sırasında Mustafa Kemal’e Hüsrev Bey’den şikâyet etmesi vardır. Şahın “Hüsrev Bey’den çok memnunum. Çok hizmet etti. Fakat duayyen olarak ecnebileri tuttu”, “Hüsrev Bey Tahrana geldiği zaman kılıç çekmişti. Fakat iki devlet dostluğu için çok çalıştı. Bugünkü hali, Büyük Gazi ile tanışmayı kendisine borçluyum” şeklindeki ifadeleri Hüsrev Bey’den duyduğu memnuniyetsizlik olarak anlaşılmış ve şahın gezisinin son günlerinde Hüsrev Bey istifa ettirilip yerine o sırada Atina’da büyükelçi olarak bulunan Enis [Akaygen] Bey atanmıştı. Anılarından anlayabileceğimiz gibi, bu olay Hüsrev Bey’i haksızlık hissi ile doldurmuştu. Nitekim, Mustafa Kemal’e de ödüllendirileceği yerde bu şekilde istifa ettirilişinin bir kusur olduğunu ve kamuoyuna açıklama yapılması gerektiğini belirten çıkışlarda bulunmuş ancak bir sonuç alamamıştı. Bu dönem için yaygın bir temayülden bu noktada söz etmek gerekir. Başka anılarda olduğu gibi, Hüsrev Bey’in anılarında da herhangi bir siyasi karardan şikâyet edileceği zaman, bu kararı veren son kertede Mustafa Kemal olmasına rağmen, onun çevresindeki kimselerin dolduruşuna geldiği iması daima bulunur. Hüsrev Bey, “kendi inkılap arkadaşlarımın, dostlarımın raporlarını okumamış gibi Gaziyi aleyhimde mütemadiyen teşvik etmelerine, kendi devletinin sefirini, Şaha hoş görünmek için himaye etmek vazifesini yapmamalarına, misli görülmemiş bir şekilde istifaya icbar etmelerine ben şeref ve haysiyet

⁷⁶³ *Age*, s. 290.

bakımından mana vermekte acizim” diyerek, Gazi’nin kendisi aleyhinde kışkırtıldığını ima eder.⁷⁶⁴

Türkiye’yle yakın tarihlerde bağımsızlık mücadelesi vermiş bir diğer ülke olan Afganistan, aynı zamanda Ankara hükümetinin ilk resmi ilişki kurduğu devletlerden biriydi. Ankara hükümeti, Kabil’e ilk temsilcisi Abdurrahman Bey’i 18 Ağustos 1920’de gönderdi.⁷⁶⁵ “Doğu’nun ve İslam’ın ezilen halklarının emperyalizme karşı mücadelesi” retoriğini kullanan her iki devlet arasında 1921 yılında da bir dostluk anlaşması imzalandı. Daha da önemlisi, Türkiye bu antlaşmayla “Afganistan’a kültür alanında yardım etmeyi, öğretmen ve subay göndermeyi ve bu öğretmenler ve subayların en az beş yıl görevde kalmasını, ve bu sürenin sonunda, Afganistan yeniden isterse eğitimciler göndermeyi” taahhüt etmişti.⁷⁶⁶ Dostluk antlaşmasının imzalanmasından sonra Afganistan’a ilk elçi olarak 1922 yılı başında Fahrettin [Türkkan] Paşa atandı. Fahrettin Paşa, Birinci Dünya Savaşı’nda Medine’yi İngilizlere karşı savunan bir kahraman olarak görülüyordu, bu bakımdan Afganistan’a atanması anlamlıdır.⁷⁶⁷ Afganistan Kralı Amanullah Han ise, Mayıs 1928’de Türkiye’ye bir resmi ziyaret tertipleyerek, Türkiye’ye bir devlet ziyareti yapan ilk devlet başkanı olmuştur. Bu ziyaretin ardından bir dostluk ve işbirliği anlaşması daha imzalanmış ve Kabil ile Ankara’daki elçiliklerin karşılıklı olarak büyükelçilik düzeyine yükseltilmesi

⁷⁶⁴ Age, s. 300. Yine de Hüsrev Bey’in anılarında, Mustafa Kemal’e karşı örtük bir muhalefet okuruz. Örneğin *Nutuk*’ta Mustafa Kemal’in Rauf Bey ya da Refet Paşa aleyhine ifadelerine karşın Rauf Bey ve Refet Paşa’nın da savunmalarına başvurulması gerektiğini söyler. Bu en azından, *Nutuk*’a ve Mustafa Kemal’in sözlerine tek taraflı bakmamak gerektiğine dair bir imadır. Ya da “objektif bir görev ve meslek sahibi olmak isterim” diyerek İsmet Paşa’ya başvurduğunda “Tanrı’ya şükür ülkemiz kurtuldu. Meclis’teki akımlar beni üzüyor. Bir dünya görüşümün olduğunu, kişilere bağımlı olmadığımı bilirsiniz. Her şeye elimi kaldıramam. En sevdiğim, saygı duyduğum devrim arkadaşlarımı gücendiremem.” derken en azından kayıtsız şartsız Mustafa Kemal kliğinde yer alamayacağını da beyan etmiş olur. Yine Tahran Büyükelçiliği’nden el çektilirdikten sonra, zaman zaman Mustafa Kemal’e bu konudaki kırılganlığını dile getirir. Ancak bu dile getirişlerinde, hukuk devletine ve yasaya, kurala uygunlukla ilgili bir beklenti sezilir, kişisel iktidarlardan, hırslardan, tek taraflı beyanlardan şikayetçi gibidir. Diplomatlık görevi boyunca da bunlardan şikayetçi olacaktır. Ancak buradan tek başına, Hüsrev Gerede’nin kurumsallaşmış, profesyonelleşmiş, yazılı kurallara ve liyakate dayalı bir Hariciye taraftarı olduğunu da çıkaramayız; kuşkusuz buna bir ölçüde taraftardır, ancak cumhuriyet kadroları kişisel husumetlerden şikâyet ederken, bu türden yapısal dönüşümlere çok az talepkâr olmuşlardır.

⁷⁶⁵ Bilâl N. Şimşir, *Atatürk ve Afganistan*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019, s. 37.

⁷⁶⁶ Age, s. 59.

⁷⁶⁷ Age, s. 95.

kararlaştırılmıştı.⁷⁶⁸ 1928 yılında Türkiye'nin Londra, Paris, Roma, Berlin, Moskova ve Washington'dan sonraki ilk büyükelçiliğinin Kabil olması, iki ülke arasındaki ilişkilerin oldukça ileri bir boyuta taşındığını gösteriyordu ki bu aynı zamanda Avrupa dışında bu düzeyde kurulan ilk ilişkiydi. İlk büyükelçi olarak ise, dönemin Cumhurbaşkanı Genel Sekreteri Yusuf Hikmet [Bayur] atanmıştı. Bu sırada Amanullah Han da Türkiye'deki benzer modernleşme reformlarını uygulamaya koyuyor, bu reformlar Türkiye tarafından da destekleniyordu. Ancak bu reformlar halk arasında tepkiyle karşılanmıştı, Yusuf Hikmet Bey bunu Amanullah Han'ın başarısızlığına bağlıyordu: "Bu hükümdar siyasal ve yönetim kabiliyeti ve anlayışı bakımından bu gibi işleri iyi bir sonuca ulaştırabilecek çapta bir adam değildi."⁷⁶⁹ Yusuf Hikmet Bey, Amanullah Han dini bir isyan sonucu devrildikten sonra isyanı bastıran Nadir Han'ın tahta çıkmadan Türk büyükelçisi olarak kendisine danıştığını söylüyordu.⁷⁷⁰

Yusuf Hikmet Bey'den sonra, 1933 yılında Kabil Büyükelçiliği'ne yine tanınmış bir isim atanmıştır: Memduh Şevket Esendal.⁷⁷¹ Türkiye, İran ile Afganistan arasındaki sınır anlaşmazlıklarının çözümünde de hakemlik yaparak bölgedeki etki alanını artırmıştı. Bu ilişkiler, 1937'de Türkiye, İran, Irak ve Afganistan arasında Sadabad Paketi'nin imzalanmasıyla sonuçlandı. Afganistan'la kurulan ilişkilerin önemli bir askeri yönü de bulunmaktaydı. Afganistan'dan Türkiye'ye çok sayıda asker eğitim için gelmiş, Türkiye'den Afganistan'a çok sayıda uzman gitmişti. Bunun yanında çok sayıda kadın öğrenci de eğitim almak için Türkiye'ye gelmiştir. Elçilik bünyesinde hukuk müşaviri olarak çalışan Mehmet Ali Dağpunar gibi isimlerle Afganistan'da Türkiye'deki Mülkiye'ye benzer bir okulun kurulması gerektiğini düşünmüş ve Memduh Şevket Esendal'ın da kral ve sadrazamla iyi ilişkileri sayesinde bir siyasal bilgiler fakültesi kurulmasına önayak olmuşlardı.⁷⁷² Bu bakımdan Kabil'deki Türk Büyükelçiliği, adeta askeri, idari ve eğitim alanlarındaki modernleşmenin bir kurumu gibi işlev görmüş, Esendal gibi isimlerle devlet

⁷⁶⁸ Age, s. 198.

⁷⁶⁹ Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi III. Cilt*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2. Bs. 1987, s. 594.

⁷⁷⁰ Age, s. 608.

⁷⁷¹ BCA 30.18.1.2/33.6.9. (21.01.1933).

⁷⁷² Şimşir, *Atatürk ve Afganistan*, s. 369-370.

görevlileriyle iyi ilişkileri sayesinde bu sürecin işleyişini kolaylaştırmışlardı. Yine Esendal'ın Kabil büyükelçiliği sırasındaki faaliyetleri ve milliyetçi yaklaşımı, Afganistan'daki Türkmenler ve Özbekler gibi Türk topluluklarını sıklıkla ziyaret etmesi, onun 1940'lı yıllarda Türkçü olarak tanınmasına yol açmıştı.⁷⁷³ Türkiye'ye döndükten sonra 1942 yılında CHP Genel Sekreterliği'ne getirilmiş, sefirliğinden beri Türkçülerle süregelen ilişkileri Turancılarla da yakınlaşmasını sağlamıştı.

Türkiye'den İran ya da Afganistan'a gönderilen büyükelçiler, aynı zamanda bölgede İngiltere ve Rusya'nın nüfuz politikalarına ve modernleşme karşıtı hareketlere karşı da yöneticileri dikkatli olmaya davet ediyorlardı. Esendal da Tahran'a gider gitmez, 25 Teşrinisani 925 (25 Kasım 1925) tarihli anılarında, okuduğu gazetelerin birinde “*deposition de chah de perse*” başlıklı bir başmakale okur. Bu makalede şöyle yazmaktadır:

[...] bir zamandan beri Moskova ve Ankara hükümetleri mütevaziyen Tahran'la geniş bir siyaset arıyorlar. Malumdur ki Bolşevikler İran'da İngiliz nüfuzunu kırmaya uğraşıyorlar ve Rıza Han nezdinde Bolşevik ajanlarının faaliyetleri pek ziyadedir. Ankara hükümeti de kendi payına İran'daki halk hareketlerini pek ziyade alakadarlık ile takip ediyor. Eğer Rıza Han Moskova ve Ankara'nın sözlerine bakıp ona göre hareket edecek olur ise siyaset-i umumiyede bunun büyük bir inikası olacaktır. Bu takdirde İran İnkılabı'nda evvela, İran, Rusya ve Türkiye arasında sık bir ittifak görülecektir ki bu Şark milletlerinin bir ittifak akdeylemelerinin ilk menzildir. Ve bu hareket yalnız Asya'da İngiltere nüfuzunu kırmaya değil; fakat bütün Avrupa nüfuzunu kırmaya yarıyacaktır.⁷⁷⁴

Esendal'ın bu yazıya yorumu “melekler, kulağına söyleyene bakma, söyletene bak derler” olur. Esendal, Batı'nın bilhassa İngiltere'nin bölgedeki nüfuzunu kırarak türden girişimlere sıcak bakmaktadır; bu tutum onun politik görüşleriyle hem de hükümetin genel politikasıyla uyumludur. Halihazırda bu tarihlerde Türkiye ile İngiltere arasında süregelen Musul sorunu, Türkiye'nin yönetici ve diplomatlarına İngiltere'nin herhangi bir yerde nüfuzunu azalmasını arzu ettirmektedir. Yine, Mısır'la 1932 yılında yaşanan ve diplomatik bir krize dönüşen ‘Fes Olayı’nda da İngiltere'nin ve İngiliz basının olayı köpürttüğünü düşünen Türkiye tarafı, Mısırlılara İngilizlerin

⁷⁷³ Metin Çınar, *Anadoluculuk ve Tek Parti CHP'de Sağ Kanat*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 235.

⁷⁷⁴ Esendal, *Tahran Anıları*, s. 41.

oyununa gelmemelerini ve model olarak Türkiye takip etmeleri gerektiği ‘aklını vermektedir’.⁷⁷⁵

Tahran ve Kabil’e atanmış Memduh Şevket Esendal, Yusuf Hikmet Bayur, Hüsrev Gerede gibi isimlerin Cumhuriyet rejimi ve reformlarının önemli ve etkili savunucuları arasında olduğunu tekrar belirtmeye gerek yoktur. Temel hedef, Türkiye’nin İran ve Afganistan rejimlerine model olması, bu ülkelerdeki modernleşme çabalarına Türkiye’nin öncülük etmesinin sağlanmasıydı. Bu bakımdan atanan elçilerden bu yönde çalışmaları beklenmekteydi. Nitekim bu isimlerin hepsinin ifadeleri ve yaklaşımlarında, İran ve Afganistan’ın modernleşme politikalarına ve yöneticilerine karşı paternalist, öğretici bir üslup bulunuyordu. Bu kişisel bir tutum olmanın ötesinde, yeni Türkiye’nin doğusundaki devletlere genel yaklaşımının bir yansımasıdır. Türkiye’nin İran, Afganistan’dan başka Mısır, Irak gibi devletlere yaklaşımı da onlara modernleşmeyi öğretecek bir baba, ağabey ya da öğretmen gibidir.⁷⁷⁶ Bu tavır, Avrupa’nın *medenileştirici misyonunu* hatırlatır. Ancak bu misyonun yerel yöneticilerin tepkisini çekmeden, onlarla işbirliği içinde sürdürülmesi de bir o kadar önemlidir. Örneğin Hüsrev Gerede’nin İran’la ilişkiler gerginken bölgeye yollanıp iyi ilişkiler tesis edildiğinde Rıza Şah’ın “*ecnebileri tutuyor*” eleştirisi üzerine görevden alınması bu mutedil yaklaşımın bir örneğidir. Böylelikle muhafazakâr ama Kemalist rejim ideallerine sıkı sıkıya bağlı elçileriyle Türkiye, hem ‘emperyalist’ Avrupa’ya karşı ‘Şarklı kardeşlerinin’ yanında durmuş hem de kendi *medenileştirici misyonunu* üstlenmişti.

⁷⁷⁵ Şimşir, “Fes Olayı, Türkiye – Mısır İlişkilerinden Bir Sayfa (1932-1933)”, ss. 1-54; Müzeyyen Ezel Ünal, “Bir Modernlik Fantezisi Olarak Cumhuriyet Baloları”, *Praksis*, S. 42, 2016, ss. 505-519.

⁷⁷⁶ Türkiye’nin bu misyonu söz konusu devletlerin elitleri tarafından da benimseniyordu. Mısırlı feminist Huda Sha’rawi’nin Atatürk’ün yalnızca Türklerin değil, Doğu’nun da Atası olarak, Ataşark olarak anılmasını önermişti. Doğu’nun Babası ya da Doğu’nun Kahramanı olarak Atatürk üzerine bkz. Bein, *Kemalist Turkey and the Middle East*, ss. 166-178.

4.5. HATAY: MİLLİ DAVANIN DİPLOMATLARI

Yeni Türkiye'nin doğusundaki devletlerle ilişkileri, elbette yalnızca bu devletlere 'model olma' arzusuna dayanmıyordu. Fransız mandası Suriye'yle olan uzun güney sınırı, bu bölgenin Türkiyeli muhalifler, Ermeni ve Kürt isyancılara ev sahipliği yapması, kaçakçılar ve isyancıların sınır ihlalleri nedeniyle Ankara tarafından yakından takip ediliyordu. Türkiye'nin bilhassa Türklerin de yaşadığı İskenderun ve Hatay bölgelerine olan ilgisi hem Fransızlar hem de Suriye milliyetçileri tarafından bilinen bir durumdu. İskenderun Limanı ise bölgeyi askeri ve stratejik açıdan önemli hale getiriyordu.⁷⁷⁷ Nihayet 1930'ların ikinci yarısında ortaya çıkan uluslararası konjonktürde, Sancak'ın (Hatay) Türkiye'ye katılmasıyla sonlanacak bir süreç yaşandı. Türkiye, bu dönemde uluslararası konjonktürü iyi okumuş, hem İngiltere hem de Fransa'nın, Hitler'in Avrupa'daki ilerleyişine karşı Akdeniz'de üçlü bir ittifak kurma isteklerine karşılık olarak Hatay'ı topraklarına katmıştı. Bu sürecin yürütülüşü ve Hatay'ın zor kullanılarak alınabileceği imasıyla ancak zor kullanmadan çözülmesi önemli bir diplomatik başarı olarak değerlendirilmiştir.⁷⁷⁸

Milli Mücadele sırasında Fransız hakimiyetinde olan bu bölgenin durumu, 1921 yılında Fransa ile imzalanan Ankara Antlaşması ile netlik kazanmış, bölgede "özel bir yönetim kurulması" ve "Türk soyundan gelen halkın" kültürünü serbestçe geliştirmesine karar verilmiş; bu antlaşma da Lozan'da tekrar tasdik edilmişti. Sancak bölgesi, Türkiye sınırlarının dışında kalmış olsa da Türkiye'nin buradaki Türklere ilgisi sonraki yıllarda da devam etti.⁷⁷⁹ Bölgedeki yerel elitler de Ankara ile temaslarını hiç koparmadılar. Sancak'taki Türkler, yerel basın-yayın faaliyetleri ile kültürel ve sosyal örgütlenmeler yoluyla Türkiye'deki gelişmelerden haberdar oluyordu. Öyle ki

⁷⁷⁷ Aptülahat Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2. Bs. 2019, s. 302.

⁷⁷⁸ Serhan Ada, *Türk-Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu, 1918-1939*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2020, s. 275; Dilek Barlas, "İki Savaş Arası Hatay: Bir Dış Politika Başarısı", *Anavatan Katılışının 80. Yılında Hatay Uluslararası Sempozyumu* içinde, (yay. haz.) Erdem Ünlen, H. Ayruğ Tokur, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2020, ss. 325-339.

⁷⁷⁹ Bkz. Levent Duman, "'Vatan'ın Son Parçası: 1950 Öncesi Hatay'daki Millileştirme Politikaları", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2014, ss. 103-134. Duman'ın tezi 2016 yılında İletişim Yayınları tarafından basılmıştır. Ben tezini referans aldım.

Sancak'ta Türkler arasında Latin harfleri benimsenmiş, şapka kullanılmaya başlanmış, bölgedeki en büyük etnik grubu oluşturan Araplarla kültürel-politik sınırlar belirginleşmeye başlamıştı.

Sancak'ın özerk statüsü, Suriye'deki Fransız manda yönetimini sona erdiren 9 Eylül 1936 tarihli anlaşmayla ortadan kalktı. Bu anlaşmanın hemen akabinde, Sancak sorunu hızla Türkiye açısından ulusal ve uluslararası bir sorun haline geldi. Türkiye bu duruma tepki göstererek konuyu önce Fransa tarafı ile görüştü, ardından da iki tarafından da rızasıyla mesele Milletler Cemiyeti'ne götürüldü. Atatürk 1 Kasım 1936'da yaptığı TBMM açılış konuşmasında “hakiki sahibi öz Türk olan ‘İskenderun-Antakya’ ve havalisinin mukadderatı” üzerine konuşarak ilk kez resmi bir ağızdan konunun üzerinde ciddiyetle durduklarını beyan etti. Aynı tarihlerde, “Eti-Ata-Hata-Hitit-Hatay” bağlantısını kurularak bölgeye Hatay adı verildi.⁷⁸⁰ İlerleyen yıllarda, Almanların Avrupa'daki etki alanı artıp Fransa'nın iç politikadaki istikrarsızlıkları devam ettikçe, Fransa, Akdeniz ve Ortadoğu'da Türkiye'yle müttefik olma gayesiyle Sancak meselesindeki tavizlerini arttırdı. 2 Eylül 1938'de Sancak önce bağımsız bir devlet olduğunu ilan etti. 23 Haziran 1939'da “anavatana katılma” olarak adlandırılacak Türkiye sınırlarına katılımı gerçekleşti. Çözülene değin bu sorun, Türkiye basınının da en önemli gündem maddesini oluşturmuştur.

Bu bölümde 1936-1939 yılları arası Türk dış politikasının en önemli konusunu oluşturan Hatay (Sancak) meselesinin hem ulusal hem de uluslararası bir dava olarak Türk diplomatlarınca nasıl ele alındığını ele almaya çalışacağım. Robert D. Putnam iki farklı düzey olarak ele alınan iç/ulusal ve dış/uluslararası politika arasındaki ilişkiselliğe dikkat çekerek, bu iki düzeydeki çıkarların uzlaştırılmasının altını çizer.⁷⁸¹ Hatay meselesi de iç politika ile dış politikanın simbiyotik ilişkisinin mükemmel bir örneğidir.

Sancak sorununun, Milletler Cemiyeti'ne taşınmasının ardından, bölgenin çok dilli, çok dinli, çok kültürlü yapısı dolayısıyla bölgede hangi grubun çoğunluğu

⁷⁸⁰ Ada, *Türk-Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu*, s. 142-143.

⁷⁸¹ Robert D. Putnam, “Diplomacy and Domestic Politics: The Logic of Two Level Games”, *International Organization*, S. 42 (3), 1988, ss. 427-460.

oluşturduğu, dolayısıyla da hangi grubun bölgenin akıbetini belirleyeceği tartışmaları alevlendi. Türkiye'nin temel tezi bölgede Türklerin çoğunlukta olduğuydu. Bu iddia da 1930'ların temel tarih yaklaşımı olan Türk Tarih Tezi bağlamında ispatlanmaya çalışılıyordu. Buna göre, Hatay zaten Anadolu toprağının ve Türkiye'nin "doğal" bir parçasıydı zira bu bölge tarihsel olarak "Eti Türklerine" aitti. Türkler binlerce yıldır bu bölgede yaşıyordu.⁷⁸² Yine, bölgede Türklerin çoğunluk olduğunu ispatlamak için Arap Alevilerinin de aslında "Eti Türkleri" olduğu iddia ediliyordu.⁷⁸³ Bölgenin Türklüğü tezi, uluslararası meşruiyet arayışının da temelini oluşturmuştur.⁷⁸⁴

Hatay meselesi aynı zamanda, Ortadoğu'da kendini bir güç olarak kabul ettirmek isteyen Türkiye'nin güney sınırlarında arzu ettiği güvenliği sağlama ve buradaki üstünlüğünü uluslararası kamuoyuna da kabul ettirme çabasıydı. Sancak'ın Türklüğü, doğal olarak bölgede yaşayan diğer cemaatlere karşı vurgulanıyordu. En büyük rakip topluluk ise, Arap ulusçularıydı. Meselenin en başından beri basında, Türklerin Suriye'de azınlık olarak yaşamayı kabul etmeyeceği vurgulanmıştır.⁷⁸⁵ Türkiye'deki rejime muhalif 150'liklerin de bu bölgeye yerleşmiş ve faaliyet yürütüyor olmaları da Türkiye'nin güvenlik kaygılarını tetikliyordu.⁷⁸⁶ Yine Ermenilerin Suriye ve Lübnan'daki varlığı da bir güvenlik tehdidi olarak görülüyordu. Dönemin Beyrut Başkonsolosu Feridun Cemal Erkin, elçilik kadar önemli gördüğü görevini ağırlıkla bir güvenlik ve istihbarat görevi olarak tarif ediyordu; ahalinin Türkiye'ye karşı duyduğu güvensizlik ve kin, Ermenilerin aleyhteki eylemleri ve rejim muhaliflerinin faaliyetleri ve manda rejiminden kurtulacak Arapların egemenlik talepleri uğraşması, başkonsolosun bölgede ilgilenmesi gereken meseleler arasındaydı.⁷⁸⁷

Hatay meselesi hem iç politikada Türk Tarih Tezi'nin savunulabileceği ve ispatlanabileceği bir ulusal sorun hem bir bölgesel güvenlik sorunu hem de bir uluslararası müzakere konusu olarak çok katmanlı ve karmaşık bir 'milli dava' halini

⁷⁸² Sezgi Durgun, *Memalik-i Şahaneden Vatan'a*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 191-192.

⁷⁸³ *Age*, s. 195.

⁷⁸⁴ Bkz. Duman, "Vatan'ın Son Parçası", ss. 188-226.

⁷⁸⁵ *Agt*, s. 139.

⁷⁸⁶ Ada, *Türk-Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu*, s. 144-145.

⁷⁸⁷ Erkin, *Dışişlerinde 34 Yıl*, s. 75.

aldı. Türkiye'nin Hatay üzerindeki ulusçu iddiaları hızla uluslararası zemine taşındı. Hatay müzakerelerinde etkili isimler, elbette Türkiye'nin Hatay'la ilgili milli davasının birer elçisi gibi davrandılar. Dönemin Paris Büyükelçisi Suad Davaz, Fransız Dışişleri'ne verdiği notada Suriye ve Lübnan gibi İskenderun ve Antakya'nın da egemenlik hakkının tanınmasını talep etti.⁷⁸⁸ Davaz'ın notaları üzerine Fransa tarafı sorunun incelenmek üzere Milletler Cemiyeti'ne götürülmesini önermişti.⁷⁸⁹ Türk tarafı da bu öneriyi kabul etti. Böylelikle Sancak meselesi, ilk kez 14-15 Aralık 1936 tarihli olağanüstü toplantıda MC Meclisi'nde ele alındı. 27 Ocak 1927'de tarafların vardığı anlaşma MC Meclisi'nde açıklandı. Buna göre, Sancak'ın içişlerinde tamamen bağımsız, “ayrı bir varlık” olmasına ve Sancak Statüsü ile Temel Yasası'nın hazırlanması için bir Uzmanlar Komitesi kurulmasına karar verildi.⁷⁹⁰ Bu komiteye Türkiye'den de Numan Menemencioğlu dahil olmuştu. 21 Şubat 1937'de *Cumhuriyet* gazetesinde çıkan habere göre, Menemencioğlu “Cenevre'ye yarın akşam hareket edeceğiz. Alınacak neticenin müspet olacağından şüphemiz yok. [...] Hatay Devletinin Ana Yasasında Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Teşkilatı Esasiye Kanununda ne varsa aynı olacaktır. Çünkü Hatay Türktür. Yalnız Meclis teşkilatında ufak bazı değişiklikler vardır” demişti.⁷⁹¹ Bu süreçte, Türkiye'deki kanun ve teşkilatlanmalar bizzat Dışişleri genel sekreteri tarafından Milletler Cemiyeti dolayımıyla Hatay'a ihraç ediliyordu.

Menemencioğlu ayrıca, seçim tüzüğü'nün düzenlenmesi görüşmelerinde Cenevre'de uzun süreler teşrik-i mesaide bulunmuş, burada Türk tezlerinin kabul edilmesi için çalışmıştı. “Ayrı bir varlık” olan Sancak Meclisi'nin seçimleri için seçmen yazılımları önemli mücadele alanlarından biri olmuştur. MC'nin atadığı seçim komisyonu, seçmenlerin bağlı bulundukları cemaate göre seçmen olarak kaydedilmesini öngörmüştü.⁷⁹² Oysa Türkiye seçmenlerin kendi beyanlarına göre seçmen yazılmalarını istiyordu. Böylelikle Türk olmayanlar da (bilhassa Aleviler) ikna edilip Türk cemaatine yazdırılabilecekti.⁷⁹³ Türkiye'nin bu talebi de MC tarafından

⁷⁸⁸ BCA 30-10-0-0 / 224 - 510 – 12.

⁷⁸⁹ Ada, *Türk-Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu*, s. 150.

⁷⁹⁰ *Age*, s. 159.

⁷⁹¹ *Cumhuriyet*, 21 Şubat 1937.

⁷⁹² Duman, “*Vatan*”ın Son Parçası, s. 195.

⁷⁹³ *Agt*, s. 195-196.

kabul gördü. MC sürecindeki müzakerelerde görev yapan Menemencioğlu, seçmen yazılımı çalışmalarıyla ilgili olarak, 20 Mart 1937’de kendisiyle görüşen *Cumhuriyet* gazetesi muhabirine “yürütülen çalışmaların siyasi değil, ilmi, teknik sahada cereyan eden çalışmalar” olduğunu belirtse de⁷⁹⁴ elbette Menemencioğlu, Türk tarafının siyasal çıkarlarına uygun hukuki düzenlemeler yapılmasını sağlıyordu. Bunu yaparken, uluslararası hukuk ve diplomasi bilgisinin yanında, uluslararası diplomatik elit içindeki ilişkilerinin de altını çizmekten geri kalmıyordu. Türkiye’nin itiraz ettiği seçim düzenlemesini hazırlayan komisyonun başkanının Türkiye’nin itirazı kabul edilince istifa etmesi üzerine Menemencioğlu şu açıklamayı yapmıştı: “Benim fikrim ve kanaatim odur ki, beynelmilel bir ihtilaf mevzuu olan bir meselede şahsi izzeti nefis davalarının yeri yoktur. Onun için yeni talimatnameyi samimi olarak hazmedemeyen bir adamın komisyon reisliğini yapmaması hem bizim için hem Fransa için ve hem de kendisi için hayırlıdır. Bu vaziyete göre komisyonun ikinci reisi Sökretan reis oluyor demektir. (*İsviçreli Roger Secretan’ı kastediyor.*) Sökretan’ı yakından tanırım. Kendisi mektep ve sınıf arkadaşımdır. Çok rabıtalı bir zattır ve vazifesini azami hüsnü niyet ve bitaraflıkla yapacağına eminim.”⁷⁹⁵

Hatay meselesinde aktif rol oynayan diplomatlardan biri de dönemin Beyrut Başkonsolosu Feridun Cemal Erkin’di. Aralık 1936’da Fransa ile Suriye arasındaki bağımsızlık anlaşmasını onaylayacak meclis seçimlerini protesto eden Türkler ile Fransız birlikleri arasında çatışmalar çıkmıştı. Tefik Rüştü Aras’tan aldığı telgrafla olayları incelemek üzere görevlendirilen Erkin, burada farklı cemaatlerin temsilcileriyle görüşmeler yapmış, Fransız yetkililerin hoşnutsuzluklarına rağmen hazırladığı raporu Ankara’ya yollamıştı. Erkin, Antakya olaylarını araştırmak için yaptığı yolculukla ilgili şunları yazar:

Raporumda belirttiğim gibi, Antakya olaylarını araştırmak vesilesiyle yaptığım ilginç yolculuk, beni, iki bakımdan coşturmuş ve minnettar etmiştir. Birincisi, en kutsal hakları ayaklar altına alınabilen Osmanlı İmparatorluğu ile, bütün haklarını aramasını bilen, bu uğurda gerekince, cihanın en büyük devletleriyle alın ölçüşen, onlara meydan okuyan ve nihayet, nisbeten küçük bir memurunu, büyük bir devletin anlaşmalar alanında uygulamalarını ve icraatını araştırmaya göndermek

⁷⁹⁴ Yücel Güçlü, “Numan Menemencioğlu ve Hatay Meselesi”, *Anavatana Katılışının 80. Yılında Hatay Uluslararası Sempozyumu* içinde, s. 2256.

⁷⁹⁵ Akşam gazetesindeki mülakattan akt. Güçlü, agm, s. 2268.

gücünü kazanmış olan Cumhuriyetimiz arasında, göğsümü iftiharla kabartan mukayesedir. Fransız manda memurlarının, kendilerini kabahatsiz göstermek için etrafımda sarfettikleri çabayı hiçbir zaman unutamayacağım.

Hafızamda kutsal anısını her zaman saklayacağım ikinci olay da Sancak'tan Halep yönünde ayrılırken, arabam ile geçtiğim kasaba ve köylerde gördüğüm manzaradır. Türkiye Cumhuriyeti görevlisinin geçeceğini öğrenen Beylan'lıların, Kırıkıhan'lıların, Reyhaniye'lilerin, çarşıları yolunda, saflar halinde, yüzlerce kitleler olarak birikip, bir ay evvel giymeye başladıkları şapka ve kasketlerini çıkararak anavatandan gelen yolcuyu alkışlarla selamlamaları, bana hayatımda duyduğum enengin, en temiz heyecan ve mutluluklardan birini verdi. Onların hasretli gözlerinde okuduğum ümit, inanç ve özlejš manasını kudretli Hükümetimize bildirmek benim için en büyük zevk olmuştur.⁷⁹⁶

Erkin, imparatorluk ile cumhuriyet arasında gördüğü farkı veciz biçimde ifade ediyor.

Erkin yine anılarında, Antakya üzerine hazırladığı rapor üzerine Atatürk'ün kendisini takdir ettiğini ve “Bundan sonra, Feridun'un belirttiğı gibi, özerkliğe değıl, düpedüz ilhaka gidiyoruz” dediğini aktarır.⁷⁹⁷ Bu takdir, Erkin'e göre, hakkında ters tesire yol açmış ve Bakan Tefvik Rüştü Aras'tan tepki görmesine neden olmuştur.⁷⁹⁸ Bu takdir üzerine bakanlıkta kendisine uzun süre soğuk davranıldığını, bakan tarafından görmezden gelindiğini ve terfi ettirilmediğini düşünüyordu. Bilindiğı gibi, Hatay sorununun çözümü konusunda Atatürk, Hasan Rıza Soyak ve Şükrü Kaya ile başbakan İsmet İnönü ve Bakan Aras arasında görüş ayrılıkları vardı. Atatürk gerekirse askeri güç kullanarak ilhak fikrine yakın iken İnönü ve Aras “Hatay'ın çözümü için uluslararası hukuk kuralları çerçevesinde mücadele edilmesini ve statükonun korunmasını” savunuyordu.⁷⁹⁹ Erkin, 1972 yılında kaleme aldığı bu anılarında, hem ilhak fikrini savunmaktaki haklılığını ispatlamaya çalışıyor hem de kendini yıllar sonra bile Atatürk'ün tarafında konumlandırılmış oluyordu.

Erkin, Haziran 1938'de Hatay'a Türkiye'nin olağanüstü temsilcisi olarak atanacak Cevap Açıklan'ın, başta ilhak önerisi nedeniyle kendisini kınadığını ancak

⁷⁹⁶ Erkin, *Dışışlerinde 34 Yıl*, s. 97.

⁷⁹⁷ *Age*, s. 91.

⁷⁹⁸ *Age*, s. 104.

⁷⁹⁹ Ada, *Türk-Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu*, s. 156. Her ne kadar, bu görüş farklılıklarının Türk dış politikasına manevra alanı kazandırdığı düşünülebilirse de bu görüş ayrılıklarının bizzat Atatürk ve İnönü arasında gerginliklere neden olduğı İnönü tarafından da teslim edilmektedir. Koçak, *Milli Şef, C. I*, s. 28-29.

Hatay'ın akıbeti belli olduktan sonra kendisini "Hatay Fatih'i" olarak ilan etmekte de bir sakınca görmediği yazarak Açıkalın'ı eleştirir.⁸⁰⁰ Öyle ki çevresinden gelen yoruma göre, "Beirut'ta, Hatay'a ilişkin bütün güçlükler, engeller, sıkıntılar ve mücadeleler geçirilip, mutlu ilhak yolu serbestçe açıldıktan sonra, Beirut'ta daha fazla kalmama lüzum görülmeyle Bakanlıkta bir göreve atanmam, sırf ilhakı önerdiğim için kınamasına maruz kaldığım aynı arkadaşımın benim yerime Yüce Komiser seçilmesini sağlamak için düzenlenmişti."⁸⁰¹

1938 yılına gelindiğinde, Sancak'ta seçmen yazılımında Türkler bir türlü çoğunluğu sağlayamıyordu. Bu nedenle hem MC'nin atadığı seçim komisyonu hem de Fransız yetkililer, Türkiye tarafından ağır biçimde eleştiriliyordu. Bunun üzerine, Fransa yeniden Türkiye lehine bir taviz vererek Türk askerlerinin Sancak'a girmesini, Türkiye'nin bölgeye bir "Fevkalade Murahhas" atamasını kabul etti. Bunun üzerine, Atatürk'ün direktifiyle Cevat Açıkalın'ı "Hatay Fevkalade Murahhası" olarak görevlendirildi.⁸⁰² Açıkalın, Hariciye'nin hukuk uzmanlarından biriydi;⁸⁰³ Galatasaray Lisesi'nin ardından yüksek öğrenimini Cenevre Üniversitesi'nde hukuk alanında tamamlamıştı. Şükrü Saraçoğlu'nun da Cenevre günlerinden beri arkadaşı idi.⁸⁰⁴ Hariciye hayatına da okulu bitirip Cenevre Başkonsoloslugu katipliğine atanmasıyla başladı. Bu arada Lozan görüşmelerine katıldı. Açıkalın'ın yıldızı, 1935 yılında Dışişleri Bakanlığı Hukuk Müşavirliği görevine gelmesi ve Montrö Boğazlar Konferansı'nda Türk Delegasyonu'nun genel sekreterliğini yapmasıyla parlamıştı.⁸⁰⁵

Hatay'daki görevini "ömrünün en büyük ve en şerefli görevi" olarak niteleyen Cevat Açıkalın, devreden çıkarılan MC Seçim Komisyonu yerine oluşturulan seçim komisyonuna dahil oldu ve seçmen yazılımlarının Türkler lehine sonuçlanması için çalışmalar yürüttü.⁸⁰⁶ Görevleri arasında, Hatay ile Türkiye arasındaki diplomatik

⁸⁰⁰ Erkin, *Dışişlerinde 34 Yıl*, s. 109.

⁸⁰¹ *Age*, s. 109.

⁸⁰² Efdal As, "Hatay Fevkalade Murahhası Cevat Açıkalın'ın Gözüyle Hatay Devleti'nin Kuruluş Süreci ve Dönemin Diğer Gelişmeleri", *Anavatana Katılışının 80. Yılında Hatay Uluslararası Sempozyumu* içinde, s. 388.

⁸⁰³ As, agm, s. 374.

⁸⁰⁴ Güçlü, *The Life and Career of a Turkish Diplomat: Cevat Açıkalın*, s. 18.

⁸⁰⁵ Akt. As, "Hatay Fevkalade Murahhası Cevat Açıkalın'ın Gözüyle", s. 375.

⁸⁰⁶ Duman, *"Vatan"ın Son Parçası*, s. 218-219.

ilişkileri düzenlemek kadar, Hatay halkının teşkilatlandırılarak, olası bir ilhaka sosyal ve kültürel açıdan hazırlanması da vardı.⁸⁰⁷ Açıklan, Hatay Devleti 29 Haziran 1939'da Türkiye'ye katılma kararı alıp buraya vali atayana kadar olağanüstü temsilcilik görevine devam etti. Bu süre boyunca, Hatay Devleti'nin Türkiye'yle mali bütünleşmesi, Türk lirasının kabulü, Hatay vatandaşlarının Türkiye Konsolosluklarından pasaport alması gibi düzenlemeler yapılırken, bir yandan da CHP ve Halkevleri kurularak politik örgütlenmeye de kaynak aktarılıyordu.⁸⁰⁸ Açıklan, Türkiye'deki yetkililerle Hatay'daki yerel yetkililerin kesişiminde bulunuyordu. Bu sırada, Hariciye Vekili Şükrü Saraçoğlu ise Ankara'daki Fransız büyükelçisine Türkiye'nin amacının irredentist olmadığını ve tamamen duygusal ve etnik kaygılara dayandığını, "Hatay'ı 'arabism'e karşı bir Türk kalesi yapmak istediklerini" söylüyordu.⁸⁰⁹

Cevat Açıklan da anılarında Hatay meselesinin hallini, Hitler'in Avrupa'daki ilerleyişi karşısında (Hitler'i "hamamdaki deli" olarak nitelendirmekteydi), İngiltere ve Fransa'nın Türkiye ile ittifak yapma zorunluluğu bağlamında değerlendirir.⁸¹⁰ Kendisine Hatay'ın alınmasına karşılık Fransızlarla ittifak yapılması konusundaki görüşü sorulduğunda, Hatay'ın halihazırda zaten alındığını söyler.⁸¹¹ Açıklan'a göre, Hatay Devleti'nin kurulmuş olması halihazırda Hatay sorununun çözülmüş olduğu anlamına gelmektedir. Öte yandan, Hatay meselesi Fransızlarla yürütülen ittifak müzakerelerinin temel gündemi olmaya devam etmiştir; üç yıl boyunca kamuoyunun milli duygularını köpürten Hatay sorununda kesin bir çözüm olmaksızın, savaşın eşliğinde Fransızlarla bir ittifak yapılması ne Türk yöneticileri ne de kamuoyunu tatmin edemezdi. Ankara'daki Fransız Büyükelçisi Massigli, bu durumun tamamen farkındaydı; Fransız Dışişleri'ni ikna etmek için büyük çaba harcadı. Massigli'nin Hatay konusundaki çabaları, dış politikada diplomatların etkisi bakımından ayrıca ele alınmaya değerdir; açık biçimde Nazi Almanyası karşıtı olan büyükelçi, aynı anda hem

⁸⁰⁷ As, "Hatay Fevkalade Murahhası Cevat Açıklan'ın Gözüyle", s. 393.

⁸⁰⁸ Yusuf Sarımay, "Atatürk'ün Hatay Politikası II (1938-1939)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 12, S. 35, 1996, s. 418.

⁸⁰⁹ Massigli, *Mission à Ankara*, s. 69.

⁸¹⁰ Açıklan, "Cevat Açıklan'ın Anıları: 2. Dünya Savaşı'nın İlk Yılları 1939-1941", s. 998-1004.

⁸¹¹ Agm, s. 998-999.

uluslararası konjonktürü hem Fransa'nın hem de Türkiye'nin beklentilerini bir arada değerlendirmiş, Türkiye'nin 'milli davasına' açık destek vermişti.⁸¹²

Hatay meselesi, iki dünya savaşı arası dönemde, dönemin revizyonist yönelimlerinin aksine silaha başvurulmadan, diplomatik müzakere ve uluslararası hukuka başvurularak gerçekleşen bir irredentizm örneğiydi. Sıcak bir çatışma yaşanmamıştı ancak askeri güç tehdidiyle diplomatik çözüm hızlandırılmaya çalışılmıştı. Dönemin diplomatları, Fransa ile geçmiş anlaşmalara ve uluslararası normlara dayanarak uluslararası hukuka başvurma; rejimin ideolojik tutumuyla desteklenen "Sancak Türk'tür" tezini, uluslararası konjonktürün kendilerine tanıdığı avantajlarla birlikte savunmuşlardı. Özellikle Menemencioğlu, Türkiye'nin bölgedeki elini rahatlatmak için Milletler Cemiyeti üzerinden pek çok düzenleme yapılmasını sağlamıştı. Paris'te Suad Davaz, Ankara'da René Massigli Fransız Dışişleri'ni sıkıştırmaya devam etmişti.⁸¹³ Feridun Cemal Erkin ve Cevat Açıkalın gibi aktörler, doğrudan bölgede, Türkiye'nin lehine olabilecek düzenlemeler üzerine çalışmıştı. Hariciye Vekili Şükrü Saraçoğlu, meselenin Türkiye için etnik ve duygusal bir mesele olduğunu söylerken, Hatay'ı aynı zamanda Arap milliyetçiliğine karşı Türk milliyetçiliğinin kalesi yapmak istediklerini söylüyordu. Zira Hatay'ın Türklüğü, bölgedeki Kürt, Arap ve Ermeni nüfusa karşı bir zafer olduğu gibi, rejim açısından hem ideolojik bir üstünlük hem de bir güven tazeleme imkânı veriyordu. Aynı anda İtalya'ya karşı Akdeniz'de önemli bir stratejik nokta kazanılmış olunuyor, İngiltere ve Fransa'yla bir Batı ittifakı somutlaşıyor, güney sınırında güvenlik sorunu olarak görülen bir mesele daha çözülüyor ve iç politikada da Türklük tezi güçlendirildiği gibi, kimi reformlar hemen sınırın yanı başına ithal ediliyor, kamuoyu da bu diplomatik zaferle memnun ediliyordu. Hatay milli davasının diplomatları da işte bu her düzeyde birlikte çalışmışlardı.

⁸¹² Massigli, *Mission à Ankara*.

⁸¹³ Büyükelçinin bu girişimleri karşısında Fransız Dışişleri Bakanı Bonnet'nin etkisiz kalması üzerine Fransız kamuoyunda eleştirel makaleler çıkmıştır. Abou-Hassan, "Le traité franco-turc", *La Revue des Ambassades et des questions diplomatiques et orientales*, Ekim 1938.

4.6. SAVAŞIN ELÇİLERİ

Savaş boyunca Türkiye, savaşın iki tarafıyla da bıçak sırtında ilişkiler yürüttü. Bir yandan müttefik olduğu İngiltere ve Fransa'nın savaşa girmesi yönündeki ısrarlarına direnirken, bir yandan Almanya'yı ve SSCB'yi kendisi aleyhine kışkırtacak hamleler yapmaktan kaçındı. Bu iki taraflı politikayı yürütebilmek için her iki tarafın çelişkilerinden de faydalanmaya çalıştı. Bu süreçte, Ankara'nın taraflar arası çelişkilerden yararlanmak için iyi polis/kötü polis dikotomisine başvurduğu, kimi devlet görevlilerinin “Almancı”, kimilerinin ise “İngilizci” görünerek her iki tarafı da idare etmeye çalıştığı söylenmiştir.⁸¹⁴ Bu değerlendirme elbette bir ölçüde doğrudur. Ancak Mahmut Dikerdem “Moskova’ya Sovyet liderleriyle diyalog kurmaları mümkün olmayan, onlara duvar gibi sağır davranacakları önceden bilinen büyükelçilerin gönderilmesindeki hikmeti de anlayamıyorum” derken Sovyetler Birliği’ne gönderilen büyükelçilerden hareketle, elçi atamalarında sadece mesleki beceri ve liyakatin değil, aynı zamanda kişiliğinin, eğilimlerinin ve dünya görüşünün de dikkate alınması gerektiğinin altını çizmektedir.⁸¹⁵ Zira, bir elçinin atanmasından önce o elçiyle ilgili tüm bilgiler, eğilimleri, ilişkileri, görüşleri zaten gönderildiği devletçe araştırılmış oluyordu. Savaş sırasında Londra’da görev yapan Tefik Rüşti Aras ve Rauf Orbay’ın Müttefikleri desteklediği açık biçimde biliniyordu.⁸¹⁶

Zira Londra, Paris gibi başkentlere müttefiklere yakın isimler atanırken, örneğin Berlin’e Almanlara daha yakın isimler atanmıştı. Ancak bu isimlerden biri, örneğin Hüseyin Gerede gibi, çubuğu bir tarafa fazlasıyla bükteğinde hemen geri çağırılmıştır. Sahadaki isimler aslında kendilerini görevlerine fazlasıyla kaptırdığında, bu sorunlar yaratmıştır. Bir başka deyişle, savaş sırasında diplomatların “özgür vekâlet” [*free mandate*] kapasiteleri oldukça azalmıştı.⁸¹⁷

⁸¹⁴ Baskın Oran, “Dönemin Bilançosu (1939-1945)”, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt 1, s. 396.

⁸¹⁵ Mahmut Dikerdem, “Hariciye Çarkı, Anılar”, s. 544.

⁸¹⁶ Nur Özmel Akın, *Rauf Orbay’ın Londra Büyükelçiliği*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1999, s. 220.

⁸¹⁷ Jönsson ve Hall, *Essence of Diplomacy*, s. 97-118.

İkinci Dünya Savaşı, sahadaki diplomatlar için her bakımdan zorlu bir tecrübe olmuştu. İşgal edilen bölgelerde görev yapan pek çok diplomat Türkiye'ye dönmek zorunda kalmış, işleyen elçiliklerde ise altyapısal eksiklikler ve personel sıkıntıları yaşanmıştı. Bu bölümde kaleme alınmış anılardan hareketle, diplomatların savaş sırasındaki tecrübelerine daha yakından bakacağım.

Behiç Erkin, 1928 yılından 1939 yılına kadar elçilik görevinde bulunduğu Budapeşte'den Paris Büyükelçiliği'ne atanmasıyla birlikte ayrılır. Cumhurbaşkanı İnönü, savaş öncesinde Erkin'i Berlin'e büyükelçi yapmak istemiştir ancak Erkin, Almanca bilmediği gerekçesiyle bu görevde muvaffak olamayacağını söyleyerek bu teklifi reddetmiştir.⁸¹⁸ Bunun üzerine 1932'den beri Paris Büyükelçisi olarak görev yapan Suad Davaz'ın yerine Paris Büyükelçiliği'ne getirilir.⁸¹⁹ 1939'da büyükelçiliğe geldiğinde Erkin, selefi Suad Davaz'ın kendisine herhangi bir not bırakmamasına, kimlerle temas edebileceği konusunda bir yol göstericilik yapmamasına sitem etmişti.⁸²⁰

31 Ağustos 1939'da Fransız devlet başkanı Albert Lebrun'a güven mektubunu sunan Erkin'in Paris'e varışının hemen ertesinde, 1 Eylül 1939'da İkinci Dünya Savaşı başladı.⁸²¹ Yaklaşık 8 ay Paris'te kalabilen ancak büyükelçiliğinin ilk aylarını savaş koşullarının olağandışı ortamında sürdüren Erkin, Paris'in bombalanmaya başlanmasıyla 10 Haziran 1940'ta diğer elçilik çalışanları ile Paris'i terk ederek önce Tours, sonra Bordeaux, en sonunda da Temmuz ayında Vichy şehirlerine taşınmıştı.⁸²² Erkin bu sürecin zorluklarını "Zannedersem, Fransa'da Türk Elçiliğinin teessüsünden

⁸¹⁸ Erkin, *Hâtırat*, s. 422.

⁸¹⁹ Fransız gazetelerinde Erkin'in "Fransız dostu" olduğu ve İnönü'nün kabinesinde önemli görevlerde bulunduğu yazar. "A l'ambassade de Turquie M. Behiç Erkin sera le digne successeur de M. Suad Davaz", *Excelsior*, 22 Temmuz 1939. Suad Davaz ise Tahran'a atanmıştır.

⁸²⁰ Erkin, *Hâtırat*, s. 428.

⁸²¹ "M. Behic Erkin ambassadeur extraordinaire de la République turque presente ses lettres de créance", *Le Temps*, 31 Ağustos 1939.

⁸²² Fransa'nın kısa sürede yenilmesi hem Fransız ordusunda hem de kamuoyunda bir hezimet duygusu yaratmış, kısa zamanda İngiltere'nin de yenileceği, Almanlarla bir an önce mütareke yapılması fikri yaygınlık kazanmıştı. Mütarekeden sonra kurulan Vichy hükümeti de Almanya yanlısı bir hükümet olarak kurulmuştu. Öte yandan Türk elitleri Vichy kentine hiç de yabancı değildi, kaplıcaları nedeniyle burası Türklerin gözde turizm noktalarından biri olmuştu. Vichy'de diplomatların dünyası ile ayrıntılı bilgi için bkz. Michèle Cointet, "Communiquer avec le monde: les ambassades", *Vichy Capitale (1940-1944)* içinde, ss. 224-254.

beri benim kadar sıkıntı çeken olmamıştır. Herkes Paris’in ve Fransa’nın sefâsını sürdürü, ben cefâsını çektim” sözleriyle dile getirir.⁸²³

İki dünya savaşı arasında ve savaş sırasında diplomatlık yapmış Erkin’in anılarında, gerçekten de anılarının başında iddia ettiği “objektiflik” tutumunu büyük ölçüde görürüz. Erkin, hatıratında çalıştığı ülkelerin siyasetleri ve ideolojik tutumları hakkında herhangi bir yorum yapmaz. Vichy Fransası’nda da Almanlar Vichy’yi işgal ettiğinde de ne Alman siyaseti ne de serbest Fransa’nın siyaseti hakkında herhangi bir yorumda bulunmaz. Bu sıralarda tüm gayesi, Almanların Türk Elçiliği’ne herhangi bir zorluk çıkarmasını engellemektir. Konuyla ilgili şöyle yazar:

Serbest Fransa’nın işgalinden sonra, diplomatlar hakkında Almanlar tarafından birçok kararlar alınmıştı. Tabii bunları Fransa hükümeti bize tebliğ ediyordu. Evvela harice çıkmak için ayrıca Alman vizesine ihtiyaç vardı. Diplomatlar, Vichy’den 15 kilometre daha uzağa izinsiz gidemezlerdi. Ancak, Aman mümessili Krug von Niedda, alınan bu kararların zaruri olduğunu çünkü corps diplomatique içinde Anglo-Saksonlar lehine casusluk yapanlar bulunduğunu; fakat Türkiye Elçiliği için her türlü kolaylığın gösterileceğini söylerdi. Hakikaten de böyle oldu. Mesela kendi müttefikleri Macaristan kuryesi İsviçre-Fransa hududunda iki hafta bekletildiği ve Macar elçisinin İsviçre’ye girmesi için Berlin’den istizan edilerek günlerce cevap verilmediği hâlde, bizim her isteğimiz derhal yapılırdı. Yalnız, Vichy’de alenen Alman düşmanlığı yapan Müsteşar Sedat Örs için İsviçre’ye vize vermezlerdi ve buna vermeyeceklerini, bundan başkası için hiçbir müşkilat yapılmayacağını bana açıkça söylediler.⁸²⁴

Erkin anılarında, 1941 yılında Fransız gazetelerinden birinde kendisi hakkında yazılan şu ifadeleri aktarır:

Sakin, ölçülü ve fazla göze çarpmayan Türkiye Büyükelçisi Behiç Erkin kendi isteğiyle dünyadaki bütün siyasi çalkantılardan uzakta duruyor. Ülkesinin etrafında olup biten bütün olaylardan şüphesiz kaygılı olarak, büyük bir dinginlik gösteriyor ve bu günlerde sağlam bir politika ve diplomasi için elinden geleni yapan Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün övülmeye değer çabalarını takip ediyor.

⁸²³ Erkin, *Hâtırat*, s. 457.

⁸²⁴ Age, s. 543. Müsteşar Sedat Zeki Örs, II. Abdülhamit dönemi nazırlarından Zeki Paşa’nın oğlu olup 1927-1949 yılları arasında Cumhuriyet Hariciyesi’nde çeşitli görevlerde bulunmuştur. Harris, *Atatürk’s Diplomats*, s. 358-359. Sedat Örs, Alman karşıtı ve Müttefik yanlısı biri olarak nam salmıştı. Hatta Gaullecü olarak bilinmekteydi. Akt. Cointet, agm, s. 19.

Bugünlerde yaşanan kaynamanın ortasında, gittikçe daha tehditkar olarak tehlikeye rağmen, savaşın dışında kalmayı başaran bir ülkenin ihtiyatlı temsilcisi Erkin, üstün nitelikleri sonucu, yeni Türkiye'nin reformcu ruhunu ve bekle gör politikalarını benimsiyor.⁸²⁵

Bu ifadeler Erkin'in de hoşuna gitmiş olacak ki hatıralarında yer vermeyi tercih etmiş görünüyor ve bu ifadelerle tutarlı bir biçimde objektif, politik tartışmaların dışında ve yalnızca ülkesinin çıkarlarını savunan imajını güçlendirmeye çalışıyordu. Ancak anılarının sonlarında “müttefiklerin savaşı kânî olduğunu”⁸²⁶ ve Vichy’de kendisiyle ve Türk büyükelçiliği ile temasta bulunmayanların Alman korkusu yüzünden böyle yaptıklarını ya da işbirliği taraftarı olduklarını söyleyerek, sefarete dert dökmeye gelenleri teselli ettiğini, “müttefiklerin harbi mutlaka kazanacaklarını isbata çalışır, bu suretle kendilerini memnun ederdim. Fransa’da serbest konuşulabilecek yegâne yer, Türk büyükelçiliği” ifadeleriyle aslında baştan beri Müttefikleri desteklediğini belirtiyordu.⁸²⁷

Behiç Erkin, erken Cumhuriyet döneminin sonradan oldukça popülerleşen diplomatlarından biri oldu. Bu popülerliği, Yahudileri soykırımdan kurtarmak için çokça çaba gösterdiği iddialarına borçluydu. Erkin’in torunu Emir Kıvırcık tarafından yazılan *Büyükelçi* biyografisi, *Turkish Passport* belgeseli, popüler romanlar dışında konuyla ilgili yazılmış bir akademik çalışma olan Stanford J. Shaw’ın *Turkey and the Holocaust* adlı eseri de Türk diplomatların Avrupa’nın Naziler tarafından işgal edilen yerlerinde Yahudileri soykırımdan kurtarmak için özverili çabalarını konu alıyor.⁸²⁸ Paris (ardından Vichy) Büyükelçisi Behiç Erkin, Paris Başkonsolosları Cevdet Dülger (1939-1942), Fikret Şefik Özdoğanlı (1942-1945), Paris’te Muavin Konsolos Namık Kemal Yolga (1940-1945), Marsilya/Grenoble Başkonsolosları Bedii Arbel (1940-

⁸²⁵ Erkin, *Hâtırat*, s. 512.

⁸²⁶ *Age*, s. 569.

⁸²⁷ *Age*, s. 570.

⁸²⁸ Emir Kıvırcık, *Büyükelçi*, GOA Yayınları, İstanbul, 2007; *Turkish Passport*, (yön.) Burak Arlier, 2011. [online erişim: <https://www.youtube.com/watch?v=EFJFqcUViSo> son erişim: 24 Ocak 2020]; Ayşe Kulin, *Nefes Nefese*, Everest Yayınları, İstanbul, 2016; Stanford J. Shaw, *Turkey and the Holocaust, Turkey’s Role in Rescuing Turkish and European Jewry from Nazi Persecution, 1933-1945*, Palgrave Macmillan, New York, 1993. Shaw kitabında belirgin biçimde Türk yetkilileri övmektedir. Guttstadt, Shaw’ın kitabının “Holokost araştırmalarında (Türkiye dışında) neredeyse hiç ciddiye alınmadığını” belirtir. Corinna Guttstadt, “Emir Kıvırcık’ın Behiç Erkin Hakkında Yazdığı Büyükelçi Kitabı Üzerine: Hakikaten ‘İnanılmaz Bir Öykü’”, *Toplumsal Tarih*, S. 168, 2007, s. 62.

1943), Fuad Carım (1943-1945), muavin konsolos Necdet Kent Fransa'daki Türkiye asıllı Yahudilerin tehcir ve soykırımdan kurtulmasında rol oynayan isimler arasında sayılmaktadır.⁸²⁹

Ankara'nın ve Türkiye'nin Avrupa'daki diplomatik temsilciliklerinin soykırım sırasındaki tutumlarına ilişkin yaptığı araştırmada Corry Guttstadt, durumun hiç de anlatıldığı gibi olmadığını ileri sürer. Türkiye'de ilan edilmiş bir devlet politikası olarak Yahudi düşmanlığı ya da Yahudilere yönelik açık ayrımcılık düzenlemeleri bulunmasa da Türkiye gerek genel azınlık politikalarıyla gerekse 1934 Trakya Olayları gibi özel olaylarla halihazırda Yahudilerin kendilerini pek de güvenli hissetmediği bir ülke durumundaydı. İmparatorluğun son dönemlerinden beri hatırı sayılır sayıda Yahudi, daha iyi bir yaşam beklentisiyle zaten Osmanlı ve Türkiye topraklarından, başta Fransa olmak üzere Avrupa'nın çeşitli ülkelerine göçmüşlerdi. Bu durumu dikkate almasak dahi Nazi iktidarı boyunca ve savaş yıllarında da Türkiye'nin Yahudileri kollayıcı merkezi bir politikasını olduğunu söylemek pek de mümkün değildir. Guttstadt'ın araştırmalarına göre, Türkiye, savaş ve soykırım sırasında İngiltere tarafından Filistin vizesi verilen Yahudilerin Türkiye topraklarından transit geçişlerini dahi güçleştirmekteydi.⁸³⁰ Benzer biçimde, savaş öncesi de öngörülen kitlesel Yahudi göçünü engellemek için 1938 yılında *“Tebaasından bulundukları Devlet arazisinde yaşama ve seyahat bakımlarından takibada tabi tutulan musevi fertlerin -bugünkü dinleri ne olursa olsun- Türkiyeye duhulleri ve Türkiye’de ikametleri memnudur”* şeklinde bir kararname çıkarıldı; bu kararnameden sonra

⁸²⁹ Rıfat N. Bali, son 30 yılda popülerleşen “Yahudileri kurtaran Türk diplomatlar” anlatısını daha geniş bir politikanın içine yerleştirir. Son 30 yılda artan biçimde karşılaşılan Ermeni Soykırımı tartışmalarına karşılık Türk Dışışleri ve ülkenin önde gelen Yahudi Cemaati mensupları, 1492’de Sefarad Yahudilerinin İspanya’dan Osmanlı İmparatorluğu’na yerleşmesinden başlayarak Türkiye’nin Osmanlı İmparatorluğu’ndan beri azınlıklara hoşgörüyle bakan topraklar olduğunu göstermeye çalışırlar. 1930’lar boyunca ve savaş sırasında da Türkiye’nin, Yahudi asıllı Alman hocalara üniversitelerde kadro verdiği, Yahudi mültecilerin Filistin’e gidişini kolaylaştırdıkları ve yine yaygın olarak başta Fransa olmak Avrupa’daki Türk diplomatların “canları pahasına” “binlerce” Yahudi’yi tehçirden ve soykırımdan kurtardığı söylemi ağırlık kazanır. Öyle ki biz, dönemin diplomatlarının anılarında bu anlatıya rastlamayız, bu anlatı çok yeni olarak imal edilmiştir. Üstelik aşağıda göreceğimiz gibi çoğunlukla gerçekliğe dayanmamaktadır. Ayrıntılı bilgi için Rıfat N. Bali, *Türkiye’de Holokost Tüketimi (1989-2017)*, Libra Yayıncılık, İstanbul, 2017.

⁸³⁰ Corry Guttstadt, *Türkiye, Yahudiler ve Holokost*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2. Bs. 2016, s. 193-220. Shaw ise aksi görüştedir. Karş. Shaw, *Turkey and the Holocaust, Turkey’s Role in Rescuing Turkish and European Jews from Nazi Persecution, 1933-1945*, s. 255-304.

elçiliklerine özellikle Almanya, İtalya, Romanya ve Macaristan Yahudilerine Türkiye vizesi verilmemesi konusunda talimat verildi.⁸³¹ 1942 yılında Almanya, farklı tabiiyete mensup Yahudilerle ilgili ülkelerine bir ultimatoyu yolladı ve kendi Yahudi vatandaşlarını ülkelere getirmezler ise bu Yahudilerin Almanya'daki uygulamalarına tabi tutacaklarını ifade etti. Aynı ultimatoyu, Türkiye'ye de gitmişti.⁸³² Ancak Ankara, daha önce Avrupa'ya göçmüş Türkiyeli Yahudilerin ülkeye getirilmeleri ile ilgili herhangi bir girişimde bulunmadı. Naziler, bunu örtük bir onay olarak değerlendirmek istiyor ama tarafsız ülke konumundaki Türkiye ile ilişkilerin bu nedenle bozulmasını da istemedikleri için doğrudan tehcir gibi uygulamalara geçmiyorlardı. Bu süreçte Ankara, Milli Mücadele'ye katılmadıkları, uzun süredir Türkiye'de yaşamadıkları ve/veya belgelerini konsolosluklara başvurarak düzenli olarak yenilemedikleri gibi gerekçelerle aralarında ağırlıklı olarak Yahudilerin bulunduğu çok sayıda kişiyi vatandaşlıktan çıkardı.⁸³³ Yahudiler, Türk vatandaşlığından çıkarıldıklarını yardım istemek için Türk konsolosluklarına başvurduklarına öğrendiler. Türkiye'nin merkezi politikaları pasiflik, ilgisizlik, bilmezlikten gelmeye dayanıyordu; doğrudan Yahudilerin gözden çıkarmış gibi bir adım atmıyor ancak dolaylı politikalarıyla buna yol açıyordu, yol açtığı durumun Yahudilerin imhası ya da tehciri olduğunu bilebileceği halde bunu bildiğine dair herhangi bir girişim ya da imada bile bulunmuyordu.

Bu merkezi politikalarla rağmen, bazı Yahudilerin konsolosluk görevlileri tarafından korunduğu bilinmektedir. Konsolosluk çalışanları ya da konsolosluk için çalışan Yahudiler bu gruptadır. Örneğin sanat eserleri tüccarı olan Viyanalı Bertold M. Löwenstein, Türkiye Viyana Başkonsolosluğu'nda çalışıyor gösterilerek tehcirden kurtulmuştur. Guttstadt, bu korumada kişisel çıkarların rol oynayıp oynamadığını sorgular; zira Löwenstein sanat eserleri ticareti yapmaktaydı ve Başkonsolos Behçet Şefik Özdoğan'ya sanat eserleri alımından danışmanlık görevinde bulunuyordu.⁸³⁴

⁸³¹ Bali'den akt. Guttstadt, *Türkiye, Yahudiler ve Holokost*, s. 186-187.

⁸³² *Age*, 278. Örneğin Shaw, Almanya'nın bu ultimatoyu üzerinde durmaz ve Türkiye'ye gönderilen Yahudilerin tamamen elçiliklerin inisiyatifiyle götürüldüğünü söyler.

⁸³³ 1942-1944 arası 2600 kişi vatandaşlıktan çıkarıldı. Guttstadt, *age*, s. 289.

⁸³⁴ *Age*, s. 313. İzzet Bahar ise, Behçet Şefik Özdoğan ile ilgili yazdığı makalesinde, Özdoğan'ın Viyana'da Yahudilerden elde edilen değerli eserlerin sayıldığı müzayedelerde "asistanı" Löwenstein ile bolca boy gösterdiğini, satın aldığı değerli tablo, halı ve antikalara İsviçre bankalarında muhafaza ettiğini ve hatta savaş sonrası bu nedenle İsviçre'de

İmparatorluğun son dönemlerinden beri Avrupa'ya göçen Türkiyeli Yahudiler en çok Fransa'da yerleşik bulunuyorlardı. Savaş öncesinde Fransa'da yaşayan Türkiye-Osmanlı kökenli Yahudilerin sayısının 20.000 ile 30.000 arasında olduğu tahmin edilmektedir.⁸³⁵ Dönemin Dışişleri Bakanı Numan Menemencioglu da Başbakanlığa yazdığı 20 Ekim 1942 tarihli yazısında durumları muntazam olan 3.500, durumları muntazam olmayan 10.000 civarı Türkiyeli Yahudi bulunduğunu belirtir.⁸³⁶ Fransa'daki Türkiye asıllı Yahudiler elçilikler ve Ankara tarafından “durumu muntazam vatandaşlar” ya da gayrimuntazam vatandaşlar” olarak sınıflandırılıyorlardı; “muntazam vatandaşlar” yurtdışında oldukları sürede düzenli olarak konsoloslukla irtibat halinde bulunanlar iken, “gayrimuntazamlar” yurtdışına gittikten sonra, beş seneden fazla bir müddet pasaport ve belgelerini yeniletmeyenlerden oluşuyordu, hükümet isterse bu kişileri vatandaşlıktan çıkarabiliyordu.⁸³⁷ Tehcir riskinden sonra çok sayıda gayrimuntazam Yahudi de Türk elçiliklerine başvurarak koruma talep etti. Elçilikler, bu kişilerden topladıkları bilgi ve belgeleri Ankara'ya yolluyor, son değerlendirmeyi Ankara yapıyordu.

Bu nedenlerle, Fransa'daki diplomatik temsilciliğin girişimleri öne çıkmaktaydı. Türkiye'nin Paris Başkonsolosu Cevdet Dülger, Paris'teki ilk kitlesel tutuklamaların ardından tutuklananlar arasında bulunan Türkiyeli Yahudilerin serbest bırakılmasını sağlamıştı.⁸³⁸ 1942'de Dülger yerine başkonsolosluğa gelen Fikret Şefik Özdoğanlı ise muntazam statüdeki Yahudilerin Türkiye'ye götürülmesi için Ankara'da pek çok girişimde bulundu ve bu Yahudilerin dönüşlerinin planlamasını sağladı.⁸³⁹

Erkin 1959'da yazdığı anılarında Fransa'daki görevi sırasında Yahudilerle ilgili girişimlerine yalnızca iki yerde değinmektedir. Bunlardan ilki, Fransa'daki

sonuşturulduğunu belgeleriyle birlikte yazmıştır. İzzet Bahar, *İkinci Dünya Savaşında Türkiye ve “Yahudi Meselesi”*, Libra Yayıncılık, İstanbul, 2020, ss. 195-236.

⁸³⁵ Guttstadt, *age*, s. 322.

⁸³⁶ Yazının orijinali için bkz. Bahar, *age*, s. 87-88.

⁸³⁷ *Age*, s. 78. Kanuna göre, bu gerekçeyle vatandaşlıktan çıkarma zorunlu değil, hükümetin isteğine bağlıydı.

⁸³⁸ Shaw, *Turkey and the Holocaust*, s. 91.

⁸³⁹ Bahar, *İkinci Dünya Savaşında Türkiye ve “Yahudi Meselesi”*, s. 145-152.

Yahudilerin mallarına el konması ve bunların “aryen” ırktan bir müdür tarafından idaresiyle ilgili karara yaptıkları itirazdır. Şöyle yazar:

Bizim memlekette kanunsuz hiç kimse hakkında böyle bir muamele yapılmayacağını ve milli servetimizden bir kısım demek olan Fransa’daki Türk Yahudilerin uğrayacakları zararlardan, Fransa hükümetinin mesul tutulacağını ve hükümetimin bunlar hakkındaki kararı katiyen kabul edemeyeceğini Türk tebaasından, gösterecekleri olan Yahudilerin mallarının yine Türk tebaasından, gösterecekleri Yahudi olmayan Türkler tarafından idare ettirilmesini teklif ettim. Ancak herhangi bir suiistimalden ve yahut alâkadarların bilahare şikâyetlerinden tevakki için elçilik ve konsolosluklarımızın bu iş için namzet göstermesini muvafık bulmuyordum. Bu intihap işini, alâkadar Musevî tebaamıza bıraktım. Şurası dikkate lâyıktır ki, Alman işgali altındaki Fransa’da tebaamızdan Yahudilere karşı, serbest Fransa’dakilerden daha mülayim davranılmıştır.”⁸⁴⁰

1941 yılındaki bu düzenlemeyle Yahudilere ait çok sayıda işletmeye Türk kayyumlar atandı. Dönemin Muavin Konsolosu Namık Kemal Yolga’ya göre, bu kayyumlar sadece formalite icabı atanmış, işletmelerin asıl sahipleri tarafından yönetilmeye devam etmiştir.⁸⁴¹ Bunun pratikte nasıl işlediğini bilmiyoruz. Ancak en azından konsolosluğun yazışmaları sonucu, bu işyerlerinin “Türkiye’nin mirasına dahil olduğu” gerekçesiyle kayyumların Fransız değil de Türklerden oluşması sağlanmıştı.⁸⁴² Yine Erkin’in yukarıdaki pasajındaki son cümle de dikkat çekicidir. Almanlar başlangıçta işgal ettikleri topraklarda tarafsız devletlerle aralarında bu tür sorunlar çıkmamasına dikkat ediyorlardı, muhtemelen Erkin de buna gönderme yapıyor olmalı. Güney Fransa’da ise bağımsız hükümet, Almanlarla iyi geçinebilmek için Almanlardan daha sert muamelelerde bulunabiliyordu.

Resmi girişimler dışında, bazı konsolosluk çalışanlarının Yahudilere Türkiyeli olduklarına dair “vatandaşlık ilmühaberleri” verdiklerini ve bu yolla onları tehcir edilmekten koruduklarını öğreniyoruz. Erkin hatıralarında bu olayı şöyle yazar:

Lyon fahrî konsolosumuz Routier’nin, Türkiye’de doğmuş bazı Yahudilerin müracaatı üzerine, bunların eski nüfus tezkerelerini tercüme ve tasdik ettiğini ve bunu elde eden Musevîlerin kendilerinin Türk olduklarını ispat ile Yahudiler hakkında bazı kararlardan kurtulduklarını, Marsilya Başkonsolosu Bedi Arbel bana bildirmişti. Meseleyi bakanlığa yazmakla beraber, bu işin tahkikine Arbel’i

⁸⁴⁰ Erkin, *Hâtırat*, s. 519.

⁸⁴¹ Shaw, *Turkey and the Holocaust*, s. 120.

⁸⁴² *Age*, 119.

memur ettim. Tahkikat neticesinde, Konsolos Routier'nin bu işte hiçbir suiistimali olmadığı ve sırf insanî bir fikirle hareket ettiği anlaşıldı. Bundan sonra bir daha böyle usulsüz hareketlerde bulunmamak şartı ile, vazifesine devam edebileceği tebliğ edildi. Esasen zengin bir müteahhit olan bu adamın, böyle küçük suiistimaller yapacağına ihtimal vermemiştim.

Marsilya eski limanının boşaltılması sırasında açıkta kalan ve ekserisi Musevî olan tebaamız hakkında Ankara'yı haberdar etmiştim. Buna cevaben, "*Buraya vagon kafile hâlinde Musevî göndermeyiniz*" dediler. Ben de bu emri, eski liman hakkında yazdığım telgrafa cevap değil, re'sen bir emir telâkki ettiğimi ve esasen böyle bir şeyin vârit olmadığını, mamafik tebaamızdan isteyenlerin ve bilhassa askere çağırılanların memlekete avdetlerine mâni olmak imkansız bulunduğunu bildirdim.

1943 senesi Haziranında Paris'te bulunduğum vakit öğrendim ki, bizim Paris konsolosu, Berlin Büyükelçiliğimizle muhabere ederek, Alman kamplarından topladığı iki vagonluk Musevî tebaamızı memlekete göndermiş. Bence pek iyi yapmış; ancak bu işte bazı suiistimaller vuku bulunduğunu duydum. Doğru mu, değil mi, orasını Allah bilir.⁸⁴³

Torunu Emir Kıvırcık tarafından, Yahudilere, Türkiyeli olduklarına dair "Vatandaşlık İlmühaberi" vererek 20.000 Yahudi'yi kurtardığı iddia edilen⁸⁴⁴ Behiç Erkin'in Yahudilerle ilgili hatıralarına not düştükleri bu kadardır. Daha fazlası olsa idi, anılarında bunları en azından ima edilebileceğini düşünebiliriz. Ancak bazı konsolosluk çalışanların, yukarıdaki örnekteki gibi daha fazla kişiyi muntazam statüsüne geçirdiği görülmektedir. Bunlarda Erkin'in payı ve rolü ne oranda, onu takip etmek güçtür fakat en azından Fahri Konsolos Routier görevinden alınmamıştır. Gerek başkonsolosların gerekse büyükelçi olarak Erkin'in en azından Ankara'yı Yahudilerin durumu hakkında bilgilendirdiğini görebiliyoruz. Burada diplomatların elini kolunu asıl bağlayan Ankara'nın hiçbir adım atmayışdır; Almanlar, Ankara'yı ve elçilikleri sürekli olarak kendi vatandaşı olan Yahudileri geri götürmeleriyle ilgili sıkıştırsalar da Türkiye sürekli olarak bu tarihi ertelemekte, savaştışı ülke olmasının tabiri caizse avantajını kullanmaktadır. 1945 yılı Mart ayına kadar yalnızca 543 civarı Yahudi'nin Fransa'dan Türkiye'ye dönmesine izin verildiği kayıtlara geçmiştir.⁸⁴⁵ Geri göndermeler özellikle savaşın müttefikler lehine dönmeye ve Almanya'nın zayıflamaya başladığı ve Türkiye'nin Almanlara savaş açmaya yaklaştığı tarihlerde mümkün olabilmiştir, öncesinde değil. Yine de burada diplomatların sınırlı gayretlerinin payı olduğunu söylemek mümkün; Guttstadt'a göre "Türk diplomatları büyük bir olasılıkla, Yahudiler'in Türkiye'ye dönmelerini engellemek isteyen Türk

⁸⁴³ Erkin, *Hâtırat*, s. 567.

⁸⁴⁴ Kıvırcık, *Büyükelçi*, s. 10.

⁸⁴⁵ Guttstadt, *Türkiye, Yahudiler ve Holokost*, s. 418.

hükümetinin, Nazi makamlarının takibat uygulamalarının ve Türkiye'ye karşı dile getirdiği ultimatoların, son olarak da Türkiye Yahudilerinin yardım çağrılarının oluşturduğu üçlü bir baskı altında bulunuyorlardı.”⁸⁴⁶ Arşivlerin kapalı olması ne yazık ki bu konuya açıklığa kavuşturmayı imkansız hale getirmekte, bu durumda da abartılmış ve kaynakları gösterilemeyen popüler tarih anlatıları ağırlık kazanmaktadır.

İkinci Dünya Savaşı dönemindeki anılarını yazan bir diğer isim de Hüsrev Gerede'ydi. Büyükelçi *Harb İçinde Almanya* başlığıyla basılan anılarını 1960 yılında kaleme almıştı. Japonya Büyükelçiliği görevinden sonra Gerede, Eylül 1939'da Berlin Büyükelçiliği görevine başlar. Gerede'ye göre, Almanya'ya atanırken hükümetin ve vekâletin Gerede'den beklentisi 1) Almanya'ya sipariş edilmiş ve memlekete getirmesi için mürettebatı çoktan gönderilmiş deniz yollarına ait bir vapurun İstanbul'a gönderilmesini sağlamak, 2) Almanya'da öğrenim gören öğrencilerin durumunu takip etmek, gerekirse ülkeye dönmelerini sağlamak, 3) Türkiye'nin o an için bir savaşa girmeye hazır olmaması dolayısıyla Almanya ile mevcut iyi ilişkileri korumaktır.⁸⁴⁷

İstanbul'dan yola çıktığı 1 Eylül 1939, aynı zamanda büyük savaşın başladığı gündür. 27 Eylül 1939'da Hitler tarafından kabul edilir. “Hitler'in, Anglo-Saksonlar ve ekseri Avrupalılar gibi bacak bacak üstüne atmayarak alaturka mütevazı oturuşunu o gün takdir ve sempati ile tespit eden” Gerede görüşme sırasında Hitler'e, “aslında eski bir kurmay subay ve Atatürk'ün karargahında çalışmış bir milli mücahit” olduğunu söyler, “Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın müttefiki sıfatıyla dört savaş cephesinde askeri tetkik seyahati yapmış, Balkan Savaşı'ndan önce de von der Goltz'un ülkeye gönderdiği değerli öğretmenlerle çalışma fırsatı bulmuş, Alman milleti ve ordusuna karşı samimi sevgi ve dostluk taşıyan, yüksek meziyetlerini bilen eski bir asker” olduğunu hatırlatır.⁸⁴⁸ Hitler ise büyükelçiye “Atatürk'ü taklit ettiğini, O'nun Sevres'i yırtması gibi Versailles'ı parçaladığını” söyler. Gerede, henüz bu tarihlerde Hitler'in politik görüşlerini bilmemekte olduğunu, onu yalnızca Atatürk'e yakın bir cazibesi olan, nazik bir adam olarak gördüğünü belirtmektedir.⁸⁴⁹ Bu görüşmede, o yıllarda Türkiye Cumhuriyeti'nin politikasının tarafsızlık olduğunun

⁸⁴⁶ *Age*, s. 418.

⁸⁴⁷ Gerede, *Harb İçinde Almanya*, s. 49-42.

⁸⁴⁸ *Age*, s. 32.

⁸⁴⁹ *Age*, s. 33.

altını çizer. Berlin’de görev yaptığı sürede Almanlara duyduğu sempatiyle bilinen Hüsrev Gerede anılarında, “Hitler’in mâzisi, siyasî mücadeleleri ve Nasyonal Sosyalizmin mahiyeti hakkında o zamanlar bilgi sahibi değildim. Savaş süresince hava bombardımanları altındaki Almanya’da ağır siyasî görevim bana olayları saati saatine, gece gündüz takip etmek ödevi yüklediğinden, bu konuda inceleme yapma imkânım da yoktu” diye yazar.⁸⁵⁰ 1939 yılında göreve başladığı ülkenin altı yıldır iktidarda olan ve her hareketi Avrupa’da dikkatle takip edilen liderinin siyasi fikirlerinden Gerede’nin haberdar olmamasını beklemek pek mümkün değil. Bu satırları savaştan yıllar sonra, Naziler kaybettikten ve yarattıkları tahribat ortaya çıktıktan sonra böyle yazdığını düşünmememiz için hiçbir neden yok.

Gerede anılarında, eski mesleğiyle uyumlu olarak, İkinci Dünya Savaşı’na dair askeri pek çok bilgi verir. Özellikle Almanları askeri donanım ve personel bakımından sıklıkla över. Savaş döneminde de bu tavırda olduğunu yazar; gerek raporlarında gerekse de Ankara’ya gidişlerinde askeri haritalar üzerinde Alman gücünü anlatarak, henüz Fransa işgali gerçekleşmeden hükümeti bu konuda uyardığını belirtir.⁸⁵¹ Bu uyarıları nedeniyle Türkiye’de onun Alman taraftarı zannına kapılmışlardır. Buna karşılık hükümetten, o günlerde izlenen dış politikaya ilişkin daha net direktifler almak istediğini, kişisel bir tavır içinde olmasının mümkün olmadığını belirtir. Gerede aynı zamanda, Almanları da Türk basınında çıkan Almanya karşıtı ve müttefik yanlısı haberleri nedeniyle teskin etmeye çalışmakta, hükümeti de bu gazeteler konusunda çağırmaktadır.⁸⁵² Bu sırada Alman Büyükelçisi von Papen, İnönü’nün Saraçoğlu’nun Hariciye vekilliğinden memnun olmadığını, Saraçoğlu’nun Berlin’in gözünde İngiliz ve müttefik yanlısı görüldüğünü, bu nedenlerle Almanya’yla yakınlaşmak için Hariciye Vekilliği’ne Gerede’yi düşündüğü şeklinde bir rapor gönderir.⁸⁵³ Gerede de benzer bir beklenti içindedir.

⁸⁵⁰ Age, s. 33. Guttstadt’a göre Reich Almanyası’na gönderilen Türk diplomatları, Nazi rejimine yakınlık duyuyorlardı. Özellikle 1942’ye kadar Berlin’de görev yapan Hüsrev Gerede ve konsolosluk meselelerinde görevli elçilik kâtibi Kemal Koç için bunun geçerli olduğunu yazıyor. Guttstadt, *Türkiye, Yahudiler ve Holokost*, s. 296.

⁸⁵¹ Gerede, *Harb İçinde Almanya*, s. 57.

⁸⁵² Age, s. 54-55.

⁸⁵³ Koçak, *Türkiye’de Milli Şef Dönemi Cilt 1*, s. 507.

Gerede, Kasım 1940'ta Ankara'ya çağrılır.⁸⁵⁴ Övgüyle karşılanacağını beklerken, Ankara ziyaretinde Gerede'nin Almanya'ya karşı dikkatli olunmasını tavsiye ettiği, İngiliz propagandasıyla Almanların zayıfmış gibi görülmemesi gerektiğini söylediği raporlarının Ankara'da bir miktar rahatsızlık yarattığı ortaya çıkar. Başbakan Refik Saydam, “raporlarından, hükûmet ülkeyi felakete sürüklüyormuş gibi bir anlam çıktığını, Gerede'nin Almanlarla kavga etmeyi bilmediğini, bir ara geri çağrılmasının düşünüldüğünü, Vichy'de Behiç Bey'in verdiği bilgilerden daha memnun olduklarını”⁸⁵⁵ söylediğinde Gerede çok bozulur: “gördüğümü açıkça söylemenin, görüşlerini sırf memleket menfaatlerini düşünerek bildirmenin, vatanın onuru adına güçlü bir mevki kazanmanın bu kişiler için pek de makbul olmadığını, ambasadörlük görevinin sırf istihbaratçılığa dayandırılmasını, sefirlerin de nabza göre şerbet veren emirkulu insanlar olmasını tercih ettiklerini görerek, bu önemli ve nâzik dönemde devletin hâline acımıştım” diye yazar.⁸⁵⁶ Nedenini anlayamadığı bir biçimde Gerede, Kasım 1940 - 25 Ocak 1941 tarihleri arasında iki aydan uzun bir süre Türkiye'de kalmak zorunda kalır. Bu tarihler Türkiye'nin kendini kesinlikle güvende hissetmediği tarihlerdi, Almanya'nın Bulgaristan'a ve Yunanistan'a girerek sınırlarına dayanma ihtimali vardı, güney sınırlarında Suriye, Vichy Fransası'na bağlıydı. En istikrarlı durumdaki komşuları Sovyetler Birliği ve İran'dı ki Türkiye'nin Sovyetlere inancı da son derece sarsılmıştı, İran ise İngiliz ve Sovyet etki alanları arasında sıkışmıştı.⁸⁵⁷ Ankara muhtemelen böylesi bir dönemde Gerede'yi yakınlarda tutmak istemişti, zira Gerede, İran'da olduğu gibi Berlin'de de faal bir diplomattı. Ankara ise böyle bir dönemde her şeyin kendi kontrolünde olmasını istiyordu. Kendi değerlendirmesi de bunu doğrular niteliktedir:

O zamanki intibâm, hükûmetimizin dışta önemli görevlere memur ettiği sefirlerini desteklemek suretiyle onların mevkilerini güçlendirmek ve görevlerini kolaylaştırmak gerektiğini maalesef müdrik olmadığı yolundaydı. Gâliba bu sefirlerin ülke içindeki itibarlarının yükselmesini, bilhassa kamuoyu tarafından fazlaca sevimlerini hoş karşılamıyorlardı. Kısacası, bunların birer istihbârat

⁸⁵⁴ Hariciye'den büyükelçiye gönderilen şifre telgrafta “*Vaziyet hakkında müdavelei efkarda bulunmak üzere kısa bir zaman için hemen Ankara'ya gelmenizi rica ederim.*” yazmaktadır. TDBA 501 / 32167 – 127992- 25 (05.11.1940).

⁸⁵⁵ Gerede, *Harb İçinde Almanya*, s. 137.

⁸⁵⁶ *Age*, s. 139.

⁸⁵⁷ Deringil, *Denge Oyunu*, s. 136.

memuru, emirkulu, büro memuru halinde kalmalarını tercih ediyorlardı. Zâten siyasî olgunluğa ulaşamamış ülkelerde görüldüğü üzere bizde de, kıskançlık hastalığının, haset, kin ve garez illetlerinin ağır basmakta olduğunu kabul etmeliyiz. İyi niyetle ve geceli gündüzlü çalışmalarına ilâveten, Cumhurbaşkanı İnönü'nün bir asker gözü ile devlerin savaştığı müthiş dünya savaşı katılmamızın tehlikesini tamamen kavramış bulunmasının ve von Papen gibi Türk milletinin samimi dostu, eski bir silah arkadaşı, sefirin Ankara'da olmasının, bu korkunç yangının dışında kalmamızın başlıca sebeplerinden olduğu tarihi bir gerçektir.⁸⁵⁸

Almanya'nın Bulgaristan ve Yunanistan'ı işgal etmesi, özellikle Balkanlar konusunda Türkiye'yi oldukça tedirgin etmişti. Türkiye'nin içinde bulunduğu çevrelenmişlik duygusunu rahatlatmak için, von Papen'in girişimleriyle Hitler, Mart 1941'de Türkiye'yi teskin eden bir mektup kaleme aldı.⁸⁵⁹ Gerede, bu olayı da kişisel başarıları hanesine yazılacak olaylardan biri olarak görür. Ancak Gerede, 15 Mayıs 1941'de Mussolini'nin sağ kolu ve İtalyan siyasetinin ileri gelenlerinden Dino Alfieri ile yaptığı görüşmede faşist lider Mussolini'den de benzer bir nutuk beklediğini ima eder ve Alfieri'nin bunu iletmesi üzerine Mussolini'den de Türkiye ile iyi ilişkilerin devam edeceğine yönelik bir açıklama gelir. Ancak Gerede'nin bu girişimi, Ankara'ya yine sinirlendirir. Başbakan Refik Saydam, Gerede'ye böyle bir talimat verilmediği halde, kendisinin yaptığı bu telkinin hükümetin siyasi yaklaşımıyla hiç uyuşmadığını yazar.⁸⁶⁰ Gerede ile Ankara'nın arası tekrar gerilir. Gerede cevap mektubunda, merkezden gelen politik direktiflerin yetersiz olduğunu, kendilerinin pek çok konuda bilgilendirilmediklerini, büyükelçilerin basit birer memur olmadıklarını ve hükümet nezdindeki itibarlarının içte ve dışta her vesile ile gösterilmesi gerektiğini söyler.⁸⁶¹

Gerede ile Ankara arasındaki gergin hava, Türkiye ile Almanya arasında 18 Haziran 1941'de Ankara'da Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu ve Alman Büyükelçisi Franz von Papen arasında imzalanan Türk-Alman Saldırmazlık Antlaşması bir parça dağılır. Bu anlaşma, Berlin'de Gerede'yi de rahatlatan bir antlaşma olmuştur. Tesis etmeye çalıştığı Türk-Alman dostluğunu nihayet teyit ettirmişti. Dostları Rauf Orbay, Recep Peker, selefi Hamdi Arpağ gibi isimlerden tebrikler almıştı.⁸⁶²

⁸⁵⁸ Gerede, *Harb İçinde Almanya*, s. 146.

⁸⁵⁹ *Age*, s. 178-180.

⁸⁶⁰ *Age*, s. 260.

⁸⁶¹ *Age*, s. 261.

⁸⁶² *Age*, s. 214.

Gerede'nin anılarında belki de en çok övgüyle bahsettiği isim Almanya'nın Türkiye Büyükelçisi Franz von Papen'dir. Öyle ki Türkiye'nin savaşa girmemesini, von Papen'in girişimleriyle ilişkilendirir. Ona göre von Papen'in "Nazi olmaması, Katolik olması, ülkesinde değeriyle, yurtseverliğiyle tanınmış güçlü bir şahsiyet oluşu yanında, Birinci Dünya Savaşı'nda Türk ordusunda müttefik olarak hizmet etmesi gibi özellikleri, Almanya'nın Yakındoğu'ya savaşın sıçramaması politikasını en iyi yürütecek ve Türkiye'nin İngiltere-Fransa saflarına katılmasının önüne geçebilecek tek şahsiyet olması sebebiyle" Ankara'ya tayin edilmiştir.⁸⁶³ Oysa ki von Papen'in Ankara'ya tayininin ilk gündeme geldiği 1938 yılı ilkbaharında Atatürk bu seçimi onaylamadığını belirtmişti.⁸⁶⁴ Bu olumsuz görüşü nedeni olarak Möckelmann, von Papen'in Osmanlı İmparatorluğu'nda çalışan Alman askerlerden biri olabileceğini söyler. Halbuki von Papen'in Türkiye'yi bir nebze bilen eski bir asker olması tam da Hitler'in onu Ankara'ya atama nedenleri arasındaydı. Nihayet atanma Atatürk'ün ölümünden sonra Nisan 1939'da gerçekleşti.⁸⁶⁵ Ankara'da görev yaptığı 5 yıl boyunca von Papen'in Nazi olmadığı, Nazileri desteklemediği, aslında barışı sağlamaya çalıştığı hatta Yahudilerin kurtarılmasına yardım ettiği şeklinde pek çok görüş ortaya atıldı, hatta von Papen'in kendisi de Nürnberg Mahkemeleri'nde yargılanırken bu iddiaları savunma olarak bolca dile getirdi. Hatta von Papen'in oğlu Gerede ve Saraçoğlu'ndan da babası için tanıklık yapmalarını istemişti. Gerede de 28 Temmuz 1948 tarihinde Brezilya Büyükelçiliği'nden, "Von Papen'in Nazizm'in amansız bir

⁸⁶³ Age, s. 216.

⁸⁶⁴ Reiner Möckelmann, *Franz von Papen, Hitler'in Türkiye Büyükelçisi*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2019, s. 52.

⁸⁶⁵ Franz von Papen'in Ankara'ya atanması dış elçiliklerce yakından takip edilmiş ve yankıları Ankara'ya rapor edilmişti. Berlin Büyükelçisi Hamdi Arpağ von Papen'in Türk dostu olduğunu düşünse de "gittiği yerlerde bir diplomattan ziyade hafî servislere dahil bir eşhas gibi hareket ettiğini", "el altından bazı işler görme itiyadı" olduğunu, "gittiği yerlerde el altından para dağıtmak ve gizli teşkilat yapmaya meyilli" olduğunu rapor etmiştir. TDBA 501 / 32167-127980-2 Ankara'ya tayin edilecek Büyükelçi hakkında malumat. (1939-04-03). Paris Büyükelçisi Suad Davaz ise, Fransa basınının von Papen aleyhinde şiddetli yazılar yazdığını ve hilekarlığı ile meşhur olduğunu Ankara'ya iletmişti. TDBA 501 / 32167-127985-195 Almanya'nın Ankara Büyükelçisi olarak tayin edilen Von Papen hakkında Fransız basının yorumu. (1939-04-22); TDBA 501 / 32167-127985-186 Almanya'nın yeni Ankara Büyükelçisi Von Papen hakkında çıkan yazı. (1939-04-30). Ahmet Ferid Tek ise Varşova'dan yazdığı raporda von Papen'in söylenilen kadar "şeytan" biri olmadığını, hatta zeki bile olmadığını, basit biri olduğunu ve vatanperver biri olduğunu işittiğini yazıyordu. TDBA 501 / 32167-127985-188 Almanya'nın Ankara Büyükelçisi olarak tayin edilen Von Papen hakkında malumat. (1939-04- 27).

düşmanı olduğunu, Nazilerin şiddet ve saldırı politikasından zarar gördüğünü ve Almanya için bu politikanın felakete yol açmasından çok endişe ettiğini, aile mensuplarının Nazizm aleyhtarı olduklarının o zamanlar Türk politikasını yönetenlerce bilindiğini” anlattığı noter onaylı bir tanıklık yollamıştır.⁸⁶⁶ Oysa ki von Papen, Nazizmin amansız bir düşmanı değil, Nazi Partisi üyesiydi. Türkiye’nin tarafsız kalması için değil, Mihver Devletleri yanında savaşa girmesi için çalışmıştı. Yahudilere yapılanlardan haberdardı ancak bu konuda bir girişimi olmamıştı, yalnızca Ankara’da bulunan göçmen Yahudilere daha fazla zorbalık yapılmasını bir nebze engellemişti. Hitler’e müthiş bir saygı duyuyordu, parlamentarizme karşıydı ve koyu bir Katolik olarak Yahudilerin önemli yerlere gelmesini pek de tasvip etmiyordu. Gereke, Hitler ya da Ribbentrop’un aşırılıklarını itiraf ederken, von Papen’den sürekli saygıyla söz etmiştir. Oysa von Papen de Nazizmin bir neferiydi, sadece kendi usulünce. Bu ayrım çoğu zaman gözden kaçırılmaktadır, Nazizm, von Papen gibilerin de desteği ve ittifakı sayesinde ortaya çıkabilmişti. Gereke de görünen o ki Nazizmi bir yapı, bir anlayış bütünü olarak algılamak yerine kişiler ölçeğinde değerlendirmekteydi.

Almanya’nın Avrupa’da etki alanını gitgide genişletmesi ve Sovyetler Birliği’ne saldırmasının ardından, Türkiye’de propaganda sahasını gitgide genişletti; buna paralel olarak, Türkiye’de Almanya’yı teskin edecek politikaları diplomatik manevralar olarak uygulamaya koydu. Bunların başında Turancılık gelmektedir. 1941’den 1943’e kadar Turancı fikirler, hem ülke içinde hem de ülke dışında oldukça etkili hale geldi.⁸⁶⁷ Bu fikrin politik etkisinden faydalanmak isteyen von Papen, Dışişleri Bakanlığı’na gönderdiği raporlarda, Turancılık ideolojisinin Türkiye’yi yanlarına çekebilmek için işlevli olabileceğini, basın-radyo yoluyla yoğun bir propaganda faaliyetine girişebileceklerini, özellikle Sovyetler Birliği’ndeki Türk ve Müslümanlar savaş esirlerinin Sovyet Birliği’ne karşı kullanılmasının önemli bir strateji olabileceğini yazar.⁸⁶⁸ Buna paralel olarak, Gereke de anılarında şöyle yazmıştı:

⁸⁶⁶ Gereke, *Harb İçinde Almanya*, 218.

⁸⁶⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Günay Göksu Özdoğan, “Turan”dan “Bozkurt”a, *Tek Parti Döneminde Türkçülük*, İletişim Yayınları, İstanbul, 3. Baskı, 2006, özellikle IV. Bölüm, ss. 125-177.

⁸⁶⁸ Möckelmann, *Franz von Papen, Hitler’in Türkiye Büyükelçisi*, s. 162-163.

Doğu cephesinde zaferden zafer koştukları dönemlerde Almanların eline yarım milyon Müslüman esir geçmişti. Bu konu dinî, ırkî ve siyasî bakımdan beni çok ilgilendirmiş. Bilindiği gibi, Birinci Dünya Savaşı sonlarında Rus ordularının mağlubiyetiyle Çarlık istibdatından kurtulan Ruslar da dahil, Türkistanlı, Özbekli, Azerbaycanlı, Loristanlı, Dağıstanlı, İdiloralı, Kafkasyalı, Gürcü, Çerkez, Abaza ve Çeçen gibi dindaş ve soydaşlarımız, bağımsızlıkları için silaha sarılmışlardı. Başlangıçta sosyal demokrasiyi yaymak üzere idareyi ele alan Kerenski'nin devri maalesef kısa sürmüş, Rusya'yı "Cemâhir'i Müttefika" şeklinde yönetmek isteyen Almanların Rusya'ya geçirdikleri gerçek idealist ve komünist Lenin'den sonra, Gürcü Stalin gibi diktatör, emperyalist, haris ve kurnaz bir komitacının işbaşına geçmesi, soydaş dindaşlarımız için gerçek bir felâket olmuştu. Bu soydaşlarımız, Alman zaferlerini kendi bağımsızlıklarını sağlayacağı ümit ve hayâli ile, Alman kuvvetlerini kurtarıcı olarak kabul etmiş, karşılamış, fırsat ve imkân ölçüsünde Alman ordularının askerî başarılarını kolaylaştırmışlardı.⁸⁶⁹

Savaştan yıllar sonra kaleme aldığı anılarında da Gerede, kullandığı ifadelerle Türkçü politik konumunu sürdürüyor. Her ne kadar 1941 yılı başında, Ankara hükümeti Gerede'nin Almanya yanlısı konumuyla ilgili rahatsızlıklar duysa da Almanların etki alanı arttıkça Gerede'nin tutumunun Türkiye'nin diplomatik tutumu için bir avantaj haline gelmiş olduğunu söyleyebiliriz. Her ne kadar Türkiye'nin Turancılığın diplomatik bir strateji olarak kullanılmasıyla ilgili Gerede'ye doğrudan bir direktif verip vermediğini bilemesek de diplomatın tutumu ile o sırada Türkiye'de fikirlere devletçe de gösterilen ilgi ve müsamaha arasında bir bağ kurmamız mümkün. Gerede'nin Turancılıkla ilgili Almanla'a verdiği tavsiyelere bakacak olursak bu bağı daha iyi anlayabiliriz:

Ben bu soydaşlarımızın esir kamplarından kurtararak kendilerinden istifade edilmesini özel ve gayriresmî bir şekilde ele almayı millî ve vicdânî bir borç saymıştım. Samimi bir dostumuz olan [Alman Dışişleri] Genel Sekreteri Weizsäcker'e, yeni müsteşarımız Kemal Nejat Bey'i 1941 Ağustos'unda takdim ederken, bu fırsattan yararlanarak, jeopolitik bakımdan müşterek düşmanımız olan Ruslara karşı kazandıkları zaferlerin ülkemizde büyük sevinç uyandırdığını bildirmiş, Rusya'daki Müslümanlar hakkında harita üzerinde izahat vermiştim. Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas ordumuzun hareket şubesi şefliğini yaptığımı, Kâzım Karabekir Kolordusunun kurmay başkanlığı görevinde bulunduğumu anlatmış, bu esirlerden istifade etmelerini -şahsî ve özel kaydıyla- tavsiye etmiştim. Amerikalıların çıkardığı gizli belgeler kitabında, Genel Sekreterin bu görüşmemizi ayrıntılı şekilde Ribbentrop'a bildirmiş olduğunu okudum. O

⁸⁶⁹ Gerede, *Harb İçinde Almanya*, s. 251.

zaman, Kafkas halkının bir tampon devlet halinde birleştirilebileceğini, Hazar denizinin doğusunda bağımsız bir Türkistan ve Moğol devletin kurulabileceğini belirttiğini de, bu eserde okuyarak hatırlamıştır. Weizsäcker'in o raporunda, Ali Fuat Paşa ile Erkilet'in de aynı görüşleri ortaya attıklarını ve benim, Bakü'nün baştan başa Türk dili konuşan bir halk ile meskûn olduğuna işaret ettiğini yazmış olduğunu gördüm.⁸⁷⁰

Gerede'nin bir büyükelçi olarak öznel görüş ve tavsiyeleri, her ne kadar hiçbir zaman Türkiye'nin resmi politikası olarak benimsenmemiş olsa da o dönemde Almanya'ya yakın görünmek için işlevli olmuş görünmektedir. Burada diplomatların öznel görüşlerinin gittikleri ülkedeki işlevlerini görebiliyoruz. Von Papen'in Turancılık konudaki görüşlerini sorduğu Cumhurbaşkanı İnönü "Rusya seferi gözle görülebilir bir sonuca varmadan önce bu konu konuşulamaz" demiştir.⁸⁷¹ Devlet bu konuda itidalli ama büyükelçisi daha aktiftir; büyükelçisinin öznel hareket alanı stratejik olarak faydalı ama resmi bir politika olamayacak kadar aşırıydı. Yine de bu fikirlerin göreve yeni atanan Başbakan Şükrü Saraçoğlu ve Dışişleri Bakanı, Numan Menemencioğlu'nca da paylaşıldığı von Papen'in kayıtlarına düşülmüştür.⁸⁷²

Gerede anılarının bir bölümünü Hitler ve Nazizm doğuşuna dair araştırmalarına ve düşüncelerine ayırmıştır. Gerede, Hitler'i aşırı bulduğunu gizlemez. Her ne kadar Alman kültürü ve disiplinine hayranlığını gizlemese de Hitler'i askeri olarak yeteneksiz, hırslı, nefret dolu biri olarak betimler. Gerede daha ziyade Alman kültürü içinde von Papen gibi kişilere hayranlık duyar. Yine de Hitler'in kendisi hakkında söylediğini iddia ettiği sözleri anılarında şöyle yazmıştır:

Hitler, benim Ankara'ya Dışişleri Bakanlığıyla görüşmek üzere çağrıldığımı belirttikten sonra, Sivastopol'un düşmesinin Ankara'da büyük sevinç gösterileriyle karşılandığını, Rus düşmanı olan biz Türklerin hissiyatımızı açıkça gösterdiğimizi, dolayısıyla Gerede'nin Dışişleri Bakanı olması halinde,⁸⁷³ bundan şikâyetçi olmaları için hiçbir sebepleri bulunmadığını söylemişti. Benim General Oşima⁸⁷⁴ gibi mücadeleci bir diplomat olmadığımı,

⁸⁷⁰ *Age*, s. 252. Ali Fuad Erdem, Hüseyin Hüsnü Erkilet gibi eski İttihatçı generalleri, Birinci Dünya Savaşı'ndan beri hedefledikleri ama ulaşamadıkları bu ideallerini, İkinci Dünya Savaşı'nda gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Möckelmann, *age*, s. 165.

⁸⁷¹ Akt. Möckelmann, *age*, s. 165.

⁸⁷² *Age*, s. 168-169.

⁸⁷³ Gerede anılarında zaman zaman kulislerde Dışişleri Bakanlığı için adının geçtiğini söyler. Bunu teyit edecek başka herhangi bir bilgi ve tanıklığa rastlamadım.

⁸⁷⁴ Japonya'nın Berlin büyükelçisi.

fakat Almanya ile Türkiye'nin elele vererek ilerlemeleri gerektiği konusunda, kesin kanaât sahibi bulunduğumu anlatıyordu. Hitler'e göre, "Oşima ve Gerede, şüphesiz bu sıralarda Berlin'de bulunan en değerli iki yabancı diplomat" idi. Hitler Oşima'nın Japon silahlı kuvvetleri içinde bir teşkilata dayanmakta olduğu için, ülkesinin siyasî durumunu en iyi şekilde kontrol edecek bilgi ve güce sahip ve daha emin bir durumda bulunduğunu, bana gelince, böyle güçlü bir dayanağım olmadığını, Türk Silahlı Kuvvetleri politikaya karışmadığı için, ülkemizin menfaatlerini kuvvet ve kılıçla değil, "Flöre" inceliği ve hafifliğiyle korumak zorunda olduğumu belirtiyordu. Hitler, "Eğer Gerede Dışişleri Bakanı olursa, Yakındoğu meselesi Almanya'nın görüşüne göre başka manzara arz edecek" diyordu.⁸⁷⁵

Hitler'in bu sözleri nerede söylediğini, Gerede'nin kaynaklarının neler olduğunu bilemiyoruz. Alman Dışişleri Genel Sekreteri Weizsäcker'in Gerede asker olduğu için Hitler'in ilk günden kendisi ile anlaşacağını söylediğini aktardığını da not olarak düşmüştür.⁸⁷⁶

Tüm anı kitabı boyunca Nazizmin Yahudilere düşman olduğu dışında, o dönem Yahudilere yapılanlarla ilgili tek bir satıra rastlamayız.

Hüsrev Gerede, Haziran 1942'de Berlin Büyükelçiliği görevinden alınır. Türk-Alman Saldırmazlık Paktı'nın imzalanmasının birinci yıldönümüne denk gelen 19 Haziran 1942 tarihinde Washington Büyükelçisi Münir Ertegün Hariciye'ye şu telgrafi çeker:

Bu gün aldığım 18 Haziran tarihli (Christian Science Monitor) da ... yine aynı tarihli yapıldığı yazılan bir broadcast da, Dostluk Muahedesinin yıl dönümü münasebetile, Büyük Elçimizin bazı beyanatta bulunduğu hikaye edildikten sonra, Türkiye, Almanya'nın "Lebesraum" u olduğu gibi, Almanya da Türkiye'nin Lebesraum'udur dediği bir çerçeve ... yazılmaktadır. Böyle bir beyanatın aslı yoksa, tehzibini kararlaştırmayı takdirlerine arz ederim.⁸⁷⁷

⁸⁷⁵ Gerede, *Harb İçinde Almanya*, s. 323.

⁸⁷⁶ *Age*, s. 323.

⁸⁷⁷ TDBA 501 / 32063-126011-3 *Christian Science Monitor* gazetesinde Almanya ile Türkiye arasında imzalanan Dostluk Anlaşmasının birinci yıldönümü nedeniyle yayınlanan Berlin BE Hüsrev Gerede'nin beyanâtı ve diğer ilgili haberler. (1942-06-19)

Ertegun'un telgrafi üzerine Hariciye, Berlin büyükelçisinden bu sözlerin aydınlatılmasını rica eder. Bunun üzerine Hüsrev Gerede şu açıklamayı yapar:

Dostluk muahedenamesinin yıl dönümü vesilesile mülakat isteyen bir gazetecinin muhtelif suallerine cevap verdiğim mülakatta son zamanlarda daha ziyade inkişaf eden iktisadi münasebatımızdan ne gibi neticeler beklediğimizi soran sualine aynen şu cevabı vermiştim: Türkiye ve Almanya iktisadiyatı yekdiğerini itmam ederler. Eğer yeni tabiri kullanmak caizse diyebilirim ki Almanya Türkiyenin hayat sahasıdır ve Türkiye de Almanyanın hayat sahasıdır.

Bundan maksadım Alman mütehassıslarınca henüz tavzih edilemeyen bu hayat sahası tabirinin bizce bir tahakküm manasına gelmediğini, bilakis iktisadi, ticari mütemmim ve mütekabil münasebatın yeni bir tabir olarak telakki edildiğini telmih idi.⁸⁷⁸

Bu açıklamanın geldiği tarihten üç gün sonra Gerede, Hariciye Vekili Şükrü Saraçoğlu imzalı bir telgraf alır ve “*görülen lüzum üzerine*” merkeze nakledildiğini öğrenir. Yerine Saffet Arıkan'ın atanması için agreman istenecektir.⁸⁷⁹ Anılarında bu kararın ardında İngilizlerin baskısıyla Başbakan Refik Saydam'ın bulunduğunu, halihazırda daha önce de anlaşmazlıklar yaşadıklarını ancak İnönü'nün buna nasıl müsaade ettiğini anlamadığını yazar.⁸⁸⁰ Berlin'den ayrılışına Alman siyasetçilerin çok üzüldüğünü, meslektaşlarının durumu anlayamadıklarını, hatta Dışişleri bakanı yapılmak için mi merkeze çağırıldığını sorduklarını anlatır.⁸⁸¹ Türkiye'ye döndükten sonra yaklaşık dört buçuk sene başka bir görev yerine atanmaz. Ancak 1946'da yakın arkadaşı Recep Peker'in başbakanlığı döneminde yeni açılacak Brezilya Büyükelçiliği'ne atanabilecektir.

Hüsrev Gerede, 'müdahil' büyükelçilerden biridir. Gittiği yerlerde inisiyatifler olarak birtakım girişimlerde bulunması İran Büyükelçiliği sırasında olduğu gibi, Almanya'da da Ankara'yla sorun yaşamasına neden olur. Savaşın ortalarında, Ankara'nın bu tür 'fazladan' girişimlere açık olmadığı aşikârdır; nitekim Gerede'nin yerine atanan yine eski bir asker olan Saffet Arıkan, dönemin pek çok önemli görevde

⁸⁷⁸ TDBA 501 / 32063-126011-1 Almanya ile Türkiye arasında imzalanan Dostluk Anlaşmasının birinci yıldönümü nedeniyle Berlin BE Hüsrev Gerede'nin beyanatı. (1942-06-24).

⁸⁷⁹ TDBA 501 / 32167-127994-19 Büyükelçi Saffet Arıkan için Alman hükümetinden agreman talep edilmesi. (1942-06-27).

⁸⁸⁰ Gerede, *age*, s. 392.

⁸⁸¹ *Age*, s. 394.

bulunmuş siyasetçilerinden ve İnönü'nün en güvendiği dostlarından biriydi. 1935-1938 yılları arasında Maarif vekilliği yapan Arıkan, 1940-1941 yıllarında da Milli Müdafa vekilliği yapmıştı. 1941 yılı yazında meydana gelen ve 100'ün üzerinde askeri personelin yaşamını kaybettiği "Refah Gemisi Olayı" sonrasında parti içi ve dışından gelen eleştiriler sonucunda vekillikten istifa eder.⁸⁸² Arıkan'ın Berlin'e büyükelçi olarak atanması bu olaydan yaklaşık altı ay sonra gerçekleşmişti.⁸⁸³ Arıkan, siyaset sahnesinden uzaklaşmıştı ancak savaşın en kritik zamanlarında en kritik elçiliklerden birine atanarak kendisine duyulan güven de gösterilmiş oluyordu. Büyükelçiliğin yine hem gözlerden uzaklaştırma hem de gönülleri hoş tutma mevkii gibi kullanıldığı bir örneğe daha şahit oluyoruz.

Saffet Arıkan, Alman basınında övgüyle karşılandı. Mustafa Kemal Atatürk ve İsmet İnönü'nün arkadaşlarından biri olarak, Milli Mücadele'den beri hem parti içinde hem de parlamento da önemli görevler üstlendiği ve Türkiye'nin yeniden yapılanmasının tüm aşamalarında önemli karar mercilerinde olduğu, dahası Almanca bildiği ve Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Berlin'de ataşemiliter olarak görev yaptığı yazıldı.⁸⁸⁴ Arıkan da Cumhurbaşkanı İnönü'nün yakın çalışma arkadaşlarından olduğunu biri olduğunu Ribbentrop ile ilk görüşmelerinde belirtmişti. Ribbentrop bu ilk görüşmede, Türkiye'nin Alman dostluğuna temayül göstermeyip İngiliz ve Fransızlarla ittifak yaptığını, Türkiye'nin hâlâ hangi tarafın galip geleceği konusunda tereddütte olduğunu, Ankara'nın Moskova'yla da ittifak yapmak üzere görüştüğünü istihbarat aldığını, Rusların Türkiye'den Boğazlar hakkında taleplerde bulunacağını, Führer'in hissen yine de Türkiye'ye karşı sempatisinin sürdüğünü söyleyerek hem Türkiye'yi eleştirmiş hem de Rus korkusunu canlı tutmaya çalışmıştı. Bunun üzerine Arıkan, Rusların olası bir galibiyeti üzerine hem bir milletvekili hem eski bir bakan ve hem de Cumhurbaşkanı'nın yakınında bulunan biri olarak, İnönü'nün "Rus galibiyeti

⁸⁸² Koçak, *Milli Şef Dönemi, Cilt 2*, s. 128. İngiltere'nin Türkiye'ye vereceği savaş gemilerini Mısır'dan alıp ülkeye getirmek için hazırlanan Refah şilebi, kime ait olduğu bilinmeyen bir denizaltı tarafından batırılmış ve kamuoyunda geminin sağlam olmadığı ve yeterince kurtarma ekipmanının da olmadığı tartışılması üzerine Saffet Arıkan görevinden istifa etmek durumunda kalmıştı.

⁸⁸³ BCA 30.18.1.2/99.63.8

⁸⁸⁴ TDBA 501 / 32167-127994-13 Büyükelçi Saffet Arıkan'ın Berlin'e ulaşması dolayısıyla Alman basınında çıkan yazı. (1942-09-12).

değil Almanya-Türkiye için, bütün Avrupa ve hatta İngilizler için bir felaket olur” görüşünde olduğunu belirtmişti.⁸⁸⁵

İster “İngilizci”, isterse de “Almancı” olsun Türk büyükelçilerin ortak noktası eski düşman, geçici dost Sovyetler Birliği’ne duyulan güvensizlik duygusu olmuştur. Bilhassa 1939’da Sovyetler Birliği ile bir dostluk anlaşması yapma umuduyla Moskova’ya gönderilen ancak elleri boş dönen Şükrü Saraçoğlu, Cevat Açıkalın, Feridun Cemal Erkin gibi isimlerde Sovyetler Birliği karşıtı tutumlar daha da derinleşmişti.

⁸⁸⁵ TDBA 501 / 32167-127994-7 Berlin Büyükelçimiz Saffet Arıkan’ın Dışişleri Bakanı Ribbentrop ile gerçekleşen mülakatı. (1942-08- 20).

SONUÇ

Uluslararası İlişkiler ve dış politika literatürü, sahadaki diplomatları araştırmayı ve anlamayı uzun süre ihmal etmiştir. Oysaki devletler ve istihbarat ağları, elçilerin öneminin çok uzun süredir farkındaydı. Gönderilen elçinin kim olduğu, kimlere yakın olduğu, geçmişi, dünya görüşü hatta kişilik özellikleri dahi, elçiler için agreman verilmeden önce ayrıntılı biçimde araştırılıyordu. Elçi değişikliklerinin ardındaki nedenlere kafa yoruluyordu.

Bu tezde, Türkiye için önemli bir tarihsel dönemde, 1920 yılından İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Cumhuriyet Hariciyesi'ni büyükelçiler üzerinden inceledim. Edhem Eldem'in ifadesiyle "kişilerin özelinde veya kurumların genelinde kaybolmadan",⁸⁸⁶ prosopografik bir yöntemle, erken dönemde Cumhuriyeti dış dünyada temsil etmiş kişiler ile cumhuriyetin dış politika yönelimleri ve diplomatik yapısı arasındaki ilişkileri bir arada düşünmeye ve Cumhuriyet diplomasisine sosyal bir oluşum ve bir performans alanı olarak bakmayı hedefledim. Zira cumhuriyet diplomasisini ele alışımız genellikle ya olgular, olaylar, resmi metin ve antlaşmalar odaklı ya da lider-merkezlidir. Diplomatlar ise ya yalnızca birer memur olarak görülmüş ya da rolleri abartılarak kahramanlaştırılmıştır. Oysa diplomasi çok daha ilişkisel ve karmaşık bir pratiktir. Deneyimler, zihniyet dünyaları, kolektif duygular, sosyal statüler, toplumsal ilişkiler, kullanılan dil, normlar, semboller gibi pek çok faktör, ulusüstü, uluslararası, devlet-içi elitler arası ve kurum-içi olmak üzere farklı alanda bir araya gelmektedir.

Diplomatlar, devlet görevlileri içinde imtiyazlı ve prestijli bir grup oluşturur. Bu hem mesleğin tarihsel gelişiminden hem de egemenin/devletin temsilcisi olmanın sembolik öneminden kaynaklanır. Büyük ölçüde aristokratik, gelenekçi bir *ancien régime* kurumu olmasına rağmen, diplomasi, 19. yüzyıldan itibaren modern devletlerin

⁸⁸⁶ Edhem Eldem, "Olivier Bouquet'in Kitabı Vesilesiyle Padişahın Paşaları ve Prozopografya Hakkında", *Toplumsal Tarih*, S. 190, 2006, s. 46.

bürokratik yapısına eklemlenmiştir. Modern devletler de diplomasinin simgesel gücüne sıklıkla başvurmuştur. Bu simgesellik diplomatik ritüeller, seremoniler ve protokollerle güçlendirilmiş, hukuki ayrıcalık ve bağımsızlıklarla düzenlenmiştir. Diplomatlar da bu devletlerin temsilcileri olarak, devleti oluşturan ve onun simgesel iktidarını inşa eden devlet soyluları arasındadır.

Yeni kurulan cumhuriyetin de bu simgeselliğe başvurmaması düşünülemezdi; yaşanan dönüşümün ve yeni rejimin dış dünyadaki temsili cumhuriyet elitleri için oldukça önemsenen bir mesele olmuştu. Yeni devleti kimin temsil edeceği, tercih edilme nedenleri, içirme ve dışlama pratikleri başlı başına politik bir sürece işaret etmektedir ve her bakımdan ‘şahsileştirilmiş’ süreç (kimin, kimi temsilcisi olarak seçtiği, kimin temsilci seçildiği) modern bürokrasilerin işleme mantığının temelinde yer almaktadır. Bu tezin temel sorunsalı, erken Cumhuriyetin kendisini temsil etmesi için kimlere, hangi nedenlerle başvurduğudur. Bu temel sorunsal etrafında, temsilcilerin sosyal, kültürel, ekonomik sermayeleri ile habitusları, uluslararası, ulusal ya da bürokratik alanlardaki ilişki ve mücadeleler ile ortaya çıkan diplomatik pratikleri tartışmaya çalıştım.

Cumhuriyet hariciyesi kurumsal yapı olarak, büyük ölçüde imparatorluk hariciyesinin mirasçısıydı. İmparatorluk hariciyesinin son kuşağı, dönemin politik konjonktürüne uygun biçimde, daha milliyetçi, modernleşmeci, seküler ve militarist bir kadro idi. Cumhuriyet hariciyesi de büyük ölçüde, imparatorluğun bu son kuşak diplomat ve bürokratlarını yeniden istihdam etti. Milli Mücadele’ye katılma, Ankara’ya ve Mustafa Kemal’e bağlılık, yeni rejimi destekleme yeniden istihdam edilmenin başlıca ön koşullarını oluşturuyordu. Arka planda ise, imparatorluktan beslenip cumhuriyet dönemine uzanan bir birikimin varlığından söz etmek gerekir. Cumhuriyet hariciyesi bilhassa, uluslararası hukuk ve iktisat bilgisi olan, adli ve ekonomik kapitülasyonların kaldırılması için çalışmış diplomat ve bürokratların birikimine başvurdu. Cumhuriyet diplomasisi için kurucu bir pratik olarak görülen Lozan, bu birikimin ulus-devlet prensibiyle bir araya getirilmesine dayanır. Ankara’nın temel hedefi, Avrupa devletler sistemine, bu kez, eşit ve egemen bir devlet olarak dahil olmaktı. Bunun için kimliğini, Avrupa tarafından hor ve geri görülmüş imparatorlukla tam bir zıtlık söylemi üzerinde inşa etti. Bu nedenle cumhuriyetin

diplomatının da Falih Rıfkı Bey'in 1924 yılında söylediği gibi, “ecnebiperest”, “züppe” Babîâli memurları arasından değil, “vatanın öz çocukları” arasından seçilmesi gerekiyordu.

Erken Cumhuriyet dönemi büyükelçileri üç farklı (yer yer kesişen) parkurdan gelerek bu mertebeye ulaşmışlardı. İlk grup imparatorluk hariciyesi memuru iken, nezaretteki kurumsal deneyimi ile uluslararası hukuk ve ticaret alanlarındaki bilgi birikimlerinden faydalanılmak üzere, kimi zorla kimiye kendi rızasıyla, Cumhuriyet hariciyesinde görev almıştı. İkinci bir grup, asker iken diplomatlığa geçirilmişti; bu isimlerin geçmişte ataşemiliterlik deneyimleri, diplomatik yol-yordama dair bir fikirleri vardı. Bilhassa askerlikten diplomatlığa geçen isimlerde, iç politikadan uzaklaşma ya da uzaklaştırılma motivasyonu göze çarpmaktadır. Yine askerlik geçmişinden gelenlerde, askeri meselelerde olduğu gibi dış politika ve diplomasiyi de ‘siyasetlerüstü’ bir konuma yerleştirme eğilimi bulunur ve dış politika iç politikaya üstün görülür. Yine iki mesleğin de hiyerarşi, protokol, üstten gelen talimatlara bağlılık ve mesleki disiplin gibi ortaklıklar taşıması, aradaki geçişi kolaylaştırmıştı.

Benzer bir uzaklaşma/uzaklaştırılma durumu, yine iç politikada yıpranmış ya da ‘makbul’ konumunun dışına çıkmış politikacılar için de geçerlidir. Ali Fethi [Okyar] hükümetinin Şeyh Sait İsyanı sonrası düşürülmesiyle Ali Fethi Bey önce Paris’e, Serbest Fırka kapatıldıktan bir sürü sonra ise Londra’ya gönderilmişti. Dahiliye vekilliği sırasında aldığı eleştirilerden sonra Ahmet Ferid Bey de Londra’ya büyükelçi atanmıştı. Cumhuriyet’in radikal Maarif vekillerinden Vasıf [Çınar], aldığı sert eleştirilerden sonra Prag’a, *Kadro* dergisinin yarattığı memnuniyetsizliğin ardından Yakup Kadri [Karaosmanoğlu] Tiran’a, 1941 yılı yazında meydana gelen ve 100’ün üzerinde askeri personelin yaşamını kaybettiği “Refah Gemisi Olayı” sonrasında parti içi ve dışından gelen eleştiriler sonucunda vekillikten istifa eden Saffet Arıkan ise Berlin’e gönderilmişti. İç politikada bertaraf edilmeleri bir kırınglık yaratsa da yurtdışında olmak onlara bir konfor ve nefes alma imkânı da sunuyordu. Cumhuriyet’in yurtdışındaki temsilcisi olmak gibi sembolik olarak önemli bir konuma getirilirken, politik özerklikleri de dış politika hiyerarşisi içinde büyük ölçüde ortadan

kaldırılmaktaydı. Bu eğilimin Türkiye’ye özgü bir durum olmadığını eklemek gerekir. Benzer türde atamalara Avrupa’da da rastlanmaktaydı.⁸⁸⁷

Yine erken Cumhuriyet döneminde büyükelçi olacak isimleri oluşturan üçüncü bir grup ise, imparatorluğun son dönemlerinin Türkçü/milliyetçi politik çevrelerine mensuptu. Bu grup, imparatorluğun son dönemleri ve Milli Mücadele sırasında ‘Türklüğün haklı davası’ üzerine propaganda faaliyetlerine bulunmuş, yurtiçi ve yurtdışında bir tür kamuoyu diplomasisi yürütmüşlerdi. Bilhassa Paris ve Cenevre’de okuyan öğrencilerde, Sırlar, Bulgarlar, Yunanlar ve Ermeniler arasında gelişen milliyetçiliklere karşı gelişmiş bir ‘Türklük algısı’ bulunuyor, çok-etnili ve kozmopolit bir mekânda ‘Türk milletinin hakları’ üzerinden bir milliyetçi propaganda yürütülüyordu. Bu pratiğin, çokuluslu bir ortamda, ulusal çıkarları savunma konusundaki katkısı inkâr edilemez; nitekim cumhuriyetin önemli politika yapıcıları ve müzakerecilerinden Şükrü Saraçoğlu, Numan Menemencioğlu ve Cevat Açıkalın bu deneyimden gelmiş, aynı zamanda yakın arkadaşlığa sahip isimlerdi.

Farklı mesleki parkurlardan geçmiş olsalar da büyükelçilerin sosyal profillerinin önemli ölçüde ortaklıklar da içerdiğini vurgulamak gerekir. 19. yüzyılın sonlarında doğan ve büyüyen, 20. yüzyılın başlarındaki tüm toplumsal ve politik karmaşayı yaşayan dönemin büyükelçisi, büyük ölçüde imparatorluğun imtiyazlı ailelerinden gelmişti. Babası ya da dedesi de devlet memuruydu, siyaset ve devletin konuşulduğu bir evde büyümüş, yabancı dil ve diğer kültürlerle çok küçük yaşta karşılaşmıştı. En önemlisi, iyi okullarda eğitim alma şansına sahip olmuştu; Mekteb-i Sultani, İstanbul Hukuk Mektebi, askeri okullar ya da Paris ve Cenevre üniversitelerinde eğitim almışlardı. Bu okullu ilişkiler, öğrenciler arasında grup dayanışmasını arttırıyordu. Batı kültürüyle erken bir tanışmaya vesile oluyordu. Ancak bunlardan daha önemlisi bu okullarda okuyan öğrenciler arasında, hukuki, ekonomik, askeri, politik eşitsizliklere karşı milliyetçi bir bilincin gelişmiş olmasıdır. Bu bilinç, Batı’daki siyasal, sosyal, ekonomik düzenlere özenerek, buradaki çağdaş medeniyetler arasına katılma arzusuyla çatışmalı bir ilişki içinde gelişmişti.

⁸⁸⁷ Bkz. Münih Konferansı sonrası Fransa’nın “yatıştırma” politikası ve Fransız Dışişleri Bakanı Georges Bonnet’ye karşı eleştirel tutumuyla bilinen René Massigli, kendi ifadesiyle bir “yaptırım”la karşılaşarak, bakanlık politika direktörü iken Ankara’ya büyükelçi olarak gönderilmişti. Massigli, *Mission à Ankara*, s. 17-18.

Pek çok büyükelçinin entelektüel bagajını da görmezden gelmemek gerekir; dünyanın pek çok yerindeki diplomatlar gibi Türk diplomatların da pek çoğu bir biçimde yazıyla ve yazma faaliyetiyle ilgiliydi. Gerçi erken Cumhuriyet döneminde pek az diplomat, diplomatik anılarını yazmıştır.⁸⁸⁸ Bu anılarda bir yanıyla diplomasinin pratik yanını görme şansı yakalarken, bir yanıyla da diplomatların tarih içinde kendi rollerini abartma eğilimlerine şahit oluruz. Kimisi anlatımına ‘objektiflik’ vurgusunu eklese de bu anılar, ister istemez, eleştirileri, kızgınlıkları, kırgınlıkları da içermektedir. Anılarını yazmayanlar ise çoğunlukla ‘devlet işlerini’ faş etmenin gerilimini yaşamıştır. Edebiyatla meşgul olanların ise edebiyatla bürokratik işlerini birbirinden net biçimde ayırdığına şahit oluruz; edebi kimlik, çoğu kez, bürokratik görevler sırasında geri planda kalmış, görev-dışı dönemlerde ön plana çıkmıştır.

Dönemin diplomatları arasında tarihe de güçlü bir ilgi duyulur. Özellikle Paris’te *Ecole libre des sciences politiques*’de Albert Sorel’in tarih dersleri, Ahmet Ferid Tek ve Yahya Kemal’de Türklüğün kaynaklarını aramaya dönük bir ilgi uyandırmıştı. Yine aynı okulun öğrencilerinden Muzaffer Göker, Türk Tarih Kurumu’nun ilk yöneticilerinden biri olarak, kendini Türk tarihini aydınlatılmasına vakfetmişti. Bir diğer tarihçi-büyükelçi Yusuf Hikmet Bayur, 1920-1925 yılları arasında Hariciye Vekâleti’nin Siyasal İşler müdürüydü ve bu dönemde yaşanan olayları *Yeni Türkiye Devletinin Harici Siyaseti* başlığıyla henüz 1934 yılında yayımlayarak, Türk dış politikasının resmi tarihini ilk yazan isim olmuştu. Tarih çalışmalarına Türk inkılabı tarihi ile devam eden Bayur da Türk Tarih Tezi’nin oluşumunda yer alan önemli isimlerinden biri olmuştu.

Mahmut Dikerdem’in de vurguladığı gibi, bir devlet nezdine gönderilen temsilcilerin, o devletin yöneticileriyle etkili bir iletişim ve ilişki kurabilmesi için, mesleki başarı ve becerileri kadar, kişisel özellikleri, eğilimleri ve dünya görüşleri de önemli rol oynar.⁸⁸⁹ Erken Cumhuriyet döneminde de bu saikle yapılan çok sayıda

⁸⁸⁸ Bu sayı daha sonraki yıllarda artacaktır. Bkz. Sert, *Memory of an Institution* ve Hüseyin Sert, “İçeriden Gelen Ses: Bir Hatırat Yazarı Olarak Türk Diplomatı ve Türk Hariciyesinde 1960-1980 Döneminin Hatıratları Üzerinden Analizi”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Hatırat Uluslararası Sempozyumu*, Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın, 25-27 Nisan 2018.

⁸⁸⁹ Dikerdem, “Hariciye Çarkı”, s. 544.

atama göze çarpar. İlişkilerin gergin başlayıp 1930’lu yıllarda ittifaka evrildiği İngiltere’ye genellikle daha mutedil, liberal ya da Anglofil isimler atanmıştır. Her türlü hareketi yakından izlenen İtalya’ya “faşist hükümetle dayanışma fikrine yakın” bir hareket adamı özelliği taşıyan Vasıf [Çınar] Bey yerine “soğuk karakterli”, İtalya’ya karşı nötr ve mantıklı düşünen biri olarak anılan Hüseyin Ragıp [Baydur] Bey gönderilmişti. Askeri ve ekonomik işbirliğinin öncelendiği Almanya’ya, Almanya’yı tanıyan ve Almanca bilen bir asker olan Kemalettin Sami Paşa büyükelçi olarak atanmıştı. Balkanlar’da işbirliği ve ittifak arayışları için Mustafa Kemal’in en yakınındaki isimlerden biri olan Ruşen Eşref Üneydin, Arnavutluk ve ardından da Yunanistan’a büyükelçi yapılmıştı. Hem Türkiye hem de Yunanistan’da, Üneydin’in aynı zamanda yazar ve kültür insanı olmasının iki ülke arasındaki kültürel ilişkilere sağladığı katkıların altı çizilmişti. Memduh Şevket Esendal, Yusuf Hikmet Bayur gibi muhafazakâr yönelimleriyle bilinen isimler ise daha ziyade İran ve Afganistan gibi ülkelerde görevlendirilmişlerdi. Zaman içinde değişen devletler arası ilişkiler, elçilikler arası değişiklikleri de gerektirmişti. 1930 Ağrı İsyanı sırasında İran’a “güvercin” olarak nitelenen Memduh Şevket [Esendal] yerine “şahin” olarak nitelenen Hüsrev [Gerede] Bey atanmış ancak 1934 yılında Şah Rıza Pehlevi’nin Türkiye ziyareti sırasında iki ülke arasındaki gelişen iyi ilişkilerin bir göstergesi olarak “şahin” Hüsrev Bey görevden alınarak yerine Türk-Yunan ittifakının mimarlarından biri olan Enis [Akaygen] atanmıştı.⁸⁹⁰

Ancak elbette seçim ve atama kriterleri yalnızca profilin uygunluğuna bağlı değildi. Bir dizi başka etken büyükelçi seçimi ve atamalarında rol oynamıştır. Hariciye Vekâleti’nin kurumsallaşma süreci ve bürokratik işleyişi, bu işleyişe etki eden isimler, kurum içindeki patronaj/hamilik ilişkileri de bu seçim ve atamalarda etkili olmuştur. Hariciye Vekâleti, 2 Mayıs 1920’de kurulmuştu. 1 Kasım 1922’de saltanatın kaldırılması ve tüm memuriyetlerin askıya alınması, vekâletin gelişimiyle ilgili ikinci en önemli tarihtir. Bu tarihten itibaren Hariciye Nezareti’nde görevli pek çok memur, nezarete ait tüm evrak ve eşyalar peyderpey Hariciye Vekâleti’ne aktarılmıştır. Bu süreçte, Ankara’daki vekâletin kurumsallaşması için sıklıkla imparatorluk dönemi Hariciye memurlarına başvurulmuştur. 30 yıllık Hariciye tecrübesiyle Ahmet Muhtar

⁸⁹⁰ Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu, “1923-1939 Ortadoğu’yla İlişkiler”, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt 1, s. 359, 363.

[Mollaoğlu], eski Hariciye Nezareti Umur-i Ticariye Müdürü Suad [Davaz], İstanbul hükümetinin son Matbuat Müdürü Tevfik Kâmil [Koperler], Osmanlı Hariciye Nezareti'nin son müsteşarı Ali Şevki [Berker] ve Hariciye Nezareti Kalem-i Mahsus müdürlüğü yapmış Mehmed Enis [Akaygen], imparatorluktan cumhuriyete geçiş döneminde müsteşarlık görevinde bulunarak, vekâletin kurumsallaşmasıyla ilgilenmişlerdi. 1929 yılında müsteşarlığa atanan Numan [Menemencioğlu] Bey, Hariciye Vekâleti'nin profesyonelleşme sürecinde önemli bir yere sahiptir. Numan Bey, kuruma yeni alınacak gençlerin belirlenmesinde doğrudan bir etkiye sahipti. Numan Bey'in kurum içindeki hâkimiyeti, 'eski tüfek' büyükelçilerin eleştirilerine konu olmuştu. Diplomatlığa 'tepeden' biçimde, doğrudan liderlerin kararlarıyla dahil olan diplomatlar, Hariciye vekilleri ile yakın çalışma ilişkileri olan isimler ile mesleki prosedürleri takip ederek giren isimler arasında zaman zaman çatışma ve rekabet ilişkileri oluşmuştu. Liderle doğrudan ilişkileri olan isimler, görev yerlerinin değiştirilmesi ya da değiştirilmemesi, şikâyetçi oldukları memurların merkeze alınması ya da değiştirilmesi gibi taleplerini doğrudan Mustafa Kemal Atatürk ve İsmet İnönü'ye özel mektuplarla iletmekten geri durmamışlardır. Bu yıllar boyunca Hariciye'de kurumsallaşma çabaları ile şahsi atamalar birlikte ilerlemiştir. Kurum içindeki klikler ve şahsi ilişkilerin yarattığı sorunlar, sonraki yıllarda da Hariciye'de kendisini göstermeye devam edecektir.⁸⁹¹

Tez boyunca, diplomatlığın pek çok açıdan çelişkilerle dolu bir konumda bulunduğunu ve bu çelişkiler arasında bir denge bulabildiği sürece 'başarılı' bir diplomat olabileceğini vurguladım. Uluslararası/uluslarüstü alanla ulusal alan arasındaki çelişki, kendi hükümetiyle/devletiyle gittiği hükümet/devlet arasındaki çelişki, dış politika aktörü olmasıyla iç politikada bir bürokrat/memur olması arasındaki çelişki ve son olarak kamusal ve özel yaşamı/kişiliği arasındaki çelişki diplomatın yaşamının ortasında yer almaktadır. Diplomatik görevlerde kamusal ve özel yaşam çoğunlukla iç içe geçmiştir. Sefirelerin konumu bunun çok açık örneklerinden biridir. Erken Cumhuriyet döneminin sefireleri, yeni cumhuriyetin ve modern Türk kadınının dış dünyadaki temsilcileri olma görevini üstlendiler. Çoğunlukla sosyoekonomik olarak üst sınıfa mensup ailelerden gelen sefireler,

⁸⁹¹ Sert, *Memory of an Institution*, s. 164-176.

sefaretin günlük işleyişinin çekip çevrilmesi, önemli misafirlerin davetlerde ağırlanması gibi konularda gösterdikleri performansla aynı zamanda ulusal bir temsil görevini yerine getiriyorlardı. Müfide Ferid Tek gibi isimler, Milli Mücadele ve Türk kadınının yeni Türk toplumundaki yeri gibi konularda konferanslar verip yazılar yazarak Türkiye lehine bir kamuoyu yaratmakla ilgileniyordu. Sefireler kurdukları dostluklarla bir yandan Türkiye'nin prestijini artırırken bir yandan da yüksek politik çevrelerden edindikleri bilgileri bir tür istihbarat olarak paylaşıyorlardı. Yine özel arşivlerden anlaşıldığı üzere, sefireler sosyal ilişkilerini kullanarak, eşleri için İsmet İnönü'nün eşi Mevhibe İnönü'den ricada bulunan mektuplar yazarak, bir tür 'eş diplomasisi' de yürütüyorlardı. Dolayısıyla sefireler kendilerini edilgin bir konumda görmüyor, kadın kimlikleri üzerinden çeşitli görevler üstleniyor ve stratejiler geliştiriyorlardı. Öte yandan bunun tüm sefirelerin gönüllü katıldığı bir pratik olduğunu düşünmemiz için bir neden yoktur. Muhtemelen aile içinde özel, mahrem alan ile kamusal, profesyonel alanlar arasındaki ayrım çeşitli tartışma ve müzakerelerle belirleniyordu. Daha sonraki kuşaklarda gitgide daha fazla sayıda kadın, yalnızca 'diplomat eşi' olarak tanımlanmayı reddetmişti.⁸⁹²

Çalışmanın son bölümünde, büyükelçilerin ortaya koyduğu diplomatik performansı inceledim. Bu performans, merkezin politikalarının sınırları içinde belirlenmişti. Ancak aynı zamanda tersinden, Türk dış politikasını bizzat sahada yeniden inşa eden bir pratik olarak da düşünülmelidir. Büyükelçiler, öznel görüşleriyle merkezin politikasının belirlenmesine katkıda bulunuyor, bulundukları ülkedeki basın ile Türkiye'deki basını takip ederek kamuoyunun nabzını tutmaya ve Türkiye'nin prestijini arttırmaya çalışıyorlardı. Türkiye'deki reformların farklı ülkelerdeki gazetelere yansması reformların bir başarısı olarak görülüyordu. Aynı zamanda Batı'dan Türkiye'ye ve Türkiye'den diğer ülkelere politika transferlerine [*policy transfers*] aracılık ediyorlardı. Cumhuriyetin dış politikasının temel özellikleri arasında olan Osmanlı geçmişinin reddedilmesi ve aşağılanması ve Doğu toplumlarına

⁸⁹² Marc Lorient, "Le travail diplomatique et l'intime", *Socio*, S. 7, 2016, 45-64. Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun eşi Leman Karaosmanoğlu da zaman zaman eşi üzerinden tanımlanmaktan rahatsızlık duymuştu. Gökpınar, *Müphem Bir Kadının Feminist Biyografisi ile Kurgulanışı: Ayşe Leman Karaosmanoğlu, Bir Sefirenin Özel Arşivine Yolculuk*, s. 58-59.

model olma arzusu, büyükelçiler tarafından bizatihi sahada yeniden üretilen söylem ve pratiklerde kendini gösteriyordu.

İkinci Dünya Savaşı yılları ise büyükelçilerin hareket kabiliyetlerinin oldukça sınırlandığı yıllardı. Taraflar arasında izlenen denge politikasında, büyükelçilerin bu dengeyi bozabilecek girişimlerde bulunması tepki ve yaptırımla karşılanmıştır. Savaş sırasında elçiler sıklıkla merkezden yeterli bilgi alamamaktan yakınıyorlardı. Vekâletin altyapısal eksiklikleri bu yıllarda özellikle şikâyetlere konu olmuştu. Savaş sonrası yeniden şekillenen uluslararası konjonktür ve iç politikada, incelediğim dönemde görev yapmış pek çok isim artık CHP ve İsmet İnönü karşıtı muhalefete katılmıştır.

Son olarak, bu çalışmada benimsediğim yaklaşım ve yöntemin, diplomasiye sosyal ve ilişkisel bir pratik olarak bakmanın, Türkiye'deki diplomasi tarihi çalışmalarına katkıda bulunmasını dilerim. Ancak bu çalışmanın bir dizi sınırlılık ve eksiklikle malul olduğunu söylemek gerekir. Erken Cumhuriyet dönemi hariciyesinin yeni resmi ya da özel arşiv belgeleriyle derinlemesine, farklı coğrafyalardaki elçilik ve temsilcilikler de katılarak daha geniş ve karşılaştırmalı bir yaklaşımla incelenmesi mevcut literatürün geliştirilmesine vesile olacaktır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

1.1. Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

BCA. 30.18.1.2 / 5.48.13.
BCA. 30.10.0.0/233.573.1.
BCA. 30.10.0.0 / 224.510.12.
BCA. 30.11.1.0 / 19.51.7.
BCA. 30.18.1.2 / 6.60.3.
BCA. 30.18.1.2/33.6.9.
BCA. 30.18.1.2 / 1.1.5.
BCA. 30.18.1.2 / 8.10.18.
BCA. 30.10.0.0 / 232.564.7
BCA. 30.10.0.0 / 252.566.6.
BCA. 30.10.0.0 / 233.568.17.
BCA. 30.18.1.2 / 99.63.8

1.2. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

BOA. HR.İM., 18-84.
BOA. HR. İM., 227-50.
BOA. HR. İM., 246-25.
BOA. HR. İM., 251- 29.
BOA. HR.İM., 9 – 2.
BOA. HR. İM., 9 – 9.
BOA. HR. SAİD., 16-19.
BOA. HR. SAİD., 3-3.
BOA. HR. SAİD., 9-25.
BOA. Y.EE.KP., 42-4195.

1.3. Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi

TDBA 501 / 34019-132301-1 (20.02.1929)
TDBA 501 / 33904-132408-1 (18.05.1929)
TDBA 501 / 32213-128627-2 (07.12.1929)
TDBA 501 / 32213-128627-1 (11.01.1930)
TDBA 571 / 36010-142337-17 (13.03.1930)
TDBA 571 / 35994-141850-228 (27.04.1930)
TDBA 571 / 34821-137342-6 (20.08.1930)
TDBA 501 / 31407-124322-3 (25.01.1932)
TDBA 501 / 31407-124321-15 (23.03.1932)
TDBA 501 / 31800-125576-19 (18.01.1933)
TDBA 501 / 31800-125576-18 (02.02.1933)
TDBA 501 / 31800-125576-17 (07.02.1933)

TDBA 501 / 31800-125576-16 (07.02.1933)
TDBA 571 / 35357-138981-40 (19.08.1934)
TDBA 571 / 35357-138981-40 (19.08.1934)
TDBA 571 / 35357-138981-33 (18.09.1934)
TDBA 571 / 35357-138981-24 (17.01.1935)
TDBA 571 / 35521-139736-2 (19.08.1935)
TDBA 571 / 35357-138981-20 (31.12.1935)
TDBA 571 / 36185-142705-2 (17.05.1937)
TDBA 571 / 36185-142705-4 (29.05.1937).
TDBA 501 / 32094-127186-7 (25.02.1939)
TDBA 571 / 34818-137377-2 (17.03.1939).
TDBA 501 / 32167-127980-2 (03.04.1939)
TDBA 501 / 32167-127985-195 (22.04.1939)
TDBA 501 / 32167-127985-188 (27.04.1939)
TDBA 501 / 32167-127985-186 (30.04.1939)
TDBA 501 / 31148-123348-2 (01.05.1939)
TDBA 501 / 31213-123558-1 (10.05.1939)
TDBA 501 / 32094-127186-2 (24.07.1939)
TDBA 501 / 32040-126132-5 (29.11.1939)
TDBA 534 / 37109-148953-58 (20.07.1940)
TDBA 501 / 32167 – 127992- 25 (05.11.1940).
TDBA 571 / 35357-138980-1 (14.12.1940)
TDBA 534 / 37165-148354-126 (03.12.1941)
TDBA 501 / 32163-128035-6 (20.02.1942)
TDBA 501 / 31233-123580-2 (16.03.1942)
TDBA 501 / 32063-126011-3 (19.06.1942)
TDBA 501 / 32063-126011-1 (24.06.1942)
TDBA 501 / 32167-127994-19 (27.06.1942)
TDBA 501 / 32167-127994-7 (20.08.1942)
TDBA 501 / 32167-127994-13 (12.09.1942)
TDBA 501 / 34014-132450-28 (22.12.1943)
TDBA 571 / 36185-142709-33 (19.05.1944)
TDBA 571 / 35679-140791-94 (20.03.1945)

1.4. Özel Arşivler

Ahmet Ferid Tek Arşivi, Tek-Esin Türk Kültürünü Araştırma ve Geliştirme Vakfı.

AFT. 1-4-17.
AFT. 1-4-18.
AFT. 1-8-2.
AFT. 9-1-2.
AFT. 9-1-8.
AFT. 9-2-3.

Lamia Hüsrev Gerede Özel Arşivi, Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı.

2. Hatıratlar ve Birincil Kaynaklar

Açıkalın, Cevat (1947). “Turkey’s International Relations.” *International Affairs*, S. 23/4, ss. 477-497.

Açıkalın, Cevat (1959). *La Turquie devant les problèmes internationaux*. Roma: Banco di Roma.

Açıkalın, Cevat (1992). “Cevat Açıkalın’ın Anıları: 2. Dünya Savaşı’nın İlk Yılları 1939-1941.” *Belleten*, C. 56, S. 217, ss. 985-1079.

Ağaoğlu, Samet (2011). *Babamın Arkadaşları*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Ağaoğlu, Samet (2013). *Siyasî Günlük. Demokrat Parti’nin Kuruluşu*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Aras, Tevfik Rüştü (1935). *10 ans sur les traces de Lausanne*. (der.) Numan Menemencioğlu. İstanbul: Akşam Matbaası.

Aras, Tevfik Rüştü (1945). *Görüşlerim*. İstanbul: Semih Lütfi Kitabevi.

Aras, Tevfik Rüştü (1968). *Görüşlerim – İkinci Kitap*. İstanbul: Yörük Matbaası.

Atatürk, Mustafa Kemal (2011). *Nutuk*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Atay, Falih Rıfkı (2010). *Çankaya*. İstanbul: Pozitif Yayınları.

Baydar, Mustafa (1968). *Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları*. İstanbul: Menteş Kitabevi.

[Baydur], Hussein Raghib (1922). *Le Mouvement national turc et Mustapha Kemal Pacha*, Paris: Imprimerie des études sociales et politiques.

[Baydur]. Hüseyin Ragıp (8 Ekim 1919). “Mustafa Kemal Paşa’nın Telgrafi”, *İfham*.

Bayur, Yusuf Hikmet (1987). *Hindistan Tarihi III. Cilt*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Bayur, Yusuf Hikmet (1995). *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Birinci, Necat, Nuri Sağlam (2002). *Ruşen Eşref Ünaydın Bütün Eserleri*, 14 Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Cebesoy, Ali Fuat (1955). *Moskova Hatıraları*. İstanbul: Vatan Neşriyatı.

- Cebesoy, Ali Fuat (1957). Siyasi Hatıralar. İstanbul: Vatan Neşriyatı.
- Cebesoy, Ali Fuat (1997). Sınıf Arkadaşım Atatürk, Okul ve Genç Subaylık Hatıraları- 1, İstanbul: Cumhuriyet Gazetesi.
- Cebesoy, Ali Fuat (1997). Sınıf Arkadaşım Atatürk, Okul ve Genç Subaylık Hatıraları- 2, İstanbul: Cumhuriyet Gazetesi.
- Cebesoy, Ali Fuat (2001). Bilinmeyen Hatıralar, Kuva-yı Milliye ve Cumhuriyet Devrimleri. (haz.) Osman Selim Kocahanlıoğlu. İstanbul: Temel Yayınları.
- Dikerdem, Mahmut (2013). Mahmut Dikerdem Eserler, “Salon Verir, Sokak Alırız”. (der.) E. Zeynep Güler. İstanbul: Yazılama Yayınevi.
- Erkin, Behiç (2010). Hâtırat (1876-1958). (haz.) Ali Birinci. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Erkin, Feridun Cemal (1987). Dışışlerinde 34 Yıl, Anılar – Yorumlar. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Esental, Memduh Şevket (1999). Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Ezine, Memduh (2011). Aile Günlüğü. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Gerede, Hüsrev (1952). Siyasi Hatıralarım I – İran. İstanbul: Vakit Basımevi.
- Gerede, R. Hüsrev (1994). Harb İçinde Almanya (1939-1942). (yay. haz.) Hulusi Turgut, Sırrı Yüksel Cebeci. İstanbul: ABC Ajansı Yayınları.
- İnönü, İsmet (2020). Hatıralar. (yay. haz.) Sabahattin Selek. İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- İnönü, İsmet (2020). Defterler (1919-1973). (haz.) Ahmet Demirel. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri (2018). Zoraki Diplomat. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri (2018). Politikada 45 Yıl. İstanbul, İletişim Yayınları.
- Kuneralp, Zeki (1999). Sadece Diplomat, Anılar-Belgeler. İstanbul: İsis.
- Massigli, René (1964). La Turquie devant la guerre: mission à Ankara: 1939-1940. Paris: Librairie Plon.
- [Okyar] Ali Fethi (1914). Bolayır Muharebesinde Âdem-i Muvaffakiyetin Esbabı, İstanbul: Matbua-i Hayriye ve Şürekası.
- Okyar, Ali Fethi (1980). Üç Devirde Bir Adam. (yay. haz.) Cemal Kutay. İstanbul: Tercüman Yayınları.

Okyar, Fethi (2014). İki Gözüm Galibem, Malta Sürgününden Mektuplar. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Okyar, Osman, Mehmet Seyitdanlıoğlu (2007). Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye, Fethi Okyar'ın Anıları, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Orbay, Rauf (2005). Siyasî Hatıralar. İstanbul: Örgün Yayınevi.

Önal, Sami (haz.) (2019). Hüsrev Gerede'nin Anıları, Kurtuluş Savaşı, Atatürk ve Devrimler. İstanbul: Literatür Yayıncılık.

Öndeş, Osman (2004). Bin Renk Bir Ömür. Sefire Emine Esenbel'in Anıları. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Paker, Esat Cemal (2001). Siyasi Tarihimizde Kırk Yıllık Hariciye Hatıraları, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Sarraut, Albert (1953). "Mon Ambassade en Turquie." *Revue des Deux Mondes*. ss. 48-72.

Soyak, Hasan Rıza (2022). Atatürk'ten Hatıralar. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Söylemezoğlu, Galip Kemali (1955). Hariciye Hizmetinde 30 Sene. Mutlakiyet, Meşrutiyet ve Milli Mücadele Yıllarında Şahidi veya Âmili Olduğum Hadiselere Ait Vesikalar 1892-1922, IV Cildin Son Kısım. İstanbul: Maarif Basımevi.

Söylemezoğlu, Galip Kemali (1957). Yok Edilmek İstenen Millet. İstanbul: Selek Yayınları.

[Tek], Ahmet Ferid (1911). Tarih-i Medeniyet. İstanbul.

[Tek], Ahmet Ferid (1911). Tarih-i Siyasi. İstanbul.

[Tek], Ahmet Ferid (1914). Turan. İstanbul: Kader Matbaası. (Yeniden basım, haz. Necati Kültepe (1999), Turan, Turancılık Tarihinin Kaynakları. İstanbul: Turan Kültür Vakfı.)

[Tek], Mme Mufidé Ferid (25 Temmuz 1934). "L'éternel conflit entre l'homme et la femme", *L'Intransigeant*.

[Tek], Mufidé Férid (15 Temmuz 1922). "La femme turque d'aujourd'hui", *L'Europe Nouvelle*.

[Tek], Müfide Ferid (20 Mart 1922). "Le mouvement national turc", Paris: Comité national d'études. [Metnin Türkçesi için bkz. Bulut, Mesut. (2005). "Bayan Ferid Bey'in (Müfide Ferid Tek) Paris'te Vermiş Olduğu Konferans (Çeviri)". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 4 (11).

[Tek], Müfide Ferid (9 Ağustos 1938). "The Turkish Women A Study in Evolution", *The Times*.

[Tek], Müfide Ferid (Aralık 1922). “La Femme Turque dans le mouvement national”, Bulletin de “Patria”, S. 3, ss. 20-22.

[Tek], Müfide Ferid (Temmuz 1922). “La Femme Turque dans le mouvement national”, Bulletin de “Patria”, S. 2, ss. 10-12.

Tek, Müfide Ferid (1972). “Hayat Hikayem”, Türk Soroptimisti. In Memoriam Müfide Ferid Tek. İstanbul: Çeltüt Matbaacılık.

Tengirşek, Yusuf Kemal (2001). Vatan Hizmetinde. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Tuncer, Hüner (2007). Bir Kadın Diplomatin Anıları. İstanbul: Logos Yayınları.

Uran, Hilmi (2017). Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950). İstanbul. Türkiye İş Bankası Yayınları.

Uşaklıgil, Halid Ziya (2012). Bir Acı Hikâye. İstanbul: Özgür Yayınları.

Ülkümen, Selahattin (1993). Bilinmeyen Yönleriyle Bir Dönemin Dışişleri, İstanbul: Gözlem Gazetecilik.

3. İkincil Kaynaklar

“A l’ambassade de Turquie M. Behic Erkin sera le digne successeur de M. Suad Davaz.” (22 Temmuz 1939). Excelsior.

“Büyük ve Orta Elçilerin Reisicumhur Hazretleri Tarafından Sureti Kabulleri ve Sair Teşrifat Usulleri Hakkındaki Talimatname.” (17.01.1926). [https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=3020&MevzuatTur=3&MevzuatTertip=3, son erişim: 12.08.2021]

“Cemal Hüsnü Taray Büyük Doğu ve Tasvir Aleyhine Dava Açtı.” (12 Mart 1946). Ulus.

“Hariciye Vekâleti Teşkilat Kanunu.” (14 Ocak 1938). Kanun No. 3312.

“Hariciye Vekâleti Memurîn Kanunu.” (25.06.1927). Kanun no: 1154.

“Hariciye Vekâleti Teşkilât Kanunu.” (25.05.1933). Kanun no: 2223.

“Hikmet Bey İlk Dersini Verdi.” (5 Mart 1934). Milliyet.

“La rentrée de Fethi Bey et les relations d’Ismet pasha avec Mustafa Kemal.” (16 Ağustos 1930). Figaro.

“M. Behic Erkin ambassadeur extraordinaire de la République turque presente ses lettres de créance.” (31 Ağustos 1939). Le Temps.

“M. Fethi Okyar. Turkish Statesman and Diplomat.” (10 Mayıs 1943). The Times.

“M. Tevfik Bıyıklıoğlu”. Türk Tarih Kurumu. [<https://www.ttk.gov.tr/oncelki-baskanlar/m-tevfik-biyiklioglu-14-4-1931-8-4-1932/>, son erişim 13.06.2021].

“Sayın Tevfik Rüştü Aras’ın Özgeçmişi”, Türkiye Cumhuriyeti Dışışleri Bakanlığı. [https://www.mfa.gov.tr/sayin-tevfik-rustu-aras_in-ozgecmisi.tr.mfa, son erişim: 19.04.2021].

“Sayın Yusuf Kemal Bey’in Özgeçmişi”, Türkiye Cumhuriyeti Dışışleri Bakanlığı. [http://www.mfa.gov.tr/sayin-yusuf-kemal-bey_in_ozgecmisi.tr.mfa, son erişim: 25.05.2019].

“Son Exc. M. Suad Davaz.” (30 Eylül 1936). *La revue diplomatique*.

“Yunanistanda Parnassos cemiyeti Atina elçimizi fahri azalığa seçti.” (19 Aralık 1936), *Ulus*.

Abou-Hassan (Ekim 1938). “Le traité franco-turc”, *La Revue des Ambassades et des questions diplomatiques et orientales*.

Ada, Serhan (2020). *Türk-Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu, 1918-1939*. İstanbul: Alfa Yayınları.

Adadağ, Özgür (2017). “Un film, une capitale comme vitrine de la République: Ankara, le cœur de la Turquie.” *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, S. 26, ss. 157-177.

Adler-Nissen, Rebecca (2013). “Introduction: Bourdieu and International Relations Theory.” *Bourdieu in International Relations, Rethinking Key Concepts in IR içinde*, (ed). Rebecca Adler-Nissen. Londra-New York: Routledge, ss. 1-23.

Adler-Nissen, Rebecca (2011). “On a Field Trip with Bourdieu.” *International Political Sociology*, S. 5(3), ss. 327-330.

Adler-Nissen, Rebecca (2015). “Relationalism or Why Diplomats Find International Relations Theory Strange?”, *Diplomacy and the Making of World Politics içinde*, (ed.) Ole Jacob Sending, Vincent Pouliot, Iver B. Neumann. Cambridge: Cambridge University Press, ss. 284-308.

Adler-Nissen, Rebecca, Vincent Pouliot (2014). “Power in Practice: Negotiating the International Intervention in Libya”, *European Journal of International Relations*, S. 20(4), ss. 889-911.

Ahmad, Feroz (1973). “The Role of Ali Fuat Cebesoy in the Turkish Revolution.” *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 4, S. 3, ss. 365-366.

Ahmad, Feroz (2019). “The Times (Londra) ve Kemalist Devrim”, *İttihatçılıktan Kemalizme içinde*. İstanbul. Kaynak Yayınları. ss. 199-212.

Akalın, Cüneyt (2000). “Tarihin Dönemecinde Bir Diplomat: Selim Sarper”, *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, S. 13 (1), ss. 49-61.

Akcan, Erol, Recep Murat Geçikli (2017). “Cumhuriyet’in İlk Dahiliye Vekili Ahmet Ferit (Tek) ve Görevinden İstifası”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 12, ss. 351-384.

Akçakale, Gülbahar. “Hamdullah Suphi Tanrıöver”, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. [<http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/tanriover-hamdullah-suphi>, son erişim: 28.02.2022].

Akmeşe, Handan (2005). *The Birth of Modern Turkey. The Ottoman Military and the March to World War*. Londra: IB Tauris.

Akpınar, Mahmut (2014). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Hariciye Nezâreti’nin Kuruluşu ve Dış Politikanın Kurumsallaşması.” *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 29/1, ss. 59-85.

Akşın, Aptülahat (2019). *Atatürk’ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Alkan, Mustafa. “Hüseyin Rauf (Orbay) (1880-1964).” *Atatürk Ansiklopedisi*. [<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/huseyin-rauf-orbay-1880-1964/>, son erişim: 21.02.2022].

Altunbay, Müzeyyen. “Ruşen Eşref Ünaydın”, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. [<http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/unaydin-rusen-esref>, son erişim: 16.06.2021]

Anderson, Matthew Smith (2000). *Doğu Sorunu 1774-1923*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Apaydın, Ekrem (1984). “Türkiye Cumhuriyeti’nin Bakan ve Büyükelçilerinden Zekâî Apaydın’ın Albümünden.” *Atatürk Araştırması Dergisi*, C. 1, S. 1, ss. 300-308.

Arar, İsmail (1985). “Prof. Hikmet Bayur ve Yayınlanmamış Bir Araştırması.” *Yusuf Hikmet Bayur’a Armağan içinde*. Ankara. Türk Tarih Kurumu Yayınları, ss. 43-74.

Arifon, Olivier (2010). “Langue diplomatique et langage formale: Un code à double entente.” *Hermès*, S. 58, ss. 69-78.

Arslan, Gürbüz (2017). *Şükrü Saraçoğlu’nun Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri (1886-1953)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

As, Efdal (2020). “Hatay Fevkalade Murahhası Cevat Açıkalın’ın Gözüyle Hatay Devleti’nin Kuruluş Süreci ve Dönemin Diğer Gelişmeleri”, *Anavatana Katılışının 80. Yılında Hatay Uluslararası Sempozyumu içinde*, (yay. haz.) Erdem Ünlen, H. Ayruğ Tokur. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, ss. 371-409.

Aydemir, Şevket Süreyya (1999). *Suyu Arayan Adam*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Aydemir, Şevket Süreyya (2011). *Tek Adam*, Cilt III. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Aydemir, Şevket Süreyya (2011). *İkinci Adam 1884-1938*, I. Cilt. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Badel, Laurence (2012). “Conclusion. Le verbe et le corps: anthropologie du diplomate écrivain”, *Ecrivains et Diplomates, L’invention d’une tradition XIXe-XXIe siècles içinde*, (ed.) Laurence Badel, Gilles Ferragu, Stanislas Jeannesson ve Renaud Meltz. Paris: Armand Colin, ss. 388-408.

Badel, Laurence, Stanislas Jeannesson (2014). “Introduction. Une histoire globale de la diplomatie?” *Monde(s)*, S. 5 (1), ss. 6-26.

Badel, Laurence, Gilles Ferragu, Stanislas Jeannesson ve Renaud Meltz (2012). “Introduction.” *Ecrivains et Diplomates, L’invention d’une tradition XIXe-XXIe*

siècles içinde, (ed.) Laurance Badel, Gilles Ferragu, Stanislas Jeannesson ve Renaud Meltz. Paris: Armand Colin, ss. 21-28.

Bahar, İzzet (2020). İkinci Dünya Savaşında Türkiye ve “Yahudi Meselesi”. İstanbul: Libra Yayıncılık.

Bal, Halil “Kemalettin Sami Paşa (1884-1934).” Atatürk Ansiklopedisi. [<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/kemalettin-sami-pasa-1884-1934/>], son erişim 26.02.2022].

Balcı, Hülya (1997). “Müfide Ferid Tek ve Feminizm Üzerine Bir Konferans.” Toplumsal Tarih, S. 46, ss. 15-22.

Balcı, Sezai (2006). Osmanlı Devleti’nde Tercümanlık ve Bab-ı Ali Tercüme Odası. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bali, Rıfat N. (2017). Türkiye’de Holokost Tüketimi (1989-2017). İstanbul: Libra Yayıncılık.

Balkaya, İhsan Sabri (2005). Ali Fethi Okyar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Balzacq, Thierry (2020). “The Site of Foreign Policy: A Field Theory Account of MFAs”, The Hague Journal of Diplomacy, S. 15, ss. 174-184.

Banks, David E. (2019). “Fields of Practice: Symbolic Binding and the Qing Defense of Sinocentric Diplomacy.” International Studies Quarterly, S. 63 (3), ss. 546-557.

Barlas, Dilek (2005). “Turkish Diplomacy in the Balkans and the Mediterranean. Opportunities and Limits for Middle-power Activism in the 1930s.” Journal of Contemporary History, S. 40 (3), ss. 441-465.

Barlas, Dilek (2017). “Milletler Cemiyeti’nde Türkiye: İyimserlik ve Kuşku Arasında.” Uluslararası İlişkiler, C. 14, S. 55, ss. 93-111.

Barlas, Dilek (2020). “İki Savaş Arası Hatay: Bir Dış Politika Başarısı”, Anavatana Katılışının 80. Yılında Hatay Uluslararası Sempozyumu içinde, (yay. haz.) Erdem Ünlen, H. Ayruğ Tokur. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, ss. 325-339.

Barlas, Dilek, Serhat Güvenç (2014). Türkiye’nin Akdeniz Siyaseti (1923-1939): Orta Büyüklükte Devlet Diplomasisi ve Deniz Gücünün Sınırları. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Bayur, Hilmi Kâmil (1985). “Hikmet Bayur’un Yaşantısından Bazı Çizgiler”, Yusuf Hikmet Bayur’a Armağan içinde. Ankara. Türk Tarih Kurumu Yayınları, ss. 35-42.

Bein, Amit (2017). Kemalist Turkey and the Middle East: International Relations in the Interwar Period. Cambridge: Cambridge University Press.

Belge, Murat (2009). Sanat ve Edebiyat Yazıları. İstanbul: İletişim Yayınları.

Berksoy, Berkiz (2008). “Yahya Kemal ve Paris Özgür Siyasî Bilimler Okulu”, İstanbul Yahya Kemal Enstitüsü Mecmuası V, (yay. haz.) Prof. Dr. Kâzım Yetiş, İstanbul: İstanbul Yahya Kemal Enstitüsü Neşriyatı, ss. 139-151.

Berktaş, Fatmagül (2003). “Osmanlı’dan Cumhuriyete Feminizm”, Tarihin Cinsiyeti içinde, İstanbul: Metis Yayınları.

Beydilli, Kemal. “Mustafa Reşit Paşa.” TDV İslâm Ansiklopedisi, [https://islamansiklopedisi.org.tr/mustafa-resid-pasa son erişim: 19.04.2022].

Bilici, Faruk (2004). “La littérature grecque contemporaine traduite en turc : un capital de sympathie”, Cahiers balkaniques [Online], [URL: <http://journals.openedition.org/ceb/3198>, son erişim 10.01.2021]

[Bilsel], M. Cemil (1934). Hukuku Düvel İkinci Kitap. Devletler Arası Münasebat, Devlet Reisleri, Hariciye Vekilleri, Elçiler, Konsoloslar. İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası.

Birinci, Ali (2010). “Behiç Erkin’in Hayat Hikayesi ve Hâtıratı”, Behiç Erkin, Hâtırat (1876-1958). (haz.) Ali Birinci. Ankara: Türk Tarih Kurumu. ss. XXIII-XXIX.

Birinci, Necat (1988). Ruşen Eşref Ünaydın. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Bora, Tanıl (1998). “Milli Kimliğin Kuruluş Döneminde Resmi Metinlerde “Yunan Düşmanlığı” Neden Eksikti, Nereye Gitmişti?” Defter, S. 32, ss. 35-42.

Bora, Tanıl (2017). Cereyanlar, Türkiye’de Siyasal İdeolojiler. İstanbul: İletişim Yayınları.

Bouquet, Olivier (2016). Sultanın Paşaları, Osmanlı Devlet Ricali Hakkında Bir Deneme (1839-1909). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Bourdieu, Pierre (1982). “Les rites comme actes d'institution.” Actes de la recherche en sciences sociales, S. 43, ss. 58-63.

Bourdieu, Pierre (2015). Devlet Üzerine, Collège de France Dersleri (1989-1992). İstanbul: İletişim Yayınları.

Bourdieu, Pierre (2021). Genel Sosyoloji, Collège de France Dersleri (1981-1983). İstanbul: İletişim Yayınları.

Boyar, Ebru (2014). “Türk-İngiliz İlişkilerinde Prestij Faktörü (1923-1939)”. Belleten, S. 283, ss. 1157-1194.

Boyar, Ebru, Kate Fleet, (2014). Osmanlı İstanbul’unun Toplumsal Tarihi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Bozarslan, Hamit (2005). “Ali Fethi Okyar”, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 7: Milliyetçilik içinde, (ed.) Murat Yılmaz. İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 108-115.

Büyük Doğu, 21 Aralık 1945.

Clayer, Nathalie (2019). “Kemalism and the Adoption of the Civil Code in Albania.” Kemalism, Transnational Politics in the Post-Ottoman World, (ed.) Nathalie Clayer, Fabio Giomi, Emmanuel Szurek. London, New York: I.B. Tauris, ss. 38-80.

Cointet, Michèle (1993). “Communiquer avec le monde : les ambassades”, Vichy capitale (1940-1944) içinde, (ed) Michèle Cointet, Paris: Perrin, ss. 224-254. [https://www.cairn.info/vichy-capitale-1940-1944--9782262010133-page-224.htm].

Cumhuriyet, 21 Şubat 1937.

Çakmak, Aydın (2020). Türk Dışışleri Teşkilatının Gelişimi: Hariciye Nezareti. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Çelebi, Ercan (2006). “Türk ve Rum Ahalinin Mübâdelesine Dair Oluşturulan Komisyonlardan Muhtelit Mübâdele Komisyonu ve Faaliyetleri”, Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, C. 8, S. 1, ss. 107-120.

Çelebi, Mevlüt (2020). Türkiye-İtalya Siyasi İlişkileri (1923-1939). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Çetin, Saadet (2017). Balkan Antantı ve Türk Edebiyatı: Cumhuriyet Devrinde Balkanlara Dönük Edebiyatın Doğuşu ve Gelişmesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çetinsaya, Gökhan (1999). “Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri.” Avrasya Dosyası, C. 5, S. 3, ss. 148-175.

Çınar, Metin (2013). Anadoluculuk ve Tek Parti CHP’de Sağ Kanat. İstanbul: İletişim Yayınları.

Çolak, Melek (2005). “Macaristan’da Revizyonizm ve Balkan Paketi Çerçevesinde Türkiye-Macaristan İlişkileri (1923-1938).” Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, S. 8, ss. 1-14.

Dağıstan, Adil (2002). “Hamdullah Suphi’nin Romanya Büyükelçiliği ve Gagauz Türkleri.” Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. 18, S. 54, ss. 815-822.

Dasque, Isabelle (2004). “Etre femme de diplomate au début du XXe siècle : pouvoir social et pouvoir d’influence.” Femmes et diplomatie içinde, (ed.) Yves Denéchère, Brüksel: P.I.E.-Peter Lang, ss. 23-41.

Dasque, Isabelle (2007). “Une élite en mutation: les diplomates de la République (1871-1914).” Histoire, économie & société, S. 26 (4), ss. 81-98.

Dasque, Isabelle (2012). “Ecriture et usages de l’Histoire chez les diplomates de la Troisième République.” Ecrivains et Diplomates, L’invention d’une tradition XIXe-XXIe siècles, (ed.) Laurance Badel, Gilles Ferragu, Stanislas Jeannesson ve Renaud Meltz. Paris: Armand Colin, ss. 166-180.

Dasque, Isabelle (2020). Les diplomates de la République (1891-1914), Paris: Sorbonne Université Presses.

Davison, Roderic H. (1965). “Turkish Diplomacy from Mudros to Lausanne”, The Diplomats: 1919-1939, (der.) Gordon A. Craig ve Felix Gilbert. Princeton: Princeton University Press, ss. 172-209.

Davison, Roderic H. (2017). “Osmanlı Diplomasisi ve Bıraktığı Miras”, İmparatorluk Mirası, Balkanlar’da ve Ortadoğu’da Osmanlı Damgası içinde, (der.) L. Carl Brown, İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 246-297.

Delaunay, Jean-Marc (2012). “Les diplomates écrivains latino-américains, une fécondité biséculeire.” Ecrivains et Diplomates, L’invention d’une tradition XIXe-XXIe siècles içinde, (ed.) Laurance Badel, Gilles Ferragu, Stanislas Jeannesson ve Renaud Meltz. Paris: Armand Colin, ss. 290-312.

Déloye, Yves, Claudine Haroche, Olivier Ihl, “Protocole et politique: Formes, rituels, préséances”, *Le protocole ou la mise en forme de l’ordre politique içinde*, (der.) Yves Déloye, Claudine Haroche, Olivier Ihl. Paris: L’Harmattan. ss. 11-18.

Demircioğlu, Cemal (1998). “İmparatorluktan Cumhuriyete Aydemir Müellifi Müfide Ferit Hanım.” *Toplumsal Tarih*, S. 59, ss. 14-21.

Demirkan, Tarık (2020). *Macar Turancıları*. İstanbul: Selenge Yayınları.

Demiröz, Damla (2017). *Savaşın Barışa Giden Yol, Atatürk-Venizelos Dönemi Türkiye-Yunanistan İlişkileri*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Derian, James Der (1987). “Mediating Estrangement: A Theory for Diplomacy”, *Review of International Studies*, S. 13(2), ss. 91–110.

Deringil, Selim (1985). “Dış Politikada Süreklilik Sorunsalı: II. Albdülhamit ve İsmet İnönü”, *Toplum ve Bilim*, S. 28, ss. 93-107.

Deringil, Selim (2012). *Denge Oyunu, İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’nin Dış Politikası*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Devlen, Balkan, Özgür Özdamar (2010). “Uluslararası İlişkilerde İngiliz Okulu Kuramı: Kökenleri, Kavramları ve Tartışmaları”. *Uluslararası İlişkiler*, C. 7, S. 25, ss. 43-68.

Diplomatik İlişkiler Hakkında Viyana Sözleşmesi, [https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/2312020100123bm_40.pdf, son erişim: 07.10.2021].

Duman, Levent (2014). “Vatan”ın Son Parçası: 1950 Öncesi Hatay’daki Millileştirme Politikaları. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Dumont, Paul (2006). “La présence culturelle française dans l’Empire ottoman à l’âge de la compétition coloniale en Europe (1870-1914).” “Hommage aux poètes francophones” başlıklı kolokyumda sunulan bildiri. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Dumont, Paul, Jean-Louis Bacque-Grammont (haz.) (1981). *La Turquie et la France à l’époque d’Atatürk*. Collection Turcica, Volume I. Paris: Association pour la développement des études turques.

Durgun, Sezgi (2011). *Memalik-i Şahaneden Vatan’a*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Eldem, Edhem (2006). “Olivier Bouquet’in Kitabı Vesilesiyle Padişahın Paşaları ve Prozopografya Hakkında.” *Toplumsal Tarih*, S. 190, ss. 44-48.

Enloe, Cynthia (2014). *Bananas, Beaches and Bases, Making Feminist Sense of International Politics*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.

Erdaş, Sadık. “Muhiddin Akyüz (1870-1940).” *Atatürk Ansiklopedisi*. [https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/muhiddin-akyuz-1870-1940/, son erişim: 21.02.2022].

Erdem, Gökhan (yay. haz.) (2006) *Türkiye’de Siyasi Tarihin Gelişimi ve Sorunları Sempozyumu* (2006). Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

Erozan, Boğaç (2014). “Türkiye’de Uluslararası İlişkiler Disiplininin Uzak Tarihi: Hukuk-ı Düvel (1859-1945).” *Uluslararası İlişkiler*, C. 11, S. 43, ss. 53-80.

Esin, Emel (1971). “Ahmed Ferid Tek (1877 – 25.XI.1971).” *Türk Kültürü*, S. 110, ss. 137-142.

Esin, Emel (1972). “Annem Muharrir Müfide Ferid Tek”, *Türk Soroptimisti*. In *Memoriam Müfide Ferid Tek*, Türkiye Soroptimist Kulupleri Birliği, İstanbul: Çeltüt Matbaacılık.

Eyice, Semavi. “Eldem, Halil Ethem.” TDV İslâm Ansiklopedisi. [https://islamansiklopedisi.org.tr/eldem-halil-ethem, son erişim: 03.02.2022].

Faizullaev, Alisher (2006). “Diplomacy and the Self”, *Diplomacy and Statecraft*, S. 17 (3), ss. 497-522.

Ferragu, Gilles (2014). “L’invention des normes diplomatiques, 1815-1961: la politesse des rois.” *Monde(s)*, S. 5, ss. 81-98.

Findley, Carter V. “Hariciye Nezâreti.” TDV İslâm Ansiklopedisi. [https://islamansiklopedisi.org.tr/hariciye-nezaret, son erişim: 19.04.2022]

Findley, Carter V. (1970). “The Legacy of Tradition to Reform: Origins of the Ottoman Foreign Ministry.” *International Journal of Middle East Studies*, V. 1, S. 4, ss. 334-357.

Findley, Carter V. (1996). *Kalemiyeden Mülkiyeye, Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Findley, Carter V. (2014). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Bürokratik Reform. Babiâli, 1789-1922*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Fortna, Benjamin (2005). *Mekteb-i Hümayûn, Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Gencer, Mustafa (2003). *Jöntürk Modernizmi ve Alman Ruhı: 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Georgeon, François (1994). “La formation des élites à la fin de l’Empire ottoman: le cas de Galatasaray.” *Revue du monde musulman et de la Méditerranée*, S. 72, ss. 15-25.

Georgeon, François (1996). *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri, Yusuf Akçura (1876-1935)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Girgin, Kemal (1992). *Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Hariciye Tarihimiz (Teşkilat ve Protokol)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Gong, Gerrit W. (1984). “China’s Entry into International Society”, *The Expansion of International Society içinde*, (ed.) Hedley Bull ve Adam Watson, Oxford: Clarendon Press, ss. 171-184.

Gökpinar, Bahar (2015). *Müphem Bir Kadının Feminist Biyografisi ile Kurgulanışı: Ayşe Leman Karaosmanoğlu, Bir Sefirenin Özel Arşivine Yolculuk*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Gram-Skjoldager, Karen (2011). *Bringing the Diplomat Back In: Elements of a New Historical Research Agenda*, Robert Schuman Centre for Advanced Studies EUI Working Papers.

Guillemarre-Acet, Dorothée (2009). *Impérialisme and nationalisme. L'Allemagne, l'Empire Ottoman et la Turquie (1908-1933)*. Würzburg: Ergon Verlag.

Guttstadt, Corinna (2007). “Emir Kuvircık’ın Behiç Erkin Hakkında Yazdığı Büyükelçi Kitabı Üzerine: Hakikaten ‘İnanılmaz Bir Öykü’”, *Toplumsal Tarih*, S. 168, ss. 56-65.

Guttstadt, Corry (2016). *Türkiye, Yahudiler ve Holokost*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Güçlü, Yücel (2002). *Eminence Grise of the Turkish Foreign Service: Numan Menemencioğlu*. Ankara: [Dışişleri Bakanlığı].

Güçlü, Yücel (2002). *The Life and Career of a Turkish Diplomat: Cevat Açıkalın*. Ankara: [Dışişleri Bakanlığı].

Güçlü, Yücel (2020). “Numan Menemencioğlu ve Hatay Meselesi”, *Anavatana Katılışının 80. Yılında Hatay Uluslararası Sempozyumu içinde*, (yay. haz.) Erdem Ünlen, H. Ayruğ Tokur. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, ss. 2243-2274.

Gülbay, Tabip (2008). *Memduh Şevket Esendal’ın Toplumsal ve Siyasal Görüşleri*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Gülmez, Seçkin Barış (2017). “Do Diplomats Matter in Foreign Policy? Sir Percy Loraine and the Turkish-British Rapprochement in the 1930s”, *Foreign Policy Analysis*, S. 15 (1), ss. 1-18.

Günver, Semin (1999). “Dışişleri Meslek Memurluğu”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 yıllık süreç (15- 17 Ekim 1997: Ankara) sempozyuma sunulan tebliğler*. (yay. haz.) İsmail Soysal. Ankara: Türk Tarih Kurumu. ss. 739-745.

Gürbilek, Nurdan (2014). *Kör Ayna, Kayıp Şark*. İstanbul: Metis Yayınları.

Gürpınar, Doğan (2012). “The Politics of Memoirs and Memoir- Publishing in Twentieth Century Turkey.” *Turkish Studies*, S. 13(3), ss. 537-557.

Gürpınar, Doğan (2014). *Ottoman Imperial Diplomacy. A Political, Social and Cultural History*. London, New York: IB Tauris.

Halıcı, Şaduman. “Hamdullah Suphi Tanrıöver (1885-1966)”, *Atatürk Ansiklopedisi* [<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/hamdullah-suphi-tanriover-1885-1966/>], son erişim: 21.02.2022]

Hamilton, Keith, Richard Langhorne (1995). *The Practice of Diplomacy: Its Evolution, Theory and Administration*. London: Routledge.

Hanioğlu, Şükrü (2001). *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908*, Oxford University Press.

Harris, George S. (1980-81). “Bureaucratic Reform: Atatürk and the Turkish Foreign Office”, *Journal of the American Institute for the Study of Middle Eastern Civilization – Atatürk Centennial Issue*, Vol. 1, S. 3-4, ss. 39-51.

Harris, George S. (2009). “Cementing Turkish-American Relations: The American Ambassadorship of Mehmet Münir Ertegün.” *Studies in Atatürk’s Turkey: The American Dimension içinde*, (ed.) George S. Harris et Nur Bilge Criss. Boston: Brill, ss. 177-196.

Harris, George S. (2009). "Repairing Turkish-American Relations after the First World War: Ahmet Muhtar in Washington." *Studies in Atatürk's Turkey: The American Dimension içinde*, (ed.) George S. Harris et Nur Bilge Criss. Boston: Brill, ss. 145-176.

Harris, George S. (2010). *Atatürk's Diplomats & Their Brief Biographies*. İstanbul: The Isis Press.

Hasse, John Edward (2013). "The Swinging Scions: How the Ambassador's Sons Jazzed Washington and the Nation", *The Turkish Ambassador's Residence and The Cultural History of Washington, D.C. içinde*, (ed.) Skip Moskey, Caroline Mesrobian Hisckan, John Edward Hasse. İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi, ss. 96-130.

Hilbert, Lothar W. (1961). "L'origine des Attachés militaires en Grande-Bretagne", *Revue d'histoire diplomatique*, S.77, ss. 155-160.

Holmes, Marcus (2013). "The Force of Face-to-Face Diplomacy: Mirror Neurons and the Problem of Intentions", *International Organization*, S. 67(4), ss. 829–861.

Honig, Jan Willem (2018) "The Idea of Total War: From Clausewitz to Ludendorff." [<http://www.nids.go.jp/english/event/forum/pdf/2011/08.pdf>. Son erişim 08.12.2018].

Iggers, George G. (2012). 20. Yüzyıldan Tarihyazımı: Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

İşıksel, Güneş (2014). "Les méandres d'une pratique peu institutionnalisée: la diplomatie ottomane, XVe-XVIIIe siècle." *Monde(s)*, S. 5, ss. 43-55.

Iver B. Neumann (2012). *At Home with the Diplomats: Inside a European Foreign Ministry*. New York: Cornell University Press.

İleri, Rasih Nuri (der.) (2003). *Kırklı Yıllar – 3, 1945 İGB Davası*, İstanbul: TÜSTAV Yayınları.

İskit, Temel (2015). *Diplomasi. Tarihi, Teorisi, Kurumları ve Uygulaması*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

İşçi, Onur (2019). *Turkey and the Soviet Union During World War II, Diplomacy, Discord and International Relations*. London: I.B. Tauris.

İşlet Sönmez, Banu (2007). *II. Meşrutiyet'te Arnavut Muhalefeti*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Jackson, Peter (2008). "Pierre Bourdieu, the 'cultural turn' and the practice of international history", *Review of International Studies*, S. 34 (1), ss. 155-181.

Jackson, Peter (2013). *Beyond the Balance of Power, France and the Politics of National Security in the Era of the First World War*. Cambridge: Cambridge University Press.

Jelavich, Barbara (2013). *Balkan Tarihi 2: 20. Yüzyıl*. İstanbul: Küre Yayınları.

Jourdain, Anne, Sidonie Naulin (2016). *Pierre Bourdieu'nün Kuramı ve Sosyolojik Kullanımları*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Jönsson, Christer, Martin Hall (2005). *Essence of Diplomacy*. New York: Palgrave Macmillan.

Kansu, Şevket Aziz (1970). “Ölümünün IX. Yıldönümünde Tevfik Bıyıklıoğlu 1898-1961”, *Belleten*, C. 34, S. 133-136, ss. 177-181.

Karacan, Ali Naci (2020). *Lozan, (haz.) Hulusi Turgut*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Kessler, Marie Christine (25.04.2003). “Les ambassadeurs: une élite contestée?” *Journée d’études franco-italienne*.

Kessler, Marie-Christine (2012). *Les ambassadeurs*. Paris: Presses de Sciences Po.

Kezer, Zeynep (2015). *Building Modern Turkey: State, Space, and Ideology in the Early Republic*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.

Kıvırcık, Emir (2007). *Büyükelçi*. İstanbul: GOA Yayınları.

Kieser, Hans-Lukas (2008). *Türklüğe İhtida, 1870-1939 İsviçre’inde Yeni Türkiye’nin Öncüleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Kreiser, Klaus (2021). *Atatürk. Bir Biyografi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Koçak, Cemil (2011). *Tek Parti Döneminde Muhalif Sesler*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Koçak, Cemil (2013). *Türk-Alman İlişkileri (1923-1939), İki Dünya Savaşı Arası Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Koçak, Cemil (2017). *Milli Şef Dönemi (1938-1945), Cilt 2*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Koçak, Cemil (2018). *Türkiye’de Millî Şef Dönemi (1938-1945), Cilt 1*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Kolay, Arif (2017). “II. Meşrutiyet Döneminde Hariciye Nezâretinde Tenkîsat ve Bürokratik Değişim (1908-1910).” *Türkiyat Mecmuası*, S. 27/1, ss. 193-214.

Koloğlu, Orhan (1999). “Osmanlı Diplomasisinde Rumların Rolü ve Tanzimatla Birlikte Fransızcanın Yaygınlaşması”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 yıllık süreç (15-17 Ekim 1997: Ankara) sempozyuma sunulan tebliğler*. (yay. haz.) İsmail Soysal. Ankara: Türk Tarih Kurumu. ss. 127-135.

Kulin, Ayşe (2016). *Nefes Nefese*. İstanbul: Everest Yayınları.

Kuneralp, Sinan (1982). “The Ministry of Foreign Affairs under the Ottoman Empire and the Turkish Republic”, *The Times Survey of Foreign Ministries of the World içinde*, (ed.) Zara Steiner. Londra: Times Book, ss. 493-512.

Kuneralp, Sinan (1999). *Son Dönem Osmanlı Devlet Ricalı 1839-1922. Prosopografik Rehber*. İstanbul: İsis.

Kuyaş, Ahmet (2021). “Yemen ve İsmet İnönü”, *İsmet İnönü içinde*, (haz.) Mehmet Ö. Alkan. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, ss. 87-101.

Küçük, Evren (2017). *Türkiye-İsveç İlişkileri (1914-1938)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Lemercier, Claire, Emmanuelle Picard (2012). “Quelle approche prosopographique?” Les uns et les autres. Biographies et prosopographies en histoire des sciences. (ed.) Laurent Rollet, Philippe Nabonnaud. Presses Universitaires de Nancy, Editions Universitaires de Lorraine, ss. 605-630.

Loriol, Marc (2016). “Le travail diplomatique et l’intime.” Socio, S. 7, ss. 45-64.

Mardin, Şerif (2008). Jön Türklerin Siyasi Fikirleri: 1895-1908. İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin, Şerif (1991). “Tanzimat’tan Sonra Aşırı Batılılaşma”, Türk Modernleşmesi içinde. İstanbul. İletişim Yayınları.

Meltz, Renaud, Isabelle Dasque (2014). “Pour une histoire culturelle de la diplomatie. Pratiques et normes diplomatiques au XIXe siècle.” Histoire, économie & société, C. 33, S. 2, ss. 3-16.

Meray, Seha L. (2020). Lozan’ın Bir Öncüsü, Prof. Ahmet Selahattin Bey 1878-1920. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Mesrobian Hickman, Caroline (2013). “A Century of Architecture, Art and Diplomatic History.” The Turkish Ambassador’s Residence and The Cultural History of Washington, D.C. içinde, (haz.) Skip Moskey, Caroline Mesrobian Hiscan, John Edward Hasse. İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi, ss. 48-93.

Tunçay, Mete (1979). “Sèvres’e Karşı Anadolu’nun Bir Yayını.” Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, S. 34 (1), ss. 111-146.

Metin, Ömer (2012). “Hamdullah Suphi Tanrıöver’in Romanya Türklerinin Göçüne Dair Faaliyetleri.” Karadeniz Araştırmaları, S. 35, ss. 125-143.

Milliyet, 28.05.1932.

Mirkova, Anna M. (2019). “Kemalism Between The Borders: Conflicts Over The New Turkish Alphabet in Bulgaria.” Kemalism, Transnational Politics in the Post-Ottoman World. (ed.) Nathalie Clayet, Fabio Giomi, Emmanuel Szurek. London, New York: I.B. Tauris, ss. 81-104.

Mitzen, Jennifer (2015). “From Representation To Governing: Diplomacy And The Constitution of International Public Power.” Diplomacy and the Making of World Politics içinde, (ed.) Ole Jacob Sending, Vincent Pouliot, Iver B. Neumann, Cambridge: Cambridge University Press, ss. 111-139.

Moran, Berna (1977). “Alafranga Züppeden Alafranga Haine”. Birikim, S. 27, ss. 6-17.

Moreau, Odile (2007). L’Empire ottoman à l’âge des réformes : Les hommes et les idées du « Nouvel Ordre » militaire, 1826-1914. İstanbul: Institut français d’études anatoliennes. [<http://books.openedition.org/ifeagd/1416>, son erişim: 23.10.2017).

Möckelmann, Reiner (2019). Franz von Papen, Hitler’in Türkiye Büyükelçisi. İstanbul: Kitap Yayınevi.

Murray, Stuart (2012). “The renaissance of diplomatic theory”, International Politics Quarterly, S. 4 (33), ss. 23-39.

Naff, Thomas (1984). "The Ottoman Empire and the European States System", *The Expansion of International Society içinde*, (ed.) Hedley Bull ve Adam Watson, Oxford: Clarendon Press, ss. 143-170.

Neumann, Iver B. (2003). "The English School on Diplomacy: Scholarly Promise Unfulfilled", *International Relations*, S. 17 (3), ss. 341-369.

Okyar, Ali Fethi, Kansu Şarman (haz.) (2016). *Büyük Günlerin Adamı, Fethi Okyar'ın Hayatından Kareler*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Okyar, Osman (1981). "Les rapports franco-turcs à l'époque d'Atatürk vus sous l'angle de la mission de Fethi Okyar comme Attaché militaire à Paris (1910-1912)." (ed.) Dumont, Paul, Jean-Louis Bacque-Grammont. *Collection Turcica*, Volume I. Paris: Association pour la développement des études turques, ss. 7-15.

Okyar, Osman (1985). "Fethi Okyar'ın 1922 ve 1934-1939 Yıllarında Londra'da İlk Kez Görevlendirilmesinin Işığında Türk-İngiliz Ticaret İlişkilerinin Savaş Arası Dönemdeki Gelişimi." *Türk-İngiliz İlişkileri 1583-1984 (400. Yıldönümü) içinde*. Ankara: Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, ss. 61-74.

Oran, Baskın (ed.) (2013). *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt 1 (1919-1980). İstanbul: İletişim Yayınları.

Özcan, Mehmet Tefik (2003). "İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinin Kurumlaşmasının Tarihçesi." *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. 61, ss. 85-174.

Özdoğan, Günay Göksu (2006). "Turan"dan "Bozkurt"a, Tek Parti Döneminde Türkçülük. İstanbul: İletişim Yayınları.

Özmel Akın, Nur (1999). *Rauf Orbay'ın Londra Büyükelçiliği*. İstanbul: Bağlam Yayınları.

Öztürk, Fatma (2016). *Mehmet Münir Erteğün'ün Hayatı ve Türk Yakınçağı'ndaki Yeri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Uşak: Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Öztürkmen, Neriman Malkoç (1999). "Müfide Ferid Tek ile yapılan söyleşi." *Edibeler, Sefireler, Hanımefendiler. İlk Cumhuriyet Kadınlarıyla Söyleşiler içinde*, İstanbul, Rey Matbaacılık.

Paker, Esat Cemal (2001). *Siyasi Tarihimizde Kırk Yıllık Hariciye Hatıraları*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Palabıyık, Mustafa Serdar (2014). "İngiliz Okulu." *Uluslararası İlişkiler Teorileri içinde*. (ed.) Ramazan Gözen. İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 217-256.

Pamuk, Şevket (1984). *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913): Ticaret, Sermaye ve Üretim İlişkileri*. Ankara: Yurt Yayınları.

Pouliot, Vincent, Frédéric Mérand (2013). "Bourdieu's concepts: Political Sociology in International Relations." *Bourdieu in International Relations, Rethinking Key Concepts in IR içinde*, (ed.) Rebecca Adler-Nissen. Londra-New York: Routledge, ss. 24-44.

Putnam, Robert D. (1988). "Diplomacy and Domestic Politics: The Logic of Two Level Games." *International Organization*, S. 42 (3), ss. 427-460.

Renouvin, Pierre, Jean-Baptiste Duroselle (1964). *Introduction à l'histoire des relations internationales*. Paris: Armand Colin.

Rumelili, Bahar, Rahime Süleymanoğlu-Kürüm (2018). "Women and Gender in Turkish Diplomacy: Historical Legacies and Current Patterns." *Gendering Diplomacy and International Negotiation içinde*, (ed.) Karin Aggestam, Ann. E. Towns. London: Palgrave Macmillan, ss. 87-106.

Saatçi Ata, Meltem Begüm (2016). "Müderislikten Büyükelçiliğe Bir Yakınçağ Uzmanı Ali Muzaffer Göker." *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 23, ss. 213-248.

Salın, Çağdaş Taylan (2020). Ali Fuat (Cebesoy) Paşa'nın Moskova Sefirliği (21 Kasım 1920-10 Mayıs 1922), *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Salomon, Kim (1993). "What is the Use of International History?" *Journal of Peace Research*, S. 30 (4), ss. 375-389.

Saral, Emre (2016). *Türkiye-Macaristan İlişkileri (1920-1945)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.

Sarınay, Yusuf (1996). "Atatürk'ün Hatay Politikası II (1938-1939)." *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 12, S. 35, ss. 407-454.

Sedes, Selami (3 Ağustos 1938). "Güney Yunanistan'da Gördüklerim: Ruşen Eşref Üneydin", *Akşam*.

Selçuk, Mustafa (2013). *Dersaadet Murahhaslığı (1922-1928)*, Türk Hariciyesinin Dünyaya Açılan Kapısı. İstanbul: Alfa Aktüel.

Sending, Ole Jacob, Vincent Pouliot, Iver B. Neumann (2015). "Introduction." *Diplomacy and the Making of World Politics*, (ed.) Ole Jacob Sending, Vincent Pouliot, Iver B. Neumann. Cambridge: Cambridge University Press, ss. 1-28.

Sert, Hüseyin (2018). *Memory of an Institution: The Turkish Ministry of Foreign Affairs and The Diplomats in the 1960-1980 Period*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.

Sert, Hüseyin (2018). "İçeriden Gelen Ses: Bir Hatırat Yazarı Olarak Türk Diplomatı ve Türk Hariciyesinde 1960-1980 Döneminin Hatıratları Üzerinden Analizi." *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hatırat Uluslararası Sempozyumu*. Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi.

Sharp, Paul (1997). "Who Needs Diplomats? The Problems of Diplomatic Representation". *International Journal*, S. 52 (4), ss. 609-639.

Sharp, Paul (2003). "Herbert Butterfield, the English School and the Civilizing Virtues of Diplomacy." *International Affairs*, S. 79 (4), ss. 855-878.

Sharp, Paul (2009). *Diplomatic Theory of International Relations*, Cambridge: Cambridge University Press.

Sharp, Paul (2018). "Diplomacy in International Relations Theory and Other Disciplinary Perspectives." *Diplomacy in a Globalizing World, Theories and Practices içinde*, (ed.) Pauline Kerr, Geoffrey Wiseman. Oxford: Oxford University Press, ss. 57-70.

Shaw, Stanford J. (1993). *Turkey and the Holocaust, Turkey's Role in Rescuing Turkish and European Jewry from Nazi Persecution, 1933-1945*. New York: Palgrave Macmillan.

Sofer, Sasson (1997). "The Diplomat as a Stranger." *Diplomacy and Statecraft*, S. 8 (3), ss. 179-186.

Sofer, Sasson (2001). "Being a 'Pathetic Hero' in International Politics: The Diplomat as a Historical Actor." *Diplomacy and Statecraft*, S. 12 (1), ss. 107-112.

Sretenovic, Stanislav (2012). "Les écrivains et poètes serbes dans la diplomatie du royaume des Serbes, Craotes et Slovènes/Yougoslavie, 1918-1941: en enjeu historiographique." *Ecrivains et Diplomates, L'invention d'une tradition XIXe-XXIe siècles*, (ed.) Laurance Badel, Gilles Ferragu, Stanislas Jeannesson ve Renaud Meltz. Paris: Armand Colin, ss. 238-254.

Steiner, Zara (1982). "Foreign Ministries Old and New." *International Journal*, S. 37 (3), ss. 349-377.

Steiner, Zara (1984). "Elitism and Foreign Policy: The Foreign Office Before the War." *Shadow and Substance in British Foreign Policy 1895-1939 içinde*, (ed.) B. J. C. McKercher ve D. J. Moss, Alberta: The University of Alberta Press. ss. 19-55.

Steiner, Zara, Keith Neilson (2003). *Britain and the Origins of the First World War*. Hampshire, New York: Palgrave Macmillan.

Stone, David R. (2000). "Imperialism and Sovereignty: The League of Nations' Drive to Control the Global Arms Trade." *Journal of Contemporary History*, S. 35/2, ss. 213-230.

Suganami, Hidemi (1984). "Japan's Entry into International Society." *The Expansion of International Society içinde*, (ed.) Hedley Bull ve Adam Watson, Oxford: Clarendon Press, ss. 185-200.

Sümer, Fatma (2017). "II. Meşrutiyet Döneminde bir Ceza Hukuku Felsefesi Çalışması: Suad Muhtar'ın Felsefe-i Hukuk-ı Cezaiye Yazıları", *II. Türk Hukuku Tarih Kongresi Bildirileri içinde*, (ed.) Fethi Gedikli, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, ss. 723-744.

Swartz, David (2011). *Kültür ve İktidar, Pierre Bourdieu'nün Sosyolojisi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Şakiroğlu, Mahmut H. "Ord. Prof. Y. Hikmet Bayur (1891-1980)", *Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan içinde*. Ankara. Türk Tarih Kurumu Yayınları, ss. 1-34.

Şakiroğlu, Mehmet H. "Bayur, Yusuf Hikmet". *TDV İslam Ansiklopedisi*, [<https://islamansiklopedisi.org.tr/bayur-yusuf-hikmet>, son erişim: 23.06.2019].

Şimşir, Bilal N. (1977). "Türk-Amerikan İlişkilerinin Yeniden Kurulması ve Ahmet Muhtar Bey'in Vaşington Büyükelçiliği (1920-1927)", *Belleten*, S. 162, ss. 277-356.

Şimşir, Bilal N. (1984). "Fes Olayı: Türkiye-Mısır İlişkilerinden Bir Sayfa (1932-1933)." *Belleten*, S. 189-190, ss. 1-54.

Şimşir, Bilâl N. (1986). *Bulgaristan Türkleri (1878-1985)*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

- Şimşir, Bilâl N. (1996). *Bizim Diplomatlar*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Şimşir, Bilâl N. (2006). “Cumhuriyetin İlk Çeyrek Yüzyılında Türk Diplomatik Temsilcilikleri ve Temsilcileri (1920-1950)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 22, S. 64-65-66, ss. 15-90.
- Şimşir, Bilâl N. (2007). “Şair Yahya Kemal Beyatlı’nın Elçiliği ve Büyükelçiliği”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 23, S. 67-68-69, ss. 11-88.
- Şimşir, Bilâl N. (2019). *Atatürk ve Afganistan*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Şimşir, Bilal N. (haz.) (1993). *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, Cilt 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Toros, Taha (16 Haziran 1986). “Niçin Evlenemediler?” *Milliyet*.
- Talay, Birsan (2001). “Yakup Kadri Bey Haremi.” *Tarih ve Toplum*, S. 207, ss. 47-54.
- Taner, Tahir (1956). *Kapitülasyonlar Nasıl İlga Edildi?*. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.
- Taşbaş, Fatih Alper (2021). “Matbuat Aleminde Kadın Olarak Var Olmak: Evliyazade Makbule.” *İzmir’de İz Bırakmış Öncü Kadın Yazarlar içinde*. (ed.) Şerife Çağın. İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, ss. 29-52.
- Tekeli, İlhan (2003). *Cumhuriyet’in Harcı, Köktenci Modernitenin Doğuşu*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Tekeli, İlhan, Selim İlkin (2018). *Dış Siyaseti ve Askerî Stratejileriyle İkinci Dünya Savaşı Türkiye’si*, Birinci Cilt. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tekiner, Aylin (2014). *Atatürk Heykeller, Kült, Estetik, Siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tellal, Erel (2006). “İsimlendirme Sorunu”, *Türkiye’de Siyasi Tarihin Gelişimi ve Sorunları Sempozyumu*. (yay. haz.) Gökhan Erdem. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları. ss. 75-83.
- Tevetoğlu, Fethi (1987). “Kızılaycı Hâmid Bey”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. C. 3, S. 9, ss. 681-690.
- The Daily Telegraph, 23.05.1932.
- The Evening Standard, 23.05.1932.
- The League of Nations, 1920-1946: Organization and Accomplishments: A Retrospective of the First Organization for the Establishment of World Peace (1996). New York: United Nations.
- Tinal, Melih (2001). *Bir Siyasal Kişilik Portresi Olarak Dr. Tefik Rüştü Aras, Doktora Tezi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Toprak, Zafer (2012). *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Tulça, Enis (2003). *Atatürk, Venizelos ve Bir Diplomat Enis Bey*. İstanbul: Simurg Yayınları.

Tuncay, Mete (2010). Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Tural, Erkan (2016). Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Bürokratlar, İttihatçılar ve Parlamenterler. İstanbul: İmge Kitabevi.

Turan, Namık Sinan (2015). İmparatorluk ve Diplomasi, Osmanlı Diplomasinin İzinde. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Turkish Passport, (yön.) Burak Arlier, 2011. [online erişim: <https://www.youtube.com/watch?v=EFJFqcUViSo>, son erişim: 24.01.2020];

Türkeş, Ömer (2009). "Memduh Şevket Esendal." Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm içinde, (der) Ahmet İnsel. İstanbul: İletişim Yayınları. ss. 238-243.

Unan, Faik Reşit (yay. haz.) (1960). İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi. II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkatibi Ali Cevad Bey'in Fezlekesi. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Uslu, Ateş (2015). "Diplomasi Tarihinin Ötesi: Uluslararası İlişkiler Tarih Yazımında Fransız Ekolü", Uluslararası İlişkiler, C. 11, S. 44, ss. 25-49.

Uzun, Mustafa İsmet. "Abbas Halim Paşa." TDV İslâm Ansiklopedisi. [https://islamansiklopedisi.org.tr/abbas-halim-pasa, son erişim: 03.02.2022].

Ünal, Müzeyyen Ezel (2016). "Bir Modernlik Fantezisi Olarak Cumhuriyet Baloları." Praksis, S. 42, ss. 505-519.

Ünal, Yenal (2009). Ahmet Ferit Tek, İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.

Üstel, Füsun (2004). İmparatorluktan Ulus-Devlete: Türk Ocakları (1912-1931). İstanbul: İletişim Yayınları.

Vaïsse, Maurice (1982). "L'évolution de la fonction d'attaché militaire en France au XXe siècle", Relations internationales, S. 32, ss. 507-524.

Veinstein, Gilles (2010). "Osmanlılar ve Avrupa kavramı", Harp ve Sulh : Avrupa ve Osmanlılar içinde [online]. İstanbul: Institut français d'études anatoliennes. [<http://books.openedition.org/ifeagd/1633> son erişim: 11.01.2019].

Villar, Constanze (2006). Le discours diplomatique. Paris: L'Harmattan.

Von Laue, Theodore H. "Soviet Diplomacy: G. V. Chicherin, Peoples Commissar for Foreign Affairs, 1918-1930", The Diplomats: 1919-1939, (der.) Gordon A. Craig ve Felix Gilbert. Princeton: Princeton University Press, ss. 234-281.

Weber, Max (2019). Sosyoloji Yazıları, (haz.) Hans H. Gerth, C. Wright Mills. İstanbul: Metis Yayınları.

Webster, Andrew (2005). "The Transnational Dream: Politicians, Diplomats and Soldiers in the League of Nations' Pursuit of International Disarmament, 1920-1938." Contemporary European History. S. 14 (4), ss. 493-518.

Weisband, Edward (2002). 2. Dünya Savaşı ve Türkiye. İstanbul: Örgün Yayınevi.

Wendt, Alexander (1999). Social Theory of International Politics, Cambridge: Cambridge University Press.

Wood, Molly M. (2005). “Diplomatic Wives? The Politics of Domesticity and the ‘Social Game’ in the US Foreign Service, 1905-1941.” *Journal of Women History*, S. 31 (3), ss. 505-530.

Yasa, Azize Aktaş. “Reşit Galip (Baydur) (1893-1934).” *Atatürk Ansiklopedisi*. [<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/resit-galip-baydur-1893-1934/>], son erişim: 24.02.2022].

Yıldırım, İbrahim (2014). *Osmanlı Devleti’nde Elçi Kabulleri*. İstanbul: Kitap Yayınevi.

Yıldız, Ahmet (2008). “Hamdullah Suphi Tanrıöver”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 4: Milliyetçilik içinde*, (ed.) Tanıl Bora, Murat Gültekingil. İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 642-645.

Yurdusev Nuri, Esin Yurdusev (1999). “Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa Devletler Sistemine Girişi ve 1856 Paris Konferansı.” *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 yıllık süreç (15- 17 Ekim 1997: Ankara) sempozyuma sunulan tebliğler*, (yay. haz.) İsmail Soysal. Ankara: Türk Tarih Kurumu, ss. 137-147.

Zarakol, Ayşe (2012). *Yenilgiden Sonra: Doğu Batı ile Yaşamayı Nasıl Öğrendi*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Zürcher, Erik Jan (2005). *Millî Mücadele’de İttihatçılık*. İstanbul: İletişim Yayınları.

4. Görüşmeler

Ali Fethi Okyar ile özel görüşme, İstanbul, 10.02.2022

Prof. Dr. Birsen Talay Keşoğlu ile özel görüşme, İstanbul, 14.02.2022.

ÖZGEÇMİŞ

Müzeyyen Ezel ÜNAL ÖZDEMİR

Kocaeli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü,
Diller: Fransızca, İngilizce.

Eğitim Durumu:

2014- : Kocaeli Üniversitesi/ Uluslararası
İlişkiler Doktora Programı [2016/2017 Bahar yarıyılı Erasmus Programı,
Université Sorbonne Nouvelle-Paris III, Paris, Fransa]

2009-2014 : Galatasaray Üniversitesi / Siyaset Bilimi Tezli Yüksek Lisans
(3,5/4) Tez adı: Aux armes, jeunes! La militarisation de la jeunesse en
Turquie à travers les manuels scolaires (1926-1945).

2005- 2009: İstanbul Üniversitesi / Siyasal Bilgiler Fakültesi / Uluslararası
İlişkiler
(2.83/4)

Görevler

2014 - : Araştırma Görevlisi/ Kocaeli
Üniversitesi/İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi/Uluslararası İlişkiler
Bölümü/Siyasi Tarih Anabilim Dalı

Ulusal hakemli dergilerde yayımlanan makaleler:

1. ÜNAL, Müzeyyen Ezel (2016). “Bir Modernlik Fantezisi Olarak Cumhuriyet Baloları”, Praksis, 42, 505-519.
2. ÜNAL, MÜZEYYEN EZEL (2015). “Erken Cumhuriyet Döneminde Gençliğin Militarizasyonu: Askerliğe Hazırlık Dersleri”, Marmara Üniversitesi

Ulusal hakemli dergilerde yayımlanan diğer yayınlar:

1. M. Ezel ÜNAL (2018). “Kitap İncelemesi: Post-kolonyal Teori ve Kapitalizmin Hayaleti”, *Praksis*, 48, 171-179.

Ulusal ve uluslararası bilimsel toplantılarda sunulan bildiriler:

1. Ünal, M. Ezel (2018). “Yeni Diplomatik Tarihçilik ve Diplomasinin Kültürel Tarihi”, 10. Uluslararası Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 8-10 Ekim 2018.
2. Ünal, M. Ezel (2017). “The Construction of Masculinity Vis-A-Vis Global Hierarchies In The Early Republican Era of Turkey”, 6th International Conference on Literature, Languages, Humanities and Social Sciences, Paris, 7-8 Aralık 2017.
3. Ünal, M. Ezel (2017). A New Hegemonic Masculinity? Masculinity and Violence in Turkey. Interpersonal Violence Interventions – Social and Cultural Perspectives (IPVI2017), University of Jyväskylä, Jyväskylä, Finlandiya, 14-16 Haziran.
4. Ünal, M. Ezel (2017). New Hegemonic Masculinity and LGBTI Movement in Turkey. 5th European Conference on Politics and Gender, University of Lausanne, İsviçre, 8- 10 Haziran.
5. Ünal, Müzeyyen Ezel (2015). Les cours de préparation au service militaire pour les filles en Turquie pendant la Seconde Guerre mondiale : militarisation et expérience. Les récits de la crise : Mythes et réalités de la société contemporaine, Makedonya Üniversitesi, Selanik, 24-26 Haziran.
6. Ünal, Müzeyyen Ezel (2015). Erken Cumhuriyet Döneminde Kadınların Eğitimi, Militarizasyon ve Deneyim. 2. Siyasal Psikoloji Çalıştayı : Güncel Sorunlar ve Yaklaşımlar, Antalya, 14-15 Mayıs.
7. Ünal, Müzeyyen Ezel (2013). Erken Cumhuriyet Döneminde Gençliğin Militarizasyonu: “Askerlige Hazırlık Dersleri”. 13. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi, ODTÜ, Ankara, 4-6 Aralık.